

Prof. Dr.
KEMAL H. KARPAT

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE

ETNİK YAPILANMA VE GÖÇLER

TİMAŞ

2. BASKI

i y i k i **k i t a p** l a r v a r . . .

TİMAŞ YAYINLARI
İstanbul 2013

timas.com.tr

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE
ETNİK YAPILANMA VE GÖÇLER
Prof. Dr. Kemal H. Karpat

TİMAŞ YAYINLARI | 2362
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 22

EDİTÖR
Cüneyt Dalgakıran

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Ekim 2010, İstanbul

2. BASKI
Mart 2013, İstanbul

ISBN
ISBN 978-605-114-286-9
9 786051 142869

TİM AŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No:5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE ETNİK YAPILANMA VE GÖÇLER

Prof. Dr. Kemal H. Karpat

Çeviren: Bahar Tırnakçı

TİMAŞ

Prof. Dr. KEMAL H. KARPAT

Dobruca'nın Babadağ kasabasında doğdu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra akademik çalışmalarına New York ve Washington Üniversitelerinde siyasal ve sosyal bilimler üzerine devam etti. Birleşmiş Milletler Toplumsal Araştırmalar Bölümü'ndeki görevinin ardından sırasıyla Montana Devlet Üniversitesi, New York Üniversitesi, Princeton Üniversitesi, Robert Kolej, Bilkent Üniversitesi, ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Harvard Üniversitesi, Johns Hopkins Üniversitesi, Columbia Üniversitesi ve Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales gibi eğitim kurumlarında öğretim üyeliği ve yöneticilik faaliyetlerinde bulundu. Türk Araştırmaları Derneği ile Türk Araştırmaları Kurumu'nun başkanlıklarını yaptı. Orta Asya Çalışmaları Derneği'nin kurucu başkanlığından sonra Wisconsin Üniversitesi Orta Asya Çalışmaları Programı'nın bölüm başkanlığı görevinde bulundu (1989-1995). *International Journal of Turkish Studies, Central Asian Survey* ve *Journal of Muslim Minority Affairs* dergilerinin yayın kurullarında yer aldı. Halen Türk Tarih Kurumu onur üyesi olan Karpat, bilimsel çalışmaları nedeniyle, Romanya Bağımsızlık Madalyası ve Bükreş Üniversitesi Dimitri Cantemir Madalyası'yla ödüllendirildi. Kendisine Romanya Ovidius Üniversitesi ve Rusya Çuvaş Milli Üniversitesi tarafından onur doktoraları verildi. Rusya Kazan Bilimler Akademisi Onursal Üyeliği, Wisconsin Üniversitesi Hilldale Ödülü ve Türk Bilimler Akademisi Ödülü'ne sahip olan Karpat 20 ülkede yayımlanmış 100'ü aşkın makaleye ve çok sayıda kitaba imza attı. Wisconsin Üniversitesi Tarih Bölümü'nden emekli olan Kemal Karpat halen İstanbul Şehir Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyeliği görevini sürdürüyor.

Eserlerinden bazıları: *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Parti System* (Princeton University Press, 1959), *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton University Press, 1964), *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East* (Preager, 1968, 1971), *Gecekondu Üzerine* (ODTÜ 1973), *Social Change and Politics in Turkey* (Brill Leiden 1973), *Osmanlı ve Dünya* (2000), *Turkey's Foreign Policy in Transition* (Leiden, 1975), *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics* (University of Wisconsin Press, 1985), *The Turks of Bulgaria: The Social-Political History of a Minority* (1990), *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden 2000), *Osmanlı ve Dünya* (2000), *The Politicization of Islam: Reconstruction and Identity, State Faith and Community in the Late Ottoman State* (Oxford University Press, 2001), *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk,* (İmge Kitabevi, 2002), *Osmanlı Modernleşmesi / Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus,* (İmge Kitabevi, 2002), *Türkiye ve Orta Asya* (İmge Kitabevi, 2003), *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din* (Timaş Yayınları, 2009), *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji* (Timaş Yayınları, 2009), *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum* (Timaş Yayınları, 2009), *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset* (Timaş Yayınları, 2010), *Osmanlı Nüfusu* (1830-1914) *Demografik ve Sosyal Özellikleri* (Timaş Yayınları, 2010), *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik* (Timaş Yayınları, 2011), *Türk Siyasi Tarihi* (Timaş Yayınları, 2011), *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik* (Timaş Yayınları, 2012), *Türk Dış Politikası Tarihi* (Timaş Yayınları, 2012), *Kısa Türkiye Tarihi* (Timaş Yayınları, 2012).

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ / GÖÇLER VE TOPLUMSAL- SİYASİ KİMLİK DEĞİŞMELERİ / 9
Osmanlı Topraklarına Göçlerin Etkileri ve Bugünkü Türkiye / 20
Göçler ve Asimilasyon / 27
Yeni Bir Toplum ve Türkiye'nin Oluşması / 31
Milliyetçilik / 37
Kimliklerin Değişimi ve İsim Değişikliği / 38
Türklük Tartışmaları: Tarihi Sosyolojik Göçler / 41
Tarihte ve Osmanlıda Kimlik Oluşması / 44
Toprak-Vatan ve Göçler / 50
Merkezileşme / 52
Vatandaşlık-Osmanlılık / 54
Dil ve Edebiyat / 58

BÖLÜM 1 / GÖÇ NEDİR? / 71
Tarihi Göçlere Genel Bir Bakış / 71
Göçlerin Türleri ve Nedenleri / 76
Göçün Etkileri / 81
Göçler, Osmanlı Devleti ve Modern Türkiye'nin Oluşumu / 86
Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Göçlerin Etkileri: Yeni Bir Toplumun Oluşumu / 96
Osmanlılık / 105
Sultan II. Abdülhamit'in İslamcılık Politikası / 109
Yeni Orta Sınıflar ve Birey-Devlet İlişkilerinin Değişimi / 113
Eğitim Sistemi ve Yeni Elitlerin (Güzidelerin) Doğuşu / 118

SONUÇ / 128
EKLER / 130
GÖÇLERLE İLGİLİ OSMANLI MEVZUATINDAN ÖRNEKLER / 130
DİPNOTLAR / 136

BÖLÜM 2 / OSMANLI DEVLETİ'NDE 19. YÜZYILDAKİ NÜFUS HAREKETLERİ / 149
GİRİŞ / 149
Osmanlı'nın Kendi Topraklarına Yönelen Göçle İlgili Politikası / 152
Bulgar Göçü / 157
Müslüman Göçleri: Kırımlıların ve Çerkezlerin Osmanlı İmparatorluğu'na Göçü / 162
Balkan Müslümanlarının Göçü / 172
SONUÇ: GÖÇÜN TOPLUMSAL, EKONOMİK VE SİYASAL ETKİLERİ / 185
DİPNOTLAR / 191

BÖLÜM 3 / OSMANLI'DA KENTLEŞME: KIRIMLILARIN DOBRUCA'YA GÖÇÜ VE MECİDİYE'NİN KURULMASI (1856-1878) / 199
Dobruca'nın 1850 Yılından Önceki Demografisi / 202
Kırım Savaşı ve Sonuçları, 1856-1866 / 205
Mecidiye Kentinin Planlanması / 210
İskânın Ekonomisi / 213
Mecidiye'nin, Dobruca'nın Ekonomisi ve Nüfusu Üzerindeki Etkisi / 216
Nüfus Artışının Ölçülmesi / 219
SONUÇ / 221
DİPNOTLAR / 228

BÖLÜM 4 / BALKANLAR'DAKİ MÜSLÜMAN AZINLIK: TOPLAM SAYI VE COĞRAFİ DAĞILIM / 233
Osmanlı İdaresi Altında Balkan İslamiyetinin ve Cemaat Örgütlenmesinin Doğuşu / 236
Müslümanların Azınlık Konumuna Geçmeleri / 241
Ulus Devletlerde Müslümanlara Yapılan Uygulamalar / 244
DİPNOTLAR / 254

BÖLÜM 5 / 1878-1914 DÖNEMİNDE BOSNALI MÜSLÜMANLARIN OSMANLI'YA GÖÇÜ: OSMANLI KAYNAKLARINA DAYANAN BİR İNCELEME / 257
Bosna'dan Göç ve Bosnalı Göçmenlere Karşı Osmanlı Politikaları / 261
Dışarı Göç ve Gelen Göçler Üzerine Bazı İstatistiki Bilgiler / 274
SONUÇ / 278
DİPNOTLAR / 279

BÖLÜM 6 / OSMANLI DEVLETİ'NDE YAHUDİ NÜFUSU HAREKETLERİ, 1862-1914 / 287
Eski Osmanlı Topraklarındaki Osmanlı Yahudileri / 291

Osmanlı Yahudilerinin Göçü Üzerine Bir Çalışma / 294
Balkan Yahudilerinin Toplam Sayısı / 296
Filistin'deki Osmanlı Yahudilerinin Rolü / 299
SONUÇLAR / 301
DİPNOTLAR / 303

BÖLÜM 7 / OSMANLI YÖNETİMİ ALTINDA FİLİSTİN'E YAHUDİ GÖÇÜ, İSKAN VE NÜFUS ARTIŞI ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER / 307
DİPNOT / 327

BÖLÜM 8 / RUSYA VE BALKANLAR'DAN HİCRET: GEÇ OSMANLI DEVLETİ'NDE KENDİNİ TANIMLAMA SÜRECİ / 329
Tarihsel Göçler: Kısa Bir Anlatı / 330
Göçmenler / 333
Kimlik Değişimini Kolaylaştıran Koşullar / 337
Kimlik Değişimini Harekete Geçiren Bir Unsur Olarak Göç Süreci / 339
İslamcılık ve Kimlik Değişimi / 343
Abdülhamit'in Sentezi: Kimlik Değişimi / 347
SONUÇ / 349
KİŞİSEL BİR NOT / 350
KAYNAKÇA / 353
DİPNOTLAR / 354

BÖLÜM 9 / AMERİKA'YA GÖÇ EDEN OSMANLILAR 1860-1914 / 357
Göçün Nedenleri / 359
Göçün Kapsamı: Toplam Sayılar, Kökenler, Dinler / 366
Osmanlı Göç Politikası ve Göçmenlerin Nakli / 375
Göçmenlerin Yasal Konumu: Osmanlı İdaresiyle Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Anlaşmazlık / 380
SONUÇ / 385
EKLER / 387
DİPNOTLAR / 399

BÖLÜM 10 / BULGARİSTAN TÜRKLERİ: MÜSLÜMAN AZINLIĞIN MİLLİ-DİNİ VAR OLMA MÜCADELESİ / 407
Müslümanları Bulgarlaştırma Kampanyası / 411
Bulgaristan Türkleri ve Gördükleri Muamele / 420
Bulgaristan'ın Türk Nüfusuna Uyguladığı Politikaların Arkasında Yatan Demografik ve Ekonomik Faktörler / 425
SONSÖZ / 435
DİPNOTLAR / 437

GECEKONDU SORUNU ÜZERİNE / 443

BÖLÜM 1 / Türkiye ve Dünya'da Köyden Şehire Göç Nedenleri ve Gecekonduların Sosyo-Ekonomik Fonksiyonları / 445

BÖLÜM 2 / Kentleşme ve Safhaları: Arazi, Konut Yapımı Politikası ve Gecekondunun Yeri / 458

BÖLÜM 3 / Köyden Kente Göçün Köy Ekonomisine Etkisi ve Gecekondunun Köy-Şehir Haberleşmesindeki Yerinin Tespiti / 472

GİRİŞ

GÖÇLER VE TOPLUMSAL-SİYASİ KİMLİK DEĞİŞMELERİ

Göçler toplumsal değişmelerin en güçlü unsuru olarak, farklı fiziksel yapıya, dine, kültüre ve dile sahip toplulukları karşı karşıya getirmiş, bu toplulukların bir arada yaşamalarına ve böylelikle etkileşim içinde olmalarına neden olmuştur. Yeni ırklar, yeni kültürler, yeni idare ve yaşam biçimleri göçlerin etkisiyle ortaya çıkmış ve günümüz toplumlarının oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu görüş birkaç bölge dışında tüm dünya için geçerli olmakla birlikte, bilhassa uzak geçmişi kapsar ve yakın tarihi de içine alır.

Avrupa 15. yüzyıldan sonra, uzayan göçler yolu ile on binlerce yıl boyunca Kuzey ve Güney Amerika'da yaşayan ve "Kızılderili" olarak bilinen yerli halka ulaşmış, onları yok etmiş veya belirli bölgelere sürerek oralarda yaşamaya mecbur etmiştir. ABD'de "Reservation" ismi ile anılan bu bölgelerde yaşayan yerli halk, birçok kavme ayrılmış olmakla birlikte, ayrı dil konuşmakta ve göç edebildikleri takdirde başka gruplarla karışmaktadır. Orta ve Güney Amerika'ya ulaşan İspanyol asıllı istilacılar ve onların arkasından gelen göçmenler, Aztek, Maya, İnka gibi büyük medeniyetleri, yerli halkı ezmek, onlara Katokliği kabul ettirmek suretiyle yok etmişlerdir. Eski Amerika'daki bu yerli medeniyetlerden kalan piramitler, saraylar, kasaba kalıntıları vs. bugün ancak turistleri cezbetmek için kullanılmaktadır. Turistlerin de bu yapıtların altında yatan tarihi ve o tarihi var eden yerli halkın akıbetini, sayısını hiçe saydıklarının farkında oldukları söylenemez. Göçler eski medeniyetleri ya tamamen yok etmiş ya

da yaşam biçimlerinin değişmesine sebep olmuştur. İnka, Maya gibi medeniyetlerin akıbeti, yerlerini batı kökenli yeni bir düzenin alması şeklinde sonuçlanmıştır. (Yerli halktan varlığını koruyabilmiş gruplar Venezuela, Peru gibi ülkelerde söz sahibi olmak için hâlâ mücadele etmektedir. Meksika'da ise yerli halk ve Avrupalıların karışımından doğan büyük bir kitle mevcuttur.) Günümüz idare ve yaşam biçimlerinin oluşması bakımından dünya tarihinde azami önem taşımalarına rağmen göçler, yakın zamana kadar sistematik ve birbirine bağlı olarak incelenmemiş, bir göçmen ülkesi olan ABD'de dahi ancak 1940'lardan sonra ciddi olarak ele alınmıştır.

Günümüzde göçler, etkisini derinleştirmekte, dünyanın kültürel, sosyal ve etnik yapısını kökünden değiştirmektedir. Birleşmiş Milletler'in verdiği bilgiye göre dünyada halen 214 milyon insan göçmen sayılmaktadır ki bu bilgiler son 25-30 yılı kapsar. Bugünün göçleri tüm dünyayı birçok bakımdan etkilemekte, bazı ülkeler iş gücüne olan ihtiyaçlarını göçler sayesinde karşılamakta ve göçlerin ekonomik getirilerinden faydalanmaktadır. 2009 yılı verilerine göre göçmenler, ailelerinin ihtiyaçlarını karşılama ve yatırım amacıyla, geldikleri ülkelere 317 milyar dolar göndermişlerdir. Bu meblağ varlıklı devletlerin gelişmekte olan ülkelere yaptığı dış yardımdan çok daha fazladır. Göçmenlerin yaklaşık olarak yarısı kadındır ve erkek veya kadın olsun hemen hemen tümü iletişim kolaylıklarından faydalanarak geride bıraktıkları ülkelerindeki aileleri ile devamlı ilişki içindedirler. Günümüzde göçlerin yarattığı değişiklikleri, çatışmaları, bunalımları uzun uzun anlatmaya lüzum yoktur. Avrupa'da camilerin inşasına direnmeler, Müslüman kadınlara karşı uygulanan giysi yasakları, Güney Amerika'dan ABD'ye yapılan göçleri engellemek adına çıkarılan engeller ve buna benzer diğer birçok olay göçlerin yarattığı kültürel, ekonomik, toplumsal, dini vs. sorunların ancak birkaçıdır. Söz konusu ettiğimiz göçler tahminen 1960-2010 yılları arasında gerçekleşmiş olup Avrupa'ya, ABD'ye ve hatta Avusturalya'ya giden 5 milyon kadar Türk'ü kapsamaktadır.

Biz bu kitapta yabancı ülkelere yapılan Türk göçlerini incelemeyeceğiz. Bu kitabın ana amacı, tarihi göçleri, yani 19. ve 20. yüz-

yıl Rumeli, Kırım, Kafkas Müslümanlarının elde kalan Osmanlı topraklarına göçlerini genel olarak gözden geçirerek, bu göçlerin yeni bir Türk toplumunun oluşumuna katkılarını incelemektir. Aynı zamanda Türk toplumunun eski yapısını değiştirerek millet haline gelişini kavramsal bir tarihi çerçeve içinde anlatmaktır. Şüphesiz ki tüm bu konuları 30-40 sahifeye sığdırmak güçtür, fakat genel bir fikir vermek mümkündür.

Türkiye asırlar boyu birçok göçe sahne olduğu halde göç incelemeleri ancak kısa zaman evvel ciddi biçimde, sistematik olarak ele alınmıştır. Gerçi göç incelemelerine materyal olabilecek göç hatıraları veya belirli bir grubun göçünü konu edinen bazı kitaplar yazılmıştır, ancak bu çalışmalar mevzii olayları anlatmaktan ileri gidememiştir. Fakat yine de bu çalışmaların malzeme olarak faydalı yönleri vardır.

Bugünkü Türkiye büyük ölçüde, Orta Asya'dan gelen ve daha 8.-9. yüzyıllarda başlayan göçler sayesinde oluşmuştur. Orta Asya göçleri zamanla azalmakla beraber 16. yüzyıla kadar devam etmiştir. Orta Asya'dan gelen göçmenler Anadolu'da, akabinde Rumeli'de onlardan evvel bu topraklara yerleşmiş olan Slav ve Helen (Rum) medeniyetleriyle karşılaşmışlardır. Slavlar, Balkanlara 6. yüzyılda yerleşmiş buna karşılık Helenler, daha erken tarihlerde Akdeniz adalarından Anadolu'ya gelerek burada bulunan halkın bir kısmını Helenleştirmiş, yanı sıra buradaki yerli medeniyetlerden her alanda etkilenmiş ve bunların kültüründen ve hatta dinlerinden bazı öğeler alarak kendi medeniyetini kurmuştur. Helenlerden evvel Sümerler, bugünkü Irak'ta kendilerine has bir medeniyet kurmuşlar, kendilerinden evvel orada veya civarda kurulan medeniyetlerden etkilenmişlerdir. Aynı sözleri merkezi Orta Anadolu olan Hititler (Etiler) için de söylemek mümkündür. Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz konu medeniyetlerin doğuşunun ve etkileşimlerinin göçler sayesinde olduğunu vurgulamaktır. Yani göçler olmasaydı dünya statik halde kalmaya mahkum olacaktı. Tarihteki göçlerin başta gelen nedenleri arasında, nüfusun çoğalması, mevcut kaynakların artan nüfusu besleyemeyecek hale gelmesi ve iklim değişiklikleri sayılabilir. (Türkiye'de 1950'lerden itibaren görülen ve köyden şehre doğru olan göçlerin ana nedeni, köy

arazisinin artan nüfusu besleyememesiyle baş gösteren fakirliktir. Bu bilginin rakamsal verilerini köylerden şehirlere yapılmış olan göçleri ele aldığım kitabımda gösterdim.)

Orta Asya'dan Anadolu'ya ve sonra Rumeli'ye göç eden Oğuzlar (Selçuklar) evvelce oralarda yerleşmiş olan yerli halkı yok etmemişler, ya ayrı obalar kurarak onlarla yan yana yaşamışlar ya da evlilik, din değiştirme gibi yollarla buradaki halka karışarak kasaba ve şehirler başta olmak üzere yeni bir toplum oluşturmuşlardır. Din ve dil farkları, toplumları birbirinden ayıran en güçlü faktörler olmalarına rağmen, siyasi gücü ve karar verme yetkisini elinde tutan Osmanlı idaresi, kendi dinini ve dilini, yani İslam'ı ve Türkçeyi öne çıkarmamış, böylelikle yeni oluşan toplum bu önemli farklılıklara karşın sulh içinde yaşayabilmiştir. Türk toplumunda göçler başlıca etkilerini Osmanlı döneminde göstermiştir. Burada önemli bir noktayı vurgulamak gerekir; Osmanlı döneminde 14.-16. yüzyıllarda Anadolu'dan Rumeli'ye önemli sayıda iç göç olmuş, fakat bu dönemden sonra göçler gittikçe azalmıştır. (Zaman zaman küçük grupların iç göçleri devam etmişse de bunlar mevcut durumu fazla etkilememiştir. 17. yüzyılın sonunda Sırpların bir kısmının Avusturya'ya göçmeleri Balkanlarda bazı demografik değişikliklere neden olmuşsa da etkisi sınırlı olmuştur.) Sonuç olarak diyebiliriz ki, Osmanlı döneminin beş yüz senelik süresince -ilk zamanlar istisna edilirse- büyük göçler olmamıştır. Bu kısmî demografik sükûnet sayesinde Osmanlı kültürü ve idaresi kökleşmiş, Osmanlı kendi kimliğini ve medeniyetini Rumeli'de ve Anadolu'da kökleştirmiştir. Gerçi 1095'te başlayan ve iki yüzyıl devam eden haçlı seferleri, dini nedenlerle Müslümanlara karşı yürütülmüş görüntüsündedir, fakat haçlı orduları kendi cinslerini (soylarını) kitleler halinde Orta Doğu'ya göçürmedikleri için Orta Doğu'nun demografisini ve kültürünü etkileyememişlerdir. Dolayısıyla haçlı ittifakına mensup devletler Urfa'yı, Antakya'yı Kudüs'ü merkez edinmekten ve yerli halk üzerine kurulmuş birer askeri-dini idare olmaktan öteye gidememişlerdir. Bu idareler 13. yüzyılda Orta Doğu'dan atıldıktan sonra Müslüman ve gayrimüslimler eski yaşamlarını, kültürlerini ve kimliklerini ön plana çıkararak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

18. yüzyılda göçler, milli devlet felsefesini ve "milli" devlete hâkim etnik grubun siyasi görüşünü gerçekleştirme aracı olmuştur. Başka bir deyişle göçler siyasileşmiş, millileşmiş ve devlete hâkim olan etnik grup kendinden saymadığı diğer grupları yok etme yolunu tutmuş, sınır dışı etmiş veya asimile etme yoluna başvurmuştur. Bu son metodu 1984'ten sonra uygulamaya kalkışan son rejim Bulgar komünist hükümeti olmuştur. Komünist rejim Bulgaristan'da yaşayan Türklerin isimlerini Slavlaştırmış, okullarını kapatmış ve dillerini konuşmayı yasaklamıştır. 20. yüzyılın sonunda Avrupa'nın ortasında -Bulgaristan bugün Avrupa Birliği üyesidir- herkesin gözü önünde yapılan bu kültür jenosidi ırkçı milliyetçiliğin en açık örneğidir. Bulgaristan'ın öteden beri bu ülkede yaşayan Türkleri sınır dışı edip Türkiye'ye göç etmeye zorlayışı konusunu başka çalışmalarda detaylı olarak inceledik. Göçlerin daha çok Doğu ve Güney Doğu Avrupa'da siyasi, ırkçı kimliğe büründüğünü vurgulamak gerek. Hem de dört yüzyıl boyunca farklı din, dil ve kültürlerin barış içinde yaşamalarından sonra... Daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız 19.-20. yüzyıl Osmanlı göçlerinin siyasi (dini) kökenleri olmasına karşılık, Avrupa'dan ABD'ye ve Güney Amerika'ya olan göçlerin başlıca nedenlerinin ekonomik kaynaklı olması önemli bir noktadır. 16. yüzyıldan sonra, Avrupa'nın, o dönem yeni keşfedilmiş olan Amerika kıtasına göç vermesine karşılık Osmanlı, göç alan bir ülke haline gelmiştir. Gerçekten, Osmanlı devleti 1683 Viyana bozgunundan sonra göçmen kabul etmeye başlamıştır. Burada vurgulanması gereken nokta, bu göçmenlerin Müslüman ve kısmen Yahudi olmalarıdır. Avusturya 1686'da Budin'i ele geçirince oradaki Müslümanları ve Yahudileri ya öldürmüş ya da göçe zorlayarak yok etmiştir. Avusturya'nın gözünde düşmanı yani "ötekini" tayin eden özellik; kavim, dil, mal değil, din farkı idi. Nitekim Budin'deki, 35 bin kadar Müslüman halkın çoğunluğunu Türkler değil, diğer kavimlere mensup kimseler oluşturmakta idi. Budin'deki Müslüman halkın büyük kısmı Bosna, Sırbistan, Kosova, Makedonya kökenli idi ve 1686'dan sonra tekrar oraya dönmüşlerdi. Osmanlı topraklarına kitle göçleri bilhassa 1856'dan sonra Kırım'dan gelen göçmenlerle başlamış ve devam

etmiştir. Kırım'ın stratejik ve ekonomik önemini çok iyi hesaplayan Ruslar buradaki Müslüman halka güvenemedikleri için onların yurtlarını terk etmelerini arzu etmiştir. Fakat şu da bir gerçektir ki Rusya, birçok istisna bir yana bırakılırsa, başlangıçta Kırım'ın Müslüman halkını fiilen yok etmeyi düşünmemişti, çünkü ele geçirdiği büyük arazileri (bir kısmını generallere çiftlik olarak vermişti) işleyecek emekçilere ihtiyaçları vardı. Fakat Kırım'a getirilen Rus göçmenlerin sayısı arttıkça yerli Müslüman halkın elindeki topraklar alınmış ve bu Müslümanlar Osmanlı topraklarına göç etmeye zorlanmıştır. Aynı şekilde Kafkaslar'a, bilhassa kuzeydeki verimli ovalara göç ettirilmek suretiyle geneli Rus asıllı olan Hristiyan halk yerleştirilmiştir. Böylece demografik harita zorla değiştirilerek Müslümanların oturduğu bölgeler Ruslaştırılmış, daha doğrusu Ortodoks Hristiyanlar ülkesi olmuştur. Müslüman topraklarına iskân edilen Hristiyanlar ve Rus asıllı göçmenler yeterli bulunmadığı zaman Rusya başka Ortodoks Hristiyanları getirerek buralara yerleştirmiştir. Mesela Bucak'ta yaşayan Müslüman halk (Nogaylar önde gelmek üzere) 1812'den sonra Kuban'a veya Tuna'nın güneyine Dobruca'ya sürülmüştür. Onların yaşadıkları köylere Bulgarlar ve aslen Selçuklu olan ve halen Türkçe konuşan, fakat Ortodoks Hristiyanlığı kabul eden Gagauzlar getirilmiştir. (Bucak veya Basarabya'nın güneyi olarak bilinen bölge bugün kısmen Moldova ve kısmen de batı Ukrayna topraklarına dâhil olan İsmail, Akkerman, Kahul eyaletlerinden oluşmakta idi. Kanuni Sultan Süleyman zamanında buraya Bucak ismi verilmiştir.)

Kırım göçlerini, 1864'te başlayan Kafkas göçleri izlemiştir. Şeyh Şamil'in Rus istilasına karşı 25 senelik direnişini 1859'da kanlı bir şekilde bastıran Rusya, sözde askeri ve siyasi güveni sağlamak amacıyla Batı ve Orta Kafkaslar'da yaşayan Müslüman halkı etkisiz hale getirmeyi amaçlamıştır. Direnenleri acımasız bir şekilde öldürdükten sonra geride kalanları Osmanlı topraklarına göçe zorlamıştır. Deniz yolu ile gelmek isteyenlerin birçoğu bu yolculukta hayatlarını kaybetmiştir. Deniz yolu ile gelen ilk kafile, Kandıra'nın kuzeyinde, çok eski bir liman olan Kefken yakınlarındaki bir plaja çıkabilmiştir ki o gün her sene Kafkas göçmenleri tarafından hüzünlü bir tören ile

hatırlanmaktadır. Kafkas göçmenlerinin bir kısmı çeşitli kara, deniz limanlarında hastalığa, açlığa kurban gitmiştir. Kafkaslar'dan 1864-70 arası sürülenlerin sayısı iki buçuk milyon olarak tahmin edilmektedir. Bunların bir milyonu hastalık, yolculuk esnasında denizde boğulma gibi nedenlerle hayatlarını kaybetmiştir. Sağ kalanlar ise Anadolu ve Rumeli'ye iskân edilmiş, 1878'de Rumeli'yi terk ederek ikinci bir göç dalgasının aktörleri olmuştur. Kafkaslar'dan yayılan göçler 1917 senesine kadar devam etmiştir. Bolşevik İhtilali, göçleri bir nebze durdurmuşsa da tamamıyla önleyememiştir.

Kafkas göçlerini, 1877/8'den sonra Balkanlar'da yaşayan Müslümanların ve kısmen Yahudilerin göçleri izlemiştir. Balkanlar, bilhassa Rumeli olarak bilinen bugünkü Bulgaristan, Trakya ve Makedonya, Osmanlı devletinin kök saldığı yerlerdir. Burada yaşayan Müslüman halkın ezici çoğunluğu Türkmen ve Yörük idi yani Oğuz Türkleri'ne mensuptu. Tarihi bakımdan çarpıcı bir kimlik, kültür, dil ve din birliğine sahip olan bu bölgelerde siyasi anlamda modernizm öncesi bir Türk milleti oluşmuştur. Rumeli'de meydana gelen ve kökeni Anadolu'da olan bu milletin başta gelen özelliği; aşiret, kabile üzerinde soy, din, dil, kültür birliğine dayanan bir kimliğe sahip olmasıdır. Kısacası, aşiret ve din üzerinde bir "milli Türk" kimliği ilk olarak Rumeli'de ortaya çıkmıştır. Bu "Türk" milleti kültürel anlamda Batı Anadolu'yu da kapsamaktaydı. Bu oluşumda Moğol istilasının önemi büyüktür. Moğollar, Selçukluları 1241-3 yılları arasında mağlup edip siyasi ve askeri iktidara sahip olunca yerli idareyi yine Selçuk beylerine bırakmıştır. Moğollarla işbirliği yapan Selçuk beyleri ve onları destekleyen kasaba eşrafı üst sınıfların temsilcileri idi. Alt sınıfları oluşturan aşiretler, yani Türkmen ve diğer Oğuz boyları Moğollara ve onları destekleyen Selçuk beylerine karşı başlattıkları mücadeleyi kaybettikten sonra İzzeddin II. Keykavus önderliğinde Batı'ya yani Bizans topraklarına, bu arada Rumeli'ye göç etmeye mecbur edilmişlerdir. Böylece 1260'lı yıllarda Batı Anadolu'ya ve zamanla Rumeli'ye göç eden Oğuz aşiretleri birbirleriyle karışarak eski aşiret kimlikleri yerine dil ile Anadolu'da gelişen İslamın maddi-manevi hayatı düzenleyen ölçülerine dayanan

bir din ortaklığına ve bir üst kimliğe sahip olmuşlardır, yani "laik" tarafı güçlü ve daha büyük siyasi bir topluluk oluşturmuşlardır. (Rahmetli Mustafa Akdağ Osmanlının Selçuklulara göre daha "siyasi" olduğunu söylerken kısmen bu gerçeğe işaret etmek istemiştir.) Böylece Rumeli'de oluşan Müslüman-Türk topluluğu aşiret, kabile, hatta soy kimliklerinden geniş çapta ayrılarak, ilk kez halk liderleri idaresinde yeni bir topluluk meydana getirmiş, zamanla modern millete götürecek bir siyasi topluluk kurmuştur. Bu topluluk ırka değil, kültüre ve ortak dine dayanan bir millet idi ve Türk asıllı olmayan diğer tüm Müslümanları da içine almaktaydı. Buradaki "millet" kimliği görünürde etnik bir anlam taşıdığı için 19. yüzyıllarda Balkanlar'da türeyen Yunan, Bulgar, Sırp etnik milliyetçiliğine benzer tarafları vardı ve zamanla İttihat ve Terakki döneminde bir Türk milliyetçiliği olarak kolayca ortaya çıkabilmişti. Yine de Rumeli'de ve Anadolu'da oluşan "Türk" kimliği Balkanlardaki Hristiyan milliyetçiliğinden farklı idi. İttihat ve Terakki'nin milliyetçiliği, Osmanlı döneminde Balkanlar'da Anadolu Türkmen, Yörük, (Oğuz) göçlerinin ortaya çıkardığı "Türk" kimliği gibi kültürel idi ve din birliğine dayanmaktaydı. Unutulmaması gereken bir gerçek vardır; Rumeli'de ve Avrupa'da yaşayan Müslümanlar etnik kökenleri ne olursa olsun, daima "Türk" olarak görülmüş, öyle adlandırılmıştır. Daha sonra Osmanlının hükümet ve idare olarak sözde işlediği "günah"lar hep bu "Türklerden" yani Müslümanlar'dan dokunaklı bir biçimde çıkarılmıştır. (Milli, etnik kimliği daha sonra tekrar ele alacağız.) Şimdi tekrar Balkanlar'dan yapılan göçlere dönelim. "Türkleri" yani Müslümanları öldüren, yerlerinden eden Rum, Sırp, Bulgar, Balkan milliyetçiliğinin temel nedeni din farkıdır. Onların gözünde Türkler Rumeli'yi istila ederek eski Bulgar, Sırp, Bizans (Doğu Roma İmparatorluğu olan Bizans bu kez "millileştirilerek" Rum-Yunan olmuştur.) devletlerini yok etmişler ve topraklarına yabancıları yani Türkleri-Müslümanları yerleştirmişlerdir. Hâlbuki Rumeli "Türk" halkının önemli bir kısmı İslamiyet'i kabul eden yerli halklardan (Sırp, Hırvat, Rum, Boşnak, Bulgar, Ulah. vs.) oluşmuş olup, birçoğu da eski dillerini konuşmaya devam etmiştir. Balkanlardaki Hristiyan

milliyetçiliğinin ikinci nedeni ırktır. Her ne kadar Bulgarlar, Rumlar ve diğer Hristiyan kavimler birbirleriyle ve Müslümanlarla ihtida yoluyla karışmışlarsa da etnik kimliğin ırka dayandığına, ırkın da karışmamış "Bulgar" "Sırp" milletini oluşturduğuna inanmışlar, 1878'den sonra kurdukları "milli" devleti ırk bakımından safi bir Bulgar ve Sırp toplumuna dayandırmak istemişlerdir. Hâkim millet olan "ötekini" ise asimile veya yok ederek ortadan kaldıracaklarına inanmışlardır. Balkanların Hristiyan etnik milliyetçiliğinin ilk hedefi Müslümanlar -yani "Türkler"- olmuştur. Gerçekten Balkanlar'da İslamiyeti kabul eden Boşnaklar, Ulahlar, Sırplar, Hırvatlar, Rumlar vs. etnik gruplar din değiştirmekle çok daha büyük bir Müslüman camiasına dâhil olmuşlardır. Kabul ettikleri din olan İslamiyet Anadolu'da gelişmiş, Balkanlar'da da dünyevileşmiş bir Türk İslamı olduğu için Balkan muhtedileri tarih ve dil farklarına rağmen bir arada barış içinde yaşamayı başarmıştır. Eskiden başka bir kültürün kurallarıyla yaşayan bu yeni Müslümanlar "Türkleşmişler" fakat eski dillerini de muhafaza etmişlerdir. (1991'den sonra ekonomik güce dayanarak Vahhabiliği Bosna'ya zorla sokmak isteyen Suudi Araplara karşı Bosnalılar kendi İslamiyetlerini (Türklüklerini) korumak için "milli" direniş göstermişlerdir.) İşte bu Rumeli Müslümanları (Türkleri) 1877/8'de ve 1912-3'te öldürülmüş veya sürgün edilmiştir. Bir milyonu öldürülmüş olan bu Müslümanların iki milyondan fazlası da 1878-1912-3 arası göçe mecbur edilmiştir. Bu gaddar davranışın köklerinin din farklarına dayalı olduğunu daha evvel belirttik. Bu dini-ırkçı milliyetçiliği körükleyen ve askeri güçle destekleyerek fiiliyata sokan ülke ise Rusya olmuştur. Rusya, kendisine ruhen yakın milletler var edip bunları Balkanlarda kendi emperyalist amaçlarına alet etmek için, nüfusunun çoğunluğu Slav-Ortodoks Hristiyanlardan oluşan Bulgar ve Sırp devletleri oluşturma yolunu tutmuştur. Slav ırkçılığını dini bir unsur olarak Ortodoksluk meşrulaştırmıştır. Buna dayanan Rusya da zor kullanarak Rumeli'de, bilhassa Bulgaristan'da çoğunluğu oluşturan Müslüman Türk halkını yerli çetelere öldürtmek ve göçe zorlamak suretiyle o topraklarda çoğunluğa sahip bir Hristiyan-Ortodoks-Slav (Bulgar, Sırp) devleti

yaratmak istemiştir. Böylece göçler 19. yüzyıldan itibaren siyasi, kültürel ve dini haritayı değiştirmenin bir aracı haline gelmiştir. Din ve dil farklarını istismar ederek temiz "yabancı kanından arınmış" milletler yaratmak, Balkan ülkelerinin 20. yüzyıl boyunca "millileştirme" siyaseti olmuştur. Bu "milli" amacı gerçekleştirmek için Türkler ve Yahudiler göçe zorlanmıştır ki bunun en canlı son örneği, Bulgaristan'ın 1984-9 yılları arasında yürüttükleri Türkleri Bulgarlaştırma kampanyası, Sırpların 1992-5 Bosna ve Kosova katliamları ve buradaki insanların zorla yerlerinden edilip, atılmalarıdır ki bu acıların yarası henüz kapanmamıştır. Din farkları Hristiyanlar arasında da katliam nedeni olmuştur. Bu gerçeğin en güzel örneği Katolik Hırvatlar ile Ortodoks Hristiyan Sırpların aynı dili konuşmalarına rağmen 1990'larda birbirlerini öldürmeleri ve kendi topraklarından göçe zorlamalarıdır. (Sırplar Vukovar kasabasının Hırvat halkını yok etmiş, buna karşılık Hırvatistan güçlenerek kendi toprağı saydığı Krajna'da yaşayan Sırpları yerlerinden zorla söküp atmıştır.) Sırp ve Hırvatlar aynı dili konuşan ve Müslüman olan Boşnakları yok etme konusunda birlik olmuşlardır. Aynı milliyetçi ve dinci amaçla hareket eden Ermeni milliyetçileri 1878'den sonra ayrımcılık propagandasıyla milli kargaşa çıkararak Doğu Anadolu'da yaşayan Müslümanları -ki bunların bir kısmı Kafkas ve Balkan göçmenleriydi- göçe zorlayarak orada büyük bir Ermenistan kurmak istemişlerdir. Hem de burada yaşayan Müslümanların Ermeni nüfusa oranla beş misli fazla olmalarına rağmen. Bizim burada söylediklerimiz tarihi olayların doğru veya yanlış taraflarını ortaya koyma amacı taşımamaktadır. Asıl amacımız göçlerin kaçınılmaz olarak üstlendiği yeni ülkeler, yeni milletler hatta yeni medeniyetler oluşturmada üstlen(diril)miş olduğu acıklı rolü anlatmaktır. Gerçekten ırkçı-dini milliyetçilik, göçleri tabii bir olay olmaktan çıkararak dini, siyasi ve kültürel amaçlara alet etmiştir. Bu bakımdan 19. ve 20. yüzyıl, insanlığın yüz karasıdır ki burada Batı emperyalizminin getirdiği din, kültür ve ırk üstünlüğü düşüncesi birinci derecede rol oynamıştır. Bunu yayan, Avrupa'nın "medeni" devletleri sayılan ve kendilerini dünyaya medeniyet örneği olarak gösteren İngiltere, Fransa, Almanya,

Hollanda, Belçika ve İtalya'dır. Diğer yandan binlerce yıl boyunca göçleri doğuran, düzenleyen, frenleyen veya hızlandıran ekonomik ve doğal koşullar 19. ve 20. yüzyıllarda da etkilerini göstermeye devam etmiştir. Mesela Rusya bir yandan Osmanlı topraklarını işgal ederek halkını göçe zorlarken, diğer yandan Osmanlı ülkelerinden işine yarayacak kimseleri kendi ülkesine çekmekten geri durmamıştır. Rusya 1774 ve 1812'den sonra Kuzey Karadeniz'deki Osmanlı bölgelerini ele geçirdikten sonra, buraları ekonomik bakımdan geliştirmek için Anadolu'da yaşayan Ermenileri, Rumları ve diğer Hristiyan halkı Rusya'ya çekmek için çalışmış ve büyük ölçüde başarılı olmuştur. Kuzey Karadeniz sahillerinde kurulan Odesa gibi liman şehirleri geniş çapta hem Rus hem Osmanlı Hristiyanlarından oluşmuştur. Ekonominin dili, dini olmadığı için, Karadeniz bölgesinde yaşayan birçok Müslüman da iş umuduyla Rusya'ya göç etmiştir. Esasen İngiltere de Kuzey Karadeniz'deki Osmanlı topraklarının Rusya'ya geçmesine göz yummuş, hatta bunu istemiştir. İngiltere'nin bu tutumunun nedeni, Rusya'nın buralarda ekonomik gelişmeyi gerçekleştireceğine olan inancı idi, çünkü İngiltere, Karadeniz bölgesindeki ekonomik kalkınmanın kendilerine ve Avrupa'ya büyük ticari çıkarlar sağlayacağını ümit ediyordu ki bu ümit kısmen de olsa gerçekleşmiştir. Osmanlının, idare ettiği yerlerde ekonomik gelişme sağlayamaması fakir halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve birçoğunu başka ülkelerde iş bulmak için göç etmeye zorlamıştır. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısında, bilhassa 1860'tan sonra, Osmanlı devletinin Harput (Elazığ), Lübnan ve kısmen Suriye gibi bölgelerinden ABD'ye ve Güney Amerika'ya göçmenler gitmiştir. Tamamıyla ekonomik nedenlerle (işsizlik, bahçelerin hastalık nedeniyle verimsiz hale gelmesi vs.) oluşan bu göçlere katılanların yüzde 90-95'ini Hristiyanlar -Ermeniler dâhil- oluşturmuştur. Geri kalan göçmenlerin yüzde 5'i ila 10'unu Müslümanlar oluşturmakta idi. Kuzey ve Güney Amerika'ya giden Osmanlı kökenli göçmen sayısı 1916 yılına kadar bir milyona yaklaşmıştır. Bunların arasında 1900'den sonra Balkanlar'dan bilhassa Makedonya'dan göç eden Bulgarlar, Hırvatlar, Sırplar ve Bosnalılar da vardır. Osmanlı topraklarından 1800-1916

yılları arasında Rusya ile Güney ve Kuzey Amerika'ya giden göçmenlerin sayısı takriben 1.3-1.5 milyon arasındadır. Güney ve Kuzey Amerika'ya giden Osmanlı göçünün nedenleri yüzde 95 ekonomiktir ve göçmenlerin kişisel kararına dayanmaktadır. Bu göçmenlerin yüzde 95'i daha evvel belirtildiği gibi gayrimüslimlerden (Rum, Ermeni, Yahudi, Slav vs.) oluşmakta idi. Buna karşılık Osmanlı topraklarına 1856-1916 arası gelen takriben yedi milyon göçmenin (Bunlar arasında iki hatta üç kez göçe zorlananlar olmuştur.) hemen hemen tümü Müslümandır ancak takriben 75-85.000'i Yahudidir. Tekrar edecek olursak bu zorlamaların nedenleri dini, siyasi ve kültüreldir. Osmanlı topraklarına göç etmeye zorlanan Müslümanların büyük çoğunluğu mal mülklerini arkalarında bırakarak Osmanlı ülkesine sığınmışlardır.

OSMANLI TOPRAKLARINA GÖÇLERİN ETKİLERİ VE BUGÜNKÜ TÜRKİYE

Göçlerin çeşitli etkilerinin olduğunu, demografik, kültürel ve siyasi değişikliklere kaynaklık ettiğini daha evvel belirtmiştik. Her şeyden önce göçmenlerin kimlik durumunu ele almak yerinde olur. Osmanlı topraklarına gelen göçmenler dil ve etnik köken bakımından Çerkez, Abaza, Çeçen, Boşnak, Pomak veya değişik Türk ağızları kullanan Nogay, Tatar vs. olarak farklılıklar gösterseler de Müslüman (Sünniler çoğunluktu, fakat aralarında Aleviler de vardı.) oldukları için kendilerini Osmanlı-Müslüman camiasının bir parçası olarak görmekte idiler. Üstelik sökülüp atıldıkları ve ana vatan saydıkları toprakların büyük kısmı göç anına kadar Osmanlı idaresinde olduğu için bir bakıma bu göç, bir Osmanlı bölgesinden diğerine gitmek demekti. Burada dikkat çeken nokta, göçmenler ile yerli Anadolu halkının kendilerini temelde birbirinden farklı yani "öteki" gibi görmüyor olmalarıydı. Her ne kadar yerli halk ile göçmenler arasında toprak paylaşımı, yeni hayata intibak edememe, kız alıp verme gibi nedenlerle anlaşmazlıklar ve hatta çatışmalar olmuşsa da, göçmenler ile yerli halkın aynı kültürü, aile yapısını ve hukuk koşul-

larını paylaşmaları, aynı siyasi idare altında yaşamış olmaları yani benzerliklerin farklardan ağır basması ayrılıkları gidermiştir. Bir yerde göçmen de yerli halk da aynı camiaya ait olduklarını kabul ediyor ve öyle hareket ediyordu. Göçmenleri iskân eden devlet; dil, doğum yeri ve diğer farklardan doğacak ayrımları ve çatışmaları önlemeyi amaçlayan bir iskân planı uygulamıştır. Göçmenlerin tek bir grup halinde belirli bir yere yerleşmesini ve farklı bir kitle yaratmasını önlemek için hükümet, onları küçük gruplara ayırarak farklı bölgelere yerleştirmiştir. Böylece, bilhassa Kafkaslarda hâkim olan aşiret, kabile, oymak yapısı parçalanmış ve göçmenlerin yerleştikleri bölgede hâkim yerli gruplarla kaynaşmaları sağlanmıştır. Bazı yerlerde, mesela Sivas'ın Uzun Yaylası'nda Kafkas göçmenler kitleler halinde yerleşmiştir ama bu bir istisnadır. Aynı amaçla göçmenlerin liderlerine maaş bağlanmış, şehir ve kasabalarda yerleşmelerine özen gösterilmiştir. Bu göçmen liderlerin çoğu bilinçli, eğitim görmüş, hatta mal mülk sahibi idi. Bir kısmı ataların dan kalma altınlara sahip idiler ve bunları yanlarında Anadolu'ya getirmişlerdi. Göçmen liderlerin kısa zamanda bulundukları bölgenin elitleri arasına girmeleri doğaldır. Burada göç kabul eden her toplumda görülen bir olayı vurgulamak gerekmektedir. Göçmen, iskân edildiği ülke halkı ile kültür, tarihi tecrübe gibi ortak unsurları paylaşsa da genelde birkaç kuşak sürebilen bir dönem için kendini farklı, kısmen dışlanmış, marjinal biri olarak hisseder. Göçmen, bilhassa göçmen çocukları, "dışlanmış" "muhacir" olmaktan kurtulmak için, toplum içinde yükselme, mal-mülk, mevki sahibi olmaya ve böylece toplum içinde saygınlık kazanmaya çalışırlar. Aynı zamanda eğitim görmeye gayret ederek toplum içinde yükselen yeni ülkelerine genelde büyük bağlılık gösterirler ve bazen aşırı milliyetçi olabilirler. Bunun tersi de olabilir, çünkü bazı göçmenler göç ettikleri için pişman olup eski ülkelerine dönebilir. Göçmen kabul eden, bilhassa demokratik ve ekonomik gelişmeye sahip ülkelerde, göçmen çocukları arasında akademik veya ekonomik başarı sağlayarak yükselmiş, elit sınıfa geçmiş kimselerin sayısı oldukça fazladır. (Bu olay köyden şehre göç edenler için de geçerlidir ki bunun en güzel örneği Türkiye'dir.

Nitekim bugün Türkiye'de yabancı ülkeden veya köyden şehre göçenlerin çocukları arasından, bakan, mebus, iş sahibi, profesör vs. olanların sayısı inanılmayacak kadar yüksektir.) Bununla birlikte göçmenlerin, geldikleri ülkenin elitleri arasında yer almaları yani ülkenin nimetlerinden faydalanmaları veya idarede yer almaları onların asimilasyonunu kolaylaştırmaktadır. Türkiye'de göçmenlerle yerli halk arasında din, gelenek farkları olmadığı veya az olduğu için asimilasyon nispeten kolay olmuştur. (Aslında göçler Türkiye'de asimilasyon değil, sosyo-ekonomik değişimi hızlandırdığı için yeni bir toplum oluşmuştur ki bu konuyu daha sonra tekrar ele alacağım.) Tekrar edelim, göçmenlerin tümü uzun süre Osmanlı tebaası olarak yüzyıllarca yaşamıştır. Geldikleri toplum içinde eriyip asimile olmalarının nedenini ele almadan evvel, dışarıdan yani Kırım ve bilhassa Kafkas ve Balkanlardan gelen göçmenler arasında mevcut bir haleti ruhiye diyebileceğimiz çok özel bir duyguya işaret etmek yerinde olur. Daha evvel belirttiğimiz gibi Kafkas ve Balkanlardan gelen göçmenler, ölüm cezasına çarptırıldıkları ve psiko-sosyal baskıya maruz kaldıkları için korku ile öfke karışımı bir duyguya sahip olmuşlardır. Başlarına gelen felaketlerin ana nedeni Müslüman olmalarından kaynaklandığı için ve onları öldürenler ile baskı yapanların Hristiyan olduklarını bildikleri için yabancılara karşı kuşkulu bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Osmanlı ülkesinde yaşamaya devam eden gayrimüslimler arasında oluşan milliyetçilik ve ayrımcılık, göçmenler tarafından oldukça yadırganmıştır. Gerçi bazı göçmenler, gittikçe gerginleşen Müslüman-Hristiyan ayrımcılığı karşısında eski topraklarında yaşarken Bulgar, Romen, Sırp vs. komşular ile olan sıcak ilişkileri hatırlayarak farklı din ve kültür grupları arasındaki düşmanca görüşlerin kötü sonuçlanacağından endişe duyduklarını söylemekten de çekinmemişlerdir. Ne var ki Osmanlı toplumunda Osmanlının hoş görüsünü muhafaza edenlerin sayısı gittikçe azalmakta idi. Ermeni milliyetçi çetelerin Anadolu'daki Müslüman köylerini basarak birçok kimseyi katletmeleri, Avrupa ülkelerinin Ermeni çetelerinin yaptıklarını görmezlikten gelmeleri, hatta bu eylemleri haklı bulmaları göçmenlere, Kafkaslarda ve Balkanlarda yaşadıkla-

rı katliamları hatırlatmakta, Anadolu'da da aynı akıbete maruz kalacakları korkusunu aşılayarak yabancılara karşı duydukları şüpheyi ve öfkeyi daha da güçlendirmekte idi. Ermeni, Bulgar, Sırp, Rum milliyetçilerinin zaman zaman terörist eylemlere başvurmaları havayı daha da sertleştirmiştir. Ermeni ve Rum halkın ezici çoğunluğu aşırı milliyetçileri desteklememekle beraber, seslerini duyuramadıkları için onlar da Müslüman milliyetçiler bakımından "düşman" veya "müstakbel düşman" olarak görülmeye başlamışlardır. Rumlar arasında, göçün yarattığı öfke ve vatanından mahrum olma korkusunu körükleyen ve ileride ortaya çıkacak göçlere zemin hazırlayan başka türden gelişmeler de olmakta idi. Ermeni milliyetçilerin şiddete, teröre başvurmaları ve bunun tepkilerini Avrupa basını yardımıyla Türkler aleyhine çevireceklerini düşünmelerine karşılık Rum milliyetçileri, çok daha hesaplı ve uzun vadeli planlarla hareket ederek kendi milliyetçi gayelerine -İstanbul ve Ege bölgesini ellerine geçirmek- ulaşma yolunu tutmuşlardı. Rum milliyetçilerinin kullandıkları silahlar ekonomik ve kültüreldi. Verimsiz adalarda yaşayan Rumlar 19. yüzyılda ticaret yapmak, işletmeler kurmak yolu ile Batı Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardı. 19. yüzyılın başında Ege'de yaşayan Rumların sayısı önemsiz iken, yüzyılın sonunda bu sayı bir milyonu aşmıştı. Sayı bakımından Müslümanlardan çok daha az olmalarına karşılık maddi varlık ve eğitim bakımından Ege Rumları Türklerden çok daha üstün durumda idiler. Rum tüccarlar Yunanistan'dan elde ettikleri sermaye sayesinde İzmir, Ayvalık gibi şehirleri, büyük ticaret ve üretim merkezi haline getirdikleri gibi, bakkal, sanatkâr vs. olarak Batı Anadolu'nun her köy ve kasabasına nüfuz etmişlerdi. İzmir gerçek anlamda modern bir şehir haline gelmiş (Rum, Fransız ve Türk gazeteleri yayınlanırdı) ve bundan bir dereceye kadar Müslümanlar ve Türkler de faydalanmışlardır. Ekonomik güç Rumlar arasında milliyetçiliği körüklemiştir, çünkü ekonomik ve maarif üstünlüklerini siyasi güce çevirerek Batı Anadolu'yu Hellas'a katmaları an meselesi olmuştur. Bu dönemde yani 19. yüzyılın ikinci yarısında Ege bölgesinde yaşamış Türk-Müslüman yazar ve entelektüellerin hatıraları ekonomik ve kültürel

gelişmelerin Rumların siyasi amaç ve hırslarını nasıl beslediğini çok iyi göstermektedir. Her ne kadar Ege bölgesi 19. yüzyılda henüz 1908-16 ve 1919-26 yıllarındaki gibi kesif nüfus hareketlerine benzer hareketlere maruz kalmamışsa da göçlerin uyandırdığı korku ve yabancılara karşı besledikleri öfke burada da yükselmekte idi.

Rum milliyetçilerinin ekonomik silahın yanında kültürel silah da kullandıklarını daha evvel belirtmiştik. Gerçekten Silogi denilen kültür cemiyetleri, her yerde kurulan Rum okulları ve gazeteler aşırı irredentist bir milliyetçiliğin aracı haline gelmişlerdi. Sözde kültürel Silogi Cemiyetleri, Helen medeniyetini Rum medeniyetine dönüştürerek Batı Anadolu'nun Türkler tarafından istilaya uğradığını hatta yok edildiğini durmadan söz konusu etmekte idiler. Sultan Abdülhamit idaresi olayları yakinen izliyor, fakat dinler ve kültürler arası Osmanlı hoşgörüsünü devam ettirmek istediği için Rumlara fazla tepki göstermiyordu. Zaten Islahat Fermanı'ndan (1856) sonra gayrimüslimlere geniş haklar tanınmıştır. Tepki, hürriyet adına Abdülhamit istibdadına baş kaldıran modern okullarda yetişen yeni Müslüman orta sınıfın çocuklarından gelmiştir. Gerçekten Abdülhamit'e karşı gittikçe büyüyen muhalefetin temsilcileri Müslüman orta sınıfa mensuptu ve bunların çoğunluğu taşralı entelektüellerdi. Türk, Arnavut, Kürt, Laz, Gürcü ve diğer gruplara mensup olan bu muhalefet liderleri, kendilerini devletin, "kendi" devletlerinin destekçisi ve koruyucusu olarak görüyorlardı. Devlete hâkim olanların topluma da hâkim olacakları ve zamanı gelince toplumu istedikleri şekilde değiştirmek isteyecekleri aşikârdı. İleride de işaret edeceğimiz gibi daha 1890'larda milliyetçiler, devleti Türk olarak görmeye başlamışlardı. Ama "Türk" ne Avrupa ne de Orta Asya Türk'ü değildi. Eski isimli yeni bir Türk'tü. Yani Osmanlının millileşmiş Müslüman'ı idi. Devletle özdeşleşen entelektüeller etnik kökenleri ne olursa olsun üst kimlik itibarıyla kendilerini Türk olarak görmekte idiler. Böylece entelektüellerin bir kısmı arasındaki din birliği, milli yani Türk kimliğinin temeli haline gelerek, siyasileşmiştir. Milliyetçilik dinden üstün duruma geçmek yolunu tutmuştur. Daha sonra işaret edeceğimiz gibi Osmanlı ülkesinin Müslümanlara ait olduğu ve gayrimüslimlerin ülkenin

asıl unsuru değil azınlık oldukları düşüncesi zamanla yaygın hale gelmiştir. Esasen bu düşüncenin "Osmanlılık" "çoğunluk" ve "azınlık" olarak tebaayı ikiye böleceği ve bu ayrılığın dine dayanacağı belli idi. Zaten Osmanlıda ana fark din kaynaklı idi ve din hürriyeti gayrimüslimlere tanınmakla beraber, devlet bünyesinde asıl üstünlüğün Müslümanlara ait olduğu kabul edilmiştir. Abdülhamit'e karşı muhalefet daha sonra gizli bir cemiyet şeklini almış ve nihayet 1908 İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak iktidarı ele geçirmiştir. İttihat ve Terakki döneminde siyaseti yakından etkilemiş liderlerin aşağı yukarı yüzde 70-80'i taşra kökenlidir ve birçoğu göç ızdırabını çekmiş olup Kafkas, Balkan vs. kökenlidirler veya oralardan gelmiş göçmenlerin çocuklarıdır. Bir yerde göç, göçmen, vatan, devrim, modernite birbiriyle yoğrulmuş ve bunların tümünün üstüne "vatanı" koruma düşünceleri yeni dönemin amacı haline gelmişti. "Bu vatan nasıl kurtulur?" sorusu inanılmayacak sayıda tecrübelerin ve sorunların feryadı idi. İttihat ve Terakki hükümetlerinin göç konusundaki çabaları şimdiye kadar gereği gibi ele alınıp incelenmemiştir. Genç Türkler eşitlik ve beraberliğe dayanan -Ermenilerden destek görerek- bir siyaseti altı ay yürütmüşlerdir. Fakat bu "eşitliğin" ve "etnik grup" özgürlüğünün, herkesin kendi ülkesini kurması manasında algılandığını görünce bundan vazgeçmişlerdir. Bunun üzerine yeni bir güç politikası uygulamışlardır. Ege Rumlarının Yunanistan'a göçmeye zorlanmasından tutunuz, 1912-3 Balkan Savaşı sonunda göçe zorlanan Müslümanları iskân için çıkardığı kanunlara kadar İttihat ve Terakki'nin birçok icraatı vardır. İttihat ve Terakki'nin 1912'de iktidardan uzaklaştırılmasını izleyen Balkan Savaşı'nı, Bulgarların Çatalca'ya kadar ilerlemeleri takip etmiştir. Katliamlar ve zoraki göçlerle beraber Osmanlının temeli olan Makedonya, Batı Trakya ve Bulgaristan'da 400.000 Müslüman, bilhassa Türkler öldürülmüş ve 450.000 den fazlası da vatanlarından atılarak elde kalan Osmanlı topraklarına, yani Anadolu'ya göçmeye mecbur edilmiştir. Böylece 1877/8 Savaşı'nın acıları ve insan kayıpları bir kez daha canlanmıştır. I. Balkan Savaşı'nda 1877/8'de olduğu gibi İkinci Balkan Savaşı'nda da (1912-3) Avrupa, Türk ve Müslüman kıyımlarını görmezlikten gele-

rek Türkleri yani Osmanlıları barbarlık ve Ermenileri baskı altında tutmakla itham etmiştir. Balkan Savaşı büyük siyasi-ideolojik değişmenin nedeni olmuştur. İttihat ve Terakki, Ocak 1913'te darbe ile iktidarı eline geçirince "milliyetçi" diyebileceğimiz Türkleri (Osmanlı Müslümanlarını-Araplar hariç) ön plana geçirerek siyasi ve ekonomik iktidarı onlara vermeye karar vermiştir. Balkan Savaşı'nda (1912-3) göçe mecbur edilen Müslümanların feci akıbeti hem İttihat ve Terakki liderleri hem de ülkenin Müslüman halkları arasında Avrupa'ya, bilhassa İngiltere'ye karşı büyük öfke uyandırmıştır. İngiltere, İttihat ve Terakki'nin Ermenilerin yaşadığı bölgelerde 1914'te yapmak istediği ıslahat teklifini reddetmiş, Osmanlıyı kendinden uzaklaştırarak Almanya'ya sığınmasını ister gibi hareket etmekten geri durmamıştır. Sonunda, İttihat ve Terakki'nin dört lideri Alman zırhlılarının Rusya limanlarını bombalamasını onaylayarak Osmanlıyı II. Dünya Savaşı'na sokmuştur. Bilinmeyen ve konuşulmayan gerçek, Avrupa'nın Osmanlıyı nefsimüdafaaya mecbur ettiğidir. Bu nefsimüdafaanın bir yerde nüfus ve göçe dayanacağı aşikârdır. Anadolu'da, her şeyini kaybetmiş, Avrupa'ya ve Avrupa'nın siyasetine alet ettiği, gayrimüslimlere karşı şüphe ve korku ile bakan göçmenler ve onlara yakınlık duyan yerli Türk-Müslüman halk ezici çoğunluğu oluşturmaktaydı. Felaketler sonucu eski Osmanlı topraklarından Anadolu'ya göç etmeye zorlanan Türkler (Müslümanlar) nüfus kesafetini artırarak buraları tam manasıyla bir Türk-Müslüman ülkesi yapmaya zorlanmışlardır. Sonunda Türkiye nüfusu 2010'da yüzde 99 Müslüman sayılmıştır.

Rum ordusunun 1919'da İzmir'e çıkartma yapması ve Batı Anadolu'yu Hellas'ın bir parçası yapmaya kalkışması göçler sorununa yeni bir boyut eklemiştir. Selanik doğumlu ve yurdunu kaybetmekte olanlardan müteşekkil Milli Mücadele'nin muzaffer komutanı Mustafa Kemal, Yunanistan lideri Venizelos ile yaptığı nüfus değişimi anlaşmasıyla bu sorunu çözmüştür. 1926'da yapılan mübadele anlaşması sonucu yüz binlerce Batı Trakya Türk'ü (ve adalardaki Müslümanlar ki bunların birçoğu ihtida etmiş ve halen Rumca konuşan kimselerdi) Anadolu'daki Rumlarla değiştirilmiştir. Ama Yunanistan'a giden Rumlar arasında Karamanlılar gibi Türkçe konu-

şan ve ihtimal bir zamanlar Müslüman olan Rumlar da vardı. Türkçe konuşan Hristiyanlar, Rumca konuşan Müslümanlar ile mübadele edilmiştir. Neticede din, milliyeti tayin eden ana kıstas olmuştur. Gerçek budur ve belki de halen böyledir. Bu acı gerçekleri bilmeden zoraki göçlere, başka dinden olanları yok etmeye son vermek güçtür.

İttihat ve Terakki'nin 1915'te yani I. Dünya Savaşı esnasında Doğu Anadolu'da yaşayan ve sayıları 1.400.000 civarında olan Ermenileri tehcir siyaseti halen büyük tartışmalara konu olmaktadır. 1915 ilkbaharında Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Rus işgali altında olduğu için burada tehcir söz konusu olmamıştır. Rus orduları 1917'de Bolşevik Devrimi nedeniyle kuzeye çekilince bir milyon Ermeni, Rus ordusu ile kuzeye gitmiş ve bugünkü Ermenistan'ın nüfusunu oluşturmuştur. 1897'deki Rus nüfus sayımına göre Erivan'da Ermeni kökenli nüfus, Müslüman nüfustan çok daha azdı. Yirmi yıl sonra Müslümanların sayısı yok denecek kadar azalmıştı. Bu bölgede de Ege'de olduğu gibi zoraki bir nüfus mübadelesi olmuş, bu iki mübadele de büyük acılar doğurmuştur. Dini, milliyeti ne olursa olsun zoraki yer değiştirmeye mecbur edilen insanların çektiği acılar hiçbir şekilde mazur görülemez.

GÖÇLER VE ASİMİLASYON

Bu önsöz göçlerle ilgili olan elinizdeki kitaba bir giriş olarak yazılmıştır. Aynı zamanda bu giriş, kitapta ele alınmayan genel bazı siyasi, kültürel, sosyolojik konuların daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacını taşımaktadır. Göçlerle ilgili bu tür konulardan biri asimilasyon yani göçmenlerin yerleştikleri ortamla kaynaşıp, benzeşmeleridir. Asimilasyon en geniş anlamı ile göçmenlerin yeni geldikleri ülke halkının içinde eriyip, o ülkenin bir parçası olması manasına gelir. Entegrasyon ise göçmenin değişik bir bütünün içinde yerleşmesi veya onunla bağdaşması, fakat kültürel kişiliğini belirli ölçülerde korumasına imkân veren olgusal bir kavramdır. Göçler entegrasyon ile başlar ancak genelde asimilasyon ile neticelenir. Asimilasyonun süresi toplumdan topluma değişebilir. Milli devlet ve milliyetçilik

dönemin de göçmenlerin veya yabancıların bu duyguların yoğunluk derecesi oranında yerli halk içinde erimeleri ve bir süre sonra dil bakımından onlardan farksız olmaları yani asimile olmaları beklenebilir. Bu "mutlak" asimilasyon görüşü, bir göçmen ülkesi olan ABD'nin "melting pot" (eritme potası) kavramından kaynaklanmaktadır. Gerçekten ABD'ye gelmiş olan göçmenlerin ezici çoğunluğu bir veya iki-üç kuşak sonra Amerikan İngilizcesini ana dil olarak kullanarak toplum içinde "erimiş" gibi görünürler. Ama ABD'ye çeşitli ülkelerden gelen kimseler şu veya bu şekilde birkaç kuşak devamınca kökenlerini (Fransız, Çin, Rus, Rum, vs.) "milli" kiliseleri, okulları, bayramları sayesinde muhafaza etmişlerdir. Keza "Amerikalılaşmış" fakat kültürel kimliğini korumuş bir grup olan Yahudiler de ABD'de 6,5 milyon Yahudi ülkesinin her eyaletinde yaşamakta ve Yahudi olarak etnik ve dinsel ayrı bir grup olduklarını ilan etmektedirler. Ama din -hepsi Yahudi kökenli- bakımından Yahudiler üç büyük gruba ayrılır.

Bu durum ABD'ye yerleşmiş başka etnik gruplar için de geçerlidir. Çoğu kez "yabancı" kökenli olmalarıyla iftihar eden bu kimseler, çok iyi birer Amerikalı olduklarını da ifade etmekten geri kalmamışlardır. ABD'de çelişkili gibi görünen bu kimlik durumunu -yani hem Amerikalı olmak hem de eski "milli" kimliğini korumak- göç kabul eden başka ülkelerde de görmek mümkündür. ABD'de sorun olmayan bu ayrı kimlik -kökeni dindir-Avrupa'da büyük bir gerilimin kaynağıdır. Türkiye'deki durum ise aşikârdır. "Türk" olduklarını ilan eden birçok kimse, , bunun yanı sıra Çerkez, Arnavut, vs. kökenli olduklarını da söylerler. Derhal ilave edelim ki, ABD'de, öteden beri göçmenleri "eritecek" mevcut bir "asıl" millet olmamasına karşılık Türkiye'de böyle bir "asıl" millet-toplum vardır ki o da tarihi Osmanlı-Müslüman camiasıdır. Millet, bu camianın siyasi ifadesidir. Bu konuyu tekrar ele almadan evvel, ABD göçlerinin, görünüşte çelişkili olan "Amerikan" kimliği ile göçmenin eski yurdundan ve kültüründen doğan kimlik arasında çatışma yaşanmadığını belirtmek gerekir. "Amerikan" kimliği asıldır ve hâkimdir. Her ne kadar "Amerikan" asıl kimliği, köken, dil, din, hukuk ve idare şekli itibarıyla

her bakımdan İngiliz kökenli ise de asıl Amerikan kimliği, kıtanın fiziki, ekonomik, siyasi ve toplumsal gelişmelerine göre şekil almış ve öyle inkişaf etmiştir, gelişmiştir. ABD temelde "İngiliz" olmasına rağmen İngiliz değildir. Yani Amerikan kimliği, İngiliz kökenini bir dereceye kadar muhafaza etmekle beraber, kendine has bir kimliktir ve devinim halindedir. İngiliz müstemleke idaresine baş kaldırıp 1776'da istiklalini ilan eden toplum Amerikalı idi, daha doğrusu kendi "milli" kimliğini kendisi tayin etmek kararında idi. Çünkü ABD çeşitli etnik kökenli göçmenlerin de kimliğini ve kültürlerini temsil eden yeni bir toplum olma yolunda idi. Nihayette ortaya çıkan Amerikan toplumu nevine mahsus (sui generis) farklı kimliği olan yepyeni bir toplumdu. 20. yüzyılda ABD'ye olan göçler (Çinli, Hintli, Afrikalı; Müslüman vs.) ABD'nin etnik yapısını çok daha derin bir şekilde değiştirmişse de sonunda toplum yine "Amerikan" kalmıştır. Bu son dönemde ABD'ye gelen göçmenler (bu arada Türkler) bir an evvel toplumla kaynaşmak ve Amerikalılaşmak istemelerine karşılık eski vatanlarına ve kültürlerine de bağlı kalabilmişlerdir. İkinci ve üçüncü kuşaklarda bu bağlılık zayıflayabilir. Göçmenlerin ABD kimliğini tercih ederek toplumla kaynaşma isteğinin ana nedeni, bu kimliğin onlara iş imkânından eğitime kadar her alanın kapısını açmasıdır. Dil birliği bu kaynaşmanın en önemli aracıdır. Yükselme, mal-mülk sahibi olma, imkânların açık olması, göçmenin içinde yaşadığı "asıl" topluma katılmasını, entegrasyon ve sonunda asimilasyonunu hızlandırmaktadır. İngilizce bilmek yani ülkenin diline hâkim olmak, tüm kapıların anahtarıdır ve asimilasyonun baş aracıdır. Amerikan hükümeti, kimseyi İngilizce konuşmaya veya kendi etnik dilini konuşmamaya mecbur etmemektedir. Din serbestîsi, -Budizm, Şintoizm, İslam, Yahudilik- genel olarak herkese tanınmıştır ama Protestanlar çoğunluktadır. Dilin yani İngilizcenin yaygınlaşması ve kaçınılmaz olarak herkesin kullandığı bir iletişim aracı olmasının bir ana nedeni, ticaretin, idarenin, eğitimin ortak bir dil gerektirmesidir. Pazar ekonomisine sahip olan bir ülke herkesin anladığı bir dili konuşmazsa orada ticaret, alış-veriş çok zor hatta imkânsız olur. (Örnekse, Aksaray'da yabancılarla ticari ilişkileri olan iş sahipleri

Rusça, Romence vs. dilleri öğrenivermişlerdir. Yabacı dilleri öğrenme çabası kültür merakından değil, ekonomik kazanç arzusundan kaynaklanmaktadır.) Bütün bu sözde "ayrılık" nedeni olabilecek din, dil, etnik köken farklarına rağmen ABD toplumu inanılmaz derece birleşiktir. Tekrar edelim, bunun iki ana nedeni ekonomik imkânlar ve demokrasi kapsamına giren tüm hürriyetlerdir yanı sıra Amerikan toplumunun bilhassa Hristiyanlardan oluşan çoğunluğu alabildiğine dindardır.

Yukarıda anlattıklarımızla, ABD toplumunun bazı kesimlerinin eski dil, din, gelenek gibi özelliklerini korumakla birlikte, değerlerini göçün getirdiği değişikliklerle de sentezleyip yeni bir toplum olarak üçüncü bir yol bulduğunu vurgulamak istedik. Bu model bir dereceye kadar göçmenlerin Türkiye'de yeni bir toplum oluşturmalarındaki katkılara da uygundur.

ABD ile ilgili olarak yazdıklarımızın Osmanlı ve Türkiye ile ne ilgisi olduğunu merak edenler olabilir. Bu ilişki inanılmayacak kadar güçlü ve devamlıdır, çünkü Türk toplumu göçler sayesinde eski isimleri yaşatmak hususunda ve belirli alanlarda devamlılık kaydetmesine rağmen durmadan değişmiş ve bugünkü Türkiye toplumu ortaya çıkmıştır. Türkiye, nüfus konusunda bir bakıma ABD'ye çok benzemektedir. Ancak farklı olarak Türk toplumu ABD toplumunda bulunmayan ve özelliklerine daha evvel değindiğimiz ortak tarihi ve kültürel devamlılık bağlarına sahiptir. Dil, bölge, hatta tarih farklarına rağmen Müslüman halkları birbirine yaklaştıran ortak din, Osmanlı medeniyetinin kaynak teşkil ettiği ortak değerler, İslam hukuku vs. bir kültür birliği oluşturmuştur ki bu kültür bugün Türkiye'de hâkimdir. Daha evvel belirttiğimiz gibi farklı dini gruplardan oluşan tebaayı birleştirmek için yeni bir kavram olan Osmanlılığın, yani Osmanlı vatandaşlığının 1864'te kabulü yeni bir "Osmanlı" milleti doğurmamıştır. Tam tersine gayrimüslimlerin Osmanlı ülkesinden ayrılmalarına yol açmıştır. Farklı dil ve etnik kökenlerine rağmen Osmanlılık, Müslümanları siyasi millet olarak birleştirmiş ve "Türk" kimliğini modern yani üst bir kimlik haline getirmiştir. (Bu konuya önemi dolayısıyla birkaç kez değinmek zorunda kaldık. Bu arada

İran'da yaşayan ve dil-kültür bakımından Türklüklerini korumuş olan İran Azerilerinin siyasi bakımdan Türkiye'ye değil, İran'a bağlılık gösterdiklerini belirtmek gerekmektedir.) Hemen belirtelim ki şimdiye kadar tüm yazdıklarımızın ana amacı, dış göçlerin Osmanlı toplumunu nasıl değiştirdiğini ve bugünkü Türkiye ile onun yeni iç kimliğinin ortaya çıkışını nasıl etkilediğini anlatmaktır. Fakat bu konuyu sonuç olarak ele almadan evvel, söylemek istediklerimizin daha iyi anlaşılması için bir başka konuya kısaca değinmekte fayda görüyoruz ki teorik olarak insan topluluklarıyla ilgili, sosyolojik olan bu konu sıkıcı gelebilir, fakat bilinmesinde fayda vardır.

YENİ BİR TOPLUM VE TÜRKİYE'NİN OLUŞMASI

Yukarıdaki sayfalarda genel olarak göçlerin tarihçesinden söz ettik. Yanı sıra Osmanlı devletinden giden ve bilhassa 19. yüzyılda Osmanlı devletine gelen göçleri çok genel olarak gözden geçirdik. Bu bölümde, Osmanlı devletine gelen göçmenlerin neden oldukları sosyal, demografik ve siyasi değişiklikleri ele almak istiyoruz. Ancak söylemek istediklerimizin daha iyi anlaşılması için, önemli saydığımız bazı kavramları kısaca gözden geçirme ihtiyacı duyduk.

Aşiret, Kabile, Oymak

İnsan kuruluşlarının en eskisi şüphesiz aile bağlarına dayanan aşirettir. Aynı soydan gelen yani görünürde kan bağlarına dayanan aşiretler zamanla büyüyerek daha küçük gruplara (klan), oymaklara ayrılırlar, fakat aynı kökten geldiklerini göz önünde tutarak büyük bir toplumun parçaları oldukları bilinciyle aynı aşiret kimliğini taşıdıklarını kabul ederler. Bununla birlikte farklı kollara ayrılan aşiretler de değişik isimler alarak, falan aşiretin falan kolu olarak kendilerine özgü kimlikleri olduğunu ilan ederler. Aşiretler savunma, genişleme ve göç söz konusu olduğu zaman, aşiretin veya aşiretlerin tümü adına konuşan ve hareket eden bir başkumandan seçer ve böylece aşiret siyasi-idari bir boyut kazanır. Zaten her aşiretin bir başı vardır ve

aşiretin sözcüsü-temsilcisi olarak hareket eder, dış dünya ile temasları sağlar. Bu aşiretlerin federasyon ve konfederasyon olarak birleşmeleri mümkünse de bunlara "millet" demek yanlıştır.

Aşiretler göç, savaş, ekonomik ilişki ve daha başka sebeplerle diğer aşiretlerin emrine girebilir veya onlara hâkim olarak aşiretlerin karışmasını sağlayabilir. Örnek olarak çok iyi bilinen bir olayı, Cengiz Han'ın diğer aşiretleri mağlup ederek kendi kumandası altına almasını ve böylece bir imparatorluk kurmasını gösterebiliriz. Bu imparatorluğun Moğol olduğu bilinmekle birlikte, halkının ezici çoğunluğunu Türk aşiretlerinin oluşturduğu da bir gerçektir. Neticede aşiretler aynı soydan gelmeyenlerle karışır ve genelde hâkim olan aşiretin ismini alır. Bu nedenle tek soydan gelen, aynı kanı taşıyan yani ırk birliğine sahip bir aşiret bulmak güçtür. "Temiz ırk" diye bir şey yoktur, fakat aynı soydan gelme veya aynı ırka mensup olma iddiası da daima mevcuttur. Genellikle başkalarına hâkim olmuş kavim ve hatta devlet kurmuş aşiretlerle özdeşleşmek olağandır ki bu da "hâkim" "üstün" aşiret meselesini ortaya çıkarır.

Kavim

Bu terim oldukça muğlâktır ve manası yere ve zamana göre değişir. Genelde kavim "millet" anlamına gelmekte ve bugün dahi kullanılmaktadır. Aslında "kavim" daha fazla, aşiretin üstünde bazen aynı aşiretin kollarından fakat genelde birbiriyle karışmış aşiretlerden oluşan sosyal, kültürel, bir kimliğe ulaşan ve bir dereceye kadar siyasi bilinci olan aşiretlerden çok daha geniş bir topluluğu ifade eder. Kavimde dil, önemli derecede hem birleştirici hem de kimlik belirleyici bir vazife görür. Kavmin hukuki ve siyasi kuralları olduğu gibi kimi zaman seçimle, fakat çoğu zaman irsî özellikleri ile gelen bir başı olur. Toprağın, yani yaşanan bölgenin göçebe aşiretlerde önemi fazla değildir, çünkü bu aşiretlerin toprağa bağlılıkları zayıftır ki bu hususu Arap aşiretlerini inceleyen İbn Haldun açıkça belirtmiştir. Kavim mensupları ise belirli topraklar üzerinde yaşadıkları için toprak (yani vatan) bilinçleri ve toprakla bağları çok daha güçlü ve

açıktır. Kavmin ortak bir dili, dini, kültürü ve hatta siyasi kişiliği dahası şairleri, tarihçileri, yazarları vardır. Böylece kavim kavramının insan topluluklarının daha ileri bir örgütsel gelişme noktasını ifade ettiği aşikârdır. Hatta kültürel ve linguistik alanlarda "millet"e benzediğini hatta millet olarak görüldüğünü de belirtmek gerekir. Kavim, devlete mensup olmadan da varlık sürebilir.

Dinin aşiretlerde çok önemli yeri vardır. Kavimlerde de dinin, hem kimliği hem de kültürü belirtmekte önemli etkisi vardır, fakat burada etnik kimliğin de payı büyüktür. Kavmin başı (amir, reis, sultan vs.) çoğu kez dinin koruyucusu olarak da görülür ve yayılıp sağlamlaşmasında önemli derecede çıkarı vardır, çünkü dinin hem başkanlık mevkiinin meşrulaşmasında hem de kurumların yerleşmesinde ve kuralların uygulanmasında büyük etkisi vardır.

Kavimler idari ve askeri bir örgüt olarak devlet kurabilir ve devleti belirli amaçlar için kullanabilir. Devlet kavim içinde bir düzen kurduğu gibi herkesi bu düzenin kurallarına uymak için zorlayabilir. Mükâfat (mevki, arazi, para, kumandan ailesiyle evlendirme vs.) ve ceza verebilir. Önemsiz gibi görünen bu uygulamalar, değişik aile, kabile ve kavim kökenleri olan kimselerin aynı kurallara uymaları sayesinde ortaya bir taazzuvlaşma (homojenleşme) çıkarır ki bu, ayrı dil hatta din sahibi kimseler arasında bir benzerlik, dolayısıyla yardımlaşma yaratır. Hükümdar ve devlet, sahip oldukları kurumlar ve kurallar sayesinde kavimleri birleştirebilir ve üstün bir kimlik yaratmakta çok etkili olabilir. Tüm bu kurumların ve güçlerin daha yüksek bir kültür yaratabilecekleri aşikârdır. Dil, din, ortak tarihi tecrübeler, daha "yüksek" bir kültür yaratmanın malzemesi olabilirler. Bir kavmin ve etnik grubun ileri bir kültür ve medeniyet haline gelebilmesi mutlaka şehirleşmeyi gerektirir. Medeniyet zaten Arapça "Medine" (şehir) sözcüğünden türemiştir. Gerçek anlamda medeniyetler tarihi, şehirlerin ortaya çıkmasıyla başlar ki o da ancak 10-12.000 yıl evveline tekabül eder. Buna karşılık insanlık milyonlarca yıllık bir tarihe sahiptir.

Etnik Kimlik

Eski bir tartışma konusu olarak etnisite (ethnos), eski Helen medeniyetinde ortaya çıkmış bir terimdir ve belirli bir grubun özünü ifade eder. Ethnos, dil, din veya siyasi idarenin yarattığı kimlikleri kapsayan, bununla birlikte onların üstünde ve ötesinde, belirli bir toplumun başkalarından ayrılan özelliklerini ifade eden bir kimliktir. Etnisite terimi aynı zamanda soy manasına geldiği için ırk manasında da kullanılır ki bu yanlıştır. Etnisite, insan kimliklerinin en dayanıklı ve uzun sürelisidir. Etnisite (etnik grup) bir kavmin gerçek kimliğini tanımlayan bir kültür ifadesidir. Gerçekten belirli bir grubun kültürü ve davranış özellikleri incelendiği zaman, yüzlerce hatta binlerce yıl gerilerde kalmış bazı inançları, değerleri ve davranışları bulmak mümkün olabilir. Çoğu kez etnisite ve kavim kimliğini birbirinden ayırmak mümkün değildir. Avrupa'da ve Türkiye'de yüzlerce yıl boyunca yaşamış olan Romalıların, Hint kültürü ve inançlarını -yani Hint etnisitesini- az da olsa korudukları bilinen bir gerçektir.

Birçok bakımdan kavim ve etnisite birbirini tamamlayan terimlerdir. Kavim çeşitli benzer grupların birleşiminden doğan sosyo-kültürel siyasi bir insan topluluğudur. Etnisite ise bir toplumun dış ve bilhassa iç kimliğini ifade eder. Bugün ilk bakışta insanları birleştiren unsur dış kimliktir ve millet-devlet ile özdeşleştirilir. İç kimlik ise daha fazla psikolojik, duygusal ve aynı kavme mensup olmaktan kaynaklanır. İç kimlik, aynı siyasi idare altında yaşayan, aynı kültürü, dini ve çoğu kez aynı dili paylaşan kimselerin yarattığı cemaat içinde oluşur. İnsanları birbirine yakınlaştırır, aralarında beraberlik ve yakınlık doğurur. Örneğin, bir Türk, ABD'de, Fransa'da veya Özbekistan'da başka bir Türkle karşılaşırsa hemen yakınlık hisseder, rahat konuşur, dertleşir. Çünkü ikisi de bir iç kimlik paylaşmaktadır.

Bir kavim veya etnik grubun mensubiyetini, üyeliğini perçinleştiren iç kimlik, dış kimlikle bağdaşabilirse ikisi de daha da güçlenir ve dayanıklı olur. Mesela bir kavmin veya etnik grubun üyeleri belirli dış kimlikleri (vatandaşlık, dil, din ortaklığı) yanında bir iç kimliği de

paylaşıyorlarsa aralarındaki yakınlık daha da güçlenir. Aynı vatandaşlığı paylaşan, iç kimliğe vatandaş olarak sahip olan kimseler eğer bu iç kimliği paylaşmazlarsa eninde sonunda birbirlerinden uzak düşebilirler. Bulgaristanlı bir Türk veya Müslüman bir Bosnalı (Boşnak), İstanbullu bir Türk-Müslüman vatandaşa Rumdan daha yakındır. Elbette istisnalar da olabilir. Çeşitli kavimlerin ve etnik grupların farklı kimliklerini kabul ederek onlara garanti veren siyasi bir düzen kurmak mümkündür. Bu tip düzenin en güzel örneği imparatorluklardır. Müslüman ve gayrimüslim imparatorluklar farklı kavim ve etnik grupların kültür, dil, din özelliklerini garanti edebildikleri sürece ayakta kalma şansları büyüktür. Böyle bir durumda, imparator ve hanedanı, düzenin sembolü olarak tebaasının özelliklerini ve varlıklarını korumayı amaç edinerek kendi varlığını güvene alır. Milliyetçilik ve milli devlet, imparatorluk ile bağdaşamaz çünkü belirli bir etnik grubu devlete hâkim yapar, onun kültürünü ve dilini devletin kimliği haline getirir. Bu gelişmelerin, yani imparatorluktan milli devlete geçişin en güzel örneği Osmanlıdır. Her ne kadar Osmanlı devletini Türk asıllı kimseler kurmuşlarsa da devlet az bir süre içinde çok uluslu, çok dinli bir kurum haline gelmiş ve hanedan farklı grupları bir araya getirerek kendi varlığının temeli yapmıştır. Ama Osmanlı devleti bir İslam Devleti olarak kurulmuş ve bu özelliğini sonuna kadar muhafaza etmiştir. Saltanatın 1517'de Hilafete sahip çıkması, İslami yönünü güçlendirmiştir. Klasik Osmanlı devletinin milli devlet olma çabası 19. yüzyılda Osmanlılık ile başlamış ve gayrimüslim kavimlerin millileşmesini istemeyerek güçlendirmiş ve nihayette kendisi de Müslüman-Türk olan milli bir devlete dönüşmüştür.

Millet

Millet; kavim ve etnik kimliklerin üstünde, çoğu kez bu kimlikleri temel yapan bilhassa 18. yüzyılda ortaya çıkan bir siyasi örgütlenme türüdür ve bugün dünyaya hâkim olmuştur. Modern millet Fransız Devrimi'nin yarattığı sosyo-politik bir toplumdur. Modern millet devletle özdeşleşerek ve belirli bir kavme-etnik gruba dayanarak,

o grubun dilini ve kültürünü devletin kimliği haline sokarak bunu diğer etnik gruplara kabul ettirmek için çabalar. Milli devlet yani "milletin" kendi devletini ifade eden toplumlarda başka dil, din ve kültür sahibi gruplar varsa demokratik rejime sahip bir devlet, onlara azınlık hakları tanıyarak dil ve dinlerini muhafaza etme imkânı verir, fakat genelde çoğunluğu temsil eden kavmin-etnik grubun dilini ve kültürünü ön plana çıkarır. ABD'de İspanyolca halen büyük önem taşımakta ve fiiliyatta bazı yerlerde ikinci dil olma yolunda ise de İngilizce yine ön planda kalmıştır. Çünkü İngilizceyi resmen devlet veya eyalet dili yapma çabaları vardır.

Aşiret, kavim, millet, vs. isimleri ile tanımlanan ve siyasi, sosyal gelişmenin çeşitli aşamalarında bulunan birçok toplumu Osmanlı topraklarında bulmak mümkündür. Gayrimüslimler arasında Ermeniler, Rumlar ve Orta Doğu'da Süryaniler, Marunîler gibi birçok kavim ve cemaat din ve dil yolu ile birbirinden ayrılmıştır. Bunlar din üzerine kurulmuş kavimlerdir ve bütünleşmiş değildirler. Buna karşılık Müslümanlar dil ve etnik köken yani dış kimlik farklarına rağmen aynı iç kimliği paylaştıkları için bir bütün olarak gelişmişlerdir. Bu bilhassa Anadolu, Rumeli ve Kafkaslar için geçerlidir. Arapça konuşan ülkeler ise başka türden bir kimlik değişimi geçirmişlerdir.

Şüphesiz ki, Müslümanlar arasındaki dil ve yaşam farklarına dair etnik gruplaşmayı burada uzun uzadıya anlatmak mümkün değildir. Önemli olan, Rumeli ve Anadolu Müslümanları, yani temel Osmanlı halkı arasındaki beraberlik ve dayanışmanın devam etmiş olmasıdır.

Milli kimlik konusunun ne kadar önem taşıdığını anlamak için eski Sovyetler Birliği'nin etnik, linguistik grupları nasıl ayırdığını ve bu gruplar üzerinde Rus milli bilincini ve Rusçayı nasıl yerleştirdiğini kısaca gözden geçirmek faydalı olabilir. 1926/7 Sovyet nüfus sayımı verilerine göre ülkede 170 farklı dil-etnik grup bulunduğu tespit edilmiştir. 1937 nüfus sayımı bu grupların benzer taraflarını alarak birleştirme yoluna gitmiş ve grupları 105'e indirmiştir. Bu keyfi gruplaşmaya (Acarlar ayrı bir millet olarak öteden beri kabul edilmelerine rağmen Gürcü sayılmıştı.) gelen tepki neticesinde biz-

zat Stalin 1937-9 sayımında grupları gelişmelerine göre ayırmış ve öyle isimlendirmiştir. Bunların önde geleni national'nosttur (ulus veya ulusallık anlamını taşıyan ve natsia (millet) kökünden gelen bu terim, farklı topraklar üzerinde yaşayan toplulukları kapsar) ki bunlar ana cumhuriyetler ve otonom cumhuriyetlerde yaşayan ve kendi dilleri olan grupları kapsar. Narodnost otonom oblastlarda yaşayan çoğunluk halkı kapsar ve bunların başında gelir. Bunlardan sonra ise "milli gruplar" ile "etnografik gruplar" gelir. 1938 yılı demografik verilerine göre Sovyetlerde, 31 millet (natsii), 20 narodnost, 31 milli grup ve 30 etnografik grup varlığını ilan etmiştir. Bu arada Kumuklar, Avarlar, Darginler ve başka gruplar bir tek etnik teritoryal (bölgesel) grup olarak tanınmış ve tümüne birden Dağıstan narodnostisi ismi verilmişti. Hâlbuki bu kavimlerin derin tarihte farklı kökenleri vardı. Bu farklılıkları daha kesin tanımlayarak üzerinde daha etraflı durmak mümkündür.

MİLLİYETÇİLİK

Milliyetçilik kendini millet olarak gören ve devlete hâkim belirli grupların milli kültürlerini, dillerini ve geçmişlerini (abartarak ve tarihi kendi görüşlerine uygun yazarak) yücelten bir ideolojidir. Genelde kendini belirli bir grubun sözcüsü ve müdafii tayin eden siyasi elitler milliyetçilik sözcüsü ve temsilcisi olurlar. 20. yüzyıl, milliyetçi ideolojilerin çağı olmuştur ve birçok aşırı rejim doğurmuştur. Hatta milliyetçiliğe cephe alması sonucunda ortaya çıkan komünist ülkeler de kavim ve etnik üstünlüğe dayanan milliyetçiliği kabul etmişlerdir. Daha evvel söz ettiğimiz, komünist Bulgaristan, Romanya dahi (Macarları ve diğer azınlıkları asimile etmek için çabalamıştır.) milliyetçi kesilmişlerdir. Hatta kardeşlik kisvesi altında 120 kadar farklı kavmi Ruslaştırmak için çabalamış, Sovyetler Birliği'ni de Rus milleti ve milliyetçiliği dolayısıyla da olsa ön plana çıkarmıştır. Tüm dünyada Avrupa ve ABD'den başlayarak millet ve milliyetçilik hakkında sayısız çalışma yapılmıştır. Otuz sene boyunca derslerde, seminerlerde ve çeşitli mahfillerde milliyetçiliği ders konusu yapmış

biri olarak şunu söyleyebilirim: Bu çalışmaları yapanlar genelde ya kendilerinin mensup oldukları ya da yakından tanıdıkları bir millet ve milliyetçiliği esas alarak her yerde uygulanacak teoriler ortaya koymuşlardır. Hâlbuki her topluluğun millet olarak ortaya çıkışı ve milli devletini kurması kendine has bir yol takip etmiştir. Kaldı ki yapılan çalışmalar bir toplumun millet haline nasıl dönüştüğünü değil, millet olduktan sonraki özelliklerini ve siyasi tarihini yüceltmeyi ön plana almıştır. Siyasi tarihçiler, bir grubun sosyal yapı değişmelerini incelemek yerine, bir devletin başka bir ülkenin işgaline nasıl uğradığını ve kurtuluş mücadelesi vererek istikbalini nasıl kazandığına öncelik vermektedirler. Tabiri caizse tarih, duygusal bir kahramanlık destanına dönüştürülmektedir. Bunun en güzel misali Balkan milletlerinin ve milliyetçiliğinin tarihini yazan yerli ve Avrupalı yazarlardır. Kısacası onlara göre, Türkler (Osmanlılar), İslam'ı bayrak edinerek geçmişte Bulgar, Sırp, Ulah vs. devletleri yenmek suretiyle beş yüz sene boyunduruğu altında tutmuşlardır. Beş yüz sene hürriyetlerini elde etmek için mücadele eden Balkan milletleri nihayet 19. yüzyılda başarılı olmuş, sonunda "Türklerden" kurtulmuşlardır. Ondan sonra sıra, Türklerden -daha doğrusu Osmanlı idaresinin sembolü olan kendi Müslüman tebaasından- intikam almaya gelmiştir ki 1856'dan sonra Kırım, Kafkas ve Balkan Müslümanlarının felaketleri geniş çapta bu düşünceden kaynaklanmıştır. Bunları daha evvel kısaca anlattık.

KİMLİKLERİN DEĞİŞİMİ VE İSİM DEĞİŞİKLİĞİ

İnsanların bir bireysel bir de toplumsal kimlikleri vardır. Şüphesiz ki toplumun temelini teşkil eden "insan"ın birçok kimliği de vardır, ama biz toplumsal kimlikten söz edeceğiz. İnsan çeşitli mesleki ve kısmi aidiyet isteyen topluluklara üye olabilir. Fakat temelde insanın bütünü ile ait olduğu yani kendi varlığının özünü temsil eden toplumlar vardır ve burada dinsel, siyasi, milli kimlikler başta gelir. Milli devlet kimliği bunların toplu olarak siyasi ifadesidir. Kısmen dinle birleşen veya onun yerini muvakkat bir zaman için alan siyasi,

miliyetçi, daha da ötede ırkçı veya eşitlikçi ideolojiler vardır (Nazizm, Faşizm, Komünizm gibi) fakat bunların ömrü uzun değildir, çünkü bunlar geçici bir süre için insanın temel kimliğini oluşturan kimlikleri, kendilerinin olmasını istedikleri kimlik içinde eritmek isterler. Toplumlar, aşiretten kavme kültürel millete ve dini cemaatten siyasi millete dönüşürken (genellikle ikisi beraber olur) çoğu kez iç kimliklerini değiştirmek zorunda kalmakla birlikte özlerini yani etnik kimliklerini muhafaza ederler. Aynı kültürü, idare biçimini ve dili paylaşan bir toplum değişmekle beraber özünü korur, çoğu kez devletine sahip olmadan... Birbiriyle aynı kültürü, değerleri, dili paylaştıkları halde bunun bilincine varmadan yaşayan toplumlar da vardır. Bu kimliğin bilincine millileşme ile ulaşılır ve devlet siyasi olan bu bilincin sonucu veya sebebi olabilir. Birincisinin örneği Balkan milli devletleri, ikincisinin ise Türkiye'dir. Osmanlının son döneminde ve Cumhuriyet'te milli bilinci devlet kökleştirmiştir. Ortak değer ve tarihi hatıra, din şeklini alırsa ve bu din Yahudilerde olduğu gibi belirli bir kavimle özdeşleşirse o zaman kültüre dayanan bu kavim-millet, uzun süre toprak sahibi ve devlet olmadan da yaşayabilir. Fakat bir kavmin modern millet haline dönüşmesi için mutlaka bir toprak parçasıyla ilişki içinde olmasına, yani bir vatana bağlı olmaya ihtiyacı vardır. Yahudilerin büyük bayramlarda okudukları dua "Önümüzdeki sene Kudüs'te buluşalım." ifadesiyle biter ki bu da milletin toprakla özdeşleşmesinin kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunu gösterir. İsrail'in 1948'de devlet olarak ilan edilmesi bir arzunun fiilen gerçekleşmesidir.

Şehirleşme, din değiştirme, daha büyük küresel değerleri olan bir topluluğa dâhil olma, sınıf değiştirme (devşirmelerin veya köylü çocukların eğitim yolu ile elitler grubuna girmeleri) gibi olgular dış, bilhassa iç kimlik değişmelerine yol açar. Aynı zamanda toplumlar aşiretten kavme, sonra kültürel ve nihayet siyasi millete geçişlerinde siyasi bilinçlenmeye dayanan bir değişim geçirirler. Mesela din değiştirenler yeni kabul ettikleri dinin en iddialı savunucularından olurlar, çünkü din değişimi bilinçli bir harekettir ve yeni dinin üstünlüğüne

yani "en doğru din" olduğu esasına dayanır. (Tevfik Fikret'in oğlu Haluk Hristiyan olmakla kalmamış, papaz olmuştur.) Aynı bilinci ve üstün saydıkları yeni din uğruna mücadeleyi, Müslümanlığı kabul edenler arasında görmek mümkün ki bunlara örnek olarak Yahudi asıllı olan ve 20. yüzyılın en büyük İslam âlimleri arasında sayılan Muhammet Esad'ı göstermek mümkündür.

Fakat toplumlar değişmenin yanında devamlılık da gösterirler ve bu devamlılık bilhassa kavimsel isimlerde görülür. Örneğin, Alman kabileler farklı isimler taşımakla beraber, eskiden farklı isimli devletler (Prusya, vs.) kurmuş, 1870'te Germanya yani Almanya adını taşıyan bir milli devlet halinde birleşmişlerdir. Fakat 19. yüzyılda kurulan Alman milli devletinde yaşayanlar eski dil ve kültürlerini korumakla beraber hem dış hem de iç kimlik bakımından büyük değişiklikler geçirmişlerdir. Fakat bu yeni Almanya milli devletinde yaşayan Almanlar veya onlara katılanlardan (20. yüzyılın başında Polonya'dan gelen Katolikler Almanlaşmış fakat Slav isimlerini muhafaza etmişlerdir.) bazıları yine eski özelliklerini korumuşlardır ki bunun en güzel örneği Bavaryadır. Ama şüphesiz ki tümü bir üst Alman kimliğini kabul etmiştir. Almanlar hakkında söylediklerimizi birçok milli devlet hakkında söylemek mümkündür. Yüzlerce kavim ve dile sahip olan fakat genel olarak aynı dini (Hindu) paylaşan Hindistan, İngilizler sayesinde kurduğu idari birliği 1947'de milli demokratik bir devlete dönüştürmüş, bugün dünyanın nüfus bakımından ikinci büyük milleti olmuş ve birliğini korumuştur. Hindistan milli devletinin kendi dini kimliğini temel alarak kurulduğuna inanan Müslüman liderler (Hindistan'ın laik bir ülke olduğunu anayasaya geçirmiş olmalarına rağmen) İslam'ı esas alarak Pakistan'ı kurmuşlardır. Ayrıca Pakistan'ın kurulmasında Hindistan'dan göç eden yedi milyon Müslüman'ın payı çok büyüktür.

Yukarıda genel olarak söz ettiğimiz toplumsal değişmeleri hızlandıran bir makam (agency) vardır ve o da devlettir. Modern milli devletlerin kuruluşunda ideolojiler yol gösterici olarak başta gelir ve milletin geçmişini esas alarak tarihi tekrar yazar. Ondan sonra millet oluşumunun teorilerini uygulama ödevini, devlete hâkim

olan elitler üzerine alır. Avrupa emperyalizmi, Avrupa'nın kültürünü ve dinini üstün gördüğünden bunları Asya ve Afrika, bilhassa Müslüman ülkelerine kabul ettirmek için çaba harcamıştır. Üçüncü dünya devletlerinin ideolojisinde Avrupa'nın emperyalizminden kurtulma düşüncesi öncülük taşır ki bir bakıma bu mücadele kültürel kimliği muhafaza etme mücadelesidir. Fakat üçüncü dünya ülkeleri maddi ilerlemeye de öncülük verir. Genelde bu ekonomik ilerlemenin modeli, siyasi emperyalizmin kurucusu Avrupa'dır, yani kötülenen Avrupa'dır. Avrupa modeli ekonomik amaçlar yani yüksek yaşam standartlarına sahip olmak düşüncesi, üçüncü dünya entelektüelleri arasında öncülük kazanmıştır. Bizim burada yazdıklarımızın ana amacı Türklerin eski adlarını muhafaza ederek nasıl millileştiğini anlatmaktır. Bu millileşme birçok eski kimliği genişleterek değiştirmiş ve eski isim altında yeni bir toplum, kimlik ve devlet meydana getirmiştir. Bir yerde temel öz üzerine yeni fikirler ve kimlikler inşa etmiştir. Toplumsal değişmeyi hızlandıran ve kişisel kimliklere yeni içerik veren gücün devlet olduğunu tekrar vurgulamak gerekir.

TÜRKLÜK TARTIŞMALARI: TARİHİ SOSYOLOJİK GÖÇLER

Türkiye'de Türk ismini taşıyan bir milletin var olup olmadığı 1923'te Cumhuriyet'in ilanına kadar tartışma konusu olmuştur. Bu arada Osmanlı döneminde bir Türk mevcudiyetinin siyasi hatta edebi alanda görülmediğini iddia edenler de vardır. Onlara göre Osmanlı, bir siyasi örgüt yani idareci bir grubun oluşturduğu devletten ibaret olup vazifesi, idaresi altında bulunan değişik din, dil gruplarının varlığını ve grup hürriyetlerini muhafaza etmektir. Türk kimliğinin Cumhuriyet döneminde ırka dayandığını ve devlet tarafından topluma zorla kabul ettirildiğini iddia eden bu kimseler, 'çözüm' olarak; Osmanlı sistemine yakın bir sistem oluşturup, Türk milliyetçiliğini kaldırmak ve onun yerine çok milletli bir toplumu tanımlayacak yeni bir isim bulmayı düşünmektedirler. Dini bağların toplumun kimliğini tayin eden, toplum beraberliğini ve dayanışmayı oluşturduğunu ileri

süren diğer bir grup ise devleti İslami temeller üzerine inşa etmeyi düşünmektedir. Buna karşılık, dini tamamıyla toplum dışı bırakıp ilmi ve pozitivist laikliği savunanlar ve neo-Kemalizm maskesi altında ne olduğu belirsiz "çağdaş" bir rejimden söz edenler de çoktur.

Bu gibi iddialara verilecek cevap çok açıktır. Bu iddiaların hepsinde kısmi bir gerçeklik vardır, fakat genelde Türkiye'de geçmiş dönemlerde hâkim olmuş düşünceleri ve alışkanlıkları ifade etmektedirler. Tüm bu görüşler gerçeği görememektedirler veya görmek kabiliyetinden mahrumdurlar, çünkü Türk toplumunun bugünkü duruma nasıl geldiğine gerçekçi olarak bakmamaktadırlar. Gerçek şudur ki, bugünkü Türkiye, Türk halkı ve kültürü yüzyıllar boyunca devrim geçirerek ve birçok etkileri benimseyerek büyümüş, etnik kimliğini, özünü korumak suretiyle değiştirerek bugünkü hale gelmiştir. Daha evvel söylediklerimizi tekrar edelim. Dış kimlik, kabile, kavim ve devlet gibi devamlılık arz eden isimlerden oluşur. İç kimlik ise aynı kültürü, dini, dili, değerleri, hukuku paylaşan ve aynı siyasi idare altında yaşayarak o idarenin kültürünü benimseyen kimselerin sahip oldukları ortak psikolojik, duygusal yakınlık ve beraberlik hissidir. Asıl kimlik, dış görünüş itibarıyla ve belirli isim (Alman, Latin, Türk, Rus, Mısırlı vs.) taşıyan bir soy grubu ile özdeşleşmekle beraber temel gücünü iç psikolojik kimlikten alır. İsim aynı kalmakla beraber, etnik bir grubun içyapısı kendi ekseni etrafında yüzyıllar boyunca değişir. Bu içyapı değişiminin ana nedenleri arasında din değiştirme, başka etnik gruplarla (evlilik ve başka yollarla) karışma, ideolojiler, teknolojinin ve değişik eğitim sistemlerinin etkisi altına girme gibi etkenler vardır.

Bazen, görünmeyen fakat uzun vadede toplumun iç ve dış kimliğini değiştiren güçlerin var olduğu görülür. Osmanlının iç ve dış kimliğini değiştiren ve nihayet 19. yüzyılda Tanzimat reformlarına yol açan ana güç kapitalizmdir. Osmanlıda hâkim olan düşünce sistemi toplumsal değişmeyi incelemeye uygun değildi. Osmanlı, toplumun değiştiğini daha 16. yüzyılda fark etmiş, sonraki yüzyılda düzenin bozukluğunu söz konusu eden birçok risale yazılmış fakat gerçek neden üzerine kimse parmak basmamıştır. Kâtip Çelebi gibi Osmanlı

düzenini baltalayan nedenleri gösteren kimselerin fikirlerine ise ne dönemin uleması ne idarecileri önem vermişlerdir, çünkü onlar Kâtip Çelebi'nin akılcı yaklaşımını anlamaktan çok uzakta idiler. Her bozukluğu dine riayet etmemeye bağlayarak İslam'ın temel özelliği olan akılcılıktan uzaklaşmışlardır. Bilinmelidir ki toplum kendiliğinden değişmez. Toplumun iç ve dış kimliğini etkileyen değişmeyi anlayan ve ondan fayda gören elitler olmadan doğru yolu bulmak güçtür. Osmanlıda böyle bir elit, toplum içinden değil devlet bünyesinden çıkmıştır. Değişmeyi gerçekleştirecek herhangi bir elit olmazsa eninde sonunda devreye devlet girer, yeter ki toplum yaşamayı arzulasın. Son dönem bir yana bırakılırsa sivil elitlerin Osmanlının değişimine katkıları çok azdır, hatta yoktur, çünkü devletin sıkı kontrolü serbest düşünceye imkân vermemekte idi. Değişim devlet eliyle, onun görüşüne ve çıkarına uygun olmuştur. Sivil bir orta sınıf ancak 19. bilhassa 20. yüzyılda ortaya çıkıp yeterince güçlendikten sonra devletçi modelin dışında bir başka model önermiştir.

Devlet; aşiret, kavim yapılarının üstünde daha geniş bir toplum olarak siyasi kimliğe sahip bir millet yaratmak yolunu seçebilir ki Osmanlı bunu ancak son dönemde yapabilmiştir. Göçler iskân yolu ile (bilhassa ekonomik, siyasi sistemin değişmelerle muvazi olarak gelişirse) eski sosyal yapıları ve kültürleri değiştirebilir ve bunların yeni bir biçimde ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu şekilde değişerek ortaya çıkan milletler eski tarihi isimlerini canlandırır, lisanlarını dirilterek veya değiştirerek "milli" dil yapar ki Türkiye'de bu olmuştur.

Türklerin etnik, kültürel, siyasi tarihleri ve iç kimlikleri, büyük değişmelere uğradığı gibi isimleri, dilleri, bazı davranış ve değerleri ise devamlılık arz etmiştir. Fakat devamlılık da eskiye nazaran değişme geçirmiştir. Şüphesiz ki bugün Orta Asya devletlerinin dilleri, kültürleri, Rus işgali esnasında değişiklikler geçirmekle beraber aslını muhafaza etmiştir. Orta Asya devletlerinin Türkiye ile bazı kültürel özellikleri paylaştığı gerçektir, fakat farklar da çoktur. Öyle ki bugün farklı kavim isimleri altında kurulan Orta Asya devletleri Türkiye'den hem fiziksel hem de kültürel bakımdan çok farklıdır.

TARİHTE VE OSMANLIDA KİMLİK OLUŞMASI

Yukarıda yazdıklarımızı daha somut şekilde ele alırsak bugünkü Türkiye'nin bazı kimlik ve davranış özelliklerini daha Osmanlının kuruluşunda görmek mümkündür. Osman Gazi'nin kurduğu beylik geniş çapta, Anadolu'daki Moğol baskısından kaçmış olan Oğuz kabilelerinin eseridir. Bu aşiretler eski yapılarını kaybetmiş ve birbirleriyle kaynaşarak Rumeli'de ortak yeni bir kimlikle ortaya çıkmıştır. Bu hareketin liderleri, bir yandan ahi esnaf kuruluşları ile sufi İslam'ın temsilcileri (babalar, dedeler), diğer yandan kendi kabiliyetleri ve liderlik ehliyetleri sayesinde yükselen Ertuğrul ve Osman Gazi gibi kimselerdir. Sonradan yazılan tarihler Osmanlı hanedanını yüce hanedanlara bağlamışsa da bunun gerçekle ilgisi yoktur. Osmanlı Beyliği aynı zamanda siyasi ve ekonomik bir teşebbüsün eseridir. Şan şeref, mal mülk arayan birçok Hristiyan lider de Osmanlının yanında yer almıştır. Örneğin, Mihaloğulları, Evrenosoğulları gibi Osmanlı devletinin temelini atmış beylikler Hristiyan idi. Sonradan Müslüman-Türk olmuşlardı. Bu olay yani Müslüman ve gayrimüslimlerin liderliği paylaşmaları, kuruluş döneminde Osmanlı devletinin dini bir kaygı taşımadığını gösterdiği gibi Osmanlıya hâkim olan din anlayışının hoşgörüye dayanan bir İslam olduğunu da ortaya koyar. Bu İslami anlayışın kökenleri Orta Asya'ya ve Ahmet Yesevi'ye dayanır, ancak ilerleyen dönemlerde Arap dünyasının görüşleri önemsenmiştir. (Orta Asya kökenli Yesevi ve Nakşibendîlik alt ve orta tabaka Anadolu-Rumeli İslamı'na damgasını vurmuştur. Üst seviyede de bu bölgenin İslamı'nı Muhammed el Maturdi (.o. h. 450—in 1058) derinden etkilemiştir. Akla, kişisel ve sosyal hayat gerçeklerine uygun bir inanç sistemi düşünen Maturdi, teorik ve pratik ahlakı birleştirme yolunu aramış, ayet ve hadislere kendi tefsirlerini eklemiştir. Günün İslami eserleri yanında yabancı kaynakları da okuyan Semerkant doğumlu Maturdi, İslam dünyasının en önde gelen simalarındandır. (Ayrıca Türkiye'de mutlaka daha iyi tanıtılması ve anlaşılması gerekmektedir. Bugün Maturdi'nin kim olduğunu ancak bu konu ile ilgilenenler biliyor. Hâlbuki Türkiye'de temel İslami anlayış Maturdi'nin görüşlerine çok yakındır.)

Türk İslami anlayışının Rumeli'ye Anadolu babaları, dedeleri ve abdalları tarafından yayıldığı bilinmektedir. Osman ve bilhassa Orhan Gazi'nin kurduğu beylikte hâkim olan dil Türkçe idi. Göçlerle birlikte Türkçe, Rumeli'ye yayılmıştır. Yine göçler sayesinde (Bulgaristan, Makedonya, Trakya yerleşim bölgeleridir) Anadolu Oğuz-Türkmen aşiretlerinin Rumeli'ye geçerek birbirleriyle kaynaşıp, aşireti aşan modern öncesi yeni bir toplum yapılandırdıklarını daha evvel belirtmiştik. Dili Türkçe, dini İslam olan bu toplum bir proto-milli Türk toplumudur. Bir arada yaşayışları son bulana kadar yani 1912-3 Balkan Savaşları'na kadar Balkanlarda ihtida eden Müslümanları da kapsayan bu toplum, kendini Türk toplumu olarak bilmiş ve ihtida eden gayrimüslimler de dâhil olmak üzere kendilerini Türk olarak görmüşlerdir. Halen de, Bulgarlaştırmaya, Sırplaştırmaya, Rumlaştırmaya ve Romenleştirmeye rağmen Balkan Müslüman toplumu kendi dillerini konuştukları halde genelde "Türk" olarak isimlendirilir. (Bunu anlamak için Üsküp (Makedonya) doğumlu Yahya Kemal Beyatlı'nın eserlerini ve hatıratını okumak dahi yeterlidir.) Fakat Osmanlı devleti, dili Türkçe ve dayandığı halk kitlesi Türk olduğu halde etnik kimliğini yani Türk kimliğini üstün, birleştiren bir kimlik olarak ilan ederek başkalarına empoze etmemiştir, dayatmamıştır. Fakat sonunda Osmanlı Türk kimliğini devletin etnik kimliği haline getirmiştir. Tüm bunlara karşılık 19. yüzyılda öldürülen, baskı altında kalan "Türkler" varlıklarını koruyabilmek için yeni bir Türkiye ortaya çıkarmaya mecbur olmuşlardır.

Unutulmaması gereken çetin tarihi gerçekler vardır. Osmanlı kimseyi Türkleştirmek için çaba sarf etmemiştir. Müslümanlaşma sayesinde oluşan Türkleşme, ihtiyaridir. Bilindiği gibi, Osmanlı her büyük din grubuna (Ortodoks, Ermeni, Yahudi) din, kültür, dil otonomisi tanımıştır. Fakat 1750'lerden sonra Ortodoks Hristiyanlığı temsil eden Rum kilisesi yani Patrikhane, Slav, Ulah gibi Ortodoks grupları Helenleştirmek için kendi dilini, yani Rumcayı onlara empoze etmiştir. Böylece Ortodoks birliği parçalanmıştır, çünkü Bulgarlar başta Osmanlıya değil, Rum kilisesine karşı baş kaldırmışlardır. Balkanlarda Osmanlı döneminde ihtida edenler arasında

lisan yolu ile Türkleştirme olmuştur. Müslümanlaşan elitler Türkçe öğreniyor, mevki sahibi oluyor, hatta Türkçe kitap, risale yazıyor ve böylece kendi halkları (Boşnak, Pomak) arasında Türkçeyi ve dolayısıyla devlete hâkim elitin görüşlerinin toplumlarına yerleşmesini sağlıyorlardı. İbrahim Peçevi, Koçi Bey gibi isimler dışında birçok Balkan-Müslüman şair ve yazar eserlerini Türkçe yazmıştır. Örnek olarak, Priştineli Nezihi'yi (ö. 1512) Prizrenli Suzi Çelebi'yi (ö. 1524), Kalkandelenli Makedonyalı Fakiri'yi (ö. 1534), Mostarlı Derviş Paşa'yı (ö. 1603), Uziceli Thabit'i (ö. 1712), Mostarlı Hasan Celal'i (ö. 1584) göstermek yeterlidir. Bunların arasında Alâeddin Dede ibn Bosnevi (ö. 1598) Arapça yazmasına ve Arap şehirlerinde yaşamasına rağmen gerçek bir Osmanlı olarak kalmıştır. Kendisini Şeyh-ül Serhad ilan ederek Zigetvar'da (Macaristan) Kanuni'nin türbesi yanında bir tekkeye yerleşmiştir. (Onun tarih kitabı çok ilgi çekicidir. Aynı hususu Boşnak, Novi'li Ömer Efendi (ö. 18. yy) için de söylemek mümkündür. Onun 1736-9 olaylarını anlatan *Tarih-i Ahval-i Gazavat der Diyar-ı Bosna* adlı kitabı İbrahim Müteferrikka tarafından yayınlanmıştır. Eser, 1979'da Kültür Bakanlığı tarafından tekrar yayınlanmıştır.) Sözün kısası Türkleşme, edebi alan başta olmak üzere, daha 16. yüzyılda elitler arasında yaygındı.

Daha evvel işaret ettiğimiz gibi sosyal, ekonomik, kültürel ve iç kimlik değişmelerinde kurumların, bilhassa devletin büyük etkisi vardır. Osmanlı devletinde, 15. yüzyılda İstanbul'un fethinden sonra ve Fatih Sultan Mehmet'in gayretiyle din-kültür alanlarında öngörülen milli sistem, toprak rejimi (tımar) kurumlaştırılmış ve devlet gerçek anlamda büyük bir devlet (imparatorluk) haline dönüşmüştür. Sultan Fatih'in Kanunnamelerini Osmanlı devletinin anayasası olarak görmek çok doğrudur, çünkü Kanunnamelerin kurduğu düzen 19. yüzyıla kadar gelmiştir. Aynı zamanda Fatih dönemine kadar hâkim olan felsefe ve coşku (biraz da etnik Türklük) yerini imparatorluk azametine, kozmopolitliğe ve zamanla mutlakiyete bırakmıştır. Ama Fatih, devleti sağlam bir düzene, yazılı kanuna, sağlam örgütlenmiş bir yargıya bağlamamış olsa idi devletin uzun zaman ayakta kalması şüpheli idi. Fatih hoşgörüye sahip, dünyaya açık bir insan olduğu

kadar inançlı bir Müslümandı ve bu yüzden ilim, siyasi ve askeri gücü İslam'la bağdaştırarak topluma yeni bir kimlik vermişti. Osmanlı medeniyeti ilk dönem etnik Türk özelliklerini İslam ilim ve sanatı ile birleştirerek klasik bir medeniyete sahip olma yolunu bulmuştur. Bu medeniyet gerçek ismini (Osmanlı), yani İslam-Türk medeniyeti ismini ancak son zamanlarda almaya başlamıştır. 16. yüzyılda Osmanlıda her alanda gelişen merkezi elitler yanında eyaletler idari merkezlerde İstanbul'u model alarak yerli elitler yetişmiştir ki bunların birçoğu İstanbul'da gelişen kültürü ve medeniyeti -mimariden mutfağa kadar- kendi bölgelerine götürmüş ve çoğu kez kendi dilleri ile ifade etmişlerdir. (16. yüzyılda İstanbul'da Türkçeden sonra en çok konuşulan dil Sırpça-Hırvatça-Boşnakça idi.)

Bu söylediklerimizden çıkan sonuç çok açıktır. İlk gaziler kurdukları düzenin yerini, oturmuş merkezi idareye bırakmış, toplumun felsefesi, görüşleri ve yaşamı ona göre yeni şekillere bürünmüş, Osmanlı tarihi daha sistematik şekilde kaleme alınmaya başlanmıştır. Yani bizim Osmanlılar hakkında görüşümüz Fatih'ten sonra gelişen ve devrin görüşünü akseden tarihlerden şekillenmiştir. Bir yandan yazılan tarih, hanedanın ve idareci sınıfın görüşünü ifade etme yolunu tutmuş, diğer yandan toplum kendi iç dinamiklerine göre değişmeye devam etmiştir. Bunu mimaride de görmek mümkündür. Topkapı Sarayı daha evvel Bursa ve bilhassa Edirne'de kurulan sarayları model almıştır ki onlar da geleneksel otağın yerleşik düzendeki ifadeleridir. Zamanın gerektirdiklerine ayak uydurmak, yani koşullara göre değişim göstermek tarihe ve öze bağlı kalmakla gerçekleşmiştir. Devşirmeler, Türk ve Müslüman ailelerden gelmemekle beraber yeri geldiğinde en yüksek mevkilere çıkmış, ilim alanında (Yahudi asıllı Hayatizadelerden, Şeyhülislam olanlar vardır) isim yapmış, bununla birlikte birer Müslüman olarak ve Türkçeyi kullanarak toplum kültürüne katkıda bulunmuş, onun bir parçası olmuşlardır. Aynı zamanda köken olarak farklı kavimlere ve dinlere mensup olan devşirmeler ve aileleri bugün toplumun bir parçasını teşkil etmekte, Müslüman ve Türk olarak aramızda yaşamaktadırlar. Ortak kültür, aile yapısı, hukuk düzeni ve bunların tümünün bir ifadesi olan

devletin (elitist mantalitesine rağmen) Osmanlı milletinin temelini oluşturduğu aşikârdır. Bu Müslüman bir milletti ve onu oluşturan çeşitli kavimler farklı diller konuşuyor olmalarına rağmen kendilerini aynı cemaatin-toplumun bir parçası ve aynı devletin daha doğrusu padişahın tebaası saymaktaydı. Tüm bu oluşumlar içerisinde merkez ile taşra arasında özel bir ilişki vardı. Devlet, eyaletleri ve sancakları merkezden idare etmekte ise de tatbikatta yerel idarecilerle işbirliği yapmakta idi. İdareci elitler ile kasaba ve şehirlerin (bazı bölgeler hariç) ileri gelenlerinin dili Türkçe idi. Hatta Türkçeden başka dil konuşan halkın yaşadığı yerlerde (Bosna-Hırvatistan) kasaba ve şehir ileri gelenleri Türkçe konuşur ve bu sayede hem devletle ilişki kurar hem de devletin bir parçası olduğunu ispat ederdi. Sonuçta Türkçe devletin dili olduğu kadar merkezde ve taşrada üst sınıfın dili de olmuştu ki bu hususu özellikle vurgulamak gerekir. Türkçe aynı zamanda sosyopolitik karışımın bir ifadesi olan bu elit kesimin siyasileşmesinde ve bugünkü Müslüman milli toplumun ortaya çıkmasına büyük katkıda bulunmuştur.

Osmanlı devlet idaresinin, zamanla bir çeşit sosyal sınıfa dönüştüğü, halk ile ilişkilerini ilk dönemlere nazaran zayıflattığı bir gerçektir. Aynı zamanda devlet 17. yüzyıldaki kargaşaları kontrol altına aldıktan sonra baskısını ve düşünce kontrolünü artırmıştır ve fikir hayatında bir kemikleşmeye doğru gitmiştir. Nakit ihtiyacını karşılamak için vergileri artırmış ve sonuçta toplumun yaşam standardı düşmüştür. Osmanlıda fikir alanında görülen kemikleşmeye, duraklamaya ve fakirleşmeye karşılık dış dünya, yani Avrupa, 16. yüzyıldan sonra yeni ekonomik sistemin yani merkantilizm akabinde kapitalizm sayesinde tüm dünyayı kökünden değiştirecek maddi ve entelektüel bir güce sahip olmuştur. Sonunda Avrupa kapitalizmi emperyalizme dönüşmüştür, fakat bugün bu emperyalizm büyük ölçüde çökmüş ve kapitalizmin dayandığı pazar ekonomisi bütün dünyaya hâkim olma yolunu tutmuştur. Avrupa emperyal güçleri aynı zamanda, kendi dil, kültür (ve bazen ırk) üstünlüğü esasına dayanan ve ferdiyetçiliği ön plana çıkaran etnik millet modelini dünyaya yaymaya başlamıştır. Osmanlı, Avrupa'da oluşan gelişmelerin etkisini ekonomik ve sosyal

alanda hissetmiş ve bazı tedbirler almaya çalışmışsa da eski devlet anlayışından kurtulamadığı için bu tedbirler başarılı olamamıştır. Osmanlı ekonomisinin bel kemiğini oluşturan toprak rejiminin yüzyıllar boyunca Pazar ekonomisine uyamaması Osmanlının çöküşünün ana nedenleri arasındadır. Örnek olarak tımar sistemini göstermek mümkündür. Tımarın ana amacı askeri ihtiyaçları karşılamaktı ve devlet tarımda belirli bir sosyal düzen kurmuştu, fakat bu düzenin devamlı ayakta kalması imkânsızdı (Arazilerin çoğalan nüfusa yetmemesi, tımar sahibi olmak isteyenlerin sayısının artması vs. nedenlerle). Devlet, tımarı özel mülkiyete çevirerek günün şartlarına uydurmak yerine çiftlik ve malikâne işletmeleri kurarak eski sistemi değişik şekliyle devam ettirmek istemiş ve arazi kontrolünü elden bırakmak istememiştir. Eski, devletçi toprak sistemi ancak 19. yüzyılın yarısında değişebilmiş, fakat Türk toplumunun sorunu olarak kalmıştır. (1945 Toprak Reformu Kanunu Anadolu'daki beyleri ve ticari tarım sayesinde zenginleşenlerin iktisadi ve siyasi güçlerini kırma amacını güdüyordu. "Fakir" "ezilen" köle gibi çalıştırılan köylüyü "azat" etme iddiaları ideolojik iddialardı.) Osmanlıda değişime uymak isteyen bazı sivil gruplar vardı, fakat bu kimselerin amaçlarını gerçekleştirecek kurumları olmadığı gibi bir değişim felsefeleri de yoktu. Barışçı sosyo-politik değişim felsefesine sahip olmayan bir toplumu ancak tepeden inme sert hareketler değiştirebilirdi ki Osmanlıda ve modern Türkiye'de değişim ya savaşla ya da darbelerle gerçekleşmiştir.

Osmanlı toplumunun gerçek değişimi 19. yüzyılda devlet teşebbüsü ile başlamıştır ve onun sayesinde gerçekleşmiştir. Nizam-ı Cedid (Yeni Düzen), Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856) gibi yenileşme girişimlerinin belki en önemli ve sürekli etkisi, yeni sosyal grupların ve düşüncelerin ortaya çıkmasına imkân vermiş olmalarıdır. Sonuçta yeni bir orta sınıf oluşmuş ve ekonomik güç kazanarak devleti, çağa uymaya (ve kendi çıkarlarını ve varlığını korumaya) zorlama yollarını aramıştır. Karşılıklı olarak etkileşen sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi gelişmeler din esasına dayanan eski cemaat yapısını değiştirerek, etnik siyasi millet şekline dönüştürmüş ve sonunda Müslümanları Türkleştirmiştir. Devlet burada

önemli "sosyal mühendislik" vazifelerini üzerine almıştır. Ama devletin "millet" anlayışı ile toplumun anlayışı arasında fark kalmıştır. Türkiye'nin ana sorunları arasında "millet" teriminin çeşitli gruplar -dinciler, Kemalistler, liberaller- tarafından yanlış anlaşılması şüphesiz önde gelir. Avrupa Birliği'ne üye olmak, durumu daha da karmaşık hale getirecektir.

Dini cemaatin siyasi millet şeklini almasında, savaşların sebep olduğu toprak kayıpları, Müslüman nüfusun öldürülmesi ve Osmanlı topraklarına göçmeye zorlanmasının da payı büyüktür. Göçler, toplumun ve devletin yaşaması için değişimin kaçınılmazlığını hatırlatmıştır. Dili ile eski Orta Asya kimliğini devam ettiren, fakat Osmanlı zamanında oluşan iç kimliğini ve etnik yapısını değiştiren toplumun, 19. yüzyılda nasıl yeni bir Türk milleti haline geldiğini ele almadan evvel, göçlerin Müslüman toplumlardaki özel kültürel yerine tekrar işaret etmek yerinde olur.

TOPRAK-VATAN VE GÖÇLER

Müslüman geleneğinde göçlerin sahip olduğu önem açıktır, çünkü İslam takvimi Hazreti Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret etmesiyle başlar. İslam'ın bu ilk yıllarında Medine yerli halkı -anasırı- ile muhacirler arasındaki ilişkiler, Müslümanlara göç ve göçmenler hakkında temel felsefe ve davranışları belirleme konusunda önemli rol oynamıştır. Fakat genellikle ilk Müslümanlarda toprağa bağlılık gibi bir gelenek yoktu, çünkü göçebelerde arazi mülkiyeti kavramı çok zayıftı. Ayrıca ilk Müslümanlar arasında göçebelik yaygındı. (Bazı istisnalar olabilir.) Genel olarak bir Müslüman toplumun, belirli bir toprağa bağlılık süreci o toprağın Müslüman bir hükümdarın idaresi altında bulunmasına bağlıdır. Müslüman idare yok olunca Müslümanların, dindaşlarının hüküm sürdüğü başka bir toprağa göç etmeleri mecburi olarak görülür. 19. yüzyılda zorlama ile oluşan göçlerde bu dini geleneğin de etkisi olmuştur. Osmanlıda 19. yüzyıl göçleri, toprağa bağlılığa yani vatan anlayışına yeni siyasi bir anlam vermiştir. Genelde halk için vatan "memlekettir" yani kişinin doğduğu

köy veya bölgedir. Modern politik anlamda vatan belirli bir milletin yaşadığı toprak parçasıdır. Balkan ve Kafkas göçmenleri için vatan, işgal edilen köyler ve onun dâhil olduğu bölgedir. Bu doğal vatandır. Göçe mecbur edilenlerin eskiden hiç düşünmedikleri, fark etmedikleri toprağa bağlılıkları zorunlu göçe maruz kaldıktan sonra meydana çıkmıştır. İstanbul cami ve medrese avlularına sığınan 1878 Balkan muhacirleriyle konuşan gazetecileri hayrete düşüren olay, göçmenlerin "vatanlarına" yani geldikleri yerlere olan bağlılıklarıydı. *Basiret* yazarlarından biri bunu "Bu vatan hissi ne kadar güçlü imiş, her şeyin üstünde yer etmiş." şeklinde ifade etmiştir. Böylece önemi anlaşılan "vatan" insanların hayatlarının, kimliklerinin ve maddi-manevi varlıklarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Namık Kemal, *Vatan yahut Silistre* (1873) adlı piyesinde vatan sevgisi ve vatan savunmasını dini bir vazife haline getirmek gayesini gütmüştür. Bir toprak parçası üzerine yerleşmiş olan bir millet o toprak parçasını vatan olarak mukaddes görmez ve savunmazsa o toprağı kaybetmeye mahkûmdur. Toprağa olan bağlılığın modern bir milletin ve kültürün var olmasındaki can alıcı önemini Müslümanlar az zamanda anlamışlar ve nihayet göçe karşı çıkmışlardı. Örneğin, İsmail Gaspıralı, Kırım'da yayınladığı gazetesinde tüm Rusya Müslümanlarına seslenerek, "göç etmeyiniz" yerlerinizi, evlerinizi her seyinizi olduğu gibi muhafaza ediniz, çünkü bu topraklara ancak bu şekilde sahip kalabilirsiniz mesajlarını içeren yazılar yazmıştır. (Belki de bu yüzden Stalin'in 1944'te Orta Asya'ya zorla sürdüğü Kırım'daki Müslüman halk, yurtlarına dönmek için durmadan mücadele etmiştir. Sonunda -azınlık olsa da Kırımlı Müslümanlar anavatanlarına dönebilmiştir. Bugün Kırım nüfusunun yüzde 10'unu yurtlarına dönen Müslümanlar oluşturmaktadır. Bu mücadeleyi yakından izleyen ve az da olsa katkıda bulunan bir kimse olarak göçlerin önemini daha iyi anladım.) Müslümanların Rodop İsyanı olarak bilinen hareketi de topraklarını korumak için yapılmıştır. Bu hareketin çok büyük önemi vardır ve II. Abdülhamit tarafından önlenmiştir. Ali Suavi'nin 1878'de Çırağan Sarayı'nı basması biraz da göçmenlerin gayretiyle olmuştur.

Daha evvel Osmanlı ülkesinde değişim hamlesinin ilk kez devletten geldiğini ve bu devletin esas itibarıyla Müslüman olduğunu

belirtmiştim. Osmanlıda değişim, ıslahat, reform gibi isimlerle anılan girişimlerin ana amacı devleti ihya (diriltmek, tekrar ayağa kaldırmak) idi. İhya fikri İslamiyet'le (her yüz senede bir, biri tarafından gerçekleştirilecek şekilde) vardır, ama bunu fiilen gerçekleştiren ilk devlet Osmanlıdır. Gerçekten tarihte ilk kez, Müslüman bir devlet olan Osmanlı kendi varlığını devam ettirmek için toplumu değiştirme kararı almıştır. Tekrar edelim; Osmanlı ihyasının ilk amacı toplumu değil devleti güçlendirmekti. Ama kaçınılmaz bir gerçek vardır. Bir milletin devletine ihtiyacı vardır, onsuz varlığı tehlikededir. Yeni anlamda devletin -milli devletin- yaşamasının ana koşulu eninde sonunda toplumla kaynaşması, o toplumun kültürünü, dilini benimsemesidir. Toplumu, bilhassa Müslüman kesimi kendi amaçları için kullanan Osmanlı devleti sonunda kendi toplumuyla birleşmek, o topluma dayanmak ve o toplumun kültürünü benimsemek zorunda kalmıştır. Milli devletin milli kültürü vardır. Osmanlıda değişim yani reformlar devleti nihayet toplumla kaynaşmaya mecbur edecektir ki bunun ilk adımı I. Meşrutiyet'tir. Bu büyük değişmeyi kısmen göçler tetiklemiştir. Dış ve iç göçler bu devlet-toplum kaynaşmasında etkili olmuştur. Aşağıda, bu kaynaşmaya zemin hazırlayan ana kararları ve olayları kısaca ele alacağız.

MERKEZİLEŞME

III. Selim ile başlayan, II. Mahmut ile hızlanan, II. Abdülhamit, İttihat-Terakki ve Cumhuriyet dönemlerinde en üst dereceye çıkan merkezileşmenin özelliği, ana kararlar yetkisinin merkezi bürokrasinin elinde toplanmasıdır. Bir bakıma 1600'e kadar ana siyasi yetki, devletin yani padişahın elinde idi. Taşra ileri gelenleri devletin bir çeşit emir eri idiler. Fakat 1600'den sonra merkezi devlet, otoritesini taşrada yerli sivil liderlerle yani "ehl-i örf" ile paylaşmak zorunda kalmıştır. 1820'lerde mahkemelerdeki işler, naip, kâtip, muhtesip (fiyat, kalite kontrol sorumlusu), muhzar (tarafları mahkemeye getiren kimse), kassam (miras hisselerini dağıtan kimse), muslih (ara bulucu) ve idareci olarak zabıt, subaşı, voyvoda gibi isimlerle

bilinen kimseler vasıtasıyla yürürdü. Zamanla medresede yetişen kadı, yerini hukuk okullarında yetişen hâkimlere bırakmıştır. Daha II. Mahmut zamanında devlet, gerekli personeli yetiştirmek için okullar açmış ve devlet memurlarının sayısı ile onların maaşlarını ödeyen bütçe alabildiğine artmıştır. Vilayet ve kazalarda vergi toplayan mültezimlerin yerini muhassidar, emlak ve mal kâtibi almıştır. II. Mahmut daha 1834'te her idare birimine nüfus kâtibi alınmasını emretmiştir ki onlar sayesinde yerli halk ve göçmen nüfusun sayısını öğrenebiliyoruz.

Devlet genişleyen memur kadrosu ile en ücra bölgelerde yaşayan kimselere de ulaşarak onlara kendi iradesini kabul ettirme imkânına sahip olmuştur. Aynı zamanda uygun gördüğü bazı fikirleri de yetiştirdiği kadrosu sayesinde topluma kabul ettirebilmiştir. Osmanlıda 19. yüzyıla kadar eğitim, cemaatlerin idaresinde olup devlet bunun dışında kalmıştır. Fakat II. Abdülhamit zamanında 1869 yılında kabul edilen üç dereceli eğitim devlet eli ile uygulanmış ve hatta çeşitli dini okullar devlet idaresinde "modern" okula dönüştürülmüştür. Burada tarih, coğrafya, edebiyat, Osmanlı ülkesi esas alınarak okutulmuştur. Millet, medeniyet, Avrupa gibi kavramlar bu okullar yolu ile halkın kültürüne kısmen de olsa girmiştir. Modern okullara devam edenlerin sayısı hakkında kesin bir rakam vermek mümkün olmasa da, okula devam eden kimselerin toplumun yüzde 10'u ila 15'ini kapsadığı tahmin edilebilir ki bu sayı o dönem için oldukça yüksektir ve Avrupa'ya yakındır. Bürokrasinin genişlemesi ve okulların sayısının artması sosyal hareketi tabandan yukarı doğru oldukça hızlandırmıştır. Kasaba ve şehirlerde yaşayan ve o zamana kadar devlet ile ilişkileri emir almaktan öteye gitmeyen kimselerin çocukları, memur olarak devletin bir parçası olmuşlardır. Devlet, halkı ile bütünleşmek yoluna girmiştir. Aynı zamanda memleketin durumunu yerinde bizzat gören bu kimseler devlet kararlarının isabetini daha iyi ölçebilecek durumda idiler. Demokrasinin yokluğu ve devletin tebaadan bağımsız olan kendi dünyasında yaşaması bürokrasiyi zamanla hâkim sosyal sınıf haline getirmişse de bürokrasinin büyük kısmı ve ordunun kökenleri halk içinde kalmıştır. Göçmenler, bilhassa mekteplerin

yaygın olduğu Balkanlar'dan gelenler, okul kurmak isteyen yerli halkla işbirliği yaparak okullar kurmuş, çocuklarını okutarak memur yapmış ve onların toplumla kaynaşmasını sağlamıştır. Göçmenlerin veya çocuklarının orduya girmeleri yaygınlaşmıştır. Mesela 1877 Savaşı'nda Kafkaslar'dan gelen muhacirler büyük birlikler oluşturarak Ruslarla çarpışmışlardır. Ordunun en üst kademelerine yükselmiş olan ve Kafkaslara çıkarma yapan Musa (Kondukov) Paşa, Çeçen asıllı olup 12.000 kişilik aşireti ile Anadolu'ya gelen bir göçmendi. Kendisi Rus ordusunda generalliğe yükselmiş, fakat sonunda Osmanlıyı tercih etmişti. Göçmenlerin yeni geldikleri toprakları samimiyetle benimseme örnekleri çoktur. I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale'de ölen subayların yüzde 12'si göçmendi. (Şehit olan göçmen çocukları hakkında istatistik göremedik.)

Merkeziyetçiliğin ve bürokrasinin hâkim duruma geçmesini bugün aşırı devletçiliğe karşı duyulan tepki ışığında görmek yanlıştır. Devletle işbirliği, devlet eliyle tarımda, ticarette, iletişimde ve başka alanlarda birçok yenilik getirmiştir ki devletin ana ödevi hizmettir. Hizmet esasına göre kurulmuş devlet ile ideolojiye-otoriteye öncelik veren devlet arasında büyük fark vardır.

VATANDAŞLIK-OSMANLILIK

Osmanlı devletinin cemaat üzerine kurulmuş yapısını bırakarak üniter bir devlet halini almasında, millet bilincinin artmasında ve dışarıdan gelen göçmenlerin Osmanlı-Müslüman ve sonra "Türk" milletinin bir parçası olmalarında 1864 Vatandaşlık Kanunu'nun derin etkisi olmuştur.

Vatandaşlık kanununun ana amacı dini cemaatler üzerinde ortak vatandaşlığa dayanan ortak bir Osmanlılık kimliği yaratmaktı. Amaç din, dil, ırk ve etnik köken farkı gözetmeksizin herkesin devlet nezdinde eşit haklara sahip vatandaşlar olmasıydı. Böylece Osmanlı vatandaşlığı, tüm kimliklerin üzerinde insanları birbirine eşit şekilde bağlayacak ve devlete sadakati sağlayacaktı. Vatandaşlık Kanunu halkın padişaha olan eski, kişisel, somut, siyasi bağını soyutlaştıra-

rak kişiyi devlete bağlamış ve bürokrasinin emrine vermiştir. Ama bundan sonra devletin temeli dini cemaatler değil fert (kişi) olmuştur ki bu çarpıcı bir devrimdir. Fiiliyatta bürokrasi, padişahın kulu olmaktan çıkmış ve devletin temsilcisi, emirlerinin yürütücüsü, bir bakıma efendisi haline gelmiştir. Her ne kadar tüm fiiller görünürde padişahın emri ve onun adına yapılıyorsa da aslında siyasi idare ve vatandaşlar arasında olan ilişkilerin gerçek hâkimi devlet yani bürokrasidir. Vatandaşlık Kanunu'nun getirdiği değişim konusunu ele almadan evvel, vatandaşlığın neticesi olarak ortaya çıkan Osmanlı kimliğini kısaca ele almak gerekir. 19. yüzyıla kadar Osmanlı devletine "Osmanlı" diyenler bu terimle devleti idare eden ve devletin maliki (sahibi) sayılan padişahı kast etmekte idiler. Avrupalılar devleti etnik kökene bağladıkları için devlete, Türkiye ve Müslüman tebaaya genellikle "Türk" demekte idiler. Osmanlı ismi, Vatandaşlık Kanunu nedeniyle Osmanlı idaresinde yaşayan tüm halklara verilmiştir. Eskiden din farkları açık, somut özellikler olarak günlük hayatta dahi "biz" ve "ötekiler"i tayin eden baş unsurdu. 1864'ten sonra "Vatandaşlar" resmen "Osmanlı" olarak tarif edilseler de halkın ezici çoğunluğu kendilerini Müslüman, Yahudi, Hristiyan olarak görmeye devam etmişlerdir. Osmanlılık birleşme yerine ayrılık yaratmıştır, çünkü Müslüman halk eskiden olduğu gibi devleti "Müslüman" görmeye devam etmiştir. "Eşitlik" ayrılış nedeni olmuş, çünkü Müslüman, "eşitliği" devletin temel özelliğini yani Müslümanlığı ve onun üstünlüğünü yok eden bir kavram olarak görmüştür. Fiiliyatta devlet ve merkezi idarecilerin tümü Müslümanlardan olmaya devam etmiştir. Her ne kadar 19. yüzyılın ikinci yarısında vatandaşların eşit olduğu esasından hareket edilerek Ermenilere, Rumlara ve başka Hristiyan azınlıklara devlet memuriyeti verilmişse de devlet nüfus çoğunluğu ve idare bakımından Müslüman kalmıştır. ("Eşitliğin" devletin ruhuna "halel" getirip getirmediği uzun uzun tartışılmıştır.) Türkiye Cumhuriyeti'nde "laikliğe" rağmen gayrimüslimlerin yok denecek kadar az sayıda siyasi ve idari mevkiye sahip olmaları devletin eski dini rengini -laiklik iddialarına rağmen- koruduğunu göstermekte-

dir. Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan Osmanlılık, vatandaşların din esasına göre ayrılmalarında ve millet haline dönüşmelerinde en itici güç olmuştur. Müslüman halk, devleti Müslüman olarak görmüş, bütün eksikliklerine ve hizmet vermemesine rağmen ona "kendi devleti" olarak sarılmıştır. Gayrimüslimler de -bazı elit gruplar istisna edilirse- genel manada kendi dinlerinden farklı bir dini benimsemiş olduğu için devlete yabancı olarak bakmış, etnik farklılıklar ile dil farklarına dayanan kendi milliyetçilik anlayışlarını ve milli devletlerini kurma yollarını aramışlardır. Gayrimüslimler arasında gelişen bu milliyetçiliğin bilhassa Balkan milliyetçiliğinin, hızla gelişmesinde Osmanlı hükümetinin 1862-5 arası Avrupa'nın baskısı ile eski klasik millet sistemine son vermesinin de etkisi büyük olmuştur. Can alıcı bir olaya da kısaca dokunalım. Balkan milliyetçiliğinin gelişmesinde ve Balkan milli devletlerin kurulmasında "milli" kiliselerin kimlik tayini bakımından rolü büyük olmuştur. Örneğin, Sırp kilisesi 1834'te Bulgar kilisesi 1870'te yani devlet olmalarından evvel kurulmuştur. Böylelikle siyasi yapılanmayı temellendirmek anlamında din etnik kimlikten ayrılmaz hale gelmiştir.

19. yüzyılda Kırım, Kafkas ve Balkanlardan gelen göçmenler yukarıda söz ettiğimiz gelişmeleri hızlandırmış ve Müslüman nüfusun sayısını artırarak Anadolu'nun "Müslümanlaşmasına", "millileşmesine" ve sonunda "Türkleşmesine" hız kazandırmıştır. Göçmenler yaşadıkları toprakları, Osmanlı idaresinde olan Müslüman toprakları olarak bildikleri ve öyle benimsedikleri için Rumeli ve Anadolu'ya gelişlerini yabancı bir ülkeye göç olarak değil adeta "anavatan"a dönüş olarak değerlendirmişlerdir. Gördükleri mezalim, kıyımlar, tehcirler göçmenleri gayrimüslimlere, bilhassa onların milliyetçilik anlayışlarına karşı şüphe ve korku ile bakmaya yönlendirmiştir. Örneğin, Bulgarların kahraman saydığı milliyetçi lider George Rakowski Müslümanların gözünde katil idi. Diğer yandan göçmenlerin derhal "Osmanlı" vatandaşı olarak kabul edilmeleri onların devlet ve iskân edildikleri yerlerde yaşayan toplumlarla siyasi bakımdan kaynaşmalarını oldukça kolaylaştırmıştır. Zaten dine dayanan bir kültür beraberliği mevcuttur. Göçmenlerin ezici çoğunluğu Müslüman

olduğu için Anadolu'da Müslüman sayısı yüzde 20-30 nispetinde artmış ve halkın kültürel görüşleri ile siyasi tercihleri yeni bir ivme kazanmıştır. Eğer bir Osmanlı milliyetçiliğinden söz etmek istenirse bu milliyetçiliğin yükselişinde göçmenlerin payının oldukça büyük olduğu da belirtilmelidir. Osmanlılık Müslümanları birleştirip onları cemaat-kavim halinden çıkararak daha büyük ve siyasi nitelik taşıyan bir millet -Osmanlı milleti (ki bu daha sonra Türk milletine dönüşecektir) haline dönüştürmüştür. Ziya Gökalp bu değişiklikleri sezmiş fakat teşhisi yanlış koymuştur. Gökalp, Müslüman-Osmanlı dağınık kavimlerin birleşiminden yeni modern tipte bir Osmanlı toplumu kurulduğunu bir yana bırakarak, Müslüman ümmetin dağılmasından, bölünmesinden ve Osmanlı devletinin çöküşünden yeni milletlerin ortaya çıktığını ve bunlar arasında Türk milletinin de bulunduğunu söylemiştir. Daha evvel belirttiğimiz göçmen kökenli entelektüellerin bu gelişmelere katkıları büyüktür. Ziya Gökalp'in hocası sayılan Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu, Kazanlı Yusuf Akçura, *Mizan* gazetesinin sahibi Mizancı Murat -ki bunlar İttihat ve Terakki dönemi Türk milliyetçiliğinin mimarlarıdır- göçmenlerin toplumdaki siyasi etkisini açıkça göstermektedir. Ama bu milliyetçilik dışarıya dönük saldırgan değil, içeriye dönük yapıcı ve modernisttir. Buraya edebiyatımızın büyük isimlerinden biri olan Üsküp (Makedonya) doğumlu Yahya Kemal'i de anmak gerekir. Sultan II. Abdülhamit'in, her ne kadar etnik milliyetçiliğe karşı olsa da, Müslüman göçmenlerin Osmanlı topraklarına gelmelerini kolaylaştırdığı, hatta göçmenleri gelmeye teşvik ettiği bilinmektedir. Padişah 1877/8'de göçmenlerin öldürüldüğünü, evlerini, topraklarını terk ederek sefil vaziyette İstanbul'a sığındıklarını yakından gördüğü gibi Avrupa'nın bu facialara karşı kayıtsız kaldığına da (İngiltere Kraliçesi Mria istisnadır) şahit olmuştur. Göçmenlere yardım için kendi parasıyla şahsen yardım ettiği gibi göçmenlerin iskânı için kanun çıkarmış, eski Muhacir Komisyonu'nu tekrar örgütleyerek başına geçmiştir. Her ne kadar daha uzun bahsetmek gerekiyorsa da burada, Osmanlıya göçlerin Sultan II. Abdülhamit'in dış siyasetini ve İslamcılık politikasını da derinden etkilediğini söylemekle yetineceğiz.

DİL VE EDEBİYAT

Osmanlı devletinin siyasi kimlik değişiminde, iç kimliğine yeni bir kültürel etnik kimlik katarak eski temeller üzerine yeni bir toplum inşa etmesinde -ve Türkleşmesinde- dil ve edebiyat önemli rol oynamıştır. Ama edebiyat devlet emrinde değil sivil ve özgür olarak gelişmiştir. Osmanlı devletinin dili, bilindiği gibi, kuruluşundan itibaren Türkçe olmuştur ve Osmanlı medeniyeti Selçukluların attığı temeller üzerine yükselmiş bir Türk-İslam medeniyeti olmuştur. (Selçukluların 11.-12. yüzyıllarda İran'da kurdukları orijinal medeniyetin -eski Fars kültürü, dili ve kültür aristokrasisinin etkisiyle Farslaştığı bilinmektedir.) Osmanlıda bir divan edebiyatı oluşmuş, tarih, felsefe, din gibi birçok konuda binlerce kitap yazılmış, fakat tüm bunlar halk arasında yeteri kadar yayılmamıştır. Bununla beraber ikinci ve üçüncü derecelerde yazarlar yüksek kültürü kısmen de olsa popülarize etmişlerdir.

19. yüzyılda halkın konuştuğu Türkçe, gazeteler ve okullar sayesinde her gün konuşulan dil haline gelmekle kalmamış yeni bir edebiyatın -Türk edebiyatının- dili ve toplumun kimlik belirleyicisi olmuştur. Evet, Osmanlı toplumunun Türkleşmesinde edebiyatın can alıcı hizmeti olmuştur. Şimdi sorulacak ana sorunun cevabı bundan sonra yazacaklarımıza ışık tutabilir. Devletin tüm toplum üzerinde mutlak hâkim olduğu 14.-19.yüzyıllara kadar, ortak bir Türk "milli" edebiyatının oluşmamış ve "milli" yani devlet ile toplumun kullandığı ortak bir dilin ortaya çıkmamış olmasının sebebi nedir? Hem de devlet ve idari elitlerin dili bugün Osmanlıca olarak adlandırılan bir Türkçe olduğu ve halkın büyük bölümü bu dili konuştuğu halde. Bu duruma birinci neden olarak, Osmanlı devletinin askeri ve reaya yani idareci elitler ve çalışan tebaa olarak ikiye bölündüğünü ve bu sosyal bölünmenin, ortak din ve dilin doğal olarak gerektirdiği kaynaşmaları önlediğini göstermek mümkündür. Fakat kaynaşmayı engelleyen ana neden iletişimin yetersiz oluşudur. Farklı yerlerde ve farklı bölgelerde yaşayan insanların birbirleriyle temas ederek aralarındaki benzerliklerin ve farkların bilincine varamamaları ile-

tişim araçlarının yokluğundandır. Milletlerin oluşumunu inceleyen sosyologlar iletişimin gelişmesiyle insanların, daha büyük din, dil, siyasi-kültürel grupların bir parçası oldukları bilincine ulaştıklarını yani "millileştiklerini" savunmuşlardır. Bu oluşumda ekonomik gelişmenin, ticaret hacminin artması ve devlet kararlarının etkisi büyüktür. Osmanlı devletinde iletişimin gelişmesi, ekonominin ve devletin toplumu bütünleştirme kararlarının (Osmanlılığa yukarıda değindik) millileşmeyi hızlandırdığı bir gerçektir. Bu konuda en etkili gelişme, gazetelerin ve kitapların artarak basılması ve nihayet toplumun yeni iç kimliğinin bir ifadesi olan yeni bir edebiyatın -Türk edebiyatının- doğuşu olmuştur. Gazete veya ceridenin doğuşu II. Mahmut'un resmi kararları yayınladığı *Takvim-i Vekayi* (1825) ile başlamıştır. Daha sonra özel sermayenin yayınladığı gazeteler ve bu arada İbrahim Şinasi'nin çıkardığı *Tasvir-i Efkâr* 1860'lardan sonra halka hitap etmek yolunu tutmuştur. II. Abdülhamit döneminde yayınlanan gazetelerin ve kitapların sayısı 1850'den evvelki döneme göre alabildiğine artmıştır. Modern basının II. Abdülhamit döneminde Osmanlı ülkesinde iyiden iyiye yer ettiği, güçlü bir siyasi kültürel ifade ile dünyaya açılma aracı olduğu artık kesin olarak bilinmektedir. Sultan Abdülhamit, siyasi tartışmaları, milliyetçilik cereyanlarını ve tartışmalarını yasak etmesine rağmen bunları önleyememiştir. *İbret, Basiret, İstikbal, Muhbir, Terakki, Sadakat, Hayal, Bedir, Vakit, İttihat, Tercüman-ı Hakikat* gibi gazeteler okuyuculara hem Batı hem de İslam dünyası hakkında geniş bilgiler vermiştir. Toplumun nasıl değiştiğini anlatan en sağlam göstergelerden biri yayınlanan kitapların çeşididir. Çok genel bir istatistik, durumu açıkça göstermektedir. 1820-59 arasında konularına göre yayınlanan kitapların sayısı şöyledir: Edebiyat 273, pozitif bilimler 319, din 50, hükümet 68. Buna karşılık 1876-1908 arasında, edebiyatta 2.950, pozitif ilimlerde 3.891, dinde 1.307, hükümet alanında ise 946 adet kitap yayınlanmıştır. Bu yayınların hemen hemen tümü Türkçedir. Aynı zamanda eski Osmanlıcanın yerini, halkın konuştuğu ve gazetelerle edebiyatta kullanılan Türkçe almıştır.

Bu arada kitle eğitiminin yayılmasını ön gören ve bunun toplumun ilerlemesini sağlayacağını savunan Münif Paşa (1830-1910)

Türkçenin kullanılmasını önermiştir. Şam ve Kahire'de eğitim gören, üç sene Berlin'de Osmanlı sefaretinde çalışan Münif Paşa, uzun yıllar eğitim bakanlığında bulunmuş olup Batı ve Doğu medeniyetlerinin bir arada yaşayacağına inanan biriydi. Türkçenin yaygınlaşmasında, merkezi hükümet bürokrasisinin, mahkeme ve iç ticaret dilinin Türkçe olmasının rolü de çok büyüktür.

Göçler basın sayesinde toplum bilincinde yer etmiştir. Göçler ve göçmenlerin yaşadıkları, basın aracılığıyla topluma bildirilmiş ve halkın göçmenlerle empati kurması sağlanmıştır. Esasen toplum, İslam tarihinde göçlerin önemini bildiği için ve göçmenlere yardımın bir dini ödev olduğunu kabul ettiği için yardımı dini-milli bir ödev olarak görmüştür. Göçmenlere tahsis edilen evlerin büyük bir kısmını yerli halk (Hristiyanlar dâhil) yapmış, göçmenlerin yerleşmeleri ve toplumla kaynaşmaları için çalışılmıştır. Göçmenler ise geldikleri yerler hakkında bilgi vermek suretiyle, değişik dilde konuşuyor olsalar bile Anadolu Müslüman halkı ile temel milli konularda hemfikir oldukları için, hem kendi ufuklarını açmak için çabalamışlar hem de içinde yaşadıkları yerli toplumun siyasi ve kültürel ufkunun açılmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu alelade somut gelişmelerin ardında daha köklü değişmeler olduğunu görenlerin sayısı azdı, çünkü insanlar yaşadıkları geleneksel toplum yapılarını bir yana bırakarak yeni bir kimlik alıp, yeni bir toplum yapılandırdıklarını fark edemezler. Oysaki ismen devam eden eski kimlikler, aslında köklü bir değişmeye uğramışlardır. Göçmenler eski yurtlarında konuştukları dilleri ve adetlerini ailelerinde ve hemşehri toplantılarında muhafaza etmekle beraber, ihtiyaç nedeniyle Türkçeyi kamu alanının dili olarak kabul edip, yeni bir yapı ve kimlikle ortaya çıkan toplumun inşasına yardım ettikleri nispette o toplumun bir parçası olarak onunla kaynaşmışlardır. Daha evvel belirttiğimiz gibi göçmenlerin Müslüman olmaları, Osmanlı siyasi kültürünü yüzyıllar boyunca ortaklaşa paylaşmaları, Anadolu ve diğer Osmanlı bölgelerini (Balkanlar, Kafkas, Kırım) kendi ülkeleri olarak bilmeleri ve İstanbul'u kültürlerin ve siyasi yetkinin merkezi olarak görmeleri kaynaşmayı kolaylaştırmıştır. (Söylediklerimizin

birçok istisnası vardır, fakat istisna ana kuralın varlığını güçlendirir. Örneğin, Arap dünyası tarihi ve kültürel nedenlerle bu kaynaşmanın kısmen dışında kalmıştır.)

Osmanlının, 1850-1908 arası dönemdeki fiili değişiklikler sonucu ortaya çıkan yeni toplumun kimliğini daha açık belirtme çabaları 1908'den sonra yeni bir hız ve yön kazanmıştır. II. Abdülhamit döneminde dahi ders kitapları, Osmanlılar ile Selçukluların Türklerin "ceddialası" olduklarına açıkça işaret ettikten sonra, Türklerin Avrupa, Macarlar ve Bulgarlarla olan akrabalığını vurgulamışlardır. Mehmet Tevfik'in (kendisi Atatürk'ün hocası idi) ve Mehmet Şükrü'nün *Osmanlı Tarihi* adlı kitapları okullarda okutulmuş ve Türk kökenli kavimlerden söz etmiştir. Askeri okullar, Türklerin Orta Asya kökenli olduklarını vurguladığı gibi Osmanlı ülkesinin Türk milletinin yurdu olduğunu öğrencilerin inançlarının temeli yapmışlardır. Askeri okullar daha sonra Türk milliyetçiliğinin savunucuları sayılan birçok lider yetiştirmiştir. Bunların önemli bir kısmı İttihat ve Terakki döneminde çok önemli siyasi ve idari mevkiler alarak toplumu ve devleti yakından etkilemiştir.

Aynı dönemde İslam-Türk sentezi yani İslam ve Türk kimlikleri arasındaki bağlar ele alınmıştır ki sonraları bu çaba Türk-İslam sentezi olarak ortaya çıkmıştır. İttihat ve Terakki döneminde ise Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak tezi (aynı zamanda Ziya Gökalp'in bir kitabının başlığıdır) kimlik konusunu dinamik bir şekle sokarak eskiden bu kimliğin ana karakterini veren İslam'ın yerine milliyeti -Türklüğü- koymuş, dini milliyetin bir unsuru haline getirmiştir. Toplumun yapı ve kimlik değişimini muasırlaşma (çağa uymak) kavramı ifade etmiştir. Her ne kadar muasırlaşma birçok "yenilikçi" tarafından Avrupa'yı taklit olarak görülmüşse de toplumun görüşünü ifade eden birçok yazar "muasırlaşmaya" maddi, ekonomik ilerleme, müreffeh yaşam olarak bakmış ve modernleşmeyi kendi geleneksel kültürü ve kendi kimliği ile bağdaştırmak istemiştir. Diğer yandan İttihat ve Terakki hükümetleri eskiden doğal olarak gelişen sosyal-kültürel değişimleri, II. Meşrutiyet'in felsefesini oluşturan "hürriyet" ve "millet" terimlerini siyasileştirmiş devlete modernleşme

çabasında yeni ödevler yüklemiştir. Eskiden az kullanılan "millet" "vatan" "intihab" (seçim) "kanun" gibi terimler genelleştirilmiş ve yeni idarenin topluma hediye ettiği medeniyet göstergeleri olarak ilan edilmiştir. Aslında bu ve buna benzer birçok terim yenilik adına idareyi elinde tutan hükümetin otoritesini -daha doğrusu diktatörlüğünü- meşrulaştırmak gayesini gütmekteydi. Askerler bu yeniliği getiren kimseler olarak yüceltiliyor, Türklüğün timsali ve ifadesi olarak gösteriliyordu. Bu siyasi eğilimleri ders kitaplarında ve tarih kitaplarında görmek mümkündür. Tarihi, kendini iktidarda tutmak isteyen bir idarenin ve o idarenin kendine temel yaptığı bir milletin -yani Türklerin- belirli ideolojik ölçüler içinde yazacağı aşikârdır. İttihat ve Terakki, II. Abdülhamit'in her çabasını kötü göstererek onun döneminde toplumun geçirdiği büyük değişimleri ya tamamıyla bir tarafa bırakmış veya öteden beri mevcut olarak göstermiştir. İttihat ve Terakki dönemi, imparatorluktan milli devlete geçişi ifade eder. İttihatçıların, Türklüğü tarihi Osmanlı köklerine daha uygun yorumlamalarına karşılık Cumhuriyet döneminde Osmanlı alabildiğine tenkit edilmiş, sonunda İttihatçılar da onların Abdülhamit'e yaptıkları gibi kötü gösterilmiş ve her şey 1923 yılı ile başlatılmıştır. Ama bir yerde inkâr edilemeyecek bir devamlılık vardır. İttihat ve Terakki döneminin siyasi-kültürel çizgisini belirleyen fikirlerin büyük kısmı Sultan Abdülhamit döneminde oluşmuş ve genç kuşakların geleceğe özlemlerini uyandırmıştır. İttihat ve Terakki bir bakıma bu özlemlerin sonucudur. Cumhuriyet dönemi ise birçok bakımdan İttihatçıların devamıdır, Zaten Halk Fırkası'nın (CHP) ilk mahalli şubeleri İttihat ve Terakki'nin şubeleridir. İttihat ve Terakki'nin milliyetçi, hür bir vatan kurma çabalarının ve toplumun değişimi ile yeni kimliğini ifade etme kavgası bir dereceye kadar göçlerle ilgilidir. Gerçekten Balkan Savaşı (1912-3) yüz binlerce Müslümanın ölümüne, yurtlarından sürülmelerine ve Osmanlının ana temelleri olan Rumeli'nin kaybına sebep olmuştur. Balkan Savaşı büyük göçlere neden olduğu gibi Türkiye'de göçmen konusunu ön plana çıkarmış, göçmenlerin siyasete karışmalarına yol açmıştır. İttihat ve Terakki çoğu Rumeli kökenli olan kimseler tarafından Selanik'te kurulmuştur. 1908 yılın-

da Meşrutiyet'in ilan edilmesine etki eden kimselerin birçoğu taşra kökenli olup Çerkez, Arnavut, vs. asıllı kimselerdir. Ama farklı kökenlerine rağmen İttihat ve Terakki, kendini Türk olarak görmüş ve o kimliği topluma benimsetmek istemiştir. Eric Jan Zurcher, bizim *Ottoman Past and Today's Turkey* (Osmanlı Geçmişi ve Bugünkü Türkiye) başlığı altında yayınladığımız (Brill, 2000) kitap için yazdığı makalesinde, Bernard Lewis de *Modern Türkiye'nin Doğuşu* adlı eserinde "Genç Türkler" devrimini, Müslüman Türklerin vatansever bir hareketi olarak değerlendirir. "Türkçe konuşan, Balkan, Kafkas kökenli ve diğer (muhtemelen Kürtler) Müslümanlar burada önemli rol oynamıştır" sözlerine yer vermiştir. İttihat ve Terakki üyelerinin bir kısmı Balkan kökenli (Fethi Okyar, Renda vs.) göçmendir ki bunların arasında Selanik doğumlu Atatürk önde gelir. (Tekrar edelim. Bizim amacımız son dönem Osmanlı veya Cumhuriyet tarihini yazmak değildir. Amacımız modern Türk toplumunun oluşmasını anlatmak, kimlik değişmesine işaret ederek değişik kavimlere mensup kimselerin modern Türkiye'yi nasıl oluşturdukları ve onun bir parçası olduklarına işaret etmektir.)

Göçlerle ilgili söylediklerimizi somut misallerle desteklemek mümkündür. Göçmenler katıldıkları topluma kendi görüşlerini, yaşamlarını, değerlerini katar, aynı zamanda katıldıkları toplumdan kültürel, siyasal, ekonomik, sosyal alanlardan birçok değer, yaşam şekilleri vs. alırlar. Sonuçta ortaya yeni bir toplum çıkar. Bu yeni toplum daha evvel kurulmuş toplumun ve devletin ismini almakla beraber aslında iç kimliği itibarıyla yenidir. Kimlikleri dış ve iç-maddi ve manevi olarak ikiye ayırmak gerekir. Dış kimlik isim, vatandaşlık, dil, soy gibi somut şekil almasına karşılık; iç kimlik kültür, ortak değerler, aynı siyasi ve hukuki düzen içinde yaşamanın verdiği psikolojik benzerlik, yakınlık ve dayanışma duygusudur.

Göçler bir ülkenin köklü sosyal, ekonomik, siyasi değişiklikler dönemine tesadüf ederse kimlik değişimleri hızlanır ve yeni bir toplum eski isimle meydana çıkar. Göçmenlerle yerli halk arasında ortak din, hukuk sistemi, siyasi idare, eski ilişkiler mevcut ise o zaman yeni gelenlerle eski yerleşik halk arasında kaynaşma daha hızlı olur.

Türkiye'ye dışarıdan gelen göçlerin en yoğun olduğu 19. yüzyıl, aynı zamanda toplumun ve devletin en köklü değişikliklere uğradığı dönemdir. Özel mülkiyetin ve pazar ekonomisinin yaygın hale gelmesi I. Meşrutiyet ile ferdin (kişinin) hak sahibi olarak devlet idaresine katılması yeni bir orta sınıfın ortaya çıkması gibi gelişmelere aynı zamanda millileşmeye yol açmıştır. Eski aşiret, kavim, soy gibi dar çerçeveli kimliklerin üstünde coğrafi alan içinde birleştirici milli bir kimlik filizlenmeye başlamıştır. İletişim yolu ile yani gazetelerle, dergilerle vatandaşlar birbirlerini ve ülkenin bölgelerini daha yakından somut olarak tanımışlardır. Böylece halk arasında mevcut benzerlikler, farklar, özleyişler ve din farkları daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. İletişimin ve ticaretin artışı ortak bir dile sahip olma ihtiyacını ön plana çıkarmıştır. Bu dil tüm Osmanlı döneminde olduğu gibi Türkçe idi. Türkçe, modernleşmenin aracı olduğu kadar, sosyo-politik değişimlerin yarattığı tepkilerin, yani değişmekte olan toplumun dış ve iç kimliklerinin sözcüsü olmuştur. Halk dilinin, Osmanlı elitinin konuştuğu dilin yerini almıştır. Böylece toplumun görüş ve özlemlerinin, yeni edebiyatın ifade aracı olan dil bütünleşmeyi ve millileşmeyi hızlandırmış ve yeni toplumsal Türk kimliğinin ifadesi olmuştur. Buradaki 'Türk' ne Orta Asya 'Türk'ü ne Osmanlı döneminde 1830'lara kadar hor görülen köylü 'Türk'tür, göçlerin ve sosyo-ekonomik, kültürel değişimlerin kaynaşmasından doğan yeni bir Türk yani bugünkü Türkleri oluşturan Kırımlılar, Kafkaslılar, Balkanlılar, Kürtler, Lazlar vs. yanında köyden şehre göç edenlerin karışımından ortaya çıkan insandır. Bu toplumun ortak özelliklerine dayanan iç kimlik dayanışması, birliği ve gücü, onları ayıran ve çoğu kez zorlanarak vurgulanan farklarından çok daha güçlü idi. Önsözde bu yeni Türk toplumunun her yönü ile oluşmasında yeni edebiyatın, yani herkesin Türk edebiyatı bildiği edebiyatın rolü büyük olmuştur. Edebiyat yeni toplumun özelliklerini, özleyişlerini, milli kimliğini sanat yolu ile ifade etmeye çalışmıştır. Osmanlıda halkla temas ve halkı tanımak teşebbüsü *Tanin* gazetesinin İttihat ve Terakki döneminde Anadolu kasabalarında yaptığı röportajlarla başlamıştır. Cumhuriyet döneminde 'memleketi keşfetmek' kampan-

yasını, inkılâbı (devrimi) yani Cumhuriyet'i kökleştirme çabalarını, nihayet 1940'larda köy edebiyatı izlemiştir. Demokrasiye geçiş ise tüm bu gelişmelerin doğurduğu sonuçların ve sorunların açıkça tartışılmasına yol açmıştır.

Yukarıda 'genel olarak' özetlediğimiz fikirleri destekleyecek bir kitap vardır. Sayın Sefer E. Berzeg'in *Kafkas Diasporası'nda Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü* (Samsun 1995) eski bir yazının genişletilmiş ve düzeltilmişidir. Sosyolog, etnograf ve göç araştırıcıları için önemli saydığımız bu kitap ancak Kafkas kökenli 282 yazarın ve kamu alanında tanınmış kimselerin ismini vermektedir. Kırım'dan, Rumeli'den, Kazan'dan vs. yerlerden gelmiş yazarların ve tanınmış kimselerin isimleri yoktur. Kitapta bazı Kafkas kökenlilerin ismi nedense verilmemiştir. Bazı isimler ise Suriye ve başka ülkelerde yaşamıştır. (Bunların arasında Afganistan'ı temsil etmiş fakat Türkiye'ye bağlılığı ile bilinen Haydar Bammat da vardır.) Kitapta ismi geçen Kafkas göçmenlerinin ezici çoğunluğu Türkiye'dedir. Kafkas kimliği üst kimliktir. Kitapta ismi geçen Kafkas yazarları, Ubık, Çeçen, Adıge, Abhaza gibi çeşitli etnik gruplara ayrılmaktadır. Aralarında Karacay, Kumuk gibi Türk grupları da vardır. Önemli olan şudur; Kafkas göçmenlerinin çocukları veya torunları olan kimselerin doğrudan doğruya yazar, akademisyen, siyasetçi olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısından ve bilhassa İttihat ve Terakki döneminden başlayarak Cumhuriyet döneminde oluşan toplumun entelektüel gelişmesine, millileşmesine, aynı zamanda Türkleşmesine büyük etkilerinin olmasıdır. Onlar yeni toplumla kaynaşmış ve onun ayrılmaz bir parçası olmuşlardır. Eski etnik kökenlerini muhafaza etmelerine rağmen Abdülhak Hâmid, Ahmet Haşim, Hamdullah Suphi, Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi ana tarafından Kafkas kökenli olan edebiyatçıları bir yana bırakalım. Ahmet Mithat Efendi de Çerkez kökenlidir ve yeni edebiyatımızın mimarlarındandır. Ayrıca *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini uzun yıllar yayınlayarak modern gazeteciliğimizin kurucularındandır. Babası Kafkasyalı olan Ömer Seyfettin'in edebiyatımızda yeri bellidir ve Türk kimliğini siyasi bir açıdan edebiyat yolu ile savunanların önde

gelenlerindendir. Bunlar gibi daha az tanınmış son elli yılda edebiyat alanında eserler vermiş en azından otuz kadar Kafkas kökenli yazar göstermek mümkündür. Örnek olarak, baba tarafından Kafkas, ana tarafından Balkan olan Kemal Bilbaşar'ı (ö.1983) göstermek yeterlidir. Bilbaşar Anadolu'daki değişmeleri ve bazen muhaceret ile ilgili sorunları ele almıştır. Akademik alanda Ali Nihat Tarlan, Şeref Baştav, Doğan Kuban tanınmış isimlerdendir. Siyaset alanında, CHP'nin ileri gelenlerinden Cevdet Kerim İncedayı, yanı sıra Fuat Arna (CMKP'den 1961'de mebus olmuştur) ve Hakkı Behiç'i göstermek yeterlidir. Kafkas kökenli gazeteci olarak Tarık Mümtaz Göztepe, Sabahattin Selek, Hıncal Uluç, Taha Akyol'u göstermekle yetineceğiz.

Söylediklerimizi bir sonuca bağlamadan evvel, bu yeni toplumun oluşmasında ve eski isimler altında yeni bir kimliğin Türkçe ile kendini ifade etmesinde edebiyatın önemli rolüne bir kez daha değinmek istiyoruz. Gelişmekte olan toplumların kültürel değişiklikleri benimsemeleri sürecinde, yabancı baskılar ve etkiler karşısında asıl benliklerini yani özlerini korumak için edebiyatı araç olarak kullandıklarına ilk işaret eden kimseler arasındayız. Evet, Batı kültürü ve bu kültürün siyasi emperyalizmiyle karşılaşan Asya ve Afrika toplumları kendi iç kimliklerini ve benliklerini yeni bir edebiyat ile koruma yolunu tutmuşlardır. Batının edebi kalıplarını ve tekniğini alan ve binlerce senelik bir kültür mirasına sahip Asya ve Afrika toplumları, kendi iç dünyalarını yeni edebi kalıplara dökerek temel kimlik ve özlerini muhafaza etmeye çalışmışlar ve başarı göstermişlerdir. İslam dünyası ve bilhassa Türkiye, kültür ve din bakımından farklı olduğu Batının siyasi, ekonomik, askeri üstünlüğü karşısında, edebiyat vasıtasıyla kendi tarihi özünü ve manevi-ruhi mirasını koruma yolunu aramıştır. Daha evvel belirttiğimiz gibi insanların bir dış kimlikleri vardır ve aile, soy, meslek gibi soyut kimlikler dış kimliği oluşturur. İç kimlik, tekrar edelim, insanların yüzyıllar boyunca geçirdikleri tecrübelerinden, değerler, davranışlar, duygular karışımından oluşan psikolojik bir kimliktir ve bu özellikleri paylaşan insanları yakınlaştırır, beraber hareket etmelerini sağlar. Diğer bazı yazarlar benim dış ve iç olarak tanımladığım kimlikleri maddi ve manevi alan olarak isimlendirirler.

Dış kimliğin veya maddi alanın Batının askeri, ekonomik, kültürel etkisinde kalmasına karşılık, iç kimlik veya manevi alan kendi geçmişini, tarihi kimliğini ve psikolojisini muhafaza ederek edebiyat yolu ile bunlara özgür bir alan çizmiş, bu alanda yeni bir kimlik arama yolunu tutmuştur. Bu oluşmalarda Batıyı bütünü ile içine almayı isteyen, kendi kültür ve tarihi varlığını inkâr edenler vardır ki bunlar Osmanlı'da ve Türkiye'de olduğu gibi kendilerini "yenilikçi" "ilerici" "aydınlatıcı" olarak görmektedirler. Yenilikçilerin karşısında da "mukaddesatçılar" yani "saadet" çağını özleyenler vardır. İslam adına hareket ettiklerini iddia eden, fakat gerçek İslam'ı bilmeyen bu kimseler değişmeyi reddederler. Tarihi ve değişimi inceleyenler bu aşırı uçları görerek ki bunların bazıları görüşlerini edebiyat yolu ile ifade edilebilmektedirler, büyük kitlenin değişimini göremezler. Her iki grup da edebiyatın asıl fonksiyonunu yani değişimi topluma mal ettiğini dikkate almaz. Aslında edebiyatın değişim içinde olan toplumlardaki ana fonksiyonu, Batı etkisiyle değişmekte olan topluma yeni bir kimlik ve hayatiyet vererek onun temel varlığını ve tarihi kimliğini idame ettirmektir. Tekrar edelim, edebiyat toplumun özünü, eski tarihsel kimliğini yeni Batılı kalıplar içine koyarak çağa uydurup yaşatmak ister. "Eski" ve "yeni"nin nasıl çatıştığını Türk edebiyatı çok iyi göstermektedir. Siyasi rejimlerin propaganda ve baskı ile yapamadıklarını edebiyat, fikir ve söz ile başarmaktadır. Edebiyat konusunu Türkiye açısından somut olarak özetleyelim. Modern Türk edebiyatı, Osmanlının son elli-altmış yılında meydana gelmiştir. Bu edebiyatın en önemli yönleri düzyazının (nesir), şiirin yerini almış ve küçük hikâye, roman, piyes türlerinin edebiyata girmiş olmasıdır. Bu edebi türlerin evvelce değişik şekillerde Osmanlı'da mevcut olduğunu ileri sürenler olabilir, fakat aslında bunlar Batının son üç yüzyıl içinde kullandığı edebi türlerdir. Yeni Türk edebiyatının bu türler sayesinde çok değişik konuları ele aldığı da aşikârdır. Yeni Türk edebiyatı, köklü değişmeler geçiren yeni bir yapı ile ortaya çıkmakta olan toplumun yeni kimliğini, yeni ruhunu, eskiden gelen değerler ve iç kimliklerin katkısıyla bir Türk kimliği şeklinde ifade etmek istemiştir. Bu edebiyat, daha evvel de belirttiğimiz gibi, 19. yüzyılda Tanzimat reformlarına

yol açan kapitalizmden tutunuz göçlere kadar, hükümet kararlarının etkisiyle yeni toplumun -yani Türk toplumunun yeni kimliğini- Türk kimliğini ifade etmektedir. Bu yeni kimliği çeşitli şekilde anlatan yazarlar arasında göçmen kökenli birçok kimsenin önemli yeri vardır. Bunlar arasında Ahmet Mithat Efendi, Ömer Seyfeddin, Yaşar Nabi, Yahya Kemal gibi yüzlerce isim yer almaktadır.

Türk kelimesi terim olarak asla ırk anlamına gelmez. Türk teriminin, dil temelinde Orta Asya köklerini, yani devamlılığı ifade ettiği kadar, 19. yüzyılda oluşan yeni toplumu ve onun kimliğini de edebiyat ifade etmektedir. Bu dönemi inceleyenler, yani Türkçenin dil olarak yaygınlaşmasını, edebiyatın ortaya çıkışını ve "milli" kimliğin oluşmasını "kültürel Türkçülük" dönemi olarak isimlendirirler. "Türklüğün' uyanışını, Osmanlının emperyal baskısı ile körelmiş (Ziya Gökalp'in görüşüdür bu) Türk milli kimliğinin uyanışı olarak görenler vardır. Bu görüş "milleti" ırkı milliyetçilik çerçevesi içinde ele alarak meseleyi aslından saptırmaktadır. İttihat ve Terakki'nin, bu kültürel Türkçülüğü siyasi Türkçülüğe dönüştürdüğü doğrudur. Fakat aynı dönemde Türk Ocakları'nın "harsı" temel kültür olarak aldıkları, din-millet ilişkilerinin tartışıldığı (kavmin yani millet olmanın din ve inançla çatışmadığı) göz önünde tutulursa meselenin çok yönlü olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Türk Ocakları 1932'de kapatılarak yerine "Halk Evleri" kurulmuştur. Bu da milletin anlayışının tarih-kültür ekseninden çıkarılarak başka "milli" esaslar üzerine oturtulmasına tekabül eder. Bu "millilik" tarihin akışına ve toplum değişimine uymaz, esasına kaydırılmasına uygun düşer. "Milli" gelişme ile asla bağdaşmaz. Osmanlı İslam toplumunun geçirdiği büyük değişimi yani büyümeyi, bütünleşmeyi ve yeniden "Türk" olarak doğuşu birçok kimse tarihte not etmiştir. Ahmet Mithat Efendi, *Uss-u İnkılab* adlı kitabında Osmanlı ülkesinde -bilhassa Anadolu ve Rumeli'de- yeni bir cemiyetin doğduğunu açıkça yazmıştır. Türk dünyasını ve Osmanlıyı uzun süre incelemiş olan Macar Türkolog Arminus Vambery 1898'de yayınladığı *Bugünkü ve Kırk Yıl Evvelki Türkiye* adlı kitabında, Osmanlı toplumunun ileriye dönük, farklı düşüncelere ve yaşam şekillerine açık, büyük bir değişim geçirdiğini

yazmıştır. Bu değişimin eskiden düşünülemeyecek kadar derin ve yaygın olduğuna işaret eden Vamberi'nin yazıları Avrupa devletleri ve basını tarafından asla dikkate alınmamıştır, çünkü Avrupa ölüme mahkûm edilmiş Osmanlı devletinin topraklarını kendi aralarında bölüştürmeye karar vermişti. İttihat ve Terakki'nin I. Dünya Savaşı'na girme düşüncesi bir bakıma bu paylaşmayı önlemek amacını gütmekte idi. 1920 Sevr Anlaşması bu planları yerine getirmiştir. Fakat Milli Mücadele (1919-22) modern millet halini alan değişmiş Osmanlı toplumunun gücünü ve yaşama kararını çok açık olarak ispat etmiştir. Devletin ve milletin isminin Türkiye olduğunu kesinleştirmiştir.

Cumhuriyet, bilhassa 1930'dan sonra devlet elindeki tüm imkânları kullanarak -bu arada "harsı" savunan Türk Ocakları yerine Halk Evleri'ni getirerek kimlik ve millet konularını yeni bir şekilde ele alarak bunları dış modellere göre ayarlama yolunu tutmuştur. Aslında yapılacak iş, göçlerin etkisini doğru değerlendirmek, II. Abdülhamit modernleşmesinin ve II. Meşrutiyet'in açtığı demokratikleşme süreçlerini, sosyo-kültürel, ekonomik bir çerçeve içinde geniş olarak değerlendirmek, bundan sonra Milli Mücadele'nin getirdiği milli ve sınırları belli bir Türkiye'nin ondan evvelki gelişmelerin bir sonucu olduğunu anlatmaktır. Bunun için Türkleşmeyi, Osmanlılaşmayı, iç kimliğe ve toplumsal kültürel değişmeye bağlamak gerekmektedir.

Son sözü yine göçlere verelim: Eskisi gibi Cumhuriyet döneminde de göçler topluluğu etkilemeye devam etmiştir. 1926'da Yunanistan ile yapılan nüfus değişimi anlaşması sunucu, Batı Anadolu'da yaşayan bir milyon kadar Rum, Batı Trakya'da yaşayan Müslüman Türk ile değiştirilmiş, 1930-7 yılları arasında Romanya, Bulgaristan ve kısmen Yugoslavya ile yapılan anlaşma sonucunda ise burada yaşayan Türkler Anadolu'ya iskân edilmiştir. 1951'de Yugoslavya'da, 1985-9'da Bulgaristan'da yaşayan Türkler zorla Türkiye'ye gönderilmiştir. Böylece 19. yüzyılda başlayan, Anadolu'nun Müslümanlaşması ve Türkleşmesi deveranı devam etmiştir ve bu, Türk hükümetinin kararından ziyade, komşuların Müslümanlara ve Türklere karşı güttükleri olumsuz siyasetlerden etkilenmiştir. Tarih, evvelce çizilmiş bir planı

izliyormuşçasına, eski kimlik, ruh yapısı ve kültürü içinde yeni bir milleti, Türk milletini yaratmak yolundan şaşmayarak yürümüştür.

19. yüzyılda başlayan ve 20. yüzyılda da devam eden büyük sosyo-kültürel, ekonomik değişimler Osmanlı toplumunu bir Türk toplumuna dönüştürmüş ve Milli Mücadele sonucu, bir Türk Milli Devleti doğmuştur. Bunlar makro düzeydeki gelişmelerdir. Bunu inkâr etmek veya değiştirerek anlatmak tarihi ve sosyal gerçekleri inkâr etmektir. Fakat bu makro gelişmelerin ve bu arada göçlerin daha derin ve kalıcı sonuç vermesi için Türk toplumunun daha köklü biçimde kaynaşması, şehirleşmesi ve endüstrileşmesi, ayrıca toplumun daha üst sosyal ve politik düzeye çıkması gerekmektedir. 1950'lerde başlayan köyden şehre iç göçler ve demokrasi bunun gerçekleştirilmesine imkân vermiştir. Bu konuyu göçlerle ilgili saha araştırmasına dayanan elinizdeki kitabımızda etraflı olarak incelediğimiz için önsözde ele almayacağız. Bu kitapta yer verdiğimiz "Gecekondu Sorunu Üzerine" isimli makale, köyden şehre doğru hareket gösteren iç göçleri incelediği gibi, bu iç göçlerin etkileri hakkında da geniş bilgi vermektedir. Köyden şehre göç, son dönemlere ait ve Türkiye'de köklü değişmelere zemin hazırlayan bir olaydır. Bu konular başka kitaplarımda incelenmiştir.

Kemal H. Karpat
10 Temmuz 2010
Madison, WI, USA

BÖLÜM 1
GÖÇ NEDİR?

TARİHİ GÖÇLERE GENEL BİR BAKIŞ

"Asıl yerinden, ulaşmak istenilen yere hareket" göçün en kısa tanımıdır.[1] İnsanlığın dünyadaki varlığının Adem ve Havva'nın cennetten yeryüzüne gelişi ile başladığını semai dinlere bağlı olan herkes bilir. Nitekim, Kuran'a göre Adem ile Havva, İblis'e (Şeytan'a) uyduğu için cennetten yeryüzüne göçmüşlerdir. (sure: 2, ayet: 36). İslam takviminin, Hazreti Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti ile temelinin atıldığı düşünülürse göçlerin önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Müslüman ülkeler kültüründe göçün çok özel bir yeri vardır. Kuran birçok yerde muhacirlere (göçmenlere) yardımı ön plana koymaktadır. Çağdaş siyasi yazarlar da göç konusuna çok önem vermişlerdir. İran devriminin fikir hocası olduğu söylenen Ali Şeriati (1933-1977) göçlerin, sinesinde hareketi ve değişikliği barındırdığını, 622 hicretinin tarihi değil ilahi kökenli sosyal-dini bir olay olduğunu ve bütün bunların İslamın temel direklerinden birini oluşturduğunu ileri sürmüştür. Aynı doğrultudaki fikirleri İslam dünyasının en büyük düşünürleri arasında yer alan Pakistanlı Muhammed İkbal (1873-1938) de ileri sürmüştür. Bu konular -yani göçlerin Müslüman düşünürler tarafından nasıl görüldüğü- Türk okuyucusunu yakından ilgilendirmektedir. Çünkü Osmanlı'nın ve Cumhuriyet Türkiyesi'nin göçmen politikasının ve kültürünün İslami kökenleri olduğunu kimse inkâr edemez. Bir Boşnağın veya Pomağın neden Türkiye'ye göç etmekte serbest olduğunu, buna karşılık Osmanlı idaresinde yaşamış bir Hristiyan Bulgarın Türkiye'ye göçünün birçok kayda bağlı

bulunduğunu anlamak için Osmanlı-İslam göç kültürünü bilmek gerekir. Göçleri zaman itibarıyla ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi sınırları belli olmayan devletler döneminde, ikincisi ise bilhassa 18. yüzyıldan sonra sınırları belli milli devletlerin ortaya çıkışından sonraki sürede olanlardır. Birinci süre göçleri 3. ve 11. miladi yüzyılları kapsar ve başlıcaları Gotlar (Almanların ataları), Hunlar (Çinlilerin Hsiung-nu dediği Türk kavimleri), Cepizler, Avarlar, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçak), Slavlar, Bulgarlar ve Macarların yaptığı göçlerdir ve genellikle doğudan batıya ve kuzeyden güneye doğrudur. Bu ilk devre göçleri bugünkü Avrupa'nın etnik temellerini oluşturarak kültürlerini tayin etmiştir. Gotlar, bilhassa onların bir kolu olan Ostrogotlar ve Vizigotlar Roma İmparatorluğu'nun dağılmasında birinci derecede rol oynamışlardır. İlk önce Ukrayna'ya yerleşen Ostrogotlar bir süre serkeşçe yaşadıktan sonra 375'ten Atilla'nın 453'te ölümüne kadar Hunlara tabi olmuşlardır. 488'de İtalya'ya geçerek Ravenna'yı başkent yapmışlar, sonra 552'de Bizans ordularına yenilerek Kuzey İtalya yarımadası halkı içinde erimişlerdir. Gotların diğer kolu olan Vizigotlar ise Güney Fransa'ya ve büyük bölümü Vandalların yerini alarak İspanya'ya (takriben 412'de) yerleşmişlerdir. Vizigotların son kralı olan Roderick'in düşmanlarının ona karşı 711'de Tarık İbn Ziyad'ın yardımlarına başvurması sonucunda İspanya, Müslümanların idaresine geçmiştir. Bundan sonra Kuzey Afrika'dan ve Arap Yarımadası'ndan İspanya'ya Müslüman göçleri başlamıştır. Nihayet 1492'de Endülüs'te yaşayan son Müslüman ve Yahudiler de zorla İspanya'dan çıkarılmıştır. Bunun arkasından Avrupa tarihinde engizisyon ismi ile anılan karanlık din baskısı, yani Katolik kilisesinin egemenliği başlamıştır.[2] Bu egemenlik ise kilisenin siyasi bir güç olmasına ve dolayısıyla 16. yüzyıl Reformasyonu'na (ki bu bir bakıma akılcılığın ürünü, diğer bakımdan da Almanların ve Anglo-Saksonların Akdeniz kültürüne tepkileri olarak yorumlanabilir) yol açmıştır. Göçlerin dünya tarihini nasıl etkilediğini vurgulamak için yukarıda bir tek örnek vermekle yetindik. Bu örnek, tek bir göçmen grubunun yani Gotların Avrupa tarihini değiştirmekte ne kadar etkili olduklarını anlatmaya yeterlidir. Yine Avrupa tarihini çok yakından

etkileyen bir başka göç hareketi Cengiz Han'ın oğul ve torunlarının bugünkü Rusya'da ve Ortadoğu'da Altınordu ve İlkhanlılar sürecini başlatmaları ve Müslümanlaşmalarıdır. Nihayet 8.-15. yüzyıllarda Türk aşiretlerinin Anadolu'ya ve Rumeli'ye göçlerinden ve bu göçlerin Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kuruluşunu nasıl etkilediklerinden söz etmek gerekir. Bu konuda ileride daha uzun bilgi vermek mümkündür. Sınırları belli, bir etnik ve dil grubunun bütünlüğüne dayanan ve ilk kez bir hanedanın mülkü olarak gözüken toprak esası üzerine kurulan devletler döneminde göçlerin niteliği ve amaçları önemli değişiklikler geçirmiştir. Birinci devirde çeşitli nedenlerle göç etmeye zorlanmış gruplar istila ile göçü bir arada yürüterek işgal ettikleri topraklarda devlet kurmayı başaramadıkları takdirde örgütü hareket eden gruba yenilmişler ve onun içinde eriyip gitmişlerdir. Örnek olarak Batı'ya göçen Peçenekler ve Kıpçaklar -ki bunların dili Türkçe'ydi ve bir kısmı Müslüman olmuştu- devlet kuramadıkları için Rusların ilk devleri olan Kiev prensliği ve daha sonra Cengiz Han sülalesi orduları karşısında tutunamayarak Bizans'a veya Macaristan'a göçerek Hristiyanlaşmışlar ve bir süre sonra da kimliklerini kaybetmişlerdir.[3]

İkinci dönemde yani 16. yüzyıldan sonraki göçlerde ekonomik ve siyasi nedenlerin ağırlık kazandığı görülür. İkinci Dünya Savaşı'na dek süren bu dönemde göçler Batı Avrupa'dan Kuzey ve Güney Amerika'ya ve Avustralya'ya yönelir. Bu dönemde insanlar nüfusu nispeten fazla olan Batı Avrupa'dan nüfusu çok az olan bölgelere akın ederek Kuzey ve Güney Amerika'yı adeta Avrupa'nın bir uzantısı haline getirmişlerdir. Fakat Amerika hiçbir zaman Avrupa'nın bir kopyası olmamış, yeni devletler ve uluslar meydana çıkarmıştır. Bu ülkeler ilk kurucu efendileri olan İngilizlere, İspanyollara ve Portekizlilere karşı kurtuluş savaşı açarak özgürlüklerini elde etmişlerdir. 17.-20. yüzyıllarda Avrupa'dan Kuzey ve Güney Amerika'ya takriben 65 milyon kişinin göç ettiği tahmin edilmektedir. Ayrıca Avustralya ve Afrika'ya 16 milyon Avrupalının yerleştiği görülmektedir.[4]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise göçlerin akımında köklü bir değişiklik olmuştur. Batı Avrupa'nın nüfusunda çoğalma oranı azal-

mış, buna karşılık Avrupa sanayi maddelerine talep üçüncü dünyada artınca Avrupa yeni işgücüne ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bu gelişmede, teknolojinin ilerlemesi, sermaye miktarının artışı, üretim fiyatlarının düşmesi, gelirin çok artması gibi birçok faktörün etkisi vardır. Bunun sonucunda tüm üçüncü dünya devletlerinden (bu arada Türkiye'den) Batı Avrupa'ya ve Amerika'ya nüfus akını başlamıştır.[5] Herkesin pek iyi bildiği bu konunun üzerinde fazla durmaya gerek yok. Ancak üçüncü dünyanın Avrupa'ya göçmen göndermesinin Batı Avrupa kültür ve yaşayışını ve bir dereceye kadar da göçmen gönderen ülkeleri çok yönlü olarak etkilediğini vurgulamak yerinde olur. Günümüzde dünya sınırları belli devletlerden oluştuğu için göçler geniş çapta devlet denetimi altında oluşmakta ve göçmenlerle yerli Avrupa halkı aynı hukuki statüye sahip olmaktadır. Her ne kadar vatandaşlık hakkı sayesinde göçmen-yerli halk farkı bir dereceye kadar giderilirse de Avrupa'da etnisite, dil ve kültür farklılıkları devam etmektedir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar göç edenlerin, gittikleri ülkenin kültürü içinde kaynaşmaları (asimilasyonları) çok yavaşlamıştır. Hatta Amerika Birleşik Devletleri'nde (2000 yılında her 10 Amerikalıdan biri yabancı ülke doğumluydu, bu takriben 28 milyon kişi demektir) eskiden çok hızlı olan asimilasyon son beş yılda yavaşlamıştır.

İşte siyasi ve ekonomik nedenlere dayanan bu çağdaş göçler ve kaynaşamayan veya kaynaşmak istemeyen göçmenler eskiden etkisi nispeten az olan diaspora olayına yeni bir sosyo-politik boyut kazandırmıştır. Eskiden yalnız Yahudilerin bir diaspora (eski Helence'de dağılma anlamını taşır) oluşturduğu kabul edilirdi.[6] Bugün ise Avrupa'da bulunan hemen hemen tüm göçmen gruplarının birer diaspora oluşturduklarını kabul etmek gerek. Diasporanın ana özelliğini, burada yaşayan kimselerin sözde zorla çıkarıldıkları vatanlarına eninde sonunda dönme hedefleri oluşturur. Bu konuda Filistin diasporasında olduğu gibi geri dönmenin kaçınılmaz olduğu ve eninde sonunda gerçekleşeceği düşüncesi sistematik olarak okullarda öğretilmektedir. Bu tip diasporalardan ancak Yahudiler siyonist milliyetçi ideolojileri sayesinde eski vatanları saydıkları Filistin'e

dönmeyi başardılar. Fakat İsrail'de yaşayan Yahudilerin sayısı İsrail dışında yaşayanlardan daha azdır. Böylece politik bakımdan Siyonist Yahudi ve kültürel-dini Yahudi kimliği ortaya çıktı. Ancak İsrail'de yaşadıkları halde İsrail siyonist milli devletini dini inançlarına aykırı olduğu için kabul etmeyen Yahudiler de vardır.

Ermeni diasporasının ise eski Yahudi diasporasının dini boyutundan mahrum olan tamamıyla siyasi bir görünümü vardır. Çağdaş Ermenistan devletinden ekonomik güçlükler ve siyasi istikrarsızlık yüzünden 1993'ten sonra Rusya'nın bilhassa Krasnadar, Stavropol gibi yerlerine büyük göçler olmuştur. 1989'da 3.100.000 olarak bilinen Ermenistan nüfusu böylece 2000 yılında 2.000.000'a düşmüştür. Bir kısım Ermeni ise hâlâ Türkçe konuşmakta ve Rusya'da yeni diasporalar oluşturmaktadır. Afrika ve Güney Amerika'da bulunan Lübnan diasporaları (bunların çoğu Osmanlı devri göçmenleridir) ise ya geri dönmüşler veya diğer halklar ile kaynaşmışlardır. Lübnan kökenli kimseler, yaşadıkları ülkede cumhurbaşkanı olabilmiştir.

Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da oluşan diasporanın geniş çapta varlığını devam ettirmesinde, yaşadıkları devletlerin politikaları birinci derecede önemlidir. Almanya, Türk diasporasını her bakımdan asimile etmek istemekte ve onların kültürlerini ve kimliklerini hiçe saymaktadır. Bununla birlikte İngiltere kendi Müslüman diasporasına (ki bu da birkaç gruptan oluşmaktadır) oldukça geniş kültür ve din hakları tanıyarak ve vatandaşlık hakkı vererek onların topluma hukuki ve siyasi bakımdan uyum sağlamalarını arzulamaktadır.

Sonuç olarak göçlerin, göç kabul eden ülkede bir diaspora yaratabildiklerini ve bu diasporanın hem yaşadıkları ülkelerde hem de elde etmeyi amaçladıkları topraklara sahip ülkelerde büyük siyasi gelişmelere ve hatta şiddet olaylarına neden olabildiklerini hatırlatmak yerine olur. Diaspora konusu bir kez daha göçlerin ne kadar derin ve devamlı etkileri olduğunu anlatmaktadır. Yahudi diasporası, özellikle Rusya ve Polonya'da yaşayan Yahudiler, 1920'den sonra ve bilhassa 1945-48 arasında Filistin'e göç ederek yüzyılın başında 1 Yahudi'ye 10

Filistinli şeklinde olan nüfus oranını 1948'de 1'e 1'e getirdiler. Yahudi göçmenlerin İsrail devletini kurdukları düşünülürse diasporaların önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Aynı şekilde Stalin tarafından 1944'te Orta Asya'ya sürülen Müslüman Kırımlıların orada oluşturdukları diasporayı 1957'den ve özellikle de 1985'ten sonra tekrar eski yurtlarına göç etmeye teşvik etmeleri diğer bir tür siyasi diaspora örneğidir. Halen eski yurtlarına dönen kırımların sayısı 300.000 kadardır ve yarımada nüfusunun yüzde onunu oluşturmaktadır.

GÖÇLERİN TÜRLERİ VE NEDENLERİ

Göçlerin tarih boyunca ana nedeni ekonomik olarak görülmektedir. Nüfus artışı ile besin üretimi aynı oranda olmayınca, insanlar, besi ihtiyaçlarını temin edecek daha verimli başka yerlere göçe zorlanmakta ve bir göçler zinciri meydana getirmektedirler. Besi üretimi teknolojiyi geliştirme imkânı sağlanamayınca göç tek çıkar yol olarak görülür. Besi durumu aslında göründüğünden çok daha karmaşıktır. Göçleri bazı ekonomistler işgücü transferi -yani işgücü fazla olan yerlerden işgücü ihtiyacı olan ülkelere transfer- şeklinde tanıtmışlar, diğer ekonomistler ise göçleri, işgücüne ihtiyaç gösteren pazarlarda işgücüne ödenen yüksek ücretlerin sonucu olarak görmüşlerdir. Şüphesiz ki göçün ekonomik nedenleri tarih boyunca birçok değişikliğe uğramıştır. Eski tarihi göçlerin ana nedeni, iklimde meydana gelen geçici veya sürekli değişim ve kullanma sonunda toprakların insan ve hayvan besisini yeter miktarda üretememesi sonucunda açlığın baş göstermesidir. Eski göçebe veya yarı göçebe aşiret ekonomisinin hayvan ürünlerine bağlı olduğu düşünülürse, uzun süren kuraklıkların veya başka tabii afetlerin bu ekonomiyi kökünden nasıl sarstığı aşikâr hale gelecektir.

Günümüzde ekonomik nedenler, hem köyden şehre hem de bir ülkeden diğer ülkeye olan göç nedenlerinin başında yer alır. Türkiye'de köyden kentlere göçlerin ana nedeni topraksızlık, verimsiz topraklar ve buradan doğan yoksulluk ve onun çeşitli yan etkileridir.[7] Zamanımızda ülkeler ve kıtalar arasındaki göçün fakir üçüncü dünya

ülkelerinden Batı'nın varlıklı ülkelerine yöneldiğini daha önce belirtmiştik. Bu göçün de ekonomik nedenlerden kaynaklandığı aşikârdır. Asya, Afrika ve Güney Amerika'da köy gelirinin günde adam başına 1-2 dolar civarında olduğu bilinmektedir. ABD'de asgari ücretin saatte 5.35 dolar olduğu düşünülürse, yüzbinlerce insanın neden Meksika'ya gelerek oradan da canları pahasına sınırı geçip Amerika'ya girmek istediklerini daha fazla açıklamaya lüzum kalmayacaktır. ABD'de 6 milyon kaçak işçinin çalıştığı bilinmektedir. Bir bakıma Amerikan ekonomisini, bilhassa tarım ekonomisini bu kaçak işçilerin ayakta tuttuğu bilinen gerçeklerdendir.[8] Bunun için ABD'ye giriş çok zordur, fakat ondan sonra suç işlemediği sürece kaçak işçileri rahatsız eden azdır. Bu da ABD'ye göçün cazibesinin bir boyutudur.

Avrupa'daki yabancı işçilerin durumu Türk okuyucusu tarafından iyi bilindiği için, Avrupa'da Türkiye kökenli üç milyondan fazla kimsenin bulunduğunu hatırlatmak bu konuda yeterli olur. Daha evvel Amerika'ya 200 sene boyunca Avrupa'dan 65 milyon kişinin (başta İngilizler, sonra İskandinavyalılar, Almanlar, İtalyanlar, Slavlar, bunların yanında Yahudiler, Araplar vs.) göç ettiğini belirtmiştik. Bu göçlerin büyük kısmı ekonomik nedenlere dayanır. İrlandalıların ABD'ye 1840'lardaki büyük göçü, o ülkenin ana gıdası olan patatesi yok eden, büyük açlığa ve ölümlere neden olan bir böcek salgını yüzünden olmuştur.

19. yüzyıldaki göçlerin ikinci ana nedeni din ve milliyet ayrımlarıdır. Amerika'ya göç edenler arasında inançlarını daha serbest geliştirmek isteyen ve kendi ana ülkelerinde buna imkân bulamayan çeşitli Protestan grupları vardır. (Bunların arasında Mormon olarak bilinen bir grup, 1830'lardan sonra New York, Ohio ve Missouri eyaletlerinden ve kendilerine vatan olarak seçtikleri Illinois eyaletinden de kovulduktan sonra 1847'de Utah eyaletine yerleşmişlerdir.) Din nedeni ile göç, Müslüman dünyasında çok sık görülen bir olaydır. Müslümanların ve Yahudilerin 1492'de İspanya'dan çıkarılmaları da din farklılıklarına dayanan bir göçtür. II. Beyazıt Yahudilerin Osmanlı topraklarına göç etmelerine müsaade etmiş (aslında Yahudilerin göç imkânları daha Fatih zamanında sağlan-

mıştır) ve İspanya Yahudilerinin yani Sefarad-Sefardik olarak bilinen Yahudilerin Ortadoğu Yahudi kültürüne (19. yüzyıl sonuna dek) ve hayatına yön vermelerini sağlamıştır. Aynı şekilde Çaldıran (1514) Seferi'nden sonra Şah Safevi'nin tarafını tutan ve Şii olan en az yedi büyük Türk aşireti, Anadolu'dan İran topraklarına göç etmiş, Şah Rıza Pehlevi'nin 1925-1926'da tekrar bir Farsi hanedanı kurmasına kadar İran'ın siyasi hayatını yönetmiş ve çoğu kez de Osmanlı'ya karşı çarpışmıştır. Yukarıda dinin göç nedeni olabileceğine ilişkin birkaç örnek gösterdim. Bu konuya Osmanlı devri göçlerini incelerken tekrar dokunacağım.

Tamamıyla siyasi nedenlere dayanan göçleri, milli devletlerin ve bilhassa milliyetçiliğin ortaya çıkmasıyla 19. ve 20. yüzyıllarda görmek mümkündür. Bu tür göçün ana nedeni, belirli bir toprak parçasını ülke olarak seçen ve siyasi gücü elinde tutan bir etnik grubun, orada yaşayan farklı etnik kökenden insanlara ve din gruplarına aralarında yaşama hakkı tanımamasıdır. Bu konuya en güzel örnek olarak, 1878'den sonra Sırp, Bulgar ve Yunan devretlerinin Müslümanlara uyguladıkları muamele gösterilebilir.[9] 20. yüzyılda da aynı tutum günümüze kadar devam etmiştir. Sırpların Bosnalılara kıyımı ve zorla bir milyon Kosovalıyı yerlerinden söküp atmaları, Sırpların, Bosnalıların ve Kosovalı Arnavutların yaşadıkları toprakları kendilerinin eski anayurdu olarak görmelerinden ileri gelmiştir. Yerlerinden söküp attıkları kimseler kendi soyundan ve dilinden olmalarına rağmen, Sırpların ve Hırvatların gözünde Boşnakların günahı, Müslümanlığı kabul ederek atalarının dinine ihanet etmiş olmalarıdır. Bunu 19. yüzyılda Karadağ'ın patriği ve devlet başkanı olan Nigos'un yazdığı *Dagtacı* kitabını okuyanlar çok iyi bilirler. 20. yüzyılda din nedeniyle meydana gelen en büyük göç, Hindistan yarımadasının 1947'de Pakistan ve Hindistan olarak ikiye ayrılmasıyla oluşmuştur. Yedi milyon insan birkaç hafta içinde din bakımından kendini daha yakın saydığı ülkeye göçmüştür. Pakistan'a göç edenler halen muhacir olarak adlandırılmakta ve bu statülerini siyasi hayatta etkili biçimde kullanmaktadırlar. Bunun yanında Polonya ve Çekoslovakya'da yaşayan birkaç milyon Alman 1945-47'de, bir milyon

Filistinli Arap da 1948'de anayurtlarını terk etmeye zorlanmışlardır. Bu arada Bulgaristan'ın 1878'den beri Türk halkına uyguladığı asimilasyon politikası (1984'de Türkleri isim değiştirtmek suretiyle Bulgarlaştırmak için insanlık dışı her türlü metoda başvurması) veya Türkiye'ye göçe zorlaması, siyasi-dini nedenlere dayanan göç türünün baş örneğini oluşturmaktadır.

Ekonomik ve siyasi-kültürel nedenlere dayanan ana göçler ikinci ve üçüncü derecede başka tür göçlere neden olmaktadırlar. Ana göçler aslında sonu gelmeyecek biçimde ve yüzyıllarca süren bir göç zincirinin kaynağı olurlar. Eski ana topraklarda yaşamakta olan hısım akraba, kuşaklar boyunca göçmen akrabalarının yanına -bilhassa akrabasının bulunduğu ülkenin ekonomik durumu iyi ise- göç edip dururlar. Geriye göç, yani ayrıldığı ülkeye geri dönüş göçlerine rastlamak mümkün ise de genellikle göçmenlerin yeni ülkelerinde yaşamayı tercih ettikleri görülmektedir. Güvenlik, siyasi, kültür, din, dil ve anlayış farklılıkları gibi nedenlerle -eski yurtlarını durmadan hasretle anmalarına rağmen- geriye dönüş nispeten azdır. Geri dönenlerin bir kısmı ise eski anayurtlarında rahat edemeyerek çoğu kez tekrar yeni ülkelerine gelmektedirler. Çünkü göç bu insanların dünyaya bakışını, kültürünü, davranış ve felsefelerini köklü bir değişikliğe uğratmıştır ve bu kimselerin artık eski muhitleriyle uyum sağlamaları güçleşmiştir.

Ticaret nedeniyle oluşan göçler, sermaye birikimi ve kültür değişmeleri bakımından önemli olmakla beraber, az sayıda insanı kapsar ve etkileri azdır. Bu çeşit göçlere genellikle emperyalizmin ve müstemlekeciliğin yayıldığı 19. yüzyılda rastlanmakla beraber, bunları çok daha evvelki tarihlerde de Asya, Afrika ve Avrupa'da görmek mümkündür. Örnek olarak Hintli tüccarların Orta Asya'da kurdukları kolonileri daha 16. yüzyılda görmek mümkündür.[10] (Bu ticaret İpek Yolu'nun kapanmasına rağmen Orta Asya'nın dünya ile yeni ilişkiler kurduğunu göstermektedir.[11]) Benzer bir ticari göç örneği olarak Afrika ülkelerine yayılmış Lübnan ticaret kolonilerini göstermek mümkündür. Güney Amerika'da bu tip koloniler -ki bunlar Osmanlı devletinden gelen göçmenlerden oluşur- "Turcos"

(Türkler) olarak tanımlanmaktadırlar. İngilizlerden oluşan aynı tip ticaret kolonilerini 19. yüzyılda Anadolu'da bilhassa İzmir'de görmek mümkündür. Bornova ve Buca'da yerleşen bu İngiliz grubunun bir kısmı Rumları, küçük bir kısmı da Türkleri desteklemekteydiler.[12] Göçün nüfusu nasıl etkilediğini İzmir'in demografik durumu çok iyi anlatmaktadır. Rum nüfusunun 19. yüzyılda Batı Anadolu'da bir milyonu aşması göçün sonucudur. 19. yüzyılın başlarında, 1831 nüfus sayımına göre, İzmir'i de içine alan Muğla sancağında -sonradan Aydın vilayetine dönüşmüştür- reayanın yani gayrimüslimlerin sayısı (yalnızca erkek) 22.657 kişi olarak görünür. Müslümanlar ise 45.520 kişidir ve buna Müslüman olan göçebeler dahil değildir. İzmir 19. yüzyılın ortasında Osmanlı devletinin en önemli limanı haline gelmekte olduğu için, Batı'nın, bilhassa İngiltere'nin buraya hâkim olmak istemesi çok doğaldır. Ancak Batı Anadolu'nun ekonomik hayatını kontrol etmek için İngiltere'nin her müstemlekede uyguladığı siyaseti burada da uygulayarak, yerli halk ile kendi sermayesi arasında Rum Hristiyan halkını aracı olarak kullanma yolunu tuttuğu görülür. Bunun için de Rum adalarında yaşayan ve nispeten yoksul olan Rum halkının Batı Anadolu vilayetlerine göçmelerini desteklemiştir. Ancak bu destekleme, askeri güç ile değil ekonomik politika ile gerçekleşmiştir. Göçmen Yunan asıllı halk özel teşebbüs yolu ile küçük işletmeler (sabun, yağ fabrikaları) ve ticarethaneler (bakkaliye, tuhafiye vs. dükkanlar) kurarak hem Anadolu'nun ham veya yan işlenmiş maddelerinin İngiltere'ye ihraç edilmesini sağlamış hem de İngiliz endüstri üretiminin Anadolu'da satılmasını kolaylaştırmıştır. Bu ekonomik-sosyal koşulların, yüksek tahsil görmüş, zengin bir Rum üst ve orta sınıf yarattığı ve bunların da Yunan milliyetçiliğine -Megali İdea- öncülük ettiği ve bu milliyetçiliğin yürütücü ajanları olduğu bilinmektedir. Diğer yandan şunu da belirtmek gerekir ki bu Rum orta sınıfı, Batı Anadolu'ya modernleşmeye yüz tutmuş bir pazar ekonomisi getirdiği gibi, toprak sahipleri olan ve tarım mahsulleri üreten bir Müslüman orta sınıfının ortaya çıkmasını da kolaylaştırmıştır. Fakat sonunda aynı Rum göçmen grubu Batı Anadolu'ya sahip olmak için Yunanistan ordularını İzmir'e getirtmiştir.

GÖÇÜN ETKİLERİ

Göçün etkileri o kadar çok ve değişiktir ki bunların tümünü, giriş niteliğinde olan bu bölümde incelemeye imkân yoktur. Bu toplumsal ve kişisel etkilerin bazılarını belirtmeye çalışacağız. Türk yazarlarının bir kısmı eserlerinde göçlerin etkilerini dile getirmektedir. Tevfik Çavdar, *Talat Paşa Biyografisinde* "göçmen temelde toprağından, yetiştiği, yerleştiği kaynaklardan sökülüp atılmanın acısını kendisi ile birlikte sürükler. Bu sürükleniş içinde, toplumsal bir depremi aklıyla, duygusuyla sezer" der[13] ve Talat Paşa'nın sosyal ortamını oluşturan Edirne'nin nasıl bir göçmen kültürüne sahip olduğunu anlatır. Yerinden, vatanından sökülüp atılmış mağdur insanların haleti ruhiyesini ifade eden, bu kültürdür. Talat Paşa'nın siyasi tutumunu ve kariyerini bu kültür yakından etkilemiştir.

Göç her şeyden evvel evlenmeler yoluyla ve başka şekillerde toplumların karışmasını sağlar. Böylece çeşitli renklerde ve biyolojik, kültürel, psikolojik yapılardaki farklı gruplar birbirlerine karışma imkânına sahip olurlar. Bu olay her gün tüm dünya yüzünde görülmektedir. Göç eden ve göç kabul eden toplumları birbirlerinden ayıran dinsel, kültürel ve sosyal farkların bulunmadığı yerlerde karışım daha geniş ve hızlı olur. Din ve ırk farklarının mevcut olmadığı yerlerde -ki bunun için Osmanlı devleti Müslümanları en iyi örnektir- yerli ve göçmen kaynaşması hızlı olur. Bu karışım ve kaynaşma, siyasi, ekonomik, kültürel faktörlerin de etkisinde kalırsa yeni bir toplum yaratacak niteliklere ulaşır. Bu konuyu Osmanlı ve Türkiye göçlerini inceleyen bölümde daha geniş bir şekilde ele alacağız. Ekonomik açıdan göçmenler eski yurtlarında kullandıkları aletleri, tarım metotlarını, bitki türlerini yeni topluma getirip kullanma eğilimini gösterirler. Göçmen kabul eden toplum verimi ve fiyatları yüksek tarım metotlarını çabuk kabullendiği gibi, göçmenler de yerlilerden aynı şekilde birçok şey öğrenirler. Birçok meslekler ve iştigaller böylece yayılma fırsatını bulur. Örneğin, Türkiye'de Rumeli göçmenlerinin kullandığı demir pulluğun Anadolu'da sabanın yerini kolayca aldığını herkes bilir. (Bazı yerlerde sabanın daha uygun oldu-

ğu ayrı bir gerçektir.) Göç, kültür değişmelerinin de ana nedenidir. Çünkü gelenekleri, tutum ve davranışları birbirinden farklı olan göçmenlerle yerli halkın bir arada yaşayabilmeleri için birbirlerinin gelenek ve âdetlerini benimsemeleri veya hiç olmazsa karşı tarafın aynı geleneklere ve davranışlara sahip olabileceğini kabul etmeleri gerekir. Göç hem göçmeni hem de yerleştikleri ortamı değiştirir. Ancak söz konusu ettiğimiz kaynaşmalar ve karşılıklı olarak farklı davranış ve tutumlar kabullenme kendiliğinden oluşmaz. Karşılıklı hoşgörünün meydana gelmesinde liderlerin, sosyal ve ekonomik araçların yanında devlet politikasının ve sivil kuruluşların da katkısı büyüktür. Burada gerçek bir örneği dile getirmek istiyorum.[14] Aslında sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel değişim geçirmeyen toplumlarda göçmenler yerleştirildikleri yerlerde ve bölgelerde eski kültür ve geleneklerini -iyi ve kötü yönleriyle- ve hatta aşiret-kabile kimliklerini devam ettirebilirler ki Türkiye'de durum 1930'lara ve bilhassa köyden şehire göçün başladığı 1950'lere kadar böyleydi.[15] Bazı hallerde de göçmenler sermaye ve teşebbüs kaynağı olabilirler. Amerika'ya göç edenlerin tümünün fakirlerden oluşmadığı, göçmenler arasında oldukça varlıklı ve eğitim görmüş kimselerin de bulunduğu ve Amerika'nın gelişmesinde bunların birinci derece rol oynadıkları açık olarak ortadadır. Osmanlı devleti zamanında Bulgaristan'dan göç eden (bilhassa 1880 sonrasında) varlıklı bazı toprak sahiplerinin ve kasaba eşrafının İstanbul ve İzmir gibi yerlerde Müslümanlardan müteşekkil ilk kapitalist grubu oluşturduğu az bilinen gerçeklerdendir. Göçlerin en büyük etkisi kişiseldir. Göç kişinin her alanda bilinçlenmesine yol açar. Göçmenler yeni yerleştikleri kasaba, şehir ve ülkede yaşam kültürüne (burada kültürü en geniş anlamında yani yaşam, davranış vs.'yi kapsayan bir terim olarak kullanıyorum) yabancı olmalarının yanı sıra sosyal yapının da en alt bölümlerinde yer alırlar. Göçmen bu yabancı ortamda her bakımdan marjinal bir durumda olduğunu anlar ve bu duruma nasıl ve neden düştüğünü rasyonel olarak, yani aklını kullanarak anlamaya çalışır. İnsanlar doğup büyüdükleri bir ortamda öteden beri kurulmuş mevcut sosyo-ekonomik ve siyasi düzeni doğal olarak

kabul ettikleri için, bu düzeni ayakta tutan elitlerin (köy ağası, hocası vs.) otoritesini sorgusuz kabul ederler. Yeni ortamda ise göçmen az zamanda düşük sosyal ve ekonomik durumunun bilincine varır ve bu durumdan kurtulma yollarını aramaya koyulur. Kendi hayatını ve ailesinin geleceğini güvenceye alarak ekonomik durumunu bir an evvel düzeltmesi, yani mal sahibi olması gerektiğini anlar. Girişimcilik, eğitim görmek, meslek sahibi olmak ve bu yoldan kazanç sağlayarak sosyal yapı içinde yükselmek, göçmeni sosyo-ekonomik ve kültürel marjinallikten kurtaracak yol olarak görülür.

İzmir'in Nüfusu 1830-1860		
	1830	**1860**
	(23 Temmuz Tarihli Rapor)	
Müslüman	80.000	41.000
Rum	20.000	75.000
Ermeni		6.000
Yahudi		12.500
Latin (Katolik)		3.700
Yabancı (Avrupalı)		19.000
Ara toplam		157.200
		(116.200 gayrimüslim, 41.000 Müslüman)
İzmir banliyöleri (2/3 Müslüman, 1/3 Rum)	170.000	
Aydın vilayeti kasabaları (Aydın, Menteşe, Manisa ve civarları)	575.000	
Göçebe (Yörük, Zeybek, Çingene)	110.000	
Toplam	912.000 (Takriben 600.000 Müslüman, 312.000 gayrimüslim)	
Kaynak: Susan Grabler, "The Greek Population in İzmir and The Vilayet of Aydın during the Latter Half of the 19th Century", Paper Based on British Consular Reports Prepared for Seminar 851 (Karpat) 1979.		

Göç böylece insanları, gelenekleri, âdetleri, sosyal düzeni sorgulamaksızın pasif şekilde kabul etmekten kurtarır. Onlara yeni bir kişilik ve kimlik verir. Almanya'da Türklerin 60.000'den fazla işyeri açtıkları, Türkiye'de köylerden ve başka ülkelerden gelen göçmenlerin çoğunun ekonomik başarılar sağladıkları bilinmektedir. Eğer bir ülkede din ve kültür birliği ve siyasi geleceğe ortak inanç varsa, göçmenlerin yeni ortama uymaları şüphesiz daha da kolaylaşır. Ancak burada bir ana

konuya değinmek yerinde olur. Genellikle, göçmenlerin nereden gelirlerse gelsinler kültürel ve sosyal bakımdan yeni ortamlarına uyum sağlamaları, yani geldikleri toplum içinde eriyip gitmeleri beklenir. Aslında durum çok daha değişik bir şekilde oluşur. Sınırları belli, milli kültürü ve dili siyasi kimliğinin temeli yapan milli (ulusal) devletler, yani günümüzün hâkim devletleri, göçmenleri bir an evvel asimile ederek siyasi birliklerini güçlendireceklerine inanırlar. Göçmen sayısının çok olduğu bir toplumda yeni gelenlerin eskiye uymalarından ziyade, göçmenlerden ve yerlilerden oluşan yeni bir toplumun oluşması gibi bir olgu ortaya çıkar. Tez (eski toplum), antitez (göçmen) birleşiminden doğan sentez, aslında yeni bir toplumdur. Bunun en önde gelen örnekleri arasında ABD, Türkiye ve bir bakıma Brezilya bulunmaktadır. Göçmen kabul eden ülke, çeşitli nedenlerle (göçmen sayısının asıl nüfusa göre az olması, siyasi birliğini yeni kurmuş olması, ırk ve kültür üstünlüğüne inanması gibi nedenlerle) bu kaynaşmayı önleyerek yeni bir sosyal sentezin, yani yeni bir toplumun ortaya çıkmasını önleyebilir. Bu takdirde göçmenler, Fransa ve Almanya'da olduğu gibi ya bir getto şeklinde yaşamaya ya da asimilasyona zorlanabilirler. (Almanya 20. yüzyıl başlarında Polonya'dan getirilen ve kömür madenlerinde çalışan Slav işçilerini kolayca asimile etmiştir. Almanya hâlâ misafir işçilerden oluşan Türk ve Balkan göçmenleri de asimile etme çabasındadır.) Buna karşılık eski İngiliz İmparatorluğu'ndan İngiltere'ye gelen bazı göçmenler beyaz ırktan olmamalarına rağmen kolaylıkla vatandaş olarak kabul edilmektedirler. İngilizlerin eski ırkçı tutumuna ve bazı çevrelerin direnişine rağmen bazı İngiliz şehirleri göçmenlere iyi davranarak hem entegrasyonu hem de şehirlerinin gelişimini sağlamışlardır. Örnek olarak eski bir endüstri şehri olan Leicester'i göstermek mümkündür. Üç yüz bin nüfuslu bu şehrin yarısı, 1960'lardan sonra bilhassa Hindistan ve Pakistan'dan gelen göçmenlerden oluşmaktadır. Ekonomik çöküntü halinde olan Leicester, göçmenlerin yeni girişimleri sayesinde yeni maddeler üreterek ticaret alanını genişletmiş ve böylece büyük bir ekonomik gelişme başlatarak göçmenlerin -bilhassa ikinci ve üçüncü kuşakların- İngiltere'ye uyumlarını ve

ortamı benimsemelerini sağlamıştır. Leicester bugün oldukça önemli bir Müslüman merkezi olmuştur.[16] Şimdiye kadar yazdıklarımızı okuyanlar göçmenlerin koşulsuz bir şekilde yeni geldikleri ortama uyarak eski kimlik ve kültürlerini unuttukları izlenimine kapılabilirler. Gerçekten de birçok göçmen grubu bundan 40-50 yıl öncesine kadar şehir hayatının veya yeni ülkesinin üstün olduğunu peşinen kabul ederek eski kimlik, kültür ve davranışlarını bırakarak ideal saydıkları yeni ortama her bakımdan uymayı beklemekteydiler. Halbuki bugün durum çok daha değişiktir. Göç olayının göçmenin bilinçlenmesine yol açtığını yukarıda belirtmiştik. Bu bilinçlenme sayesinde göçmen eski ülkesini veya yerini, oradaki insanları ve yaşayışı yeni kişiliği açısından ele alarak değerlendirir ve bunların bazılarına üstün değer vererek devam etmesini savunur. Göç, genellikle dini ve bir dereceye kadar da kültürel (dil ikinci plana düşer) kimliği çok, hatta bazen lüzumundan fazla güçlendirir. Anlaşılmayan, bilinmeyen, yabana atılan bir sosyo-kültürel ortama karşı bir çeşit psikolojik savunma olan dini kimlik, göç ile güçlenir. Bu tür olaylar göçmenler ve yerli halk arasında din farklarının bulunduğu veya etnik ve dini kimliğin bir tutulduğu yerlerde görülür. Almanya'da çalışan Türklerin dindar olmasalar dahi oraya gidince dindar kesildikleri bilinmektedir. Türkiye'yi ilgilendiren fakat bilinmeyen veya az bilinen bir olay da Alevilik konusudur. Geniş çaptaki göçler Alevi göçmenlerin kimlik koruma kaygılarını güçlendirmiştir ve bazı çevreler bunu siyasi bir sorun haline getirme yolunu tutmuştu. Böylece şehre göç eden Aleviler siyasi kimliğin, kültürel kimlikten farklı olduğunun bilincine vararak kültürel kimliklerini çeşitli yollardan koruma davranışı göstermişlerdir. Hacı Bektaş, Alevi olmadığı halde bazı Alevi göçmenler onu Aleviliğin simgesi haline getirmişler ve her yıl onun mekânını ziyarete koyulmuşlardır.

Yukarıdaki örnekler göçün yeni kimlik meydana getirmesinin yanı sıra eski kimliklerin ve kültürlerin yeni şekillere bürünerek canlanmasına da yol açtığını göstermektedir. Bu kimlik değişmeleri konusunu ayrıntılarıyla tartışmak mümkündür. Bizim yapmak istediğimiz bu konuları tümü ile incelemek değil, göçlerin toplumu ve kişileri nasıl

etkilediğini kısaca belirtmektir. Yazımızın geri kalan bölümünde daha önce dile getirdiğimiz genel kavramlar çerçevesinde, göçlerin sosyo-kültürel ve siyasi etkilerini ve daha somut bir şekilde Osmanlı devletinin ve modern Türkiye'nin oluşumunu nasıl etkilediğini çok genel olarak göstermeye çalışacağız. Ancak bunu yapmadan evvel, somut bir örnekle göçlerin Bursa vilayetinin ekonomik ve demografik yapısını nasıl değiştirdiğini göstereceğiz.[17]

GÖÇLER, OSMANLI DEVLETİ VE MODERN TÜRKİYE'NİN OLUŞUMU

Bugün dünyadaki devletlerin büyük bir bölümü, göçlerin getirdiği insanlar veya onların ahfadı tarafından kurulmuştur. Kuzey ve Güney Amerika ve Avustralya nüfusunun, % 1-10'u arasında değişen yerli halk (Kızılderililer) bir yana bırakılırsa, tamamıyla göçmenlerden oluştuğu bilinmektedir. Avrupa'da da durum, Rusya dahil, aynıdır. Yeri değişmeyen halklardan oluşan devletler parmakla sayılacak kadar azdır. İnsanların Afrika'dan ilk kez nasıl ayrıldıkları ve sonra bütün dünyaya nasıl yayıldıklarını, homosapiensin yani bizim büyük dedelerimiz olan insanların bundan 40.000-100.000 sene önce yaşadıklarını ve nasıl başka tür insanlarla karıştığını tartışmak istemiyoruz. Fakat Avrupa'da yayıldığı bilinen Neanderthal insan tipine Java adasında da rastlandığına göre bu ilk insanların da durmadan göç ederek başka tip insanlarla -hatta kendi türlerinden olup 10-15.000 sene ayrı kaldıktan sonra- tekrar bir araya gelerek yeni türden toplumlar yaratmış olduklarını söyleyebiliriz. Bunu, çok daha az bir süreyi, yani yalnızca 1200 yılı kapsayan Türk olarak bilinen aşiretler dönemi için de söyleyebiliriz. Orta Asya'dan çıkan insanların nasıl değiştikleri, nasıl yeni toplumlar, devletler kültürler yarattıkları aşikârdır. Orta Asyalılar, Türkiye'den gelen ziyaretçilere "at üstünde gittiniz, zamaliot (uçakla) döndünüz, kara gözlü gittiniz, mavi gözlü geldiniz" demekle bu değişmeleri çok canlı olarak belirtmişlerdir.

Yaygın bir görüşe göre Sultan Alp Arslan Bizans İmparatoru IV. Diogenis Romanus'u 1071'de Malazgirt Savaşı'nda yenerek Anadolu'nun kapısını Türklere, açmıştır. Bu görüşe göre Alp Arslan,

bu askeri başarı sayesinde Doğu Anadolu'da Bizans sınır savunmasını yok ederek Türk aşiretlerinin Anadolu'ya serbestçe göç etmelerini sağlamıştır. Militarist-milliyetçi bir tarih tezini ifade eden bu görüş birçok bakımdan yanlıştır. Türk aşiretlerinin Anadolu'ya doğudan "göçleri" daha sekizinci miladi yüzyılın sonlarında başlamıştır. Malazgirt Savaşı zamanında Doğu ve Orta Anadolu'nun önemli bir kısmı, doğudan gelmiş ve sonradan bizim hepsini Türk ismi altında birleştirdiğimiz yüzlerce aşiretten oluşmaktaydı. Alp Arslan'ın "Türklerine" karşı savaşmış Bizans imparatorunun ordusunun önemli bir kısmını da Anadolu'ya daha evvel göçüp yerleşmiş "Türkler" oluşturuyordu. Böylece Anadolu kökenli Türk aşiretlerin yanı sıra, Alp Arslan'ın ordusunu oluşturan erlerin ezici çoğunluğunun da Türk lehçelerinden birini konuşan ve çoğu yeni Müslüman olmuş Türklerden oluştuğu bilinmektedir. Fakat tüm bu Türklerin 20. yüzyılda tanımladığımız siyasi anlamında Türk olduklarını kimse iddia edemez. Etnisite ve dil bakımından Türk olan ile siyasi anlamdaki Türk'ü birbirinden ayırmak gerekir. Siyasi anlamda Türk, ilk kez 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır ki bu gerçeği Atatürk çok iyi ifade etmiştir. O, Cumhuriyet Türkiyesi'nin kuruluşunu, Türklerin ilk defa tarihte kendi adlarını taşıyan bir devleti kurmaları şeklinde tanımlamıştır. Ezelden beri var olmuş millet tezini savunanlar, hem tarihi gerçeklere aykırı hem de Helenistlerin ileri sürdüğü tezleri, yani Türklerin sonradan Anadolu'ya gelerek ve orada mevcut medeniyetleri yıkarak yerine bir aşiret-göçebe devleti kurduklarını iddia eden tezleri doğrulamış olmaktadırlar.[18] Halbuki Türk aşiretlerinin Anadolu'ya göçleri sosyolojik ve antropolojik bir olay olarak ele alınır ve bunların nasıl bir toplum ve bir devlet oluşturdukları gerçekçi bir şekilde incelenirse yanlı görüşlerin hatası kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Türklerin tarihini devamlılık içinde değişme olarak görmek gerekir. (Bu konuları ilk kez ele alan Doğan Avcıoğlu'nun ve Sayın Bozkurt Güvenç'in tezlerini ele almak istemiyorum.)

Üstelik Türk aşiretlerinin Anadolu'ya gelmelerinde Moğolların büyük rolü vardır. Şunu da hatırlatmak gerekir ki, Selçuklu İmparatorluğu'nu yıkan Moğol ordularının ezici çoğunluğu çeşitli Orta Asya Türk aşiretlerinden oluşmaktaydı.

Moğollara karşı savaşmış son Sultan (İzzeddin II. Keykavus) ve onu destekleyen kasaba elitleri (alimler, tüccarlar, meslek sahipleri) ile beraber çok sayıda Türk aşiretinin Batı Anadolu'ya, o tarihte halen Bizans'a ait olan topraklara göçmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Esasında bu göçler daha Moğollara karşı yapılan ilk savaşlarla (1240-41) başlamıştır. Takriben 1263-64'te Balkanlar'a göçen Müslüman-Selçuki göçmenlerin bir kısmının (Gagavuzların) Hristiyanlığı kabul etmeleri, İslam merkezlerinden uzakta yaşayan Türklerin din bilincini, kimlik bilincine henüz tam olarak dönüştürmediklerini göstermektedir. Esasen kimlik meselesi ancak İlhanlı hükümdarı Ghazan Han'ın 1295'te Müslümanlığı kabul etmesi ile son şeklini almıştır. Nasıl ki Altınordu hükümdarı Özbek Han'ın (1313-41) Müslüman oluşu ile Kuzey Türkler Türkleşmeye başlamışsa, Ghazan Han'ın Müslümanlığı kabul etmesi de Güney Türklerin yani Oğuz Türklerinin "Türkleşmesini" kolaylaştırmıştır. Devletin başında bulunan bir kimsenin Müslüman oluşu, etnik kimlikle siyasi kimliğin yeni bir kimlik şeklinde birleşmesine yol açmıştır. Devlerin İslamiyeti desteklemesi de medreseyi daha yüksek bir seviyeye çıkarmıştır. Tasavvuf ise kitleler arasında daha köklü bir nitelik kazanarak aşırı siyasi otoriteye karşı direniş kaynağı oluşturmuştur. Saltuk Baba etrafında toplanan bir kısım Müslümanın bir bakıma bu ilk dönem Müslümanlığının ikiliğini, yani medrese-tasavvuf çatışmasını temsil ettiği söylenebilir. Osmanlı devleti 1286'da veya resmen kabul edilen tarihe göre 1299'da Batı Anadolu'da kurulmuştur. Moğol istilasıyla Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra, (şeklen Selçuklu Sultanlığı'nın bir süre daha ayakta kalmasına rağmen) Anadolu'da sayısı 30 kadar olan küçük beylikler kurulmuştur. Osmanlı Beyliği bunlardan biriydi. Ancak Osman Gazi'nin ve sonra Orhan'ın idaresinde gelişen beyliğin çok önemli bir özelliği vardı. Söğüt ve civarını kapsayan ve Karadeniz'e kadar uzanan Batı Anadolu toprakları siyasi bakımdan halen Bizans hâkimiyetinde bulunmasına rağmen, fiilen Orta ve Batı Anadolu'nun kasaba ve şehirleri Moğol baskısı yüzünden göç eden Türk aşiretlerinin, kasaba eşrafının, alimlerin ve sanatkârların yurdu olmuştu. Burada oluşan Müslüman toplumun

ezici çoğunluğu göçmendi. Bu toplumda herhangi bir aşiretin veya sosyal grubun kendi başına tüm topluma hâkim olması ve ona kendi damgasını vurması imkânsızdı. Böylece bu toplumun demokratik bir biçimde hareket ederek aralarındaki sosyal, kültürel, ekonomik farkları bir yana bırakıp tüm toplumun çekici ve bağlayıcı olarak kabul edeceği bazı ortak ilkeler ve tutumlar üzerinde birleşmeleri gerekti. Ertuğrul ve Osman Gazi'nin Kayı aşiretinden olduğu bir an kabul edilse bile (bu tartışmalı konuya girmek istemiyorum, onların beylikleri hiçbir zaman Kayı aşireti beyliği olmamıştır ve olamazdı) bu beylikte herhangi bir aşiretin çoğunluk sağlaması söz konusu olmazdı.[19] Parçalanmış birçok aşiretten oluşan, toprak mülkiyetinin henüz kökleşmediği, sınıfların oluşmadığı, herkesin göçmen veya göçmen oğlu-torunu olduğu böyle bir toplumun kendine mahsus sosyo-kültürel ve ekonomik bir düzen kuracağı aşikârdır. Bu düzenin hukuki ve bir dereceye kadar da siyasi temeli İslama dayanmakla beraber, esasında dinin yerini ve rolünü de siyasi, sosyal ve ekonomik ortam tayin etmiştir. Ahiler kasabalarda hem düzenli üretimi sağlıyor ve kontrol ediyor hem de idari ve hukuki düzeni kan ilkeleri yerine, değişen koşulların emrine göre yürütüyorlardı. Yerli Hristiyan halk ile ilişkiler bu bakımdan oldukça ilginç bir durum arz eder. Ertuğrul, Osman ve Orhan Gazi (bu sonuncusunun Bizans imparatorunun damadı ve I. Murat'ın annesi Nilüfer'in, imparatorun kızı Theodora olduğu bilinmektedir.) Hristiyan halkın yerleşik düzenini oldukça üstün görmüşler ve kendi içimliklerini ve benliklerini koruyarak halklarına da aynı düzeni sağlamak yollarını aramışlardır. Müslüman ve Hristiyan halkın ayrı fakat barış içinde beraber yaşamalarını kaçınılmaz doğal bir ilke olarak benimsemişlerdir. Böylece Osmanlı Beyliği ilk bakışta diğer Anadolu beyliklerinden farksız görünmekle beraber, aslında yapısı, zihniyeti, felsefesi bakımından diğerlerinden çok farklıydı. Çünkü onun toplum yapısı, kuruluş şekli ve gelişmek zorunda kaldığı ortam diğer Anadolu beyliklerininki gibi değildi.

Bu topluluk, kendilerine uygun, kendi karakterlerini, beklentilerini gerçekleştirecek bir yurt arayan göçmenlerden oluşmaktadır. Osmanlıların, devlet ayakta durduğu sürece uyguladıkları (ve Türkiye

Cumhuriyeti'nin saygı gösterdiği) bir göçmen kültürleri ve bundan doğan bir siyasetleri vardı.

İslam tarihinin Hicret ile başladığına evvelce işaret etmiştik. İlk Müslümanların çoğunluğunun Medine anasırı (asıl yerli halkı) yanında muhacir oldukları ve orada Yahudilerin bulunduğu bilinmektedir. Böylece İslamiyetin, siyasi tarihinin daha başlangıcında karşılaştığı temel sorun, Medine Müslümanlarının diğer dinlere mensup halklarla bir arada barış ve dostluk içinde yaşamalarını sağlayacak bir anlaşmaya olan ihtiyaçlarıydı. İşte Medine Vesikası veya Anlaşması olarak bilinen ve ayrı dinlere mensup kimselerin İslami idare altında haklarını tayin eden temel ilke, Muhammed Peygamber tarafından -hem peygamber ve İslamın yayıcısı hem de Medine'nin idarecisi olarak- ortaya çıkarılmıştır. Bundan sonra kendilerini Müslüman sayan tüm ülkeler ve hükümdarlar, muhacirlerin eşitliğini, haklarını, onlara şefkat ve yardım gösterilmesini emreden Kuran surelerini uygulayarak bir göçmen hukuku ve kültürü yaratmışlardır. 19. yüzyılda Anadolu'ya gelen milyonlarca Müslüman muhacirin yerleştirilmesini, onlara ev yapılmasını her şeyden evvel Müslüman ve Hristiyan Osmanlı vatandaşı sağlamıştır. Muhacire "Tanrı misafiri" olarak bakmışlardır. Müslüman ülkeler toprak esasına dayanan sınırları belli (Avrupa tipinde) milli devlet kavramına göre örgütlenmeden evvel göçleri tamamen serbest tutmuşlardır. Bu ilke hemen hemen Osmanlı devleti'nin sonuna kadar uygulanmıştır. 1878'den sonra Müslümanların tercih edilmesini öngören bazı kararların alınmasından sonra Müslüman olmayan kimselerin göçleri kısmen sınırlanmıştır. Yahudilerin bireysel olarak göç etmeleri serbest bırakılmış, fakat kitle halinde göçleri 1890'lardan sonra sınırlandırılmıştır. Evvelce belirttiğimiz gibi Osmanlı Beyliği'nde hâkim durumda bulunan kimselerin, göçmen veya göçmen kökenli olmalarının yanı sıra, İslami kaynaklardan ve geleneklerden oluşan bir kültürleri ve davranışları da vardır. Bu Rumeli'ye ve Anadolu'ya mahsus bir kültürdür. Göçlerle ilgili bu temel gerçekler anlaşılmadan Osmanlı devletinin özellikleri, kuruluşu, gelişmesi, yıkılışı ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışı anlaşılamaz. İnkâr

edilmez bir gerçek varsa, o da, Osmanlı devletinin göçlerle başlamış ve sonunda 1878-1918 ve 1912-14 tarihinde Rumeli'den Anadolu'ya olan göçlerle de son bulmuş olmasıdır. Bu devletin ilk yüzyılında asıl gücü Rumeli'de toplanmış, Rumeli'nin çöküşü ise Osmanlı devletinin sonunu getirmiştir. Osmanlı devletinin yıkılışında göçlerin, yani Türk ve Müslüman halkın Balkanlar'dan zorla çıkarılmalarının (ve öldürülmelerinin) büyük rolünü inceleyenlerin sayısı çok azdır. Balkanlar'da Sırplar, Rumlar, Bulgarlar[20] gibi reaya veya "anasır-ı muhtelife" olarak bilinen Ortodoks Hristiyan gruplar, 19. yüzyılda kurmak istedikleri milli devletleri etnik köken ve din birleşiminden gelen yeni siyasi bir kimliğe dayandırdıkları ve Müslümanlar da Osmanlı devletinin siyasi dayanağı olarak gördükleri için, onları yerinden söküp atmayı siyasi güvencelerinin ve ülkede çoğunluğu sağlamanın baş koşulu saymışlardır. Türkler ve bu arada ezelden beri Balkanlar'ın yerli halkı olan Müslümanlaşmış Boşnaklar, Karadağlılar, Arnavutlar, Rumlar vs. de "yabancı" "bizden olmayan" şeklinde gösterilmiştir. Balkanlar'da "Türk" ismi, etnik kökenleri ve dilleri ne olursa olsun tüm Müslümanlara verilmiştir. Burada bu isim, "yabancı" ve mülkü elinden alınmış, yerli halkın oluşturduğu topraklara yerleştirilen göçmenleri, yani "Türkler"i kapsadığı gibi, Müslümanlaşmış tüm Slavları, Rumca konuşanları ve Arnavutları da kapsıyordu. Bulgarlar ve diğer Balkan milli devletleri, Türkleri Balkanlar'dan söküp atarken bu kimselerin buraya nasıl göç edip yerleştiklerini gerçeklere uygun olmayan bir şekilde açıklamışlardır.[21] Türk tarihçileri genellikle Türklerin Rumeli'ye çıkış tarihini Orhan Gazi'nin (daha doğrusu burada Süleyman'ın) Çanakkale Boğazı'nı 1354'teki geçişine bağlarlar. Bu tarihte gerçekten Orhan Gazi evlilik nedeniyle akraba olduğu John VI Cantacuzeno'ya (1292-1383) (İmparatorluğu [1347-54]) yardım için Gelibolu'ya geçmişti. Fakat onun geçişinden çok daha evvel birçok Türk aşireti Boğazları geçerek Istranca Dağları'nın eteklerine kadar yerleşmişlerdi. Orhan Gazi ve I. Murat zamanında kurulan uçları oluşturan kimselerin birçoğu buraya daha evvel yerleşmiş Türk aşiretlerine mensuptu. (Eğer bu göçler gerçekleşmemiş olsaydı, 15-20 yıl içinde Osmanlı devletinin

Balkanlar'da kurulması ve tutunabilmesi imkânsız olurdu.) Edirne'nin 1360'da alınmasından Kosova Savaşı'na (1389) kadar geçen 30 yıl içinde yapılan sayısız savaşlarda çarpışan insanların önemli bir kısmı, Anadolu'dan Rumeli'ye geçmiş Türk göçmenleridir.

Rumeli'ye Karesi bölgesinden Türklerin yerleşmesini gösteren ilk vesikalar 1357 tarihlidir. Bunu takiben 1400 tarihinde Menemen Yörükleri Filibeye sürgün edilmişlerdir.[22] Fakat daha evvelki zamanlara ait kayıtların bulunmaması, göçün olmadığı manasına gelmez. Osmanlı'nın 15. yüzyılda gördüğümüz her şeyi kaydetmek alışkanlığını (yani tam teşkilatlı bir devlet olarak ortaya çıktıktan sonra) daha evvelki yüzyıllarda göremiyoruz. Gerçekten de 15. ve 16. yüzyıllarda yazılan tahrirler, Anadolu'dan Rumeli'ye, bilhassa Doğu ve Batı Trakya'ya, bugünkü Bulgaristan'a ve Makedonya'ya önemli sayıda Türk göçlerinin olduğunu göstermektedir. Bu konuda Türkiye'de ve bilhassa Balkan ülkelerinde yayımlanmış 450'den fazla kitap ve makale vardır.[23] Yalnız, bu göçlerin niteliğine göz atmadan evvel bir başka ana noktayı dile getirmek yerinde olur. Göç konusunda mevcut literatürün ezici çoğunluğu Türklerin ilk kez Balkanlar'a, yani Doğu Avrupa'ya göçlerini 1354 tarihli olarak göstermektedir. Yukarıda çeşitli yerlerde genel olarak işaret ettiğimiz gibi kısmen örgütlenmiş Türk boylarının daha 12. yüzyılda (Hunları bir yana bırakırsak) kuzey (Peçenekler, Kumalılar, Kıpçaklar, Oğuzlar) veya güney yolu ile Balkanlar'a geçtikleri görülmektedir. Balkan halkının bir kısmının Kuman asıllı olduğu çok iyi bilinmektedir. [İkinci Bulgar devletini (1187-1257) kuran Asenler hanedanının, yani İvan ve Peter Asen'in Kuman asıllı oldukları bilinmektedir. Moldava ve Ulahistan'daki Basarab hanedanı da Kumandır. Macaristan'ın krallarından VI. Ladislaus'un (1272-1290) annesinin Kuman olduğu ve kendisinin de Batı Kıpçaklarla yakınlığı dolayısıyla "Kuman" lakabıyla anıldığı bilinmektedir.] Bu Türk asıllı grupların büyük bir kısmı Hristiyanlaşmış fakat imparatorlarının siyasi ve sosyal düzeni ayakta tutmak için Bizans kilisesini bir alet olarak kullanması nedeniyle Hristiyanlık köklerini derinlere salamamıştır. Alt tabakalara mensup insanlar, Hristiyanlığın ibadetlerini yerine getirmekle beraber aslında Hristiyanlık öncesi eski dini

âdet ve geleneklerini korumaya devam etmişlerdir.[24] Hristiyanlaşan -daha doğrusu yarı Hristiyanlaşan bu kitlenin- Osmanlılar zamanında Balkanlar'a göçen Müslüman Türklerle ortak birçok âdet ve gelenekleri olduğu düşünülürse bunların bir arada yaşamalarının oldukça kolay olduğu ortaya çıkar.[25] Elimizde, ilk Türk grubunun 9.-12. ve 14.-16. yüzyıllarda Balkanlar'a göç ettiğini gösteren çok önemli bir çalışma vardır. Polonyalı dil uzmanı Tadeusz Kowalski, Kuzeydoğu Bulgaristan'da konuşulan Türkçe'nin (yani Rumeli lehçesinin) birbiri üzerine yerleşmiş üç türdeki kelimelerden oluştuğunu göstermiştir. Bunlar 1) Peçenek-Kuman 2) 13. yüzyıl Selçuklu Sultanlığı ve 3) Osmanlı zamanında gelen göçmenlerin konuştukları lehçe olmak üzere üç tür lehçenin birleşiminden oluşmaktadır.[26] Yukarıda söylediklerimizin ana amacı, Türklerin Balkanlar'a ilk defa ne zaman geldiklerini tartışmak değildir. Ana amaç göçlerin eski toplumları, kültürleri ve dinleri değiştirerek yeni toplum ve kimliklerin onaya çıkışını kolaylaştırdığını göstermektir.

Osmanlı idaresi zamanında Rumeli'ye ilk göçlerin ana nedeni Batı Anadolu'da artan nüfustur. Rumeli'ye göç edenlerin büyük bir kısmı boş araziye yerleşmişlerdir. Bulgar devletinin miras kavgaları (I. Murat ve I. Beyazıt, Bulgar devletini üçe bölen üç hükümdar ile ayrı ayrı savaşmak zorunda kaldılar) çok sayıda yerleşim yerini yok etmiş ve toprakları işlenmez hale getirmiştir. Anadolu'dan gelen göçmenler bu topraklar üzerinde yurt yapmışlar, bazen harap olmuş eski Bulgar köyünün yerine, fakat çoğu kez de müstakil veya mevcut Hristiyan köyünün yanında yeni bir yerleşim yeri kurmuşlardır.[27] Yerli halkı yerinden söküp atma, topraklarını işgal etme gibi olaylar -bazı istisnaları bir kenara bırakırsak- görülmemektedir. Bu ilk yüz elli yıllık Osmanlı dönemi içinde Rumeli'ye göç edenlerin sayısını kesin olarak tespit etmek güçtür. Fakat göçmen sayısının 500.000'den fazla olmadığını söylemek yanlış değildir.

Doğal sayabileceğimiz bu göçler yanında Osmanlı devleti dönemi boyunca ülke sınırları içinde birçok başka tip göç de olmuştur. Bunların arasında ceza niteliğindeki sürgünler oldukça önemlidir.[28] Bunların ana amacı ülke güvenliğini ve sosyal istikrarı sağlamaktır. (Bu arada İsak Baba'nın müritlerinin Kuzey Dobruca'ya sürgün

edildiklerini ve orada halen onun ismini taşıyan Isakça kasabasını kurduklarını hatırlatmak gerek.) Bunun gibi, yerli idareden memnun olmadıkları için veya politik kavgalar nedeniyle bazı kimselerin (örneğin, Kırım'da hanlık çekişmelerinden etkilenen aşiretlerin) Rumeli'ye ve Anadolu'ya göçmeleri veya yerleştirilmeleri gibi birçok çeşitli göç vardır. Bunun yanında Osmanlı hükümeti zaman zaman aşiretleri yerleşik düzene geçirmek için gayret göstermiştir.[29] Bu konularda yapılan çalışmalar çok az olduğundan üzerinde durmayarak 18.-20. yüzyıllardaki göçleri ve onların etkilerini ele almaya çalışacağız.[30]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Osmanlı devletinin ilk 400 yılında ortaya çıkan göçlerin ana nedenleri ekonomiktir. Bunun yanında idari sebepler ve emniyet nedeni ile yaptırılan göçlere de sık sık tesadüf edilir, ki bu metot Bizans İmparatorluğu'nda da sık sık uygulanmıştır. Bu göçlerin tarihi geleneğe uygun olarak doğudan batıya doğru olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.

Siyasi Nedenli Zoraki Göçler: 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda gittikçe hız kazanan göçler, batıdan doğuya, Kafkaslar ve Rumeli'den Anadolu'ya doğrudur. Siyasi-dini nedenlerden kaynaklanan büyük hacimli bu göçlerin hemen hemen tümü Müslümanları kapsamaktadır.

Bu siyasi-dini nedenli göçler 1783'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakı ile başlamış ve günümüze kadar bazen hızlanarak, bazen yavaşlayarak devam etmiştir.[31] Bu göçlerle ilgili mevcut bazı bilgiler, metotsuzluk ve bilhassa Osmanlı-Rus arşiv kaynaklarının gereken ölçüde kullanılmaması yüzünden yeterli derecede güvenilir ve tam değildir. Zaman ve yerden tasarruf etmek için biz bu göçleri ancak başlıklar halinde vereceğiz. (Kitapta bazı göçler hakkında daha geniş bilgiler vardır.)

a. 1828-1829 Rus-Osmanlı Savaşı sırasında Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'da yaşayan Müslümanların Anadolu ve Rumeli'ye göçleri. Ayrıca 1830 ve 1848-1850 yıllarında Polonya ve Macar asıllı kimselerden oluşan siyasi elit gruplar ve ihtilalciler Osmanlı devletine göç etmişlerdir.[32]

b. Kırım Savaşı (1853-56) süresince Dobruca'dan, Kuzeydoğu Bulgaristan'dan ve bilhassa Kırım'dan gelen göçler.[33]

c. Şeyh Şamil'in Rus işgaline direnişinin 1859'da sona ermesiyle Çarlık idaresi Kafkaslar: emin bir bölge haline getirmek için aşiretleri Kuban Ovası'na yerleştirmek veya Hristiyanlaştırmak teşebbüsüne girişmiştir. Bu konuda hükümet, Kafkas Rus ordusu komutanı General Alexander Bariatinski'nin yazılı olarak verdiği önerileri -ki bunlar elimizde vardır- aynen yerine getirmiştir. Direnen aşiretlerin bir kısmı silah zoruyla yok edilmiş, diğerleri ise ülke dışına yani Osmanlı topraklarına sığınmaya zorlanmıştır. Üç yıl boyunca, 1862-1865 arasında yoğun biçimde süren Kafkas göçlerinden sonra göçler aralıklı olarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir.[34]

d. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Batı ve Orta Bulgaristan ile Sırbistan'da 300.000 kadarının öldürülmesinden sonra bir milyondan fazla Müslümanın, bilhassa Türk asıllı Müslümanların göçleri. Bu göçler günümüze kadar devam etmiştir. 1878'de Bosna'nın Avusturya tarafından işgali, Bosna, Karadağ ve Sancak göçlerine neden olmuştur.[35] Bu tarihlerde Anadolu'ya gelen göçmenler arasında daha evvel Rumeli'ye (1862' den sonra) yerleştirilmiş Kafkasyalılar vardır. Bu onların ikinci, hatta üçüncü göçüdür.

e. Teselya'nın ve Girit'in Yunanistan tarafından işgal edilmesi ile bu bölgelerden başlayan göçler.

f. Balkan Savaşı (1912-1913) sırasında Makedonya, Kosova, Trakya, Dobruca'dan gelen göçler.[36]

g. Birinci Dünya Savaşı'nda Balkanlar'dan gelen göçler. Bu savaşlar zamanında İttihat ve Terakki hükümeti nüfus mübadelesi yaparak Batı Akdeniz kıyılarına yerleşmiş Rumlarla Trakya bölgesinde yaşayan bazı Bulgarların, Yunanistan ve Bulgaristan'da yaşayan Türk-Müslümanlarla değiştirilmesini öngören anlaşmalar düzenlemiştir. 1926'da Yunanistan'la yapılan, Batı Trakya Müslümanlarının Batı Anadolu Rumları ile nüfus mübadelesinin köklerini İttihat ve Terakki'nin bu girişiminde bulmak olanaklıdır.

Başlıklarını vermekle yetindiğimiz bu göçler sonucunda Osmanlı topraklarına gelen göçmen sayısı; yedi milyon civarındadır.

Gemiyle gelen veya belirli sınır kapılarından giren göçmenlerin sayısı hakkında hükümet tarafından tutulan istatistikler vardır. Ancak herhangi bir kayda tabi olmayan, karayoluyla ve kendi olanaklarıyla gelen büyük sayılarda göçmenlerin de bulunduğunu vurgulamak gerekir. Bu şekilde Kafkaslar'dan ve Rumeli'den karayoluyla gelen, akrabalarının yanında barınan ve giriş kaydı olmayan göçmenlerin de sayısını tam olarak bilmek mümkün değildir.

h. 1930-1937'de ve bu tarihten sonra Türk hükümetinin Balkan devletleri ile yaptığı anlaşmalar sayesinde meydana gelen göçler. Bunlar oldukça düzenli göçler olup Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfusunu ve ekonomik askeri gücünü artırmak amacını gütmekteydi. Osmanlı devleti zamanında, 1912'de başlayan ve Milli Kurtuluş Zaferi ile 1922'de sonuçlanan savaşlar sonucunda Türkiye 20-40 yaşları arasındaki erkek nüfusunun yüzde 40'ını yitirmiş durumdaydı. Göçler nüfusu takviye etmiştir. 1927'de yapılan nüfus sayımında bütün Türkiye nüfusunun 11 milyon olduğu görülmektedir.[37]

i. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler. (Böylece 1930 ile 1990 arasında kitleler halinde ve büyük grupların ve ailelerin göçleriyle gelenlerin iki milyona yakın olduğu hesaplanırsa, 1856-1990 arasında Türkiye'ye 9 milyon kişinin göç ettiği sonucuna varılır.) Buna karşılık Türkiye'den Yunanistan'a ve Rusya'ya göç eden Rumların ve Ermenilerin sayısı iki milyon civarındadır. (Bugünkü Ermenistan'ın ezici çoğunluğunu oluşturan halk 1917-22 arasında Doğu Anadolu'dan göç etmiştir.)

OSMANLI VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE GÖÇLERİN ETKİLERİ: YENİ BİR TOPLUMUN OLUŞUMU

Göçler, Osmanlı devletine (ve sonra Cumhuriyet Türkiyesi'ne) Kafkaslardan, Kırım'dan, Balkanlar'dan ve Akdeniz adalarından Türk, Çerkez, Boşnak, Arnavut, Pomak, Tatar[38] gibi eski Osmanlı tebaasına mensup fakat dilleri Türkçe olmayan çeşitli gruplar getirmiştir.

Çerkez adı verilen tüm Kafkasyalıların ayrıca Çeçen, Abaza, Gürcü adı altında daha küçük gruplara ayrıldığı bilinmektedir. O halde haklı olarak sorulacak soru şudur: Bu kadar farklı dil gruplarına ayrılmış, iklim ve coğrafya bakımından olduğu kadar sosyal yapı bakımından da birbirinden çok farklı bölgelerden olan bu insanları Osmanlı devletine ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ne çeken güç ne olabilir?

Bunun ötesinde daha önemli soru şudur: Bu kadar farklı etnik gruplara ve dil gruplarına ayrılmış bu insanları bir arada yaşatan, aralarında anlaşma ve tesanüt (dayanışma) sağlayan güç neydi ve nedir? Bu göçlerin ana nedeninin siyasi ve kültürel olduğunu daha önce belirtmiştik. Ata yerlerinden zorla sökülüp atılmalarının nedeni Rus, Bulgar, Sırp vs. olmamaları, daha doğrusu Hristiyan olmayışlarıdır. Rusların, Kafkas Müslümanlarını askeri ve siyasi güvence nedeniyle göç etmeye zorlamasına karşılık, Bulgaristan -ki genellikle Tuna vilayetinden oluşmaktaydı- bu bölgede Bulgarlardan oluşan bir çoğunluk sağlamak için Müslümanları öldürmüş veya göçe zorlamıştır. Açıkça görüldüğü gibi, bu kadar farklı insanı göçe zorlayan şey, onların Müslüman olmalarıdır. Aynı neden, yani Müslüman oluşları, bu insanları Osmanlı devletine getirmiştir. Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olmasının, Osmanlı devletinin çekiciliğini artırdığı da söylenebilir. Ancak, göçmenleri Osmanlı devletine çeken gücün yalnızca din olduğunu söylemek hem yetersiz, hem de yanıltıcıdır. Göçleri yalnızca din faktörüne bağlayan görüşe karşı verilecek cevap şudur: O halde neden Asya ve Afrika'nın birçok yerinde oturan ve 19. yüzyılda devletlerini kurmamış (yani vatandaşlık bağlarını geliştirmemiş) Müslümanlar Osmanlı devletine göç etmemişler ve böyle bir istekte bulunmamışlardır?[39] Bu sorunun cevabını ileride vereceğiz.

(Ana göç nedeni ve göçmenleri Osmanlı devletine -ve Türkiye'yegetiren ana etken Müslümanlık olduğuna göre, bunun üzerinde durmak gerek.) Müslümanlığın bu insanlara ortak bir kimlik vermesine rağmen, onların bir arada yaşamalarını sağlayan asıl güç, Osmanlı devletinin tebaası olarak Osmanlı siyasi kültürünü benimsemeleri ve ortak bir hukuk düzenini ve bu düzenin yarattığı ortak değerleri

ve tutumları paylaşmalarıdır. Bu düzenin ortaya çıkışında ortak aile hukuku birinci sırada yer alır. Aile hiç şüphesiz tüm insan topluluklarının temel kuruluşu olmuştur. Aile hukuku ve oradan doğan sosyal düzen tüm Müslüman ülkelerde her zaman aynıdır. Başka bir deyimle bir Kafkaslı Müslümanın, bir Kürt veya Afrikalı ile evlenmekte serbest olduğu gibi, onların evliliğinden doğan çocuklar da herhangi bir Müslüman ülkede aynı aile düzenine tabi olurlar. Türkiye'de 1926'da kabul edilen Medeni Kanun, Türk toplumunda 1300 sene içinde kurulan temel aile düzeninin ruhunu kökünden değiştiremediği gibi, sonunda ona uymak zorunda kalmıştır. Esasen aile konusunda Medeni Kanun ile eski hukuk arasındaki farklar -taaddudu zevcat- bir kadından fazla eş almak gibi istisnalar bir yana bırakılırsa sanıldığı kadar büyük değildir. Kurumların şekil ötesinde yarattıkları bir kültür ve değerler silsilesi vardır ki, bunlar kurumlar ortadan kalksa bile devam eder. Osmanlı devleti ve kültürü, kendine özgü davranışlar, tutumlar ve psikolojik yapısı olan bir toplum ve kişi yaratmıştır. Altı yüzyıl içinde oluşan bu kültür, Osmanlı devleti ortadan kalktıktan sonra da günümüze kadar süregelmiştir. İşte Türkiye'de insanları birbirine bağlayan ve diğer toplumlardan ayıran, bu ortak tutum, davranış ve psikolojik yapıdır ki, onu Türklük olarak adlandırıyoruz. Bugün kendini "modern" sayan sıradan bir Türk ailesi, zihniyet ve kültür bakımından bir Fransız veya bir Alman ailesinden çok, bir Müslüman ailesine yakındır. Biz burada "dincilik" ve kimsenin doğru dürüst anlamadığı "laiklik" tartışması yapmadığımız gibi, aile hukukuna bağlı kadın haklarından (kadının erkeğe hukuken eşit olması gerektiğine inanıyoruz) da söz etmiyoruz. Biz bu güncel tanışmaların çok ötesinde, bu kadar farklı yerlerden gelen ve farklı diller konuşan göçmenleri ve yerli halkı birleştiren veya hiç olmazsa birbirine yakınlaştıran (dinin de ötesinde etki gösteren) başka güçlerden söz ediyoruz. Daha evvel belirttiğimiz gibi, ortak bir aile yapısına ve hukukuna ve Osmanlı siyasi kültürüne sahip olmak, göçmenlerle Anadolu'da yaşayan halkın birbirine kaynaşmasını kolaylaştırmıştır. Gerçekten de ortak bir aile anlayışı, bir Boşnağın bir Türkle, Çerkezin Kürtle, Giridinin (çoğu Romdan dönme) Lazla, Pomağın Arnavutla

evlenmelerine imkân vermiştir. Doğan çocuklar babalarının kökenini unutmamışlar; bununla beraber ilk kuşak, kendisini Müslüman-Osmanlı, ikincisi Müslüman-Türk ve nihayet üçüncüsü Türk olarak görmüştür. (Aile düzenini ve geleneklerini etkileyen yerel âdetler ve davranışlar vardır, fakat bunlar temel aile düzenini değiştirmez.)

Tekrar edelim, göçmenlerin Osmanlı devletine ve bugünkü Türkiye'ye gelmelerini ve burada birbirleriyle ve yerli halkla kaynaşmalarını sağlayan ortak ana temel, bunların bir dereceye kadar Osmanlı siyasi kültürünü paylaşmalarıdır. Siyasi kültür, otorite anlayışından tutunuz da kişinin devlet ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen rütbe, yani hiyerarşi anlayışına varıncaya kadar düzenli yaşamasının (eski deyimle "medeni" olmanın) tüm unsurlarını içine alır.[40] Osmanlı devletinin kendi koşullarına ve ihtiyaçlarına göre siyasi bir kültürü vardır ve bu kültür Osmanlı devletinin hüküm sürdüğü her yerde çeşitli derecelerde kök salmıştır. Göçmenlerin geldiği yerlerin tümü -istisnalar bir yana- uzun süre Osmanlı idaresine bağlı yaşayarak bu siyasi kültürün etkisi alanda kalmıştır. Fiilen oldukça geniş yerel otonomiye sahip yerlerde, bilhassa Arapça konuşulan bazı bölgelerde ise, örneğin Arabistan Yarımadası'nda, Osmanlı siyasi kültürünün fazla yer etmediği görülür. Bu konuları uzun uzadıya tartışmak mümkündür, fakat biz fazla tartışmayı bir yana bırakarak ana sonucu dile getirmek istiyoruz. Ortak din ve sosyal kuruluşlar, ortak Osmanlı siyasi kültürü ve Osmanlı otoritesi ve bu otoritenin tek bir merkezde (İstanbul) toplanması ve sultanın şahsında soyutlanması, Kafkasya, Rumeli ve Anadolu'da yaşayan Müslümanlara kendilerine mahsus etnik bir kimlik vermiştir. Bu kimliğin ismi Osmanlılık ve Türklüktür. Görüldüğü gibi bu Osmanlı-Türk etnik kimliği ne ırka ne de aristokratik-monarşik (Farslarda olduğu gibi) bir geleneğe, kültüre ve sosyal yapıya dayanmaktadır. Bu etnik kimlik, Osmanlı siyasi kültürüne ve ortak tarihi tecrübeye dayanır. Osmanlı etnik kimliğinin gelişmesi ve kökleşmesi, geniş çapta siyasi otoritenin bölünmeden tek bir merkezde, yani devlet elinde toplanması sayesinde olmuştur. Devlet ve kişi arasındaki ilişkilerin demokratik esaslara veya totaliter doktrinlere göre düzenlenebileceğini burada

tartışmayacağız. Daha evvel işaret ettiğimiz gibi Osmanlı'nın devlet olarak kültürünü kökleştirdiği yerler Rumeli ve Anadolu'dur. Arap ülkelerinin devletin kuruluşundan çok sonra Osmanlı hâkimiyetine girdiği ve buralarda, Suriye ve Irak bir yana bırakılır, Osmanlı siyasi kültürünün ve idaresinin tam kökleşmediği düşünülürse, Arap halkının neden Rumeli, Kafkas, Anadolu halkının paylaştığı Osmanlı-Türk etnik kimliğini bütünüyle benimsemediği kolayca anlaşılır. Biz burada devlet kavramını her şeyden evvel otorite (hükmetme) olarak görüyoruz. 19. yüzyılda Osmanlıların toprak esasına dayanan devlet kavramını nasıl ve neden kabullenmeye başladığını daha sonra ele alacağız.

Osmanlı devleti elitist bir devlettir. Osmanlı'da tek bir elit vardır ki o da devletten, yani sultan ve bürokrasiden oluşan siyasi bir elittir. Devlet eliti siyasi gücünü, kan bağına dayanan (aristokratik), ekonomik (toprak sahibi ve zengin tüccar vs.) veya dinsel elitlerle paylaşmadığı ve paylaşmak istemediği için bunların hiçbirine siyasi güç kazanmak imkânını vermemiştir. Ancak, Kafkas beylerine ve şeyhlerine tam manasıyla hâkim olamadığı için onlarla işbirliği -ve burada da bir hiyerarşi gözeterek- yapmak zorunda kalmıştır. Bu elitist sistemin garip bir "halkçı" yönü de vardır. (Halk ve devlet erkânı arasında başka efendilerin -ulemanın durumu biraz farklıdır- bulunmaması, tebaa arasında hukuki ve siyasi eşitlik yaratmıştır.) Devletin totaliter eğilimlerine yani "istibdat" (mudakiyetçilik) kurma girişimlerine karşı halk direnişi, popülist dini hareketler -bilhassa sulh hareketler- şeklinde olmuştur. (Sultan Abdülhamit'in bu hareketleri kontrol etmek için güttüğü siyaseti başka bir yerde etraflıca ele aldığımız için burada tartışmayacağız.) Böyle bir ortam ise bir Osmanlı etnik kimliğinin doğması için çok müsait bir zemin oluşturmuştur. Osmanlı kültürünü ve buradan doğan etnik kimliği paylaşmayan yerlerden Osmanlı (ve Türkiye) devletine göçler çok azdır. Kırım Tatarlarının Rumeli'ye ve Anadolu'ya akın etmelerine karşılık, Osmanlı idaresinde bulunmamış olan Kazan Tatarlarından çok az sayıda insan Osmanlı devletine göç etmiştir. Aynı husus Orta Asyalılar için de geçerlidir. Bugün dahi Kırım Tatarları, bir zamanlar

Altınordu devletinde Kazan Tatarları ile ortak yaşam sürmüş olmalarına rağmen, Osmanlı siyasi kültürünü benimsedikleri için Anadolu insanına daha yakındırlar. Kazanlı ve Kırımlının Anadolu Türkünden farklarının derece meselesi olduğunu söylemek mümkünse de, farkların nereden geldiği tartışma konusu olabilir. Yukarıda genel olarak ifade ettiğimiz düşünceler, Anadolu'ya gelen göçmenlerin yeni sosyal ortamlarıyla neden çabuk uyum sağladıklarını açıklamaktadır.

Göçün etkilerini daha iyi anlayabilmek için, göçmenlerin nerelere ve nasıl iskân edildiklerini (yerleştirildiklerini) de ayrıntılı bir şekilde incelemek gerekir. Göçmenlerin yeni geldikleri ortama uyum sağlamaları, kaynaşmaları ve yeni bir toplumun meydana gelmesinde rol oynamaları geniş çapta iskân politikasına bağlıdır. Göçmen yerleşimleri konusundaki çalışmalar Türkiye'de inanılamayacak kadar azdır.[41] Osmanlı hükümeti birkaç kez, daha 19. yüzyılın ortalarında çeşitli değişikliklere uğramasına rağmen önemli bir kuruluş olarak kalan "muhacirin komisyonları"nı kurmuştur. (Bu örnek ekte verilmiştir). İskân sorununu çeşitli yönleriyle ele alan bu komisyonlar vergi ve askerlik konuları üzerinde durmuş, ziraata elverişli boş arazilerin yüzölçümünü saptamış, arazinin verimine göre aile başına verilecek dönüm miktarlarını belirlemişlerdir. Göçmenlere arazi dağıtımının, ekonomik boyutları yanında çok önemli hukuki ve siyasi yönleri de vardır. Osmanlı devletinde "miri rejim" söz konusuydu, yani rakabası (mülkiyet hakkı) devlette ve tasarruf (işletme) hakkı çiftçide olmak üzere bir arazi ve mülkiyet rejimi hâkimdi. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, geleneksel miri toprak rejiminin yerini özel arazi mülkiyet rejimi almıştır ki bu da başlı başına köklü ve sessiz bir sosyal ekonomik devrimdir. 1858 Arazi Kanunnamesi (ana amacı devletin araziyi daha sıkı kontrol akına almasını sağlamaktı) aslında arazinin miriden mülke (yani özel mülkiyete) dönüşmesine yol açmıştır.[42] Bir büyük sosyal devrimin kapılarının açılmasına yardım eden en önemli unsur göçmenlerdir. Çünkü onlara verilen arazi (ilk devirlerde yan miri bir sistem vardı) özel mülkiyet olarak verilmiş veya az zamanda özel mülkiyete dönüştürülmüştür.

Göçlerin demografik, kültürel ve ekonomik bakımdan Bursa'da yarattığı değişiklikleri, İstanbul'daki Fransa Sefarethanesi'nin Paris'teki

Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir rapor çok açık olarak belirtmektedir. Uzun olan bu raporun ilgili kısmı aynen aşağıdadır:

> 1876 yılında (Bursa veya Hüdavendigâr) vilayetinin nüfusu 841.305 kişidir. 1906 sayımında bu sayı 1.691.277 kişiye yükselmiştir. Yani çeyrek yüzyılda nüfus iki kattan fazla artmıştır. Bu (nüfus artışını sağlayan) muhacirler (terim raporda bu şekilde geçiyor) Bosna, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'dan gelmişlerdir. Bu muhacirler sayesinde Hristiyan nüfusun sayısı Bursa'da % 15 düştüğü gibi ziraat alanında güç Hristiyanlardan Müslümanların eline geçmiştir.... Göçmenler sayesinde tarımı güçlendirmeyi başaran Osmanlı hükümeti, aynı göçmenleri ordu hizmetinde de kullanmak düşüncesindedir. Bu nedenle onlara verdiği askerlik muafiyetini (1897'de) kaldırmıştır.[43]

Özel mülkiyetin, bilhassa arazide, kişinin lehine gelişmesi merkezi devlet kontrolünün azalmasına ve gücünü özel mülkiyetten alan sivil bir grubun doğmasına yol açmıştır. Kapitalizmin Türkiye'ye girişinin yalnızca Batı Avrupa'nın zorlamasıyla olduğunu iddia edenler, Osmanlı toplumunda da yerli kaynakları olan modern bir pazar ekonomisinin oluştuğunu görmek istememektedirler.[44] Bu konuyu tekrar ele almadan evvel, göçmenlerin iskânı ile ilgili bir başka ana konuyu dile getirmek istiyorum. Ziraata elverişli arazinin bulunduğu yere geniş çapta muhacir komisyonunun emirlerine göre yerleştirilen göçmenler, eski yurtlarında olduğu gibi toplu olarak tek bir bölgeye iskân edilmemişlerdir. Aşiretler birbirlerinden ayrılmış ve ekonomik, siyasi ve askeri amaçlar göz önünde tutularak ayrı bölgelere yerleştirilmişlerdir. Kafkas göçmenlerinin oldukça küçük bir kısmının bugünkü Suriye, Lübnan ve Kuzey Irak'a yerleştirilmesine karşılık, büyük çoğunluğu Batı Anadolu'nun birçok yerine bazen kitleler halinde (Adapazarı, Hendek, Düzce, Biga, Gönen), fakat çoğu kez küçük gruplar şeklinde yerleştirilmiştir. İskân bölgelerinde yerli halkın yanında daha evvel gelmiş başka göçmen gruplarının da bulunduğunu söylemek gerekir. Aslında "yerli" halkın önemli bir bölümü de geçmişte göçmendi. Bununla birlikte, birçok köy, bilhassa Batı Anadolu'da belirli göçmen gruplarından oluştuğu için

buralardaki kaynaşma pek ileri değildi. Ancak köylerden şehirlere 1950'lerde başlayan göçler hem eski köy düzenini değiştirmiş, hem de şehirleri sosyo-kültürel kaynaşmanın (homogenization) laboratuvar haline sokarak Türkiye'nin modern uluslaşmasını sağlamıştır. Ancak burada, son göçlerin ve uluslaşmanın eskiden Osmanlı zamanında kurulmuş olan sağlam temellere dayandığını unutmamak gerek. Osmanlı dönemi iskân konusu ile ilgili bir ana nokta, bilhassa göçmen liderlerinin (şeyhler, beyler, ağalar) ana göçmen grubundan ayrı tutulmaları ve imkân nispetinde şehirlere ve kasabalara yerleştirilmeleridir. Burada bir halk terimini kullanmak gerekirse, muhacirin komisyonu "başı gövdeden ayırmak" yoluna gitmiştir. Eskiden olduğu gibi devlet, aşiret, cemaat ve hatta tarikat başlarını, yani göçmen liderlerini hükümet ve devlet yanlısı yapmanın yollarını aramış ve bulmuştur. Bu liderlere bilhassa II. Abdülhamit devrinde maaş bağlanmış, nişanlar verilmiş ve bunların hepsi sultanın iltifatına mazhar olmuşlardır.[45] Osmanlı devleri toplum liderlerini kazanmak ve devlete bağlılıklarını sağlamak için öteden beri para, mevki, arazi (tımar) gibi araçlar kullanmışsa da 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni usullere başvurmuştur. (Şu nokta da ilginçtir: 1880'den sonra Müslümanlar arasında baş gösteren ayrıcalık çabaları, Osmanlı otoritesinin az nüfuz ettiği yerlerdedir ki bunlar da Yemen, Hicaz ve Arnavutluk'un bazı bölgeleri gibi yörelerdir.) Abdülhamit'in açtığı aşiret okulunun öğrencileri çoğunlukla bu bölgelerden gelmişlerdir. Okulun amacı bu gibi yerel elitlerin devlete bağlılıklarını sağlamaktı.

Şimdiye kadar yazdıklarımız, Osmanlı devletine gelen göçmenlerin birbirinden ayrılmaz tek tipte insanlardan oluştuğu gibi bir izlenim verebilir. Bu izlenim oldukça yanıltıcıdır. Göçmenler arasında yerli sultan hanedanlarından (bilhassa Kafkaslılar) gelen kimseler yanında, büyük alimler, zenginler ve sanatkârlardan tutunuz da çeşitli meslek sahiplerine, askeri kumandanlara (örneğin 1878'de Ruslara karşı çarpışmış Çeçen General Musa Kondukav) ve tarikat şeyhlerine varıncaya kadar çeşitli kişiler vardı. Bu liderler kendi grupları arasında sahip oldukları itibar ve etkiye yerli Osmanlı halkı arasında da sahip olmuşlardır. Çünkü onlar yabancı sayılmıyorlardı.

Orta Asya'dan, Balkanlar'dan, Kafkaslar'dan gelen tanınmış alimler İstanbul camilerinde ders ve vaaz vermekteydiler.

Sonuç olarak şunu vurgulamak istiyoruz: Göçmenlerin liderleri genellikle kasaba ve şehirlere yerleşerek ve zaman içinde hem diğer göçmenlerle, hem de yerli elitlerle kaynaşarak doğmakta olan yeni bir Müslüman- Osmanlı toplumunun elitleri arasında yer almışlardır. İslam toplumlarında şehir ve kasabaların yani medinelerin fazilet, iffet, zarafet, ilim ve önderlik kaynağı olduğu (Farabi'nin *Medinetül Fazıla,* eserinde şehirlerin hiyerarşik sıralamasında kullandığı kriterler) akla getirilirse, Osmanlı şehir ve kasabalarının da neden lider kaynağı olduğu kolayca anlaşılır. Ancak şunu ısrarla belirtmek gerekir ki, 19. yüzyılın ikinci yansında ortaya çıkan elitler çok değişik bir sosyal ve kültürel yapıya sahip Osmanlı şehir ve kasabalarında, çağına ve yerine uygun yeni niteliklere sahip olmuşlardır. Böylece 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı elitleri toplumun geçirdiği derin ve sessiz devrimin bir parçası olarak çağdaş Türkiye'nin liderlerinin oluşmasını hazırlamıştır.

Yukarıda kısaca söz konusu ettiğimiz göçlerin ve iskân politikasının, kendilerinden beklenen değişikliği meydana getirebilmesi için yeni birçok gelişmenin de göçlerle beraber geliştiğini gözden uzak tutmamak gerek. Eski Osmanlı toplumu gibi geleneksel-pasif bir toplumun temellerini sarsan bu yeni güçler olmasaydı, göçlerin Osmanlı toplumunu köklü bir değişikliğe uğratmaları pek beklenemezdi. Bu yeni "modern" güçleri, ideolojik, sosyal, kültürel ve siyasi olmak üzere birçok bölüme ayırmak mümkündür. Bu güçlerin birçoğu 1800'lerden evvel Osmanlı toplumunda mevcut değildi veya çok değişik şekilde sosyo-kültürel yapı içinde atıl durumdaydı. Bir bakıma "çağdaşlaşmak" yani modernleşmek eski ve yeni sosyo-ekonomik ve politik güçlerin birbirini etkileyerek insanlar arasında yeni ilişkiler ve kimlikler yaratması anlamına gelir. Göçleri etkileyen ve göçlerden etkilenen bu siyasi-sosyal-kültürel güçlerin bazılarını kısaca ele alacağız.

OSMANLILIK

Bizim kısaca ele alacağımız çok yönlü Osmanlılık kavramı ile ilgili olan din kavramını her şeyden evvel kültür ve kimlik kaynağı olarak gördüğümüzü belirtmek isteriz. Başka bir deyimle biz dinin ilahi yönlerine değil, dünyevi boyutlarına önem veriyoruz.

Osmanlı devleti 1856 Islahat Fermanı'na ve Paris Anlaşması'na imzasını atarken toprak esası üzerine kurulmuş Avrupa tipi devlet şeklini kabullenmenin yanı sıra, bu devletin bir millet üzerine kurulacağını da zımnen kabullenmiş oluyordu. Islahat Fermanı din farklarını kaldırarak tebaa eşitliğini sağlamayı amaçlıyordu.[46] Böylece 1864-70 yılları arasında çıkarılan yasalarla Osmanlı devleti kendi toprakları üzerinde yaşayan insanlara Osmanlı tebaası (vatandaşı) sıfatını vermiştir. Böylece devlet yüzyıllardan beri Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin örgütsel temeli olan dini cemaatleri ortadan kaldırarak onların yerine vatandaşlık ve hukuki eşitlik üzerine kurulmuş bir Osmanlı milleti yaratmak çabasına fiilen girişmiş bulunuyordu.[47] Bu girişimin ana amacının vatandaş eşitliği yaratarak gayrimüslimler arasında beliren Sırp (1804) ve Rum (1821) isyanları gibi milliyetçilik ve ayrılıkçılıktan kaynaklanan hareketleri önlemek istediği öteden beri kabul edilmektedir. (Ancak Sırpların, Romenlerin, Karadağlıların vs. 1878'de Berlin Anlaşması sonucunda Osmanlı devletinden kopmalarıyla Osmanlılığın devletin toprak bütünlüğünü koruyamadığı ve böylece tutarsız bir siyasi ilke olduğu kendiliğinden ortaya çıkınca bu ilke bir yana atılmıştır.) Osmanlılığın iflası hakkında bu görüşü ilk ortaya atan Yusuf Akçura olmuştur.[48] Bugün Türkiye'de Osmanlılık genellikle mevcut devleti, Osmanlı devletini hanedanı adına korumak ve yaşatmak anlamında kullanılmaktadır. Hanedan halifelik sıfatını da üstünde taşıdığı için Osmanlılıktan söz etmenin halifeliği savunmak (ve böylece laikliğe karşı gelmek) olduğunu iddia edenler de vardır. Basit günlük siyasi ideolojik davranışlardan kaynaklanan bu çeşit görüşler Osmanlılığın hanedanın ötesindeki derin ve sürekli etkilerini incelemeye de engel olmaktadır. Biz kısaca Osmanlılığın göçlerle ilgili bazı kalıcı etkilerine dokunacağız.

Osmanlılık, 19. yüzyılda ilk kez ortaya çıkan, devleti yaşatmak ve güçlendirmek amacıyla insanları hedef alan, toplayıcı-birleştirici homojen siyasi bir topluluk yaratmak isteyen modern siyasi bir kavramdır. Tebaaya, yani sivil topluma yönelmiş bir kavram olduğu için, belki de istemeyerek, Osmanlılık insanların devletin malı ve kölesi olmaktan çıkarılıp kendi başlarına insan olarak değerlendirilmeleri yönünde bir gelişmeye yol açmıştır. Osmanlı devletinin 19. yüzyıl ortalarına kadar modern bir millet üzerine oluşturulmadığını söylemiştik. Aslında, 19. yüzyıla kadar "millet" terimi dini toplulukları ve bilhassa gayrimüslimlerden oluşan topluluktarı tanımlamak için kullanılırdı. Devlet, elindeki siyasi gücün yardımıyla, birleştirici psikolojik, tarihsel ve kültürel kökenleri olmayan bir dizi dini topluluk üzerine kurulmuştu. (Fatih Sultan Mehmet'in 15. yüzyılda din ayrılıkları üzerine kurduğu ve gayrimüslimlerden oluşan millet sistemi, Müslümanlardan oluşan ve resmen "millet" olarak tanınmayan kendine has özelliklere sahip ayrı bir Müslüman topluluğunun da gelişmesine yol açmıştır.) Fuad Köprülü'nün beynelmilelleşme (enternasyonalleşme) olarak adlandırdığı Sultan Fatih'in bu kararı, devlet idaresini Müslümanlığı kabul etmiş herkese açık tutmuştur. Bu gelişmenin ilk sonucu, kapıkullarının devlet mevkilerine yükselebilmelerine yol açmasıdır. Hatta Stanford Shaw gibi tarihçiler Osmanlı devletinde, devşirmelerle devletin hakiki kurucuları olan uç beyleri, sipahiler vs. arasında meydana gelen gerginliğin temel bunalımları yarattığını ileri sürmüşlerdir. Devlet seviyesinde devşirme ile asli kurucular arasında ortaya çıkan gerginliğin köklü olamayacağını belirtmek gerek. Çünkü bunların her ikisi de devlet eliti durumundaydılar. Asıl önemli olan, Fatih zamanında başlayan bu Osmanlı "beynelmilelciliğinin", Rumeli ve Anadolu'da yaşayan fakat farklı dil konuşan, tarihleri ve soy kökenleri ayrı olan Müslümanları ortak dini bir kimlik altında birleştirmesi olmuştur. Dil ve hatta gelenek farklarını muhafaza eden bu Müslüman kitle, Osmanlı siyasi kültürü ve hukuk sistemi sayesinde kendisine mahsus bir psikolojik yapı ve iç kimlik -bir Osmanlı etnik kişiliği- oluşturmuştur. Şüphesiz ki bu süreç, dağlık ve birbiriyle teması az olan yerlerde diğer kasaba ve

şehirlere nazaran daha düşük bir düzeyde ilerlemiştir. Bosna'nın ve Hırvatistan'ın Müslümanlaşmasıyla Osmanlılaşmanın kasaba ve şehirlerde nasıl oluştuğunu inceleyen Nedim Filipoviç, Âdem Haniç gibi o yerlerde yetişen bilginlerin yazılarını okumak bu konuda yararlıdır.

19. yüzyılda devletçe yürütülen Osmanlılık politikasının bu eski Osmanlı-Müslüman topluluğunu (buna cemaat demek daha doğrudur) modern bir millet olmaya yönlendirmesi çabaları, gayrimüslimlerin devlete yakınlaştırılmaları yerine devletten uzaklaştırılmalarıyla sonuçlanmıştır. Devlet, bilhassa Abdülaziz ve II. Abdülhamit devrinde, tebaa ile özdeşleşmek istediğinde, bu hareket ancak Müslümanlardan kabul görmüştür. Çünkü devlet gayrimüslimlere tanıdığı dini ve kültürel özgürlüğe rağmen yine de esasında bir Müslüman devletiydi. Gayrimüslimler din esası üzerine kurulmuş eski kimliklerini bu kez dil ve etnik kimlikle bağdaştırmak zorunda kalarak bu dinsel-dilsel-etnik kimliklerini, doğmakta olan devletlerinin temeli yapmışlardır. Din, böylece dile ve etnik kimliğe psikolojik kültürel bir güç vermiştir. Eskiden kendini her şeyden evvel Ortodoks sayan Hristiyan Bulgar, Rum, Sırp vs. bu kez önceliği Bulgarlığına, Rumluğuna, Sırplığına vermiştir. Gayrimüslimler arasında oluşan bu kimlik değişmeleri Müslümanlar arasında ters bir yönde gerçekleşmiştir. Müslümanlar devletin İslami esaslara göre kurulduğunu ve gayrimüslimlere verilen "millet" isminin onlara gayrimüslim yani zımmi oldukları için verildiğini biliyorlardı. (Sonradan Müslümanlar da "millet" olduklarını kabul edeceklerdir. Fakat bu kez millet, dini topluluğu değil, siyasileşmiş bir Müslüman-Osmanlı cemaatinin bütününü ifade edecektir.) Osmanlılık bu eski "millet" kavramını şeklen ortadan kaldırmakla beraber gayrimüslimlerin fiili durumunu, yani Müslümanlardan ayrı bir topluluk oluşturdukları gerçeğini yok edememiştir. Bilakis, gayrimüslimler Osmanlılık kavramını benimseyen devletin sonunda Müslümanlardan yana olacağını sezmişlerdi. Osmanlılık kavramı böylece gayrimüslimlerin devletten uzaklaşmalarına yol açmasına karşılık Müslümanların devlet bilinçlerini ve Müslüman kimliklerini güçlendirmelerine yaramıştır.[49]

1878'den sonra "biz" (Müslümanlar) - "onlar" (Ortodoks Hristiyanlar) ayrılığı çok açık bir şekil almıştır. 1876-78 Mebusan Meclisi'ndeki tartışmalara göz atanlar gayrimüslimlerin artık kendilerini Osmanlı devletinde yabancı olarak gördüklerini kolayca anlayabilirler. Halil Ganem gibi Hristiyan bir mebus, Arapların ayrım görüp görmediklerini sorgularken o güne dek Araplar arasından başvezir (sadrazam) tayin edilmediğini de belirtmekten geri kalmamıştır. Ganem aslında bu sözleriyle Hristiyanlar arasından neden vezir tayin edilmediğini soruşturmaktaydı. Gerçi Tanzimat devrinde ve bilhassa Abdülhamit döneminde birçok gayrimüslim yüksek devlet mevkilerine tayin edilmişse de, bunlar cemaatlerini devlete yakınlaştıramamıştır. Bazıları da el altından kendi etnik gruplarının milli hareketlerini desteklemiştir. Osmanlı devletinde 19. yüzyılda ortaya çıkan Müslim-gayrimüslim ikiliğinin siyasi bir yön kazanmasında göçlerin oldukça önemli etkisi olmuştur. Yerlerinden yurtlarından sökülüp atılan göçmenler, başlarına bu felaketin Çerkez, Tatar, Abaza vs. olduklarından değil, Müslüman oldukları için geldiğini biliyorlardı. Türkçe konuşmayan birçok Giritli, Boşnak vs. aynı dili konuşan, aynı ırktan gelen en yakın komşuları tarafından Müslüman oldukları için yerlerinden, mal varlıklardan ve canlarından edildiklerini biliyorlardı. Buna benzer olaylar Bosna-Hırvatistan'da 1992-1995 arasında daha ağır şekilde tekerrür etmiştir. Slav asıllı Müslümanlar, aynı dili konuşan Slav kökenli "kardeşleri" Sırplar ve Hırvatlar tarafından, Müslüman oldukları için öldürülmüşlerdir. Sırplar aslında "Türk" terimini kullanmaktaydılar, çünkü onlar için Türk ile Müslüman aynı anlamı taşımaktaydı. Bu yazının başında göçlerin kimlik değişiminde ve bilinçlenmede ana rol oynadığını belirtmiştik. Rumeli Müslüman halkının maruz kaldığı feci muamele, onların Müslüman (Türk) bilincini kuvvetlendirmiştir. Göçler, Osmanlı devletinde Müslümanların sayısını çok artırdığı gibi, Çerkez, Boşnak, Giritli, Rumelili gibi dar çerçeveli yerel kimliklerin üstünde ve tarihi İslam ve cemaat kimliğinin ötesinde, çok daha geniş modern siyasi anlamlı "milli" bir Osmanlı-Müslüman kimliği ve benliğinin doğmasına yol açmıştır. Evvelce belirttiğimiz gibi bu göçmenlerin ve yerli halkın, Osmanlı hukuk kültürünü paylaştıkları

için (bu hukuk gayrimüslimlere çok sınırlı olarak uygulanmaktaydı) kaynaşmaları kolay olmuştur. Osmanlılık sayesinde, Müslümanlardan oluşan bu yeni Osmanlı toplumu dış görünüşü itibarıyla Avrupa'nın anladığı manada millete benzer yanlara sahip olmakla beraber içyapısı itibarıyla ondan bir hayli farklıydı. Devlet seviyesinde Türkçe konuşan fakat ailelerinde ve topluluklarında mahalli lehçelerini korumuş bu insanlar, yerli halkla veya daha evvel gelmiş göçmenlerle kaynaşarak yeni tipte bir millet oluşturuyordu. Bu millet daha evvelce belirttiğimiz gibi Osmanlı idaresinde yaşamış birçok farklı Müslüman etnik ve dil gruplarından oluşan fakat bu farkların üstünde yeni bir kimliğe sahip modern bir ümmet-millettir. Bu kimliğin belirlenmesi ve kişilerce benimsenmesi ideolojik bir girişimle tamamlanacaktır.

SULTAN II. ABDÜLHAMİT'İN İSLAMCILIK POLİTİKASI

Sultan Abdülhamit'in İslamcılık politikasının bir iç ve bir de dış görünüşü vardır. Dışarıda Panislamizm olarak tanıtılan bu ideolojinin ana amacı, iddia edildiği gibi bütün dünya Müslümanlarını siyasi olarak birleştirmek değildi. Asıl amacı dünya Müslümanlarının halifeliğe olan bağlılıklarını güçlendirmek ve onu gerektiğinde cihada çevirerek veya tehdit unsuru olarak değerlendirerek İngiltere, Rusya ve Fransa'nın, Osmanlı'nın içişlerine karışmalarına karşı baskı aracı olarak kullanılmaktadır. İslamcılığın içerideki ana amacı, yurda gelen göçmenlerin ve kendilerini Osmanlı ve Müslüman sayanların paylaştığı ortak değerleri vurgulayarak, ortama uygunluk sağlayıp kaynaşmalarını ve millet olarak dayanışmalarını kolaylaştırmaktadır. Böylece Osmanlı ümmeti, Osmanlı (Türk) milletine dönüşmekteydi. İslamcılığın diğer amacı, 1878'ten sonra Arap dünyasında baş gösteren bazı ayrılıkçı akımları önlemek ve Arapların da devlet içinde entegrasyonunu sağlamaktı.[50] Rumeli'de ve Anadolu'da yürütülen İslamcılığın sosyal, kültürel, demografik, toplumsal entegrasyon amaçları gütmesine karşılık, Araplar arasında yürütülen İslamcılığın ana amacı Arapların devlet ile siyasi entegrasyonlarını sağlamaktı.

Kısacası Sultan Abdülhamit'in amacı, Arapça konuşulan bölgelerin devletten kopmalarını önlemekti. Sultan Abdülhamit, 1880-1900 döneminde Araplar kazanmak amacıyla onlara yakınlaşmak için elinden geleni yapmışsa da 1900'den sonra Türklüğe önem vermiş ve kendisinin de hanedanın da ve hatta devlet kurucularının da Türk olduğunu ileri sürmüştür. Onun bu çelişik tutumunu belirleyen baş güç, devletin temelini oluşturan Rumeli ve Anadolu vatandaşlarının kendilerine mahsus yeni bir kimliğe kavuşmaları ve bu kimliğin adını "Türk" olarak belirlemeleridir. "Türk" kimliği ırktan değil, Osmanlı tarihinden, siyasi kültüründen ve toplum tercümesinden geliyordu. Rumeli ve Anadolu'da göçler sosyal yapıda değişmeler meydana getirerek tüm yönleriyle bir sosyo-kültürel ve siyasi entegrasyona ve yeni bir toplumun meydana çıkmasına yol açarken, Araplara yönelik entegrasyonun siyasi yönleri ağır basıyordu. Zaten Suriye'nin ve Irak'ın bazı bölgeleri haricinde Arap ülkelerine göçmen de yerleştirilmemiştir. Böylece Arap toplumu öteden beri sahip olduğu kültür, dil, sosyal yapı özelliklerini ve fiili yerel otonomisini korumuştur. Ziya Gökalp'in belirttiği gibi Araplar da ayrı bir modern millet olarak oluşmaktaydılar.[51] Sultan Abdülhamit'in yürüttüğü İslamcılık politikası sağlam felsefi temellerden yoksundur. Pratik yönleri ağır basan bu politikanın ana amacı tüm Müslümanları memnun ederek halifenin prestijini yükseltmekti. Mekke ve Medine'de, Irak'ta mukaddes yerleri onarmak, okullarda ibadete önem vermek, Şazeliye, Rifai, Madani gibi tarikatların liderleriyle işbirliği yapmak gibi birçok girişim İslamcılığın ana faaliyetleri içinde yer alıyordu.[52] Fakat Abdülhamit halifelik sıfatına öncülük vererek tüm Müslümanların halifesi olduğunu ileri sürmekle beraber, Osmanlıların hem sultanı hem de halifesi olduğunu vurgulamıştır. Zaten saltanat temeli üzerine oturtulmamış bir halifeliğin siyasi gücü olamazdı. Diğer yandan Abdülhamit, Avrupa uygarlığının iyi taraflarını takdir ettiğini belirtmiş, İslam dünyasının dogmatikliğe ve hurafelere karşı Batının açtığı ve kazandığı savaş türünden savaş açmasını önermiştir. Şu da bir gerçektir ki, Abdülhamit döneminde tüm alanlarda meydana getirilen maddi reformlar Osmanlı devletini ve toplumunu

kökünden değiştirmiştir. (Bu konuların bazılarını sonra tekrar ele alacağız.) Diğer yandan Abdülhamit'in istibdat (mudakiyetçilik) rejimini alabildiğine geliştirdiğini ve hatta bir ara onu resmen devlet felsefesi yapmak istediğini de gözden uzak tutmamak gerek. Ayrıca Abdülhamit, merkeziyetçiliği en yüksek seviyeye çıkarmıştır.

Sultan Abdülhamit göçlerle çok yakından ilgilenerek Müslümanların göçlerine öncelik verilmesini önermiş ve göç ve yerleşim politikalarına yeni düzenlemeler getirmiştir. (Bu konu uzun uzadıya tartışılabilir.) Göçler, gerçekten Abdülhamit'in İslamcılık politikasını yakından etkilemiştir. Çünkü göçmenlerin yeni sosyal ortamları ile kaynaşmalarını sağlamak için onlarla ortam arasındaki ortak noktaları ortaya çıkarmak gerekiyordu. (Cumhuriyet Türkiyesi'nde Türkiye'nin asıl halkı ile yakın ilişkisi olmayan grupların Türkiye'ye göçmeleri ve vatandaşlığa alınmaları birçok kayda tabi tutulmuştur. Buna karşılık aslı Türk olan veya Osmanlı devleti idaresinde yaşamış Müslümanlar Türkiye'ye göç ederek vatandaş olabilmektedir.)

Sultan Abdülhamit'in, siyasi alanda belki istemeyerek ve bilmeyerek getirdiği en büyük yenilik, ideolojiyi devlete mal etmesi ve devlet eliyle okullarda yürütmesi olmuştur. İdeoloji, siyasi gücü, bilhassa devlet gücünü ele geçirmek veya elde tutmak için kullanılan sübjektif bir siyasi silahtır. Abdülhamit, Osmanlı devleti içinde birliği ve Müslümanların aynı doğrultuda düşünmelerini sağlamak için dini bir ideoloji olarak kullanmıştır. İdeolojinin, maddi (yani siyasi) yönü güçlü olduğu için kullandığı her aracı (din dahil) siyasileştirme yani dünyevileştirme kabiliyeti vardır. Böylece Sultan, İslamiyeti bir ideoloji olarak kullanınca Müslümanların dini bilincini siyasi bilince dönüştürmüş ve Müslüman dini kimliğine diğer tüm kimliklerin üstünde siyasi bir kimlik biçimi vermiştir. Bu arada zaten toplum dini cemaat şeklinde ortaya çıkıp siyasi bakımdan bilinçlenince modern anlamı ile ulus (millet) biçimine bürünmeye yüz tutmuştur. İslamcılık, Osmanlılıkla birleşince etnik köken vs. farkların üstünde yeni bir modern kimlik, ulusal bir siyasi kimlik yaratmıştır. Burada şüphesiz dinin dünyevileşmesi gibi yeni bir sorun ortaya çıkmaktadır ki

modernleşmenin bir anlamı da budur. Modernleşmenin diğer bir ismi muasırlaşmak (çağa uymak) olduğuna göre, buna dünyevileşmek demek de doğrudur. Ahireti esas alan dini görüşün dünyevileşmesi başlı başına bir devrimdir. Böylece din çok kapsamlı geleneksel anlamının yanında dünyevilikle yeni bir boyut almaktadır. Artık Osmanlı yalnızca bir hanedanın değil ayın zamanda bir ülkenin ve bir ulusun da ismidir. Müslüman olmak, İslamiyeti kabul etmek ve tüm Müslümanların paylaştığı birçok geleneği ve kültürü paylaşmanın yanında yerel ve tarihsel ayrılıkların bilincini kabullenmeyi de gerektirmektedir. (Ziya Gökalp bu konuları ele almaya kalkıştığı zaman hem İslamcıların hem de Batıcıların hücumuna uğramıştır. Gökalp'in hatası konuyu tarihe dayanarak tümevarımsal [endüktif] şekilde incelememesi ve yeni sosyal siyasal değişmeyi kendi ortamının koşullarına göre ele almamasıdır. Bunun yerine Gökalp Batı teorilerini kendi toplumuna tatbik etme yolunu tutmuştur.)

Türk ismi Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerinde yaşayan köylülerden, aşiretlerden çok, devleti elinde tutan elitlere ve onların konuştukları dile verilen bir isimdir. Ziya Gökalp daha sonra Türk ismini millete mal edecektir. (Gökalp'in metodolojisini ilerde tekrar ele alacağız.) Yine Abdülhamit devrinde evvelce ortaya çıkan ve Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* piyesi ile ideolojik ifadesini bulan vatan, yani toprak esasına dayanan devlet kavramı genelleşme ve toplum kültüründe kökleşme yolunu bulmuştur. Vatan, yalnızca insanların üstünde yaşadıkları topraklar demek değildir, bilhassa bu topraklara olan bağlılığı ve onun uğrunda yapılacak fedakârlığı da kapsamaktadır. Bu yeni anlamı ile vatan kavramını eski Osmanlı'da bulmak imkânsızdır. Eskiden insanlar din ve padişah için savaşa giderler ve onların uğruna kendilerini feda ederlerdi. Şimdi Osmanlılar, Namık Kemal'in piyesinde belirttiği gibi milletin üzerinde yaşadığı toprak, yani vatan için feda olurlar. Namık Kemal aslında toplumda mevcut olan birçok dini, psikolojik eğilimi ve duyguyu birleştirerek vatana bağlılık ve sadakat üzerine kurulmuş yeni politik bir duygunun, yani vatanseverliğin kaynağını yaratmıştır. *Vatan Yahut Silistre* piyesindeki kahramanlar, Osmanlı devletinin çeşitli bölgele-

rini ve geleneklerini temsil eden bu yeni Osmanlı milletini oluşturan vatansever Müslümanlardır. Göçmenler bu milletin ayrılmaz bir parçasıdır. (Piyesin kadın kahramanı Zekiye, Rumeli kıyafetindedir. Abdullah Çavuş Anadolu Türk tipini temsil eder.) Evvelce de kısaca belirttiğimiz gibi, Abdülhamit'in ilk devirlerde geliştirmek istediği biçimde ümmet-millet kendi diyalektik gelişmesiyle yerini dünyevi siyasi millete bırakmıştır.

YENİ ORTA SINIFLAR VE BİREY-DEVLET İLİŞKİLERİNİN DEĞİŞİMİ

Klasik Osmanlı devletinde orta sınıflar (bunlara eski terimle tabaka demek daha doğrudur) genellikle devletin emrinde veya bizzat devlet hizmetinde çalışıyorlardı ve devletin kontrolü dışında sosyal, ekonomik ve kültürel bir varlık gösteremiyorlardı. Devletin toplumu ve kültürü kontrol etmesi, geniş çapta ekonomiyi ve toprak rejimini kontrol etmesine bağlıydı. Loncalar, gedikler vs. aracılarla devlet, şehirlerin üretim sistemini hem kontrol ediyor, hem de vergilendiriyordu. Tımar sistemi ise hem arazi mülkiyetinin devlet elinde kalmasını sağlayan, hem de vergilerin toplanmasını kolaylaştıran ve bu arada arazinin birkaç toprak sahibinin elinde toplanmasını engelleyen birinci derecede bir silahtı. (Tımarın askeri yönlerini bir yana bırakıyoruz). Eski tımar sisteminin 16. yüzyılda yok olmasına rağmen, devlet, çiftlik, malikâne vs. sistemlere başvurarak eskiden olduğu gibi arazi ve dolayısıyla toplum üzerindeki kontrolünü 19. yüzyıla kadar sürdüregelmiştir. Devleti temsil eden idareci kadronun ana amacı, ekonomik gücün devlet kontrolü ve arzusu dışında birkaç kişinin veya bir grubun elinde toplanmasını engellemekti.

Başta sultan olmak üzere idareci kadro, ekonomik güce sahip olanların, bu gücü siyasi ve askeri güce dönüştürerek devlete hâkim olmak isteyeceklerini pek iyi biliyordu. Devlet ricali ise mat ve mülk toplamakta serbestti. İmaret usulü ve ölen veya idam edilen devlet büyüklerinin mallarının müsadere edilmesi, mal varlığının bir elde toplanmasını ancak kısmen önleyebiliyordu. 19. yüzyılda devlet

ricalinin korkulan gerçekleşmiştir. Daha evvel belirttiğimiz gibi, 19. yüzyılda modern anlamda pazar ekonomisinin Osmanlı devletine girmesi ve Avrupa'nın, Osmanlı topraklarını hem hammadde kaynağı hem de kendi sınai malları satacağı bir pazar haline sokması, Osmanlı ekonomik ve sosyal sistemini kökünden sarsmıştır. Avrupa kapitalizmi her şeyden evvel üretimin ve dağıtımın serbest olmasını istemiştir. Osmanlı devleti, gelişmemiş olmakla beraber her zaman bir pazar ekonomisine sahip olmuştur. Fakat devlet bu ekonomiyi değişen dünya koşullarına uydurmak için, bilhassa Köprülüler zamanında yapılan bazı girişimler bir yana bırakılırsa, hiçbir zaman köklü bir gayret göstermemiştir. Gayret göstermek demek devletin her şeyden evvel ekonomiyi kontrol etmekten vazgeçmesi demekti. Ekonomiyi kontrol ise devlet elitlerinin siyasi güçlerini korumalarının ana koşuluydu.[53] Bugün Türkiye'nin ekonomik alanda çektiği en büyük sıkıntı, devletin anahtar noktalarına yerleşmiş kimselerin, ekonomiyi kontrol sayesinde elde ettikleri siyasi güçlerini (ve kişisel çıkarlarını) kaybetmemek için gerçek anlamda ekonomik reformdan kaçınmalarıdır. Bunun güzel bir örneği ise bu satırlar yazılırken (20-24 Şubat 2001) Türkiye'nin geçirmekte olduğu ekonomik bunalımdır. Bu bunalımı orta derecede ekonomi eğitimi görmüş dürüst herhangi bir idareci önleyebilirdi; bunun için sırtında her şeye hâkim mutlak devlet geleneğini taşımaması yeterliydi. Partilerine eski derebeyi er gibi hâkim olan liderler, şeklen halktan oy almalarına rağmen aslında güçlerini elitlerden, yani devlet etrafında kurulmuş sosyal sınıftan almaktadırlar.

19. yüzyılda devlet 1858 Arazi Kanunnamesi'yle eski toprak rejimini kısmen değiştirerek arazi üzerindeki kontrolünü devam ettirmek istemişse de başarı sağlayamamıştır. Yüzyılın sonunda toprak mülkiyeti geniş çapta bireylerin eline geçmiştir. Çok köklü bir değişim olan bu olayın üzerinde burada fazla durmayarak yalnızca sonuçlarını kısaca ele almak istiyoruz. Osmanlı ekonomik tarihini inceleyenler Avrupa sermayesinin Osmanlı devletinde gayrimüslimlerden oluşan bir ticari burjuva yarattığını ileri sürmüşlerdir. Bu burjuvazinin ana görevi, hammaddeyi üreticiden toplayarak Avrupa'ya satmak ve

Avrupa'nın sınai ürünlerini de kendi ülkesinde pazarlamaktı.[54] Bu görüşe göre Müslüman Osmanlılar ticaretle uğraşmıyordu, çünkü bu konuda ünlü Charles Issawi'ye göre onların ne kabiliyetleri ne de tecrübeleri vardır. Onun için de yalnızca ya bürokraside veya ziraatte çalışmaktadırlar. Bu yanlış görüşün temelinde yatan ana hata, Osmanlı ekonomik-sosyal gelişmesini gerçekçi biçimde ele almayarak başka ülkelerin gelişmelerini esas alan teorilere ve ideolojilere uydurma gayretidir. Osmanlı devletinde toprak mülkiyeti -yabancılara toprak sahibi olma hakkı 1867'de verildiği halde- yine de geniş çapta Müslümanların elinde toplanmıştır. Kasaba ve şehirlerde çok kâr getiren ticari mesleklere girmek için köylerini terk eden Rumların ve Ermenilerin arazilerini Müslümanlar işletiyor, satın alıyor veya onlara el koyuyorlardı. Bu nedenlere, gayrimüslimlerin ziraati terk etmeleri, Rusya'ya göç etmeleri ve uzun süreli savaşlar da eklenince 19. yüzyılda Osmanlı devletinde sürülüp ekilebilen arazinin hemen hemen % 50'sinin neden işletilmediği de kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Daha evvel belirttiğimiz gibi, Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan gelen göçmenler bu boş arazilere yerleştirilmiştir. Onlara verilen arazi, ki milyonlarca dönüme ulaşıyordu, mülk olarak verilmişti veya az zaman içinde mülke dönüştürülmüştü. Böylece sonunda göçler zirai üretimin artmasının baş nedeni olmuştur. Ancak Müslümanlardan oluşan çiftçi ladenin gelir dağılımından gerekli payı alamadıklarını söylemek gerek. Fakat bu durum ziraat alanında çalışan tüm Müslümanlar için geçerli değildir. Her ne kadar zirai ürünlerin toptan satışı ve dış ülkelere ihracı gayrimüslim tüccarların elinde toplanmışsa da bu ürünleri köylüden alıp gayrimüslim toptancıya satanların büyük çoğunluğu çeşitli kökenlerden Müslümanlardan oluşmaktadır. Başka bir deyimle, 1860'lardan sonra doğrudan doğruya zirai üretimle ilgili bir sermayenin bir Müslüman orta sınıfın elinde toplanmaya başladığını söylemek mümkündür. Ziraatta sermaye arasını vergi durumu açıkça göstermektedir. 19. yüzyıl sonunda aşar olarak toplanan verginin 1840-50 yıllarına kıyasla üç misline çıktığı göz önünde tutulursa, zirai üretimde büyük bir artışın olduğu, bu artışın sermaye oluşturduğu ve zirai üretimi kontrol eden kasaba eşrafının

elinde biriktiği aşikâr hale gelecektir.[55] Böylece Osmanlı devletinde 19. yüzyılın ikinci yarısında mülkiyet esasına ve zirai sermayeye dayanan ve çoğunlukla Müslümanlardan oluşan yeni bir sosyal grup ortaya çıkmıştır ki biz buna yeni orta sınıf veya küçük ziraat burjuvazisi demekteyiz. Bunların arasında önemli sayıda göçmen de vardır. Bu grubun gerçek anlamda bir sosyal sınıf olduğunu ileri sürmek olanaksızdır; çünkü bu mülk sahibi kimseler mevkilerinin ve çıkarların siyasi bilincine sahip olamadıkları için kendilerini her şeyden evvel devletin sadık kulu ve cemaatin (dini toplumun) bir üyesi olarak görmektedirler. Bununla beraber, bu grubun devletle olan ilişkilerinde önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu yeni orta sınıf (tabaka), devlet kendi çıkarlarını yani mülklerini güvenceye aldığı ve işlerini desteklediği sürece ona destek olmaktadır. Devlet ters yönde hareket ederse, yani kendi idareci kadrosunun çıkarlarını sağlamak amacıyla bu zirai orta sınıfın güç kaynağı olan mülklerini ellerinden almaya kalkışırsa bu mülk sahiplerinin devlete direnmekten geri kalmayacakları aşikârdır. Âyanların 1768-1831 tarihleri arasında nasıl meydana çıktıkları ve neden ve nasıl yok edildikleri incelenirse ileri sürdüğümüz görüşlerin doğruluğu kendiliğinden ortaya çıkar. Zaten bunun en yakın örneği 1945 sözde Toprak Reformu Kanunu'na karşı oluşan direniştir.[56]Osmanlı devletinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi tarihini bu orta sınıf tayin etmiştir Bu sınıf tüm alanlarda, bazen devlet kadroları ile işbirliği yaparak, bazen onlarla çalışarak toplumu yavaş fakat önü alınamaz bir değişikliğe götürmüştür. Bu orta sınıfın ortaya çıkışında ve gelişmesinde göçmenler, yerleşim bölgelerine ve gelişme seviyelerine göre önemli roller oynamışlardır.[57] Göçmen elitlerin ve zenginlerinin şehir ve kasabalara yerleştiklerini, göçmenlerin toplum içinde daha yüksek sosyal bir mevki elde etmek için kabiliyetlerini geliştirdiklerini ve girişimciliğe önem verdiklerini daha evvel belirtmiştik. Ayrıca mevcut siyasi gelenekler ve ortak kültür ve din sayesinde göçmenlerin yerleştikleri yerlerde yaşayan halk ile oldukça kolay uyum sağladıklarını da dile getirmiştik. Ancak göçmenle yerli halkın çabuk kaynaştığı

yerlerin bilhassa şehirler ve kasabalar olduğunu ve yeni toplumun ve kültürün bu yörelerde ortaya çıktığını tekrar vurgulamak yerinde olur. Bu koşullar altında oluşan bu yeni Osmanlı orta sınıfı, cemaat ruhlu kasaba ve köy halkının geleneksel kültürünü paylaşırken, aynı zamanda kendine has rasyonel, yani akılcı bir yaklaşım ve dünyevilik de göstermiştir. Din, yani İslam karşısında da bu orta sınıfın kendine mahsus akılcı bir tutumu vardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Nakşibendiliğin (Halidi kolunun) nasıl akılcı bir değişime uğradığı ve bu yeni Nakşibendiliğin bu orta sınıf arasında nasıl kök saldığı göz önünde tutulursa, Anadolu'nun ve Rumeli'nin ne türden derin bir sosyal ve entelektüel devrim geçirdiği kendiliğinden ortaya çıkar. Hatta bir adım daha ileri gidilerek Kafkas ve Rusya göçmenlerinin bu yeni anlamda Nakşibendiliğin Türkleşmesinde, genelleşmesinde ve halkçı bir boyut almasında önemli rolleri olduğu gözlenebilir. Çok önemli ve çok yönlü olan bu konuyu burada bırakmak istiyoruz. Bu yeni orta sınıf, gerektiğinde, kültür ve görüşlerini paylaştığı kasaba ve köy halkı ile beraberce "millet"in bir parçası olduğunu iddia ederek onların adına siyasi fikirler ileri sürmekten de geri kalmamıştır. İdari reformlar sayesinde kurulan vilayet ve belediye meclislerinin idare kurulu üyeleri genellikle bu mal sahibi Osmanlı-Müslüman orta sınıfa mensup kimselerden oluşmuştur. 1876-78 Mebusan Meclisleri üyelerinin birçoğu yine bu orta sınıftan gelmiştir. Sultan Abdülhamit bu Müslüman-Osmanlı orta sınıfının ortaya çıkmasına birçok yönden yardım etmekle birlikte, ona ne hâkim olabilmiş, ne de onu istediği şekilde yönlendirebilmiştir.[58] Mebusan Meclisi'nde ve hatta Birinci Büyük Millet Meclisi'nde yapılan tartışmalar, bu yeni orta sınıfın ideolojik yapısı, felsefesi ve beklentileri hakkında çok iyi bir fikir vermektedir. Ayrıca bu tartışmalarda bu orta sınıfın oğullarının ve torunlarının, neden ve nasıl Abdülhamit'i 1909'da tahttan indirerek, Osmanlı devletinin varlığına son verip Cumhuriyet Türkiyesi'ni kurdukları çok iyi anlatılmaktadır. Bu temel gelişmeleri doruk noktasına çıkaran ve Osmanlı ve Türkiye devletlerinin mukadderatını hazırlayan yeni entelektüel elitler, bu orta sınıfın içinden çıkmışlardır. Bu yeni elitlerin çoğu Abdülhamit zamanında kurulan okullarda yetişmiştir.

Eğitim sayesinde elit pozisyonu elde etmişler ve toplumu yeni siyasi, ideolojik yöntemlerle yönetme yolunu tutmuşlardır. Modern eğitimin temelinde yatan felsefe, yerli halk ve göçmen çocuklarının birbirine kaynaşmalarını sağlayarak yeni bir idareci kadronun yetişmesini sağlamıştır. Bu yeni elit, geldikleri sosyal köken ne olursa olsun devlet etrafında kümeleşerek eski Osmanlı idareci kadrosunun karşısına çıkmış ve 1908'den başlayarak 1913'den ve 1919'dan sonra siyasi ve sosyal alanlarda bu eski kadronun yerine geçmiştir.

EĞİTİM SİSTEMİ VE YENİ ELİTLERİN (GÜZİDELERİN) DOĞUŞU

Modern eğitimin ana karakteristiği akılcı olmasıdır. Akıla dayanan -soru soran, eleştiren, eşyanın ve olayların nedenleri ve sonuçları arasında bağlantı kuran düşünceyi esas alan- bu eğitim sisteminin Avrupa'dan mı alındığı veya bunun İslamın temeli olan akılcılığa dönüş olup olmadığı konusunu tartışmak yersizdir. İnkâr edilemeyecek bir gerçek varsa o da üç kademeli eğitimi esas gören 1869 tarihli eğitim kanununun Sultan Abdülhamit devrinde yürürlüğe girmiş olduğudur. Bu eğitimin bizi ilgilendiren yönleri şunlardır;

a. Bu eğitim modern, yani akılcıdır ve 19. yüzyılın sonunda geniş çapta devletin denetimine geçmiştir. Devlet (veya devlete hâkim olan kimseler) eğitim sistemine de hâkim olunca, okullar ve ders kitapları yoluyla öğrencilere istediği bilgileri, istediği şekilde vererek aynı düşünce ve görüşe sahip insanlar yetiştirebilmiştir. Abdülhamit, padişaha sadık, itaatkâr ve dine bağlı bir kitle yetiştirmek için çok sayıda okul açmıştır. Aynı okulları İttihat ve Terakki 1908'den sonra, sultanı ve onun istibdadını yermek ve kendi felsefesini yürütmek için kullanmıştır. Okullar aynı görüşe sahip olan ve aynı değerleri paylaşan bir kitle yetiştirebilirler. Bu nedenle, kültürce homojenleşmiş ortak düşüncelere sahip bir tebaaya sahip olmak modern anlamda bir millet oluşturmak için kaçınılmaz bir koşuldur. Demokratik veya demokratik olmayan

bir ulus yetiştirmek, eğitim sisteminin siyasi ve felsefi değerlerine ve yaklaşımlarına bağlıdır.

b. Modern eğitim, halka açılınca sosyal mobilite yaratarak toplumun tabanında bulunan birçok kimseye ekonomik, sosyal ve siyasal bakımdan yükselme imkânı vermiştir. Böylece modern eğitim göçmenlere hem sosyal olarak yükselmek için yeni imkânlar yaratmış, hem de onların kendi aralarında ve yerli halkla kaynaşmalarını sağlamıştır.

c. Modern eğitim elitlerin seçimi için yeni ve çokyanlı bir kriter getirmiştir. Böylece modern eğitim, bu eğitimi görmüş kimselerin (veya bu eğitimin temsil ettiği modernizmi savunduklarını iddia edenlerin ve inananların) devlet iktidarını ellerine geçirmelerine hem neden hem de gerekçe olmuştur. Genellikle etkili siyasi elitler devlet yüksek okullarında yetişmiştir. Oysa devlet bu okulları her şeyden evvel kendine eleman yetiştirmek ve topluma hâkim olabilmek için kurmuştu, topluma hizmet etmek amacıyla değil. (Devlet memurlarının vazifelerini "vatana hizmet" olarak görmeleri, tartışılacak bir konudur.)

d. Okullar ve okullarda kullanılan ders kitapları, göçmen, yerli, etnik vs. farkların ötesinde aynı düşüncelere ve dünya görüşüne sahip bir elit kitlesi yetiştirmiştir. Osmanlı devletinin geçirdiği toplumsal değişiklikleri ve siyasi tecrübeleri yeni ve değişik bir açıdan algılayan bu yeni elitlerin kimliği her ne kadar eski isimler altında açıklanmaktaysa da aslında nitelik bakımından bu elitlerin kişilikleri ve kimlikleri eski kimliklerinden çok farklıdır. Kullanılmakta olan Müslüman, Osmanlı ve Türk terimleri eskiye göre farklı manalar taşımaktadır.

Kısaca okul durumunu gözden geçirelim. Abdülhamit'in tahta çıkışında mevcut olan 18.947 ilkokula (mekâtib-i sıbyaniye ve ibtidaiye) 1893'e kadar 9649 okul daha eklenmiştir. Bunlardan 5138 tanesi usul-i cedideye, yani modern eğitime çevrilmiştir. Eskiden cemaatin idaresinde olan okullar Abdülhamit devrinde devlet denetimine alınmış ve her okulda aynı ders kitapları okutulmuştur.[59] Eğitimin amacının, padişaha sadık ve itaatkâr, İslama bağlı ve mutlakıyeti

sorgulamadan kabul edecek bir kuşak yaratmak olmasına karşın, akılcı dünyevi bilgiler veren derslerin eğitime girmesi ve hâkim olması sonucunda dünya konularına dönük öğrenciler yetiştirilmiştir. Yüzyılın sonunda Osmanlı devletindeki tüm kasaba ve şehirler ile civar köylerin tamamında, bilhassa Rumeli ve Anadolu'da oldukça yüksek sayıda okul bulunmaktaydı. Edirne, Aydın, Adana, Erzurum, Selanik, Bursa, Trabzon, Kosova, Manastır, Yanya gibi yerlerde 1000 nüfusa isabet eden ilkokul öğrencisi sayısı 120 ile 41 kişi arasında değişirken Basra, Bidis, Bağdat vilayetlerinde 1000'de 178 ile 34.8 arasında değişiyordu. Önemli olan nokta, ilk modern eğitimin Osmanlı devletinin en alt tabakalarına yerleşmiş olması ve yeni elitlerin yetiştirilmesinde temel olmasıdır. Konumuzu ilgilendiren asıl okullar ise rüştiyeler ve idadilerdir.

Rüştiyeler bugünkü ortaokul ve lise arasında bir yere sahipti. İdadiler üst lise sınıfları ve birinci ve hatta ikinci yıl üniversite eğitimine tekabül ediyordu. İdadilerin üzerinde olan sultani okulların sayısı önemsizdir; onların da üzerinde, üniversite düzeyinde, en üst derecede elit yetiştiren meslek okulları (hukuk, maliye, tıp, ziraat vs.) bulunmaktadır. Ayrıca sivil okullar gibi askeri rüştiyeler (34 kadar) ve Harp Okulu ile Abdülhamit zamanında kurulan Erkân-ı Harbiye vardır. Böylece Osmanlı tarihinde devlet, okul yoluyla kademeli olarak yeni bir elit grubu yetiştirme yolunu tutmuştu. Rüştiyeden meslek okullarına kadar tüm Osmanlı orta ve üst derece okullarına kayıtlı öğrenci sayısı yılda yaklaşık doksan ve yüz bin öğrenci arasındadır ki bunların büyük bir kısmı daha sonra idareci sınıf yani elit sayılan tabakayı oluşturacaktı.[60] Ana amaç, devlete, yani devleti oluşturan yaklaşık yüz bin kişilik (Abdülhamit devri sonu) bürokrasi kadrosuna adam yetiştirmektir. Bunun dışında kalan okumuş "efendiler", entelektüel (münevverler-aydınlar) tabakayı oluşturacaklardır. 18. yüzyıla kadar adalet, güvenlik, vergi gibi ana devlet fonksiyonlarını yerine getirmekle görevli bürokrasi, 19. yüzyılın sonunda artık eğitim, sağlık, taşıma, tarım gibi birçok alanda da pratik hizmet vermek zorunda kalmıştır. Otoriteyi ve devleti temsil etme yetkisini hizmetten çok üstün tutan bürokrasi, yeni elitlerin baş temsilcisi olmuştur. Sivil

olan bu bürokrasi kendini aydın grubunun bir parçası saymaktadır. Böylece devleti temsil etmek, düşünce akımlarına önderlik etmek ve nihayet sözde "halka hizmet" gibi fonksiyonlar bu yeni bürokrat-aydın sınıfın elinde toplanmıştır. 19. yüzyılın sonunda askeri elit sınıfın mensupları yani subaylar, gördükleri mesleki eğitim ve kendi okullarında kullanılan ders kitapları sayesinde sivil elitlerden profesyonel bakımdan ayrılmakla beraber, hem ideolojik ve sosyal köken, hem de çocukluklarında halk kültürüne aşina olmaları bakımından birbirlerine yakındırlar. Bu yeni elitler 20. yüzyılın başlarında iki ana düşünce etrafında birleşmektedir; modernlik (muasırlaşma) ve milliyet. Bizi burada ilgilendiren ana konu milliyetin anlamı ve kapsamıdır. Hemen şunu belirtmek gerekir ki bu milliyet terimi her şeyden evvel yeni bir siyasi kimlik ifadesidir. Milliyet konusu, 1850'den sonra kapitalizmin girmesi, göçlerin çoğalması, ulaşım imkânlarının artması ve diğer sosyo-ekonomik güçlerin etkisiyle meydana gelen yeni sosyal yapının kendine yeni bir toplumsal kimlik aramasını ifade eder. Daha evvel belirttiğimiz gibi bu yeni sosyal yapının ortaya çıkışı, Osmanlılığın yarattığı siyasi çerçeve içinde (Osmanlı milleti çerçevesi içinde) oluştuğu için oldukça serbest, yani diyalektik bir biçimde kendi özüne uygun gelişme imkânını bulmuştur. 18. yüzyıla kadar Osmanlı toplumunun geçirdiği derin değişiklikler hanedan devleti (Devlet-i Âl-i Osman) mihveri etrafında döndüğü için devletin temelinde yatan insanların kültürleri ve kimlikleri devlet seviyesinde ifade imkânı bulamamıştı. Osmanlılık ise siyasi bir kimliktir ve milletin kimliğini ifade etmektedir. Osmanlılık hakkında evvelce söylediklerimizi vurgulamak için şu ana noktaları tekrarlamamız gerekiyor: Osmanlılık kavramı din ve dil farkı gözetmeksizin bir Osmanlı milleti yaratma amacını güdüyordu. Hristiyanlar, Osmanlılık kavramım kendilerinin asimilasyonunu hedef alan ideolojik bir tuzak olarak gördükleri için Osmanlı olmayı hiçbir zaman gerçek anlamda kabul etmemişlerdir. Kabul edenler çıkarlarını ön planda tutan zengin fakat küçük gruplardı; Bulgaristan'da çorbacı olarak bilinen toprak sahipleri, İstanbul'un zengin Rum ve Ermenileri (amira eşrafı) gibi. Müslümanlar ise Osmanlılığı Müslümanlığın bir parçası ola-

rak benimsemişlerdir. Bu benimseyişin II. Abdülhamit'in İslamiyet ideolojisini yaygınlaştırmasını çok kolaylaştırdığını ve Osmanlı-Müslüman ümmetini bir Osmanlı-Müslüman milleti haline dönüştürerek siyasileştirdiğini belirtmiştik. Ortaya çıkan din kökenli bu "milli" Osmanlı-Müslüman toplumunun, tarihi koşullar nedeniyle Rumeli'de ve Anadolu'da kısa zaman içinde bir Müslüman Türk topluluğuna dönüştüğünü söylemiştik. Arapça konuşulan ülkelerde ise, (bilhassa Arabistan, Mısır, Sudan gibi yerlerde), Arap kimliği hâkim hale gelmiş ve bir Arap milleti oluşmaya yüz tutmuştur. Başka bir deyimle, bu yeni kimlik din birliğine dayanmakla beraber onun çok ötesinde, siyasi gücünü ortak tarihi tecrübe, siyasi kültür ve dilden alan bir kimliktir. Osmanlılık ve Müslümanlık, Arapları ve Türkleri bir araya getirmeye çabalarken, tarihi tecrübe, dil, yaşayış biçimleri, gelenekler, anlayış vs. onları siyasi bakımdan birbirinden ayrı tutmuştur.

Rumeli'de ve Anadolu'da doğan bu yeni toplumun siyasi anlamda "milli" bir kimlik kazanması için koşullara uygun bir ideolojiye ve bu ideolojiyi yayacak bir eğitim sistemi ile bürokrat-entelektüel bir kadroya ihtiyacı vardır. Bir bakıma bu elitlerin görevi, tarihin ve sosyopolitik gelişmelerin ortaya çıkardığı bu siyasi varlığa, yani "millete" bir isim vermektir. Ziya Gökalp, bu eski Osmanlı-Müslüman topluluğunun göçler ve sınıflaşma ile temelinden bir yapı değişimine uğradığını çok iyi sezmiş, fakat onu ne anlayabilmiş ne de doğru olarak tanıtmıştır. Olayların gelişimini kendi öz tarihi çerçeveleri içinde incelemek ve bu yeni anlamda siyasi milletin doğuşunu kendi özel koşulları içinde incelemek yerine Gökalp, Batı sosyolojisinin kalıplarını bu gelişim üzerine geçirivermek yolunu tutmuştur. Gökalp'in ileri sürdüğü teori şu idi: Nasıl ki Roma İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra birçok millet ortaya çıkmışsa, suni bir kalıp olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra da, uzun süre kimliği tanınmamış olan Türk milleti tekrar ortaya çıkmıştır. Etnik kimliği "milli" kimlikle bir tutan bu görüş, sağlam bir temelden mahrumdur. İdeolojik çekiciliği fazla olan bu teori, günün siyasi ihtiyaçlarına uygun olmakla beraber hem tarihi gelişmelerin hem de

sosyo-kültürel gerçeklerin dışında kalıyordu. Gerçekten yeni modern bir Türk ulusu ortaya çıkmaktaydı. Fakat bu ulus İslam öncesi dilini, bazı geleneklerini ve ismini sinesinde muhafaza etmekle beraber hem iç hem de dış yapısı itibarıyla yeni bir varlıktı ve temelinde Rumeli-Anadolu Osmanlı-Müslüman cemaati vardı. Aslında elitler toplumun kimliğini değil kendi sosyo-kültürel kimliklerini tarif etme çabasındaydılar. Tarihi, olduğu gibi değil de günün siyasi ihtiyaçlarına göre yorumlamak bir bakıma doğaldır. Tanımı elitler yapmaktadır. Toplumun alt kısmında, yani köylerde, kasabalarda hatta şehirlerin dış mahallelerinde yerleşmiş yerli ve göçmen halk (bir kuşak sonra göçmen çocukları "yerli" halktan ayrılamaz hale gelir) arasında kaynaşmanın yavaş olmasına karşılık, elitler arasındaki kaynaşma okullar ve ders programları sayesinde hem hızlı hem de oldukça derin olmaktadır. Elitler kendi kimliklerini okulda belirleyince bunu alt tabakalara yayma yolunu aramışlardır. Yeni toplumun kimliğini tayin ve tarif etmek ve sonra da okullar aracılığıyla toplumun alt kısımlarına bunu tanıtmak elitlerin vazifesidir. Bu yeni kimlik daha 1890'lardan beri "Türk" olarak tanıtılmaya başlanmıştır. Bu kimlik her şeyden evvel okullarda oluşmuştur.

Elitlerin düşünce ve ideolojik tutum bakımından yetişmelerinde ve bu yeni kimliğin yayılmasında, kullanılan ders kitaplarının içeriğinin ve bilhassa okullardaki sosyalizasyonun birinci derecede rolü olmuştur. Ancak ders kitaplarının, belirli görüşlere ve ideolojik eğilimlere göre hazırlanmalarına rağmen, kimlik yaratmanın tek aracı olduğunu söylemek imkânsızdır. Her insan topluluğu, okullardan, fikir kulüplerinden tutunuz da hapishanelere kadar kendine has sosyalizasyon (karşılıklı konuşmalar, gizli kitaplar okuma, dedikodular, yazışmalar vs.) metotları izleyerek yeni bilgiler üreten, kendine sunulan bilgileri değerlendiren, kabul eden veya reddeden ve sonunda resmi makamların ürettikleri teorilerden çok farklı sonuçlar yaratan kolektif bir düşünce mekanizmasına sahiptir. Bu olguyu Abdülhamit döneminde çok açık olarak görmek mümkündür. Bu devirde ders kitapları padişaha, devlete, dine ve geleneklere bağlılığı ön plana çıkarmasına karşılık, sosyalizasyon, öğrencilere Abdülhamit'i müs-

tebit, gerici bir hükümdar olarak tasvir etmekteydi. Öğrencilerin ve entelektüellerin önemli bir kısmının, hatta birçok din adamının Abdülhamit hakkındaki imajı, onun müstebit bir hükümdar olmasıydı. Şunu da belirtmek gerekir ki, devlet ve hanedan geleneklerine bağlılığı ön planda tutmalarına karşın, tutucu (muhafazakâr) bir elit grubunun düşünce şekli de derin bir değişim geçirmişti. Daha evvel belirttiğimiz gibi Nakşibendilik modern-milli ve akılcı bir şekil alarak Ziauddin Gümüşhanevi ve sonra da Said-i Nursi ile dünyevileşme ve "millileşme" yolunu tutmuştur. Şüphesiz ki 19. yüzyılın sonunda en çok okunan isim, milliyet kavramını yurtseverlikle birleştirerek hem modernist ve hem de muhafazakâr elitleri aynı kimlik altında birleştiren Namık Kemal olmuştur. Modernistlerin Namık Kemal'in hürriyet düşüncesini vatanseverliğin kaçınılmaz şartı olarak görmelerine karşılık, muhafazakârlar vatanseverliğe din sevgisinin bir ifadesi olarak bakmışlardır. (İki grubun görüşleri birbirine çok yakındır; zira, kendilerini aynı vatanın -toprak esası üzerine kurulmuş vatanın- parçası, savunucusu olarak görmüşlerdir.) Sanki modernistlerle dinciler *Hubb-ul vatan min el iman* (Vatan sevgisi imanın bir parçasıdır) hadisini kabul etme konusunda anlaşmışlardır. Sultan Abdülhamit ise 1908'e kadar vatan sevgisini halifeye sevgi ve itaat olarak görmüş, milliyetçiliği mahkûm etmiş, fakat ondan sonra o da Namık Kemal gibi vatan sevgisinin vatana ait olduğunu kabul etmiştir. Eğer 1860-1918 arasında yayımlanmış edebi ürünler objektif olarak incelenirse Cumhuriyet kuşaklarının fikir yapısının, dünya görüşünün ve nihayet kimliğinin edebiyat alanında oluşmuş olduğu görülür. İbrahim Şinasi'den Ahmet Mithat Efendi'ye kadar yetişen şairler ve yazarlar bu yeni toplumun düşüncelerini, duygularını ve beklentilerini dile getirmişlerdir.[61] Bilhassa Ahmet Mithat Efendi bu yeni kimlik konusuna *Üss-i İnkılab* adlı eserinde çok yakından dokunmuştur.[62] Biz bu dönem edebiyatına bir süre "Osmanlı" dedikten sonra bugün onu Türk edebiyatının temeli ve ayrılmaz bir parçası olarak görmekteyiz (hem de Osmanlı'yı inkâr ederek). Bu yeni toplumda beliren yeni kimliğin adı neydi? Konunun en tartışmalı ve bölücü yanı budur,

çünkü 19. yüzyılın sonunda bu yeni kimliğe verilen isim "Türk"tür ve elitlerin ezici çoğunluğu bu ismi kullanmıştır.

Avrupa'da 18. yüzyılda -ve hatta daha önce- ortaya çıkan modern devletler ve kimlikleri onların kullandıkları dile göre adlandırıldığı için Avrupalılar da Osmanlı devletini genellikle Türkiye olarak isimlendirmişlerdir. Osmanlı devletinin kurucuları Türk asıllı olmalarına rağmen devleti eski Müslüman geleneklerine uygun olarak hanedan devleti olarak kurmuşlar ve Osmanlı olarak adlandırmışlardır. Tazimattan sonra hanedan isminin Osmanlılık ideolojisi yoluyla ortaya çıkmakta olan yeni topluma verilmiş olmasına karşın, bu yeni toplumun, başka türden bir yapıya ve kimliğe sahip olması nedeniyle hanedan devleti kavramıyla uyuşmadığını belirtmiştik. Osmanlı devletinin dili her zaman Türkçe olmuştur. Her ne kadar Osmanlıca ve Türkçe'yi iki ayrı dil olarak görenler varsa da, Osmanlıca (devlet elitlerinin dili olmakla beraber) aslında Türkçe'dir. Ziya Gökalp Osmanlıca' yı halkın konuştuğu dilden farklı, idareci elitin dili olarak görmüşse de bu ayrım temelsizdir. Çünkü 19. yüzyılda devlet dili ile halk dili gazeteler ve edebiyat sayesinde birbirine benzer olmuştur. Bununla beraber 19. yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlayan "Türk" terimi yalnızca devletin dilini değil aynı zamanda ortaya çıkmakta olan yeni toplumun kimliğini de ifade etmektedir. 1870'ten sonra halka mal olmaya başlayan Türkçe, dil olarak ne eski devlet Osmanlıca'sıdır ne de halkın dilidir; onların birleşiminden oluşan, devlet müdahalesine lüzum görmeyen ve yeni bir şekil ve varlık kazanan modern bir Türkçe'dir. Türk ismi ise köylerde, aşiretlerde yaşayan, etnik bakımdan yalnızca Türk kökenli kimselere değil, demografik kaynaşmanın sonucunda ortaya çıkan yeni topluma verilen isimdir. Elitler, etnik kökenleri ne olursa olsun (hatta evlerinde kendi dillerini konuşmalarına rağmen ki bu genellikle ancak bir veya iki kuşak için geçerlidir) kendilerini bu yeni anlam ile Türk kimliğine sahip olarak görmüşler ve ona öncelik vermişlerdir. "Türk", her şeyden evvel yeni okullarda yetişen Müslüman Osmanlılardan oluşan elitlerdir ve onlar sosyal ve etnik kökenlerinin bazı farklar göstermelerine karşılık ideoloji ve kimlik bakımından birbirinden farksız yeni bir

toplumun liderleri durumundadırlar. İdeoloji bakımından eğilimleri Batıcı veya muhafazakâr olsa da bu elitler kendilerini modernist, yani muasırlaşmayı kabul etmiş dinamik bir devletin ve toplumun parçası olarak görmektedirler. Daha derine inilirse, bu modern "Türkleri" oluşturan psikolojik temellerin Osmanlılığa ve Müslümanlığa dayandığı görülür. Ancak onlar için Osmanlılık artık hanedanı değil, halen veya eskiden Osmanlı sınırları içinde yaşayan Müslüman halkı ve bu halkın oluşturduğu yeni toplumu tanımlamaktadır. Yeni Türk terimi, çok eski olmakla beraber, içeriği bakımından eskiden "Türk" terimi içinde mevcut olmayan birçok siyasi ve kültürel değeri kapsayan yeni boyutlara sahip yeni bir terim ve ulusal bir kavramdır.

Biz burada Orta Asya'ya kadar varan etnik Türk kökenlerini bir yana atmıyoruz. Ancak 19. yüzyılda ortaya çıkan yeni toplumun ve milletin, bu eski unsurları da içine almakla beraber, aynı zamanda çağına uymaya çalışan çok değişik modern bir siyasi varlık olduğunu vurgulamak istiyoruz. Bu yeni milletin etnik bakımdan Türk olmayan birçok grubun geleneklerini, kültürlerini ve hatta dillerinin bir kısmını da kapsadığı bir gerçektir. Bu yeni milletin en güzel tanımı, Misak-ı Milli kavramıyla yapılmıştır:

> Bu mütareke hattı içinde dinen ırken ve aslen müttehit yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedakârlık hissiyle meşhum hukuk-ı ırkıye ve içtimaiyeleriyle şerait-i mubitiyelerine tamamıyla riayetkâr Osmanlı İslam ekseriyetiyle meskûn bulunan aksamın heyet-i mecmuası hakikaten veya hükmen hiç bir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür.[63] (Burada "kültür" terimi "millet"e tekabül eder.)

Misak-ı Milli'nin başmimarı Atatürk'tür. Onu bu misak içindeki fikirlerden ayırmak, bu misakı inkâr etmek demektir.

Bu milletin ortak kültürüne örnek olarak, birçok uluslararası ödül kazanan Türk folklor ekiplerinin oynadığı oyunları göstermek mümkündür. Bu "Türk" oyunlarının (bugün bunların Türk oyunu olduğundan şüphe etmemek gerekir) içinde Anadolu'da yaşamış ve yaşamakta olan birçok etnik grubun müzik ve dans kültürünün

kalıntıları bulunmaktadır: Karadeniz ve Silifke folkloru, kökenleri birbirinden ne kadar farklı olursa olsun bugün artık Türk folklorudur.

Kimlik konularını, bu arada modern Türk kimliğinin nasıl oluştuğu konusunu başka bir çalışmamızda etraflıca incelediğimiz için onun üzerinde fazla durmak istemiyoruz. Ancak yazımızı sonuçlandırmadan evvel bu konuyu ilk defa ele alan Ziya Gökalp ile Yusuf Akçura'nın "millet" tariflerinin yetersiz olduğunu belirtmek istiyoruz. Ziya Gökalp'in birçok isabetli görüşünün yanında bazı yanlış yaklaşımları da vardır; sosyolojiyi sosyal ilimlerin baştacı olarak görmüş ve tarihi artık lüzumsuz ve yok olmaya mahkûm bir bilim kolu sayarak bir yana atmıştır. Aynı iddia ile 1970'te ortaya çıkan ABD'li ve Avrupalı sosyal bilimciler de sonunda tarihi etütlerin değerini anlamışlardır. Tarih, ideolojileri besleyen bir bilim dalı olabildiği gibi geçmiş olayların objektif aynasıdır da; yeter ki tarihçi elindeki bir malzemeyi doğru ve objektif olarak kullanmasını bilsin. Gökalp, Durkheim ve Sorel gibi sosyologlarının fikirlerini alırken Türk toplumunun kendi tarihi ve sosyo-kültürel ortamı içindeki gelişimini görmekten kaçınmıştır. O, binlerce sene evvel oluşmuş ve günümüze kadar değişmeden gelmiş bir millet kimliğini kabul etmiştir. Ona göre milletler imparatorluk ve ümmet içinde yaşadıktan sonra tekrar milli varlıklarına kavuşmak için çabalamaktadırlar. Çok tutarlı gibi görünen bu teori, imparatorluk veya ümmet içine giren ve genellikle iç dayanışması kan esasına dayanan aşiretlerin "millet" olmadıkları gerçeğini göz önünde tutmamaktadır. Aslında çeşitli aşiretler ve gruplar birbirleriyle kaynaşıp yeni topluluklar şeklinde ortaya çıkmaktadırlar ve "millet"in bir parçası oldukları halde eski kimliklerini koruyabilmektedirler. Fakat Ziya Gökalp'in güçlü bir gözlem kabiliyeti vardır. O, meydana gelen değişiklikleri görmezden gelmemekle birlikte, bu gelişmelere sosyoloji adına siyasi bir yorum getirmiştir. Çalışmalarının belkemiğini oluşturan *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaştırmak* adlı kitabında Gökalp, bu değişmeleri ele almışsa da vardığı sonuç ideolojik düzeyde kalmıştır.[64] Milleti ırk üzerine dayandırmak isteyen Akçura, sağlam bazı sosyal gözlemler yapmakla birlikte (üstelik Osmanlı tarihini inceleyen doktora tezine

rağmen) yine ideolojiyi ön plana koymuştur. Benim birinci eleştirim, Ziya Gökalp'in çalışmalarını okumadan ve düşüncelerini anlamadan onu bir ideoloji peygamberi sayanlara yöneltilmiştir. Öte yandan Gökalp'in ateist olduğunu ve Müslümanlığı inkâr ettiğini ileri sürenler ise onun din hakkındaki düşüncelerini gözden uzak tutmuşlardır. Aslında Gökalp Osmanlı devletinin son yıllarında yetişen gerçekten büyük bir düşünürdür. Fakat Gökalp, tarihin yaşayan toplumu anlamak için nasıl bir anahtar olduğunu anlamamıştır. Sosyal bilimlerin metodolojisini ve kavramlarını tarih ile birleştirip hareket etmiş olsaydı farklı sonuçlar elde edebilirdi. Şahsen onun çalışmalarından çok şeyler öğrendim, fakat millet ve milliyet gibi can alıcı meselelerde gerçekçi tarih metotlarını kullanarak sıhhatli sonuçlara ulaşabildiğini söyleyemem. Aynı husus Akçura için de geçerlidir.

Bu arada dinin, yani İslamiyetin, modernleşmede ve kimlik değişimlerinde oynadığı can alıcı rolü inkâr eden "modern" sosyal bilimciler ve tarihçiler de Türk milletinin nasıl oluştuğunu gerektiği gibi açıklayamamışlardır. Dini sosyal bir güç olarak görmek, yani dinin sosyal, kültürel, siyasal yönlerini ve etkilerini saptamak, dinin vahilik yönünü inkâr veya kabul anlamına gelmez. Bu, kişisel bir seçimdir. Ancak Osmanlılığın, İslamiyetin, modernleşmenin, gelenekselliğin bu kadar büyük rol oynadığı Türkiye gibi bir ülkede bu güçleri hesaba katmadan incelemeye girişmek sağlıklı sonuçlar vermeyecektir. Biz bu ana meseleyi, yani modern anlamda bir Türk milletinin ortaya çıkışına göçlerin katkısı konusunu incelerken kimlik sorununa ancak genel olarak dokunabildik. Tüm bu konuları başka bir çalışmamızda etraflıca ele aldığımız için burada üzerinde daha fazla durma lüzumunu görmedik. Zaten bu yazının göç konusuna bir önsöz olmaktan ötede bir iddiası yoktur.

SONUÇ

Tekrar edecek olursak, bu önsözün ana amacı, göçlerin nedenleri ve etkileri hakkında çok genel bir fikir vermektir. Yine çok genel olarak incelediğimiz bazı konuları göçle ilgili gördüğümüz için ele

aldık. Tüketircesine ele alınmamış olmakla beraber bu konuların incelenmesi, göçün, bilhassa Türkiye gibi göçlerden müteşekkil bir ulusun hayatında ne kadar önemli bir yeri olduğunu açık olarak göstermektedir. Benim ana temennim, Türkiye'de göçlerle ilgili kavramların, metotların, yaklaşımların vs. tümünü etraflıca inceleyen, her hatamdan modern ve Türkiye gerçeklerine uygun bir göçler enstitüsünün kurulmasıdır. Türkiye tarihini ve değişimlerini dışarıdan alınan kavramsal ve teorik modellere uydurma çabası yerine, olaylara ampirik olarak ve Türkiye'nin kendi tarihi, kültürel ve toplumsal koşulları içinden bakma zamanı gelmiştir.[65] Bu enstitünün çalışmalarını yönlendirmek için gerekli materyal bizzat Türkiye'nin kendisindedir.

EKLER

GÖÇLERLE İLGİLİ OSMANLI MEVZUATINDAN ÖRNEKLER

Aşağıda sunduğumuz dört örnekten birincisi, 1323 tarihli Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Teşkilat Hakkındaki Nizamname taslağının beş maddesini kapsamaktadır. Nizamnamenin diğer 13 maddesi buraya alınmamıştır. Bu maddeler muhacirlerin yerleştirilmesini ve onlara ev inşa edilmesini kapsar. Komisyon, başkanı padişah olmak üzere, biri ordu ikisi mülkiye mensubu olmak üzere dört asıl üyeden ve dört sekreterden oluşmaktadır.

Komisyonun baş ödevi gelen ve gelecek olan Müslüman göçmenlere dağıtılmak üzere arazi temin etmek ve onların yerleştirilmesi için gerekli sermayeyi bulmaktır.

İkinci örnek, ziraatla meşgul olan göçmenlere dağıtılacak arazinin çeşidi ve miktarıyla ilgili bir talimattır. Talimat, arazileri, sürülen-ekilebilen arazi ve firnallık, yani işletilmemiş arazi olarak ikiye ayırıyor ve her haneye 70-130 dönüm kadar işlenir arazi verilmesini emrediyor. Muhacirler, işlenir arazinin tapulu maliki olmakla beraber on sene süre ile araziyi satamamaktadırlar. İşlenmemiş araziye sahip olanlar ise birinci gruba dahil olanlar gibi araziye sahip olmaktan ve onu satmaktan alıkoyulmuşlardır. Ancak borçlanma halinde araziyi bazı şartlar altında başkalarına devredebilmektedirler.

Üçüncü örnek, Osmanlı hükümetinin düzenlediği, göçmenlerle ilgili bir istatistiktir. Bu istatistik, Osmanlı hükümetinin göç işlerine ne kadar büyük önem verdiğini ve bu konu üzerinde ne kadar etraflıca çalıştığını da göstermektedir.

Ek-1: İskân Olunacak Muhacirînin Zürra Takımına Arazi İtası Hakkında Talimattır

Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de muhacir iskânına salih olan miri çiftlikleri ve hali kariyeler ile mahlulattan ve sair araziyi haliyeyi miriyeden muhacirine beher haneye bir çift itibarile her çift için arazinin kuvve-i inbatiyesine göre yetmiş dönümden yüz otuz dönüme kadar arazi verilecektir.

Her hane birden beşe kadar nüfusu zükuru şamildir.

Ber vechi bala muhacirine verilecek arazi iki kısım olup bir kısmı sabangir arazidir diğer kısmı pirnallik gibi yeniden açmağa muhtac olan ham arazidir defaten ziraate salih olan çayırlarla hayvan ray edilen mahaller pirnallık kısmından addolunacaktır.

Çiftliklerden ve hali kariyelerden yahut mahlulatı vakıadan kendilerine sabangir arazi verilen muhacirler öküz ve çift edevatını kendi taraflarından tedarik edeceklerdir ve bu arazide ba tapu mutasarrıf olacaklar ise de on sene geçmedikçe ol araziyi ahara fariğ olamayacaklardır fakat onlar için haricden akçe istikraz edilir ise bu arazinin katiyen yahut vefaen ferağı istikraz mukavelesinin şeriatine tabi olacaktır.

Zeyl

Yeniden tesis olunacak yirmi kariye bir nahiye ad ve itibar olunarak ve bu kura sıra numarasına tabi tutularak her nahiyeye usul ve nizamat-i mevzua-i devlete tevfikan birer müdür ve birer kâtip ile tahsildar ve icabı kadar zabıta memurları tayin olunacaktır.

Ek-2: Muhacirin-i İslamiye Komisyon-u Âlisinin Suret-i Teşkiline ve Vazife ve Salahiyetine Dair Nizamname Layihasıdır

Birinci Madde: İskânı Muhacirin-i İslamiye Komisyon-u Âlisi taht-ı riyaseti mufahhama-i Hazreti Padişahide olarak taraf-ı eşref-i hazret-i Hilafetpenahiden tayin buyrulan birinci azadan maada yine intihab-ı âli ile memur-i askeriyeden ve erkân-ı harb ferikanından bir ve ciheti mülkiyeden iki zat ki dört azadan mürekkep bulunmak üzere teşkil buyurulmuştur.

İkinci Madde: Komisyon-u Âlinin umur-u tahririye ve hesabiyesinde bulunmak üzere iki Babıâli ve ikisi Maliye Nezareti Celilesi aklamindan dört katip tayin olunur.

Üçüncü Madde: Komisyon-u Âli muhaceretin arkası alınıncaya kadar ifa-yı vazifeye devam ve şimdilik haftada üç gün ve birinci aza tarafından lüzum göründüğü halde daha ziyade içtima eyleyecektir ve komisyona memur olan aza ve ketebenin memuriyet-i asliyeleri olduğu halde ileride başka yerlere yerleştirilmek üzere maaşi muhasseseleri bir buçuk nisbetinde yani nısf zam ile komisyona nakledileceklerdir.

	GELENLER						SEVK EDİLENLER				
Hane	**Nüfus**										
	Erkek	**Kadın**	**Toplam**	**Eski Memleketleri**	**Hangi Yoldan Geldikleri**		**Erkek**	**Kadın**	**Toplam**	**Eski Memleketleri**	**Gittikleri Yerler**
11	32	36	68	Geçen yıldan kalan		2012	4976	4966	9942	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Romanya, Teselya, Karadağ, Bosna ve Rusya	Hüdavendigâr
1920	4878	4838	9716	Bulgaristan denizyoluyla	Varna ve Köstence'den	348	905	893	1798	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Romanya, Teselya, Karadağ, Bosna ve Rusya	İzmit Sancağı
13	34	30	64	Bulgaristan Musevileri denizyoluyla	Varna ve Köstence'den	12	51	43	94	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Bosna ve Rusya	Çatalca Sancağı
251	576	558	1134	Şarki Rumeli	Edirne'den karayoluyla	5	15	12	27	Bulgaristan ve Rusya	Biga Sancağı
261	691	674	1365	Bosna	Selanik'ten karayoluyla	35	89	72	161	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Bosna ve Rusya	Aydın (İzmir) Vilayeti
1411	3284	3255	6539	Romanya	Köstence'den denizyoluyla	1914	4272	4262	8540	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Romanya, Bosna ve Rusya	Ankara Vilayeti
15	40	37	77	Romanya Kazakları	Köstence'den denizyoluyla	34	92	78	170	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Romanya, Bosna ve Rusya	Konya Vilayeti
1	4	3	7	Romanya Musevileri	Köstence'den denizyoluyla	5	26	12	38	Bulgaristan ve Rusya	Trabzon Vilayeti
428	1079	1049	2128	Rusya denizyoluyla	Batum ve Odesa'dan	26	59	55	114	Bulgaristan, Şarki Rumeli ve Rusya	Kastamonu Vilayeti
35	67	62	129	Teselya	Golos'tan denizyoluyla	9	36	24	60	Bulgaristan ve Rusya	Adana Vilayeti
6	15	15	30	Karadağ	Ölgün'den denizyoluyla - 29 17 5	1 16 95 33 12	17 - 81 32 25	2 16 176 65 37	19	Bulgaristan ve Rusya Bulgaristan ve Rusya Bulgaristan, Bosna, Rusya ve Romanya Bulgaristan ve Rusya Bulgaristan ve Romanya	Suriye Vilayeti Sivas Vilayeti Edirne ve Selanik Vilayetleri İstanbul'da kalan Sevk edilmek üzere olan
Toplam	10.700	10.557				Toplam	10.700	10.557			

Kaynak: Başvekâlet Arşivi: Yıldız tasnifi Günlük Maruzat 4, Zarf 1317, No:135

Mühür

Mehmet Ali
Muhacirîn İdaresi Memuru

Girit Muhacirleri	
Geçen yıldan kalan	1125
Bu yıl içinde gelen	988 2113
Bu yıl içinde giden	1455
Mevcut	658

Dördüncü- Madde: Komisyon-ı Âlinin başlıca vezaifi cihet-i muhtelifeden vürud eden ve edecek olan muhacirin-i İslamiye için arazi-yi münasibe tedariki ve bunların hüsn-i iskânile temin-i refah-ı halleri esbabını müzakere ve taraf-ı hükümet-i seniyeden ita ve tahsis buyurulacak mebaliğden maada işbu nizamnamede tayin olunan esaslara tevfikan muhaceretin teshili ve muhacirinin temin-i iskanı zımnında tedariki muktazi olacak sermayenin vücuda getirilmesi için daha ittihazı lazım gelecek vesait ve tedabiri taharri ve mütalaa ile arzı hususlarıdır.

Beşinci Madde: Muhacirin-i merkûmenin iskân ve iaşeleri masarifini teminen bir defaya mahsus olmak üzre bir iane tertip ve bilcümle devair bütçesinden kezalik bir defa olarak birer miktar mebaliğ ifraz ve tefrik olunacaktır.

Ek-3

Osmanlı hükümetinin Muhacirin-i İslamiye Komisyon-u Âlisi göç işlerini idare eden en üst makamdır. Vilayetlerde bulunan göçmen idareleri bu ana idareye karşı sorumludurlar. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na son şeklini ve ismini veren Sultan Abdülhamit, eskiden Osmanlı idaresinde bulunan Müslümanları Anadolu ve Rumeli'ye (bu bölge Müslüman halkının büyük bir kısmı 1912-1914 arasında yerlerinden sökülüp atılmışlardır) yerleştirme ödevini bu kuruluşa vermiştir. Aşağıda aynen verdiğimiz cetvel, komisyonun göç işlerini ne kadar yakından izlediğini göstermektedir. Cetvel yalnızca İstanbul'a gelen göçmenlerin listesini vermektedir. Edirne girişi bir yana bırakılırsa karayolu ile bilhassa Kafkaslar'dan gelen göçmenler bu listede kayıtlı değildirler "Gelen", "giden" terimleri İstanbul'a giriş ve çıkışları ifade etmektedir.

Ek:4 Üç Yıl İçinde Sivas Vilayetine Gelen Muhacirler

Sadece bir vilayete gelen muhacirlerin kökenlerine, doğum yerlerine ve yerleştirildikleri yerlere bakmak, göçlerin nasıl bir sosyo-kültürel karışıma neden olduğunu görmek için yeterlidir. Bu bilgileri daha fazla göçmen kabul eden Batı vilayetlerinin durumuyla karşılaştırırsak, göçün önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Gelen Muhacirler: Dağınık olarak Canik, Trabzon ve Erzurum'dan, firari olarak da Konya, Ankara ve Suriye'den gelmişlerdir.

Hane	Nüfus	Kabilesi
-	10	Türk-İslam kabilesinden
-	317	Çerkez-İslam kabilesinden
-	100	Gürcü-İslam kabilesinden
-	2082	Dağıstan Karakoyunlu-İslam kabilesinden
-	246	Dağıstan Karabağ-İslam kabilesinden
-	247	Dağıstan Lezki-İslam kabilesinden
-	501	Dağıstan Şeki ve Şervan-İslam kabilesinden
-	434	Dağıstan Komuk-İslam kabilesinden
-	636	Dağıstan Karapapak-İslam kabilesinden
-	175	Kazan-İslam kabilesinden
-	166	Tatar-İslam kabilesinden
-	69	Kars Havalisi Kürt-İslam kabilesinden
-	304	Çeçen-İslam kabilesinden
1204	5287	**Toplam**
Hane	Nüfus	İskân Olunanlar
54		Zile'nin Küplüce yaylasına
33		Zile'nin İnecöz mevkiine
18		Zile'nin Bük köyüne
13		Niksar'ın Ağıncı mevkiine
6		Erbaa kasabasına
10		Tokat'ın Hamayır köyüne
2		Tokat'ın Kozalan köyüne
1		Tokat'ın Kayacık köyüne
1		Tokat'ın Avare-i Kebir köyüne
138	579	**Toplam**
206	1022	Amasya sancağına tabi köylere
33	141	Ladik kazasına tabi köylere
63	280	Mecitözü kazasına tabi köylere
2	14	Gümüşhacıköy kazasına tabi köylere

40	229	Merzifon kazasına tabi köylere
33	129	Havza kazasına tabi köylere
21	99	Vezirköprü kazasına tabi köylere
20	95	Tenus (Şarkışla) kazasına tabi köylere
24	154	Aziziye (Pınarbaşı) kazasına tabi köylere
1	11	Gürüm kazasına tabi köylere
76	324	Yıldızeli kazasına tabi köylere
657	3077	**Toplam**
(547)	(2210)	Henüz iskânları yapılamayanlar
Hane	Nüfus	Bunların halen bulundukları yerler
93	363	Tokat sancağına tabi kaza ve köylerde
190	720	Amasya sancağına tabi kaza ve köylerde
5	22	Şebinkarahisar'a tabi kaza ve köylerde
73	295	Hafik'e tabi kaza ve köylerde
13	67	Tenus'a (Şarkışla) tabi kaza ve köylerde
24	99	Yıldızeli'ye tabi kaza ve köylerde
35	110	Aziziye'ye (Pınarbaşı) tabi kaza ve köylerde
53	201	Zara'ya (Koçgiri) tabi kaza ve köylerde
18	90	Gürün'e tabi kaza ve köylerde
43	243	Sivas'a tabi kaza ve köylerde
547	2210	**Toplam**

7 Teşrin-i Evvel 1317 (20 Ekim 1901) Mühür: Sivas Muhacir İskânı Komisyonu.

Kaynak: Başvekâlet Arşivi-Perakende Bölümü 11 B. 319 No:525 (10 Teşrin-i Evvel 1317/23 Ekim 1901)

Bu muhacirlerin iskân olunacakları yerler ve kendilerine dağılacak tarlalar kararlaştırılmıştır. Ancak halen misafir olarak bulundukları köylerden iskân yerlerine nakilleri ve ziraata başlamaları, evlerinin inşasına ve onlara ziraat edevatı ve tohumluk zahire verilmesine bağlıdır.

DİPNOTLAR

1 İngilizce formülü ile "The movement from the palace of origin to the place of destination". Tamamıyla teknik olan bu tanım göçün sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel boyutlarını dikkate almamaktadır.

2 Tarihi göçler hakkında en geniş bilgi 19. yüzyılda yayımlanan, Thomas Hodgkin, *Italy and Her Invaders* (3. cilt, 1967) (son baskı) adlı çalışmadadır. Ayrıca E. A. Thomson, *The Goths in Spain* (1969); Hunlar için W.M. McGovern, *Early Empires of Central Asia*, (1939); Rene Grousset, *The* Empire of the Steppes. A History of Central Asia (New Brunswick N. J., 1970) Fransızca 1939 aslından çeviri.

3 Macaristan'da Katolik olan Kıpçaklar uzun süre etnik kimliklerini korumayı başarmışlardır. Bazı araştırmacılara göre yerleştikleri Doğu Macaristan ovasında Kalvinist Protestanlığı (bilhassa Osmanlı döneminde) kabul eden Macarlaşmış Katolik Kıpçaklar bu şekilde kimliklerini sürdürmüşlerdir. Macarlar arasında görülen Arpad (İlk Macar devlet kurucusu), Attila, Khun isimleri onların tarihi kökenlerini anımsatmaktadır. Modern Türkiye'de Cengiz, Timur ismi gibi.

4 J.J. Jansen, *Readings in the Sociology of Migration* (New York, 1970); J. J. Mangalam, *Human Migration: A Guide to Migration Literature in English 1955-1962* (Lexington, 1969); Seymour M. Lipset ve Richard Hofstader (Haz.) *Sociology and History Methods* (New York); F. D. Scott, *Migration in the Dynamics of History* (Omaha, 1915) ve D. R. Taft, *Human Migration* (New York, 1936); Alexander Portes, *The Economic Sociology of Immigration*, (New York 1995); Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* (1953) Sayı 10, s. 1-26.

5 A. Hourani ve N. Sheadi (Haz.) *The Lebanese in the World A Century of Emigration* (Londra, 1983); Patricia Jeffery, *Migrants and Re-fugees Muslim and Christian Pakistani Families in Bristol* (Londra, 1976); R.T. Appleyard, International Migration (New York, 1996); J. A. Spear, *International Migration* (New York, 1999); Charles Wood, *International Migration Problems and Prospects* (New York, 2000); Nermin Abadan-Neşe Kemiksiz, *Türk Dış Göçü 1960-1984* (Ankara, 1986); Cevat Geray, *Türkiy"den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin Gelişmesi* (1923-1961) (Ankara, [DPT] 1962); A. Gitmez, *Yurtdışına İşçi Göçü ve Dönüşler* (İstanbul, 1983). Amerika'daki Türklerle ilgili bir yazı için bkz. *Daily News* (özel sayı), (19 Ocak 1995); Justin McCarthy, *Death and Exile Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, (Princeton, 1995) ve Osmanlı Rumeli'sinin bilhassa Mora'nın Osmanlı devleti kurulmazdan evvelki demografik ve göç durumu için David Jacoby, *Société et Démographie á Byzance et en Romanie Latine* (Londra 1975).

6 Roben Cohen, *Global Diaspora An Introduction* (Seattle, 1997). Cohen, diasporaları birkaç türe ayırmaktadır. Victim (mağdur) (Yahudi ve Ermeniler), iş ve emperyal (İngilizlerin işkolu olarak Afrika ve Güney

Amerika'da kullandıkları Hintliler), ticaret (Lübnanlı ve Çinliler) gibi türlerden oluşan bu ayrım çok sıhhatli görünmemektedir. Örneğin Cohen'in neden Müslüman Kırımlıları ve Kafkasyalıları "mağdur diaspora"lar içine almadığını anlamak güçtür. Burada da ayrımlar ve tanımlar yazarın subjektif görüşünü izlemektedir. Cohen'in kitabının eleştirisi için benim yazıma bakılabilir. *International Migration Review* ve ayrıca İslam göçleri için aynı dergide çıkan "muslim migration" yazımız için bkz. cilt 30 (1996), s. 74-90.

7 Bir araştırmada köy göçmenlerinden 620'si topraksızlığı, 459'u işsizliği ve 145'i de geçimsizliği göçün baş nedeni olarak göstermiştir: İbrahim Yasa, *Ankara'da Gecekondu Aileleri* (Ankara, 1968) s. 73. Bizim İstanbul gecekondularında yaptığımız araştırmada da göçün baş nedeni ekonomik olarak gözükmektedir. Diğer araştırmalar da aynı gerçeği vurgulamışlardır: Devlet Planlama Teşkilatı, *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması*, Ankara, 1970, s. 100-105.

8 Bu konuda o kadar çok yayın vardır ki bunları burada tek tek belirtmeye imkân olmadığı için bibliyografya vermeyi uygun bulmadım.

9 Bibliyografya için bkz. Kemal H. Karpat, *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority* (İstanbul, 1990); Bilal Şimşir, *The Turks of Bulgaria* (1875-1985) (Londra, 1988); Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria* (1878-1908) (Ankara, 1998); Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi* (Ankara, 1992); William I. Serow, *Handbook on International Migration* (New York-Londra, 1990). Türkiye göçleri için bkz. s. 301-.323.

10 Scott C. Levi, *The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade 1550-1900* (Leiden, 2001).

11 İzmir'in ticaret tarihi için Daniel Goffman, Izmir and the Levantine World, 1650-1960 (Seattle, 1990).

12 Bu İngiliz kolonisinin kurucusu Charlston Whittalls (1791-1867) 1809 yılında İzmir'de bir kuru meyva ihracat şirketi kurduktan sonra yanına kardeşini getirmiştir. Oğlu James'ten doğan 13 çocuk Whittalls ailesinin İstanbul'a yayılmasını sağlamıştır. 1863'te Sultan Abdülaziz Whittalls'ı ziyaret ederek ona Mecidiye Nişanı vermiştir. İngilizlerin büyük kısmı Rum ve Ermenileri desteklemekle beraber Türklerin hakkını verenler de vardır. Bunların arasında Hortense Wood (1844-1924) Mustafa Kemal'e birçok mektup yazarak milli hareketi desteklediğini belirtmiştir. İzmir'in yakılmasında Türklerin suçu olmadığını savunmuştur. Buna karşılık Amerika'nın İngiliz Konsolosu George Horton ise Türklerin halen kılıç ile İslamı yaydıklarını ve İzmir'i yaktıklarını ileri sürmüştür. George Horton, *The Blight of Asia* (Indianapolis, 1929).

13 Tevfik Çavdar, *Talat Paşa. Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, (Ankara, 1984), s. 13.

14 Şahsen bu konu ile ilgili 1960'ların başında Elazığ'a 25 kilometre uzaklıkta bir köyde yaptığım gözlemleri burada dile getirebilirim. Köyde bir zamanlar Ermeniler oturuyormuş. Onlar gidince yerlerini dağlardan inen Zazalar almış. Zazaların bir kısmı dağlardaki koyunculuğu bırakarak ticarete başlamışlar. Onlar için tarım, yani tarlada çalışmak çekici olmadığı için (hareket imkânı azalıyor vs.) ticareti tercih etmişler ve başarılı olmuşlar. Bir kısım Zaza hâlâ hayvancılıkta ısrar ediyordu. Devlet köye 1930'larda Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinden gelen 30-40 muhacir ailesini yerleştirmiş. Göçmenlerin ilk işi el ele vererek bir okul yapmak olmuş ve kızlar dahil tüm çocuklarını okula göndermişler. İçlerinden öğretmenlik eğitimi görmüş biri okulun başına gelmiş. Bulgaristan göçmenleri geldikleri memlekette olduğu gibi tarımla uğraşmaya devam etmişler ve bölgenin kuraklığına rağmen başarı sağlamışlar. Ben ziyaretim sırasında okulun öğretmenleri ile uzun konuşmalar yaptım. Köyde Türk-Kürt ayrımını Zazaların yaptığını ve sakin kimseler olan göçmenleri köyden uzaklaştırmak istediklerini söylediler. Esasen, köye giderken yanımda oturan 15-16 yaşlarındaki bir genç, göçmenleri sevmediğini söylemişti. Çok çalıştıklarını, dürüst insanlar olduklarını kabul etmekle beraber "bizim gibi değiller" dedi. Biraz derinine inince muhacirlerin Zazaların aşiret geleneklerini, aile davranışlarını beğenmediklerini ve buradan ikilik çıktığını anladım. Buna karşılık köy Zazalarından Elazığ'a yerleşmiş, tahsil görmüş ve mal sahibi olmuş kimselerle görüştüğümde, bunlar köydeki göçmenleri takdir ettiklerini söylediler ve kendi halklarının cehalet ve tutuculuğundan dert yandılar. Bu konuyu görüştüğüm ve Elazığ'da öğretmenlik yapan iki "aydın" bu işin içinden ancak Zazaları Türkleştirmek yolu ile (onların sözlerine göre medenileştirmekle) çıkılacağını söyledi. Ben onlara çıkar yolun mesleki ve gerçek manada faydalı insan yetiştirmek olduğunu söyleyince, beni "solcu" görerek yanıma bir daha yaklaşmadılar. Böylece götürmeyi vaat ettikleri köyleri de göremedim. Diyarbakır şehrinde ve köylerindeki gözlemlerimi bir başka yerde dile getirmek niyetindeyim. Yukarıda Elazığ'ın bir köyünde aynı yerde yaşayan iki ayrı göçmen grubunun eski yaşamlarını sürdürmek istemelerinden doğan kültür farklarının nasıl sosyal ve siyasal çatışmalara meydan verdiğini anlatmaya çalıştık. Ayrıca şehre göçenlerin, yani Elazığ'da ticaret ile uğraşan Zazaların görüş ve davranışların ulusal değerleri ve görüşleri benimsemeye yöneldiğini belirttik.

15 Çok önemli olan bu konuları ayrıntılarına girmeden genel olarak belirtmekle yetineceğiz. İstanbul'da, Taşlıtarla'da ve Bursa'nın Hürriyet Mahallesi'nde göçmenlerin yeni ortama uyum sağlamalarını ele alan bir

çalışma için bkz. Oğuz Arı, Bulgaristan Göçmenlerinin İntibakı (Ankara, 1960). Ayrıca Oğuz Arı-C.O. Tütengil "İstanbul'a Göç ve Çalışma Hayatına İntibak Araştırmaları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 25/4 1968 s. 1-44 ve bkz. yukarıdaki 2 numaralı dipnot.

16 İngiltere'ye göçen Hint-Pakistan Müslümanları burada temel İslam kimliklerini koruma çabası yanında ülkelerindeki tasavvuf ve medrese ikiliği (kökenleri nedeni ile Barelwy-Deoband) olarak bilinen ikilikleri de getirmişlerdir. Ron R. Greaves, "Cult, Charisma, Community The Arrival of Sufi Pirs and Their Impact on Muslims", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt: 16/2 Temmuz 1996 s. 169-193. İngiltere'de yayımlanan bu dergi dünyada azınlık halinde yaşayan Müslümanları inceleyen değerli bir yayındır.

17 Bursa ile ilgili 43 numaralı dipnota bkz.

18 Bu tezi son zamanlarda ileri süren Helenist görüşün ana kaynağı olarak kabul edilen ve çok rağbet gören bu kitap için bkz. Speros Veyonis, *Jr. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, (Berkeley, 1971).

19 Osmanlı devletinin kuruluşu ile ilgili ve Batı'ya Osmanlı'yı (yanlış) tanıtan kaynak A. H. Gibbons, *The Foundations of the Ottoman Empire* (Londra, 1916). Bu hataları düzelten kaynak için bkz. Mehmet Fuat Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman* (Paris, 1930). Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1958). Paul Wittek'in görüşünü eleştiren bir yazı için bkz. Colin Heywood, "Wittek and the Austrian Tradition", *Journal of the Asiatic Society* (1988) s. 7-25. Osmanlı'nın kuruluşu ile ilgili bazı ana kaynakların Türkçe çevirisi için bkz. Oktay Özel-Mehmet Öz, *Söğüt'ten İstanbul'a* (Ankara, 2000); Nikolaj Todorov-Asparuh Velkov, *Situation Démographique de la Péninsule Balcanique (fin du XVe s. début du XVIes.)* (Sofya, 1988). Bu çalışma 1490-91 cizye defterlerinin yorumlu kopyasıdır. Toplu bir kaynak için bkz. Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley CA, 1995). C. Raif Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Bursa, 2000).

20 Bu konuda Zağra müftüsünün gördüklerini olduğu gibi anlatan risalesini herkesin okumasını öneririm.

21 Bulgar hükümetinin 1985'ten sonra Müslümanların isimlerini değiştirme kampanyasında aynı tipte tutarsız "tarihi" bilgiler verilmiştir.

22 Bu konuda temel çalışma Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin En Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri", İktisat Fakültesi Mecmuası, no.2 (1940, 1-2) s. 214-247; İ. Sahin-F.M.Emecen- Y. Halacoğlu

"Turkish Settlements in Rumelia (Bulgaria) in the 15 and 16 centurics: Town and Village Population", *International Journal of Turkish Studies* (Fall-Winter, Vol. 4/2), 1989, s. 23-40.

23 Bu konuda yazılmış kaynakların birçoğunu kapsayan Osmanlı nüfusu ile ilgili geniş bibliyografik çalışma için bkz. Daniel Panzac, *La Population de l'Empire Ottoman Cinquante ans (1941-1990) de Publications et de Recherches* (Aix-en-Provence, 1993). Ancak elli yılı kapsayan bu bibliyografya Osmanlı demografisi ile ilgili 464 çalışmanın başlığını vermektedir. Bu kitap yanında *Annales de Demographie Historigue* (kuruluş 1964*) Index Islamicus* (1955), *International Migration Review* (1980), *Turkologischer Anzeiger* (1975) gibi yayınlarda da Türkiye Demografyası ilgili bilgiler vardır. Türkiye'de *İktisat Fakültesi Mecmuası, Toplum ve Bilim* gibi dergilerde göç ve nüfusla ilgili yazılar bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Oktay Özel, "19. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi-Bildiriler*, cilt: III (Ankara: 1999) s. 735-743.

24 Bu konuda Bosna'nın bir köyünü örnek alan çok önemli bir çalışma için bkz. Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way-Identity and Community in a Central Bosnian Village,* (Princeton, 1995). Danimarkalı bir antropolog tarafından tamamıyla mahallinde yapılan gözlemlere dayanan bu çalışma etnik ve dini kimliklerin nasıl bağdaştığını, nerede çatıştıklarını açık bir şekilde anlatmaktadır. Ayrıca aynı köyde yaşayan Müslüman ve Hırıstiyanların ortak inanç ve âdetlerini dile getirmektedir. Bütün bunlara rağmen Hristiyanlar (Hırvatlar) Müslüman "kardeşlerini", (bir kısmını öldürerek) köyden kaçırmışlardır.

25 Kripto Müslümanlar, yani dışarıdan Müslüman görünen fakat içten (deruni olarak) Hristiyan kalan dönmeler hakkında birçok çalışma vardır. Buna karşı Kripto Hristiyanlar (Hristiyanlığı şeklen kabul etmiş) Müslümanlar hakkındaki yazılar çok azdır. Ancak Kazan'da Hristiyan olmuş Müslümanlar hakkında oldukça iyi çalışmalar vardır. Burada Batı Karadeniz sahillerinde 13. yüzyılda Sultan Balık'ın kurduğu Gagavuz (Hristiyanlaşmış Selçukluların) devletinden söz etmeyi ve bu devletin I. Beyazıt'a adeta kendiliğinden nasıl ve neden itaat ettiği konusunu bir yana bırakıyoruz.

26 Tadeusz Kowalski, *Dobruca'da Türk Etnik Unsurlar*, Ankara, 1942 ve Maria Mina, Lazarescu-Zobian, *Kıpchak Turkic Lexical Traces of Ottoman Heritage in Romanian and Balkan Languages*., New York, 1999

27 Yukarıdaki 29. dipnota bkz. Ayrıca M. Tayyib Gökbilgin, Rumeli'de *Yörükler, Tutarlar ve Evlad-ı Fatihan*, (İstanbul, 1957).

28 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 11 (1949-

1950), s. 534-570 ve "Rumeli'nin İskânı İçin Yapılan Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası* (1954), s. 209-237. İlhan Şahin "Review of Recent Studies on the Nomads (Yürük) in the Ottoman Empire", *Asian Research Trends* (Tokyo) 7, 1997, s. 139-152.

29 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı Teşebbüsü*, (İstanbul, 1963) ve Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200) (1519-1786)*, (İstanbul, 1930).

30 Balkan Yarımadası'nda Osmanlı zamanında meydana gelen birçok göç hareketi vardır. 1690'da Sırpların Pec Kilisesi başkanı III. Arsenije'nin idaresinde 70.000-80.000 kişilik bir topluluk halinde Avusturya topraklarına (bilhassa bugünkü Voyvodina'ya) göçmelerini, Arnavutların Mora'ya kadar inmelerini, yine Sırpların Bosna'ya doğru yerleşim yerleri kurmalarını (bugün Bosna'da Sırp bölgesi olarak bilinen yerler) bu göçlere örnek olarak gösterebiliriz. Ayrıca Yahudilerin Osmanlı idaresini tercih ettiklerine, 1492'de İspanya'dan Rumeli'ye (Selanik 18. yüzyıla kadar bir Yahudi şehri olmuştur) nasıl göç ettiklerine işaret etmiştik. 1877-1878 Balkan Savaşı sırasında Balkan Yahudilerinin önemli bir kısmı Müslümanlarla beraber halen Osmanlı idaresinde bulunan topraklara göç etmişlerdir. Müslümanlar gibi müsamaha gören ve yardım Yahudilerin bir kısmı sonradan Filistin'e yerleşmişlerdir. Kemal H. Karpat, "Jewish Migration Within the Ottoman Empire", *Cathedra* (Kuddus), 51/4 (1989) s. 78-93.

31 Ahmet Özenbaşlı, *Çarlık Hâkimiyeti Altında Kırım Faciası Yahut Tatar Hicretleri*, (Akmescit, 1925).

32 Adam Levak, Dzieje emigrayipolskiej v Turcji (1831-1878), (Warsaw, 1935); Ahmet Refik (Altınay), Macar Mültecileri Meselesi, İstanbul, 1930; Kemal Karpat, "Kossuth in Turkey", Hungarian Heritage Review (Mart 1990) s. 131-153.

33 Bu kitaptaki yazımda geniş bilgi vardır.

34 Kafkas göçleri hakkında Kafkas kökenli olan yazarlar oldukça yüksek sayıda çalışma yapmışlardır. Örnek olarak bkz. Bedri Habicioğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler* (İstanbul, 1993). Kafkasları konu edinen dergilerde de bu konuda bilgiler vardır. Örnek, Barasbi Baytugen, "1858-1865. Kuzey Kafkasyalıların Türkiye'ye Göçleri", *Birleşik Kafkasya* (Mayıs-Temmuz 1963), s. 11-15; I. Aydemir, *Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Muhaceretin 125. Yılı Anısına (Ankara, 1988). Kafkasya ve başka bölgelerden gelenler ve Osmanlı topraklarından Rusya'ya Ermeni göçleri için bkz. CNRS, *Les migrations internationales de la fin du xviii émé siécle á nos jours*, (Paris, 1980). Göçlerin hangi koşullar alanda gerçekleştiğini çok geniş bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Justin McCarthy, *Death and Exile.*

35 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri* (1877-1890), (Ankara, 1994).

36 Ahmet Halacoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri* (1912-1913), (Ankara, 1994).

37 Justin Mc Carthy, *Muslims and Minorities The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York 1983. Ayrıca Gülten Kazgan, "Migration Movements in the Ottoman Empire and the Turkish Republic from the End of the 18th Century to the Present Day", *Les Migrations Internationalles*, (Paris (CNRS) 1980), s. 616-641.

38 Kırım'dan, Kazan'dan ve Sibirya'dan gelen Tatarların dillerinin temelde Türkçe olmasına rağmen bilhassa Kazan ve Sibiryalıların Osmanlı Türkçe'sinden farklı bir lehçeleri olduğu bilinmektedir.

39 Hindistan Müslümanlarından oluşan çok küçük bir grup 20. yüzyılın başlarında Hilafet Hareketi (Khilafa Movement) olarak bilinen ilginç bir hamle ile Osmanlı devletine göçmek için (halifenin yanında ve hizmetinde olmak için) yola çıkmıştır. Fakat Afganistan'ın ötesine gidememişlerdir. Onların çocukları ve torunları o bölgede olabildiğince aşırı sosyalist-ateist bir grup oluşturmuşlardır.

40 Eski İslam siyasi felsefesine göre "medeni" olmanın ilk tarihi anlamı, şehirli, yani düzenli ve faziletli yaşamaktır. Bu konuyu Farabi'den tutunuz da Celaleddin Dawanni ve Kınalızade Ali'ye kadar birçok alim etraflıca anlatmışlardır. Ancak 19. yüzyılda "medeniyet" (civilisation) olarak Batılı yeni bir kavram şeklinde ortaya çıkınca eski İslami "medeniyet" kavramı da yeni şekillere bürünmüştür. Bu yeni anlamıyla medeniyet kavramı ancak 18. yüzyılın sonunda Osmanlı toplumuna girmiştir.

41 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 50 (1990), s. 40-71. Bizim Osmanlı devletinde iskân konusunda yaptığımız geniş araştırmaları henüz yayımlama imkânı bulamadık.

42 Türkiye'de nüfus ve arazi araştırmalarını başlatan ve Osmanlı tarihinin sosyo-ekonomik gerçeklere göre anlaşılmasına yol açan Ömer Lütfi Barkan'dır. Büyük bir tarihçi ve sosyal ilimci olan rahmetli Barkan, mütevazı, yaptıklarıyla övünmeyen, başkaları gibi "Osmanlı tarihini yeniden ben yazdım" gibi basit iddialarda bulunmayan büyük bir insandı. Benim hocam ve sonra dostum olan Barkan'a minnetim sonsuzdur. Arazi konularında onun çalışmalarından kaynaklanan çalışmam için (bibliyografya orada verilmiştir) Kemal H. Karpat, "Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Ottoman Empire* (R. Chambers ve W. Polk der.), (Chicago, 1968), s. 69-90.

43 Fransa Dışişleri Arşivi Affaires Etrangéres-Politique, no. 5 Turquie-Politique Générale, IV Cilt V, 1905-107, Dosya 130 (Prosper de Barante imzalı rapor).

44 Bu konu ile ilgili bizim bir çalışmamız aydınlatıcı olabilir. Kemal H. Karpat, "Mülkiyet Hakları, Orta Sınıflar ve Parlamenter Demokrasi", *Yeni Türkiye*, Sayı 17(1997), s. 630-50

45 Biz bu bilgiyi Başbakanlık Arşivi'nde bulunan taltifat defterlerini gözden geçirerek elde ettik. Abdülhamit devrinde 80-100.000 kadar "taltifat" verilmiştir. Bu defterlerde Osmanlı elitleriyle ilgili çok ilginç bilgiler vardır ve sistematik incelenmeye alınmalıdır.

46 Osmanlı devletini ulus-devlet haline getirmek isteyen bu kararlara benzer birçok girişime II. Mahmut zamanında rastlanabilir. 1839 Tanzimat Fermanı'nda da ulus temellerini görmek mümkündür.

47 Bu konuda ana kaynak olarak bkz. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-76*, (Princeton 1963). Ancak Davison, Osmanlılık kavramının modern anlamda bir ulusun hukuki ve siyasi temellerini attığını vurgulamamıştır. Yazar, 1862-65 arası geleneksel millet sisteminin kaldırıldığını, yerine küçük dinsel cemaatlerin kurulduğunu işaret etse de bu cemaatlerin eski millet sisteminde olduğu gibi kültür alanında otonomileri olmadığını belirtmektedir.

48 Akçura bu görüşlerini 1904'te Kahire'de İsmail Kemal'in yayımladığı *Türk* isimli dergide "Üç Tarz-ı Siyaset" adı altında bir yazıda açıklamıştır. 1917'ye kadar pek rağbet görmeyen bu yazı doğru dürüst okunursa Akçura'nın Osmanlılığı tamamıyla pratik yönden ele aldığı ve kalıcı etkilerini bir yana attığı görülür.

49 Osmanlı hükümeti (Ortodoks, Ermeni, Yahudi) "millet" kuruluşlarını ortadan kaldıran kararlarını 1862-65'te Avrupa devletlerinin baskısı ile almıştır, çünkü bu eski üç "millet" geleneksel statükolarını muhafaza ettikçe İngiltere ve Amerika'nın Protestanlığı ve Fransa'nın Katolikliği yaymaları çok güçtü. Ortodoks ve Ermeni Patrikleri eski "millet" düzenini kaldırmakla, Farili Sultan Mehmet'in kurduğu düzeni bozmakla "atalarınızın mirasına ihanet ettiniz" diye devrin Sadrazamı Sait Paşa'yı, hatta Sultan Abdülhamit'i protesto etmişlerdir Gayrimüslimler arasında ortaya çıkan yeni dini "millet"ler, -19. yüzyılın sonunda sayılan dokuza ulaşmıştı- esnaf temsilcilerini ve meslek sahiplerini cemaatin idaresine getirmiştir. Böylece patrikler ve papazların cemaat üzerindeki eski siyasi ve kültürel yetkileri çok daraltılmıştır.

50 Engin D. Akarlı, "Abdülhamit II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period*, (Haz. D. Kushner. Leiden 1986), s. 74-89.

51 Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki hükümetlerinin Osmanlı birliğini koruma politikasını savunmasına rağmen Osmanlı devletinin iki milletten, yani Türk ve Arap milletlerinden oluştuğunu ileri sürmüştür. Bu ilginç görüşün tartışması için bkz. Karpat, *The Politicization of Islam*, bölüm 15-17.

52 Bu konuda, Cezmi Eraslan, Azmi Özcan, Gökhan Çetinsaya, Tufan Buzpınar ve diğer araştırıcıların yayımlanmış çalışmalarında geniş bilgi vardır.

53 Güneydoğu Anadolu'da ve Arap ülkelerinde tımar rejiminin uygulanmadığını biliyoruz. Bu bölgelerde merkezi devletin yerli eşrafla işbirliği yaptığı ve Bosna'nın önemli bölümüne tımardan oldukça farklı başka bir sistem uygulandığı bilinmektedir.

54 Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913* (Londra 1987). Ayrıca bu konuda Reşat Kasaba ve Çağlar Keyder'in çalışmalarına bakınız.

55 Yeni bir Osmanlı orta sınıfının ekonomik ve sosyal temellere dayanmadığını iddia eden "sosyolojik" bir yaklaşım için bkz. Fatma M. Göçek, *Rise of the Bougeoisie, Demise of Empire* (New York, 1996). Bu çalışma Batı modelini izlemeyi hedeflediği halde, sonunda Türk bürokratik burjuvazisinin gayrimüslim burjuvaziyi yok ettiğini ve böylece ekonomik bakımdan Türkiye'nin dünya ekonomisinden dışlandığını iddia etmektedir. Halbuki durum çok farklıdır.

56 Toprak Reformu Kanunu olarak lanse edilen bu kanuna karşı çıkanların hepsi CHP'liydi. Fakat liderlik Adnan Menderes'ten ve onu destekleyen toprak sahiplerinden gelmiştir. Ancak Doğu Anadolu'da gerçek büyük toprak sahipleri, yani ağalar sonuna kadar CHP'yi desteklemişlerdir. Çünkü bunlar devlet sayesinde mevkilerini ve nüfuzlarını korumaktaydılar. Onlar ayrıca emirlerinde olan aşiretlerin devlete karşı itaatini sağlıyorlardı. Demokrat Parti'yi oluşturan toprak sahipleri ise modern pazar ekonomisi ve üretim koşullarını arzulamakta idiler. Zaten bunlar entansif ziraatla uğraşan küçük ve orta çapta toprak sahipleridir. Yani kısmen teknolojiye dayanan modern tanım temsil ediyorlardı.

57 Demokrat Parti kurucularından ve Türkiye'nin ilk sivil Cumhurbaşkanı olan Celal Bayar Bulgaristan göçmenidir. İsmet İnönü'nün annesi Bulgaristanlıdır. Süleyman Demirel ve Kenan Evren göçmen kökenlidirler. Adnan Menderes'in dedesi de ihtimal Kırım'dan gelmiştir. Atatürk'ün kendisi de göçmendir fakat o hiçbir zaman göçmen-yerli farkı gözetmemiştir. Tam tersine, bölge farkları ve gelenekleri yerine tek milli bir kültür ve kimlik savunmuştur. Birçok bakımdan Atatürk'ün güttüğü dış ve iç politika ile Sultan Abdülhamit'in yaklaşımı ve felsefesi birbirine benzemektedir Abdülhamit'in İslamcılık yolu ve devlet gücü ile birbirine bağlı bir Müslüman millet yaratmak için çabalamasına karşılık, Atatürk yine

devlet gücüne dayanarak modern bir Türk milleti yaratmak yolunu aramıştır. Aslında gerekçeler ve kullanılan dil farklı olmakla beraber ikisinin de amaçları birbirine çok yakındır. İkisinin de hedefi devlete temel olacak güçlü bir ulus millet yaratmaktır. Bu ulusu kuvvetlendirmek için Abdülhamit nasıl Müslüman göçmenlerine Osmanlı devletinin kucaklarını açmışsa, Atatürk de "Türk" göçmenlerini Cumhuriyet Türkiyesi'ne davet etmiştir. Atatürk milli sınırlar dışında bulunan ve bizimle aynı ırktan ve kültürden olan kimseleri yurda getirerek nüfusumuzu çoğaltmamız ve tümüne müreffeh bir hayat sağlamamız gerek demiştir. Mümkün olursa Rusya'dan ve bilhassa Makedonya ve Batı Trakya'dan göçmen getirilmesini tavsiye eden Atatürk, tekrar Avrupa'ya hücum için sefer tertip etmek düşüncesinden uzak durulması gerektiğini de vurgulamıştır. Andrew Mango, "Reflections on the Atatürkist Origins of Turkish Forcign Policy and Domestic Linkages", *Turkey's New World* (haz. A. Makovsky- S. Sayarı), Washington 2000, s. 10. Amerika'nın kitap tanıtım dergilerinin en önde geleni *The New York Review of Books*'un son sayılarından birinde Türkiye ile ilgili üç kitabı tanıtan ve "Türkiye'nin Gizli Geçmişi" başlığını taşıyan yazısını yazar şu cümle ile bitiriyor: "Ders kitapları ne derse desin Türklerin büyük bir çoğunluğunda hem biraz Atatürk hem biraz Abdülhamit mevcuttur.", NYRB, 8 Mart 2001, s. 40.

58 Abdülhamit ile orta sınıf ilişkileri için bkz. Kemal Karpat, "Abdülhamit'in Pan-İslam Politikası Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Kasım 1983.

59 Mehmet Ö. Alkan, *Ölçülebilir Verilerle Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Modernleşmesi*, doktora tezi, İstanbul 1996, s. 140-1

60 Mehmet Ö. Alkan, *age* s. 174

61 *Uss-ü İnkılab* ilk görünüşte Tanzimat reformlarını yeren bir çalışmadır. Aslında Ahmet Mithat Efendi muasırlaşmanın (modernleşmenin) kendi tarihini, geleneklerini ve devlet kuruluşlarını yok etmeden mümkün olacağını savunmuştur. Ahmet Mithat Efendi aynı zamanda yeni bir Osmanlı topluluğunun ve kimliğinin onaya çıktığını ileri sürerek ona göre hareket edilmesini istemiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin birçok düşüncesini kabul etmeyen Yusuf Akçura, kimlik konusunda yeni Osmanlı milliyetini savunan Ahmet Mithat'ı övmüş, ona hacce-i evvel (başöğretmen) ismini verdiği gibi, onu yüzyılın ruhunu en iyi anlamış bir kişi olarak görmüştür.

62 Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, Cilt 3, Ankara, 1970-80, s. 86. Bazı metinlerde "dini, soyu, istekleri bir olan" ifadesi vardır.

63 *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, (İstanbul, 1918). Gökalp bu temel kitabında ele aldığı bazı ana konuları 1920'den sonra rejim değişikliklerini de göz önünde tutarak yeni bir isim altında yayımlamıştır. *Türkçülüğün Esasları*, (İstanbul 1923). Bu kitabın ikinci ana bölümü ideo-

lojik bir hareket planıdır. Gökalp hakkında çok sağlam bir çalışma için bkz. Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp*, 1876-1924, (Leiden, 1985).

64 Örnek olarak Minnesota Üniversitesi'nin Immigration History Research Center (Göç Tarihi Araştırma Merkezi) gösterilebilir.

65 1 Mart 1315 (13 Mart 1899) Tarihinden 28 Şubat 1315 (12 Mart 1900) Tarihine Kadar Bir Yıl İçinde İstanbul'a Gelen ve Taşraya Sevk Edilen Muhacir Sayısını Gösterir Cedvel (Yazı Tarihi 14 Nisan 1900).

BÖLÜM 2
OSMANLI DEVLETİ'NDE 19. YÜZYILDAKİ NÜFUS HAREKETLERİ

GİRİŞ

19. ve 20. yüzyıllardaki Osmanlı nüfusuyla ilgili bir çalışma (yaş, aile büyüklüğü, doğurganlık, doğum ve ölüm oranları gibi tümüyle demografik olduğu kabul edilen konularla ilgili olsa bile) göç olgusu, özellikle de Osmanlı topraklarına yönelik göç ele alınmadığı takdirde mutlaka eksik kalacaktır. Osmanlı toplumunun yapısı, milyonlarca insanın Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarından Asya'dakilere doğru harekete geçtiği yıllarda büyük bir toplumsal, etnik, dinsel ve dilsel değişimden geçti. Osmanlı demografisinin her cephesi bu büyük göçlerden etkilendi; dolayısıyla imparatorluğun son 75 yılındaki nüfusuyla ilgili çalışmalarda bu konuların kapsamlı biçimde ele alınması gerekmektedir.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun tedrici biçimde çözüldüğü ve Balkanlar'da, çoğu zaman abartılı bir görkemli geçmiş iddiasına dayanarak devlet ve ulusal toprak talebinde bulunan bağımsız ya da özerk devletlerin ortaya çıktığı bir yüzyıl oldu. Balkanlar'daki bu yeni oluşumlara biçim verenler, "uluslarının" din, etnik köken ve dil bakımından türdeş olduğu düşüncesindeydiler; bu, tümüyle yanlış bir görüştü. Bunlarla birlikte, Balkanlar'da ulusal oluşumun ilk evresinde, dini bağların birincil olduğuna ilişkin yüzlerce yıllık bir görüş benimsendi. Bu bağların cemaati bir arada tutacak denli güçlü olduğu ve ona bir kültür ve kimlik kazandırdığı düşünülüyordu. (Osmanlı devletinin görüşüydü bu.) Hristiyan önderler, hem yan-

daşları arasındaki bağları güçlendirmek hem de onları Türk ya da Müslüman olarak (bu iki terim eşanlamlı kabul edilmeye başlanmıştı.) tanımlanan iktidardan ayrı kılmak için Hristiyan kimliğinin ve dini/kültürel özelliklerinin üstünde durdular. Bu nedenle Balkanlar'da Hristiyanlık, her ne kadar çeşitli başka etkenler olsa da milliyetçiliğin temelini oluşturdu; Avrupa'daki Hristiyan Osmanlıların çoğunluğu Ortodoks kilisesine bağlı olduklarından Slav dillerini konuşuyordu. (Vlahlar ya da Rumenler ve Arnavutlar hariç) ve bağımsızlık hedeflerini gerçekleştirmede Rusya'ya güvendiklerinden, milliyetçilikleri ancak ilerde reforma örnek alınacak olan liberal Batı'nın milliyetçiliğinden çok, Panislavist Rusların tutucu, dine dönük siyasal görüşlerini yansıtıyordu. Bu gelişmelerin Balkan nüfusu üzerinde nasıl bir etkisi olacağı tahmin edilebilirdi. Ulusal hareketlerin önderleri, her ne kadar ateşli bir dini ve etnik milliyetçiliğin etkisi altında olsalar da, gelecekteki ulusal toprakları olarak gördükleri bölgede yaşayanlar arasında çoğunluğu ya da güçlü bir azınlığı oluşturan Müslümanların ya da kimi yerde başka Hristiyan toplulukların bulunduğunun farkındaydılar. Bu yüzden Bulgar George Rakowski gibi bu milliyetçi hareketlerin önderlerinden bazıları, daha bağımsızlık kazanılmadan Türk nüfusu "sorunu"nu çözerek arzu edilen kültürel ve etnik türdeşliği sağlama planları yapmışlardı. Çözüm, bütün "Türkler"in, yani Müslümanların, aralarında Slavca konuşan pek çok topluluk bulunmasına karşın Anadolu'ya zorla sürülmesini ya da ortadan kaldırılmasını gerektiriyordu. Balkanlardaki Müslümanlar, yüzlerce yıl önce Sicilya ve İspanya'daki dindaşlarına dayatılmış olan bir kaderle baş başa kalmak üzereydiler.

Dolayısıyla Osmanlı devletinde 19. yüzyıldaki nüfus hareketlerinin etnik ve kültürel etkenlerle bağlantılı olduğu açıktır. Aslında bu dönemdeki Osmanlı nüfusu üzerine yapılan çalışmaların çoğu "etnografik" çalışmalar olarak adlandırılıyordu. Bu gayet yerinde bir başlıktı, çünkü demografik değişim (yani, bir etnik topluluğun yerine diğerinin geçmesi, aynı etnik, dini ve dilsel aileye ait olan insanların aynı topraklar üzerinde bir araya gelmesi ve ayrıcalıklı topluluğun doğum oranını yükseltmek ve ölüm oranını azaltmak için çeşitli

yöntemlerin uygulanması) etnik ve siyasal değerlendirmelerin etkisi altındaydı. Gerçekten de, doğum ve ölüm oranları gibi saf demografik gelişmeler ve Osmanlı devletindeki ekonomik ayrışma ve bazı toplumsal sınıfların yükselişi gibi "toplumsal" olaylar tamamıyla kültürel ve etnik nedenlere bağlanabilirler. Örneğin, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında Balkanlar'da ve Anadolu'daki Türk ve Müslüman nüfusun görece azalması, doğal afetler ve salgın hastalıkların yanı sıra Osmanlı ordusunun esas olarak Türklerden oluşmasına da bağlanabilir: Rusya'yla 1768-1829 yılları arasında yapılan uzun savaşlar, üreme çağındaki Müslüman erkekler arasında ölümlerin yaygınlaşmasına neden olmuştu. Bu arada, gayrimüslimler sayıca artmışlar ve varlıklı bir orta sınıf olarak gelişmişlerdi. Gayrimüslim cemaatler bütünlüklerini korudular; modern bir eğitim sistemini ve sağlık hizmetlerini uygulamaya koydular. Ayrıca Hristiyan misyonerlerin yardımından ve Avrupa devletlerinin desteğinden yararlandılar.

O halde Osmanlı devletinde 19. yüzyıldaki nüfus hareketleriyle ilgili bir çalışmada, salt demografik koşulları değil, aynı zamanda demografik değişimi harekete geçiren ve onun akışını belirleyen kültürel, dini ve etnik ortamı da dikkate alan bir yöntem uygulanmalı ve buna uygun kavramlar benimsenmelidir. Ekonomik etkenlerin demografik değişimdeki önemini yadsıma amacında değilim, ancak belli bazı koşullarda ekonomik olmayan bazı etkenlerin de, ekonomik etki alanlarını genişletmek ya da kendi iç etkileşim alanlarını oluşturmak üzere bir araya geldiklerinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamak istiyorum. Osmanlı devletinde 19. yüzyıldaki demografik değişimlerde kültürel, dini ve siyasal etkenlerin büyük payı vardı. Bundan dolayı genelde Osmanlı nüfus hareketleri, özellikle de göç olgusu üzerine yapılan çalışmalarda, Avrupalıların geliştirmiş olduğu kavramlar son derece dikkatle uygulanmalıdır. Batı'da tarihsel demografi üzerine yazılmış olan eserlerin büyük bölümü çoğunlukla doğurganlığı, ölüm oranlarını, aile büyüklüğünü ve diğer benzeri konuları irdelemektedir;[1] siyaset ve etnodemografik değişim arasındaki ilişkiden, bu yönde bazı girişimler olmakla birlikte fazla söz edilmez.[2] "Demografik değişkenler arasındaki etkileşimin

incelenmesi" olarak tanımlanan ve yeni yeni gelişmekte olan siyasal demografi alanı, öncelikle devletlerin nüfus politikalarını ya da nüfusun büyümesinin devlet politikaları üzerindeki etkilerini ele almaktadır.[3]

Böyle bir bakış açısıyla hareket edildiğinde, Osmanlı devletindeki nüfus hareketlerinin doğasının ve kapsamının, bu hareketlere yol açan ve gelişimini belirleyen etkenlere bağlı kalarak anlaşılması zorunludur. Göçler, bu nüfus hareketlerinin büyük bir kısmını oluşturmaktaydı. Osmanlı imparatorluğunu etkileyen göçler, ağırlıklı olarak imparatorluğa yönelik olanlardı, ancak başta Suriyelilerin Amerika'ya göç etmesi, Rumların ve Ermenilerin Rus topraklarına gitmesi gibi dışarıya yönelen nüfus hareketleri de olmuştu. Ayrıca dağ ve çöl aşiretlerinin Anadolu, Suriye ve Irak'ın verimli topraklarına doğru yer değiştirdikleri de görülmüştü. Bu nüfus hareketleri, özellikle de imparatorluğa yönelik göçler, Balkanlar'ın, Anadolu'nun ve Arapça konuşulan ülkelerin bir bölümünün etnik, dini ve toplumsal bileşimini ciddi olarak değiştirmişti. Bu bölümde Osmanlı devletini derinden etkilemiş olan bazı göçleri ana hatlarıyla ele almakla yetineceğim; bu konuyla ilgili kapsamlı ve ayrıntılı bir çalışma başka bir kitabın konusu olmalıdır.[4]

OSMANLI'NIN KENDİ TOPRAKLARINA YÖNELEN GÖÇLE İLGİLİ POLİTİKASI

Osmanlı devleti, 19. yüzyılın başında nüfus kıtlığı sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. Verimli toprakların büyük bölümü, hem toprak imtiyazı düzenindeki karışıklık hem de siyasal ve askeri politika yüzünden ekilip biçilemiyordu; bu arada gıda ve hammadde talebi hızla yükselmekteydi. Bu talepler daha çok yurtdışından, Batı Avrupa'nın hızla sanayileşen ülkelerinden geliyordu ve bunda Kırım Savaşı (1853-1856) da büyük ölçüde etkili olmuştu. Aslında serbest ticaret, özelikle de Osmanlı topraklarından tarımsal ürün satın alma özgürlüğü, 1718 yılından itibaren Avusturya ve Rusya ile imzalanan barış anlaşmalarının önemli bir koşulu olmuştu. 1829 yılındaki Edirne

Anlaşması, Babıâli'ye tahıl üretimindeki açığını bakir topraklarını tarıma açarak gidermesi için baskı yaparak, Eflak ve Boğdan'ı, tarımsal üretimlerinin bir kısmını Babıâli'ye satma yükümlülüğünden kurtarmıştır.

Osmanlı devleti, büyük bir nüfusun dış düşmanlara karşı güçlü bir savunma için olduğu kadar ekonomik gelişme için de ön koşul olduğuna inanmaya başladı. Devlet ekonomik durgunluğa bir çözüm bulmaya ve öncelikle tarımı canlandırıp gelirleri artırmaya çalıştı. Toprak imtiyazı konusunda bir uzman olduğu düşünülen Romen Ion Ionescu-Brad'in de aralarında bulunduğu tarım uzmanlarının sundukları raporlarda, Osmanlı tarımının ıslah edilebileceği ve başka topraklar da tarıma açıldığı takdirde devlet gelirlerinin büyük ölçüde artacağı öne sürülüyordu. Bu öneri, tarım eğitimi görmüş yeterli sayıda insan gücünün istihdam edilmesine bağlıydı. Osmanlı idaresinin 1856 yılından sonra benimsediği nüfus politikası bu ihtiyacı karşılamak üzere geliştirilmişti.[5] Tanzimat yüksek kurulu, 9 Mart 1857 (5 Cemaziyülâhır 1272) tarihinde göç ve iskânla ilgili sultan tarafından da onaylanan bir kararname yayımladı.[6] Bu kararnameyle, sultana bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve ülke kanunlarına saygı göstermeye hazır olan herkese Osmanlı devletinin kapısının açık olduğu ilan ediliyordu. Ayrıca dini örf ve âdetlerinin her türlü ihlale karşı korunacağı ve imparatorluğun her sınıftan tebaası gibi onların da dini bağımsızlıktan yararlanabilecekleri taahhüt ediliyordu (Mad. 3). Göçmenler, yerleştikleri yörede ayinlerini yapabilecekleri bir kilise ya da ibadet yeri bulunmadığı takdirde imparatorluk yönetiminden ihtiyaç duydukları ibadet yerlerinin inşası için izin talep edebileceklerdi. Devlet yerleşimcilere, herhangi bir bedel talep etmeksizin hazineye ait ekilebilir en iyi toprakları vereceğine ve bütün vergilerden ve askerlik hizmetinden muaf tutulacaklarına dair söz vermekteydi (Mad. 4-6); Rumeli'ye yerleştikleri takdirde altı yıl, Asya'ya yerleştikleri takdirde ise on iki yıl askerlik hizmeti yapmayacaklardı. Göçmenler, kendilerine verilen toprağı 20 yıl boyunca satamayacaklardı ve ülkeden ayrılmaya karar verenler topraklarını devlete geri vermek zorundaydılar. Osmanlı topraklarına yerleşmek

isteyen her ailenin, üyelerinin isim ve mesleklerini içeren bir liste hazırlaması ve sahip olduğu sermaye ya da mal varlığını belirtmesi isteniyordu; bu liste, yurtdışındaki elçileri ya da konsolosları aracılığıyla Osmanlı idaresinin onayına sunulacaktı. Göç etmek isteyen bir ailenin en az 60 mecidiye bedelinde bir sermayeye sahip olması şart koşuluyordu (Mad. 13).

İskân kararnamesi, çok sayıda insanın Osmanlı göç politikasından haberdar olması için başka dillere tercüme edilmiş ve belli başlı Avrupa gazetelerinde yayımlanmıştı. Yurtdışındaki devlet temsilcileri, bu kararnamenin varlığını öğrenir öğrenmez bilgi almak isteyen çok sayıda kişinin başvurusuyla karşılaşmışlar ve işin ayrıntılarıyla kesin talimatlar konusunda hükümete danışmak zorunda kalmışlardı. Hariciye Nazırı Ali Paşa Londra, Paris, Viyana, Leningrad, Madrid, Hague, Berlin, Brüksel, Turin, Napoli, Livorno ve Korfu'daki Osmanlı elçileri, nazırları ve konsoloslarına yazdığı 9 Aralık 1857 tarihli bir mektubunda, kararname yürürlüğe girmeden önce alınması gereken bazı önlemler olduğunu bildirdi. Yine de, hükümetin ilk kararnameyi uygulamaya geçirme konusunda kararlı olduğunun üstünde duruyordu.[7]

Avrupa'da bu kararnameye gösterilen ilgi şaşırtıcı düzeyde olmuştu. Kıtanın her yerinden, -kuzeydoğuda Prusya'dan, kuzeybatıda İrlanda'dan ve güneydeki her noktadan- başvurular geldi ve konu hakkında bilgi almak isteyenler oldu. Turinli Alexandre Baggio, Arnavutluk'ta toprak imtiyazı talebinde bulundu. Bir şirket kurmuş ve hatta kendi toprağının ürünü olan tarımsal malları Avrupa pazarlarına taşımak üzere bir gemi edinmişti.[8] Kendisine Tuna'da, Silistre yakınında toprak teklif edildi, ancak yeterince sermayesi olmadığı için bu tasarısı gerçekleşmedi. Çok sayıda Toskanalı aile göç konusuyla ilgilenmiş ve bilgi almak istemişti.[9] Lodzlu Philipp Olkonski, Türkiye "imparatoru"nun toprak bağışladığını ve bu ülkeye yerleşmek isteyenlerin yol masraflarını karşıladığını duyduğunda Filistin'e göç konusunda bilgi almak istemişti.[10] Alsace-Lorraine'lileri Koruma Kurulu başkanı Kont d'Haussville, tıpkı Yafa ve Hayfa'da kurulmuş olan Alman yerleşim bölgeleri gibi Fransızların Osmanlı devletinde yerleşebileceği yerlerle ilgi bir araştırma yapmıştı;[11] daha

önceden Cezayir'de Fransız yerleşim bölgeleri kurmuş olan kurul, Kıbrıs Valisi Aziz Paşa tarafından bu konuda teşvik edilmişti. St. Galle kantonunun bir vatandaşı, İsviçre ordusunun bir subayı ve ceza mahkemesinin eski bir üyesi olduğunu gösteren resmi belgelerini sunan Dormann Gasparini de Osmanlı topraklarına göç etmeyi düşünmüştü: Türkiye'nin iyi çiftçilerden yoksun zengin bir ülke olduğu görüşünü dile getirmiş ve 2.000 İsviçrelinin göç edeceğini temin etmişti; ancak, toprak şansının yasaklanma süresinin kısaltılmasını istemişti. Devletin destek vermesi durumunda uygulanabilecek çeşitli iskân planları önerecekti.[12] Kıbrıs'ta Larnaka'daki İngiliz Konsolosu Thomas Lames, 300 İrlandalı ailenin adaya yerleşmesi için 130.000 dönüm kadar arazi talep ermişti;[13] konsolosun ölümü, erkek kardeşi bu projeyi üstlenmekte ısrarlı olmasına rağmen bu tasarıların sonunu getirdi.[14]

Osmanlı topraklarına yerleşme konusunu araştıranların bir bölümü, büyük çaplı bir göç tasarlıyorlardı. Besarabya'da yaşayan Alman kökenli 2.000 aileden oluşan bir topluluk, Odessa'daki Osmanlı Konsolosluğu'na Türkiye'ye yerleşmek istediğini bildirdi; ayrıca istekleri olumlu karşılandığı takdirde 18.000'den fazla aile ve Güney Rusya'daki Alman yerleşimcilerin muhtemelen yarısı Osmanlı devletine gelecekti.[15]

Osmanlıların toprak bağışıyla ilgili haberler okyanusun diğer yakasında, Amerika'da bile ilgi uyandırmıştı. New York'taki Osmanlı temsilcisi J. Oxford Smith, birkaç mektup yazarak devletin *European Times*'ta haberlerini okumuş olduğu liberal göç politikasıyla ilgili bilgi almak istedi. "Pek çok çalışkan ve kararlı insanın, toprak edinebildiği ve toprağı işlerken de himaye altına alınabildiği takdirde bu ülkeye, özellikle de Suriye ve Filistin'e yerleşmek isteyeceğini pamuk ekiminin öncelikli olarak düşünüldüğünü" yazıyordu. Smith ayrıca "bu ülkenin beyaz tenli olmayan yerlileri mi yoksa diğerleri mi bu koşullardan yararlanacak" diye soruyordu. Fuat Paşa yanıt olarak, Zenciler söz konusu olduğunda herkes gibi onların da eşit haklara sahip olacağını, çünkü "imparatorluk idaresinin renk ayrımcılığı yapmadığını..." belirtti.[16]

İmparatorluğun belli bölgelerine yerleşme izni için yapılan başvurular aynı kolaylıkla kabul edilmiyordu. Örneğin, Malta Adası'ndan pek çok aile 1869 yılında Kuzey Afrika'da Tripoli'ye ya da mümkünse başka bir yere yerleşmek için izin istemişti.[17] Bu tip göçlerin bölgenin etnik ve dini yapısını değiştirmesinden korkulduğu için, bu talep Kuzey Afrika ve Filistin'e yerleşmekle ilgili diğer benzeri taleplerde olduğu gibi olumlu yanıtlanmadı. Devletin Suriye'ye, özellikle de Filistin bölgesine göçle ilgili politikası, iki buçuk yıl önce (1886), Kudüs'teki Osmanlı devlet görevlileri yaklaşık kırk kadar Amerikalı aileden oluşan bir topluluğun (dini ya da etnik bağlarına ilişkin hiçbir bilgi mevcut değildir), açıkça bir koloni kurmak ve daimi olarak Filistin'de yaşamak amacıyla Yafa'ya ayak bastığını bildirdiklerinde şekillenmişti. Görevliler hükümetin talimatlarını beklemiş, hükümet de Kudüs valisinden bilgi aldıktan sonra yerleşme dilekçesini geri çevirmişti, çünkü bu göçle "açıkça imparatorluğun bir bölümünü koloni haline getirmek ve toprakların sahibi olmak" amaçlanıyordu.[18] Osmanlı idaresi, bu ilk yerleşimin ardından bu tarz başka göçler de geldiği takdirde en önemli vilayetlerden birinin toprağının ve tarımının yabancıların eline geçeceğini ve bunun da yerel halkın zararına olacağını düşünmüştü.

Bununla birlikte, Filistin'i de kapsayan Suriye, Osmanlı tebaasının yerleşimine açıktı. Bu nedenle Kuzey Afrika, özellikle de Tripoli bölgesi 1871 ve 1872 yıllarında susuzluk ve açlıktan kırıldığı zaman çok sayıda aile, kıtlık süresince ya da daimi olarak kalmak üzere önce İzmir'e, oradan da Şam'a nakledildi. İzmir'in dağılım noktası olarak kullanılması belli ki büyük zorluklara yol açmıştı; Tripoli valisinden gelen bir notaya yanıt olarak başvezir, göçmenlerin doğrudan Suriye vilayetine nakledilmeleri ve mümkünse oraya yerleştirilmeleri talimatını verdi.[19]

Osmanlı hükümetinin liberal göç politikasına sonunda bir kısıtlama getirilinceye dek başta Yahudiler ve Bulgarlar olmak üzere bazı büyük topluluklar göç ederek, imparatorluğun çeşitli bölgelerine yerleşmişlerdi. 1857 kararnamesinin Avrupa Yahudileri arasında ilgi uyandırmamış olduğunu kaydetmek ilginç olsa gerek. Daha

1839 yılında, Kudüs'te bir İngiliz konsolosluğu kurulduğu sırada (Avrupalıların Kutsal Kent'deki ilk temsilciliğiydi) İngilizlerin, Filistin'deki Yahudi yerleşimini teşvik etmek için büyük bir gayret gösterdikleri göz önüne alındığı takdirde bu daha da önem kazanır. Bununla birlikte sonraki yıllarda, bilhassa çar idaresinin 1882 yılından itibaren Yahudilere daha yoğun bir zulüm uygulamasından sonra Osmanlı idaresi, yalnızca Rusya Yahudilerinin değil, Orta Asya ve Yemen kadar uzak yerlerdeki Yahudilerin de Filistin'e yerleşme talepleriyle karşılaştı. 1897 yılında siyasal Siyonizmin resmen ortaya çıkmasından sonra Osmanlı idaresi, kişilerin tek tek göçüne hâlâ izin vermekle birlikte, Yahudilerin kitleler halinde Filistin'e göç ederek yerleşmelerini yasakladı. Bu yasaklama, başvezir tarafından 1906 yılında imzalanan bir mektupla resmileştirildi.[20]

BULGAR GÖÇÜ

Hükümet, Osmanlı topraklarına göç ederek Rus idaresinden yakasını kurtarmaya çalışan bütün Slavlar ve Hristiyanlar için koruyucu bir politika benimsedi. Büyük Petro'nun reformlarına karşı çıkarak Rusya'yı terk eden Eski İnançlılar ya da Lipovanlar, Dobruca'nın Jurilofça, Slava ve Tulça yörelerine ve Tuna'nın kuzey kolu üzerindeki (Kilia) Periprava kentine ve diğer yerlere yerleştiler.[21] Bununla birlikte, Dobruca'nın 1878 yılında Romanya'ya bırakılmasından sonra birkaç yüz Lipovan, Türkiye topraklarında yaşamakta olan dindaşlarına katılmak üzere köylerini terk etti. Gerçekten de, Osmanlı Hariciye Nazırlığı'ndan Bükreş'e gönderilen bir mektupta, oradaki temsilciden 200 Lipovan ve Nemoliak ailenin Türkiye'ye göç etmesine izin vermesi isteniyordu.[22] Türkiye'nin batısında Manyas Gölü çevresine yerleşenler eski yaşantılarını sürdürdüler, ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra çoğu, vatanına geri döndü ya da Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti. Bunun başlıca nedeni erkeklerin, dindaşı olan ve aynı dili konuşan evlenme çağına gelmiş kız bulmakta güçlük çekmiş olmalarıydı.

Osmanlı devletine göç edip yerleşen diğer Slavlar arasında, 1848 ayaklanmalarına katılmış olan pek çok Polonyalı siyasal önder ve

onların yandaşları da bulunuyordu.[23] Bunların bir bölümü İslamiyete geçmiş, isimlerini değiştirmiş ve Türkiye'nin siyasal, askeri ve kültürel hayatında önemli roller üstlenmişlerdi. Örneğin, Mahmut Celalettin Paşa (Constantine Boznecky), Avrupa'yla ilişkilerinde sultana yaptığı yardımlar ile modernleşme sürecinde çok önemli etkileri olmuş Polonyalı bir dönmeydi; torunu Nâzım Hikmet Ran, Türkiye'nin en büyük solcu şairi oldu. Kırım Savaşı sırasında Türkiye'de bir Polonya ordusu kurulmuş, Polonyalı subaylar ve askerler Rodop Dağları'ndan gelen ve Slavca konuşan Müslümanlarla birlikte 1877-1878 Savaşı sırasında Rus ve Bulgar birliklerine karşı omuz omuza savaşmışlardı.

Çoğu Koschutz'un önderlik yaptığı devrimcilerden oluşan Macarlardan da göç edenler olmuştu.

Slav göçünü destekleyici liberal politika, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bilhassa demografik büyümeyi hızlandıracak yöntemlerin benimsenmesinin zorunlu bir hale gelmesinden sonra bir süre daha sürdürüldü. Daha 1856 yılının sonu ve 1857 yılının başında, Rusya'yla 1853-1856 yılları arasında yapılan savaştan geride kalan ve Rusya'ya dönmek istemeyen ikinci alaydaki Kazak askerlerinin iskânıyla ilgili konu gündeme gelmişti. Osmanlı tebaasından olmayı ve imparatorluk yasalarına uymayı kabul etmelerinden sonra bu askerlerin Selanik, Tırhala ve Yarıya gibi Avrupa eyaletlerine ve Asya'da da Bursa'ya yerleşmelerine izin verildi. Bu Kazakların çoğu çiftçi ve çiftlik işçisiydi. Çoğu Başvezir Reşit Paşa'nın Tırhala eyaletindeki çiftliklerinde iş bulmakta gecikmedi. Tahrir-i Bahrit adındaki bir gemiyle Selanik'e geldiler ve oradan karayoluyla yollarına devam ettiler.[24] Bugünkü Yunanistan'ın kuzeyindeki bölgeye yerleşmiş olan bu Kazakların akıbetiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Mainos'un (Türkçe adı Eskikazaklar idi) köylerine yerleşmiş olan bu askerlerin bir bölümünün 1910 yılından sonra Rusya'ya geri döndüğü, ama en azından 27 ailenin orada kaldığı bilinmektedir.[25]

Bulgar göçü, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına yönelen en büyük Slav göçmen dalgasıydı. Bu göçmenler, yüzyılın başında Rusya'dan ayrılan Tatar ve Çerkezlerin yerini almak üzere bu ülkeye göç etmiş

olan eski Osmanlı tebaasından oluşan büyük bir asker topluluğundan oluşuyordu. Bir belgeye göre, yaklaşık 12.000 Bulgar Kırım'a, Tatarların boşalttığı topraklara yerleşmişti. (Tatarlar ters yöne, Güney Besarabya, Dobruca, Bulgaristan ve Küçük Asya'ya gidiyorlardı.)[26] Bu Bulgarların binlercesi aslen Lom bölgesindeki Bela, Reanoviç, Krivobara, Medoviç, Tatarmahalle, Bayraktarmahalle, Skoma, Medoviç, Baroviç, Belapole, Visiloviç, Hutlom ve Bastoin köylerinden ya da Batı Bulgaristan'daki Vidin eyaletinden geliyorlardı. 1861/62 yılına gelindiğinde Rusya'daki yaşantıları onları tatmin etmeye başlamış ve Osmanlı devletine geri dönme isteklerini dile getirmişlerdi. Sultana yazılmış (Bulgarca) uzun bir mektupta "çoğunluğu eğitimsiz, okuma yazma bilmeyen bu kişilerin, atalarının dinine olan bağlılıklarını bilen kötü niyetli kişiler tarafından, Türkiye'de uzun süre kaldıkları takdirde atalarının inancını yitireceklerine inandırılarak kandırıldıkları" iddia ediliyordu; sonuç olarak, sultandan "yeniden kendi ocaklarımıza dönmemiz ve böylece kendimizi hiçbir yol göstereni olmayan bir koyun sürüsü gibi hissettiğimiz bu tuhaf ülkeden (Rusya) ayrılarak gelmemiz ve (böylelikle) yitirdiğimiz mutluluğu yeniden bulmamız için" izin isteniyordu.[27] Sultanı öven, Rusları ve göçe teşvik eden yöntemlerini eleştiren aynı tarzdaki bir dizi başka mektup, Bulgarların Osmanlı topraklarındaki asıl yurtlarına dönme yönündeki ortak isteklerini göstermektedir. (Bu mektuplardan bazlarının tıpkıbasımı, bu bölümün sonundaki Ek C'ye dahil edilmiştir.)

Bulgarların kendi köylerine dönme arzusunun, Bulgaristan'daki milliyetçi bir ayaklanma planının bir parçası olduğu ve mektupları imzalayan temsilcilerin gerçekte Ruslarla işbirliği yapan ajanlar oldukları düşünülebilir. Rus yetkililerin Bulgarların kendi ülkelerine geri dönmelerine karşı çıkmamış ve aslında desteklemiş olmaları, bu görüşü doğrulayıcı yöndedir. Bununla birlikte, bu mektuplardan (Bulgarca kaleme alınmış ve tebaanın sultana sıkmalarını dile getirirken geleneksel dilekçe usulüne uygun olarak doğrudan sultana hitaben yazılmışlardı) söz konusu Bulgarların anavatanlarına dönmeyi samimi olarak istedikleri ve bunun ardında hiçbir siyasal neden olmadığı izlenimi edinilmektedir. Ayrıca, mektuplarda özel-

likle milliyetçi bir hava sezilmiyordu; aslında, 1870 yılından önceki göçlerle ilgili belgelerin hiçbirinde, sıradan Hristiyanlar arasında güçlü milliyetçi duyguların var olduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır. Yine de, dini farklılıklara ilişkin bazı göstergeleri ve yer yer de milliyetçi düşünceleri yayan "tehlikeli" kişilerle -muhtemelen entelektüeller ve Rus ajanlar- ilgili belli belirsiz imaları içermektedir.

Sultan, Bulgarların ülkelerine geri dönme taleplerini kabul etmekte hiç gecikmedi. Babıâli, göçmenler için beş gemi tahsis etmiş (Alma, Plodd, Calliope, Alexandro ve Ajios Gherasimov) ve bu gemiler kısa sürede Bulgarların bineceği Feodosia (Kaffa) ve Eupatoria limanlarına yanaşmıştı. Sonunda hepsi, Tuna'nın Karadeniz'le birleştiği noktadaki küçük liman kenti Sulina'da karaya indiler. Diğer gemiler (hepsi 16 taneydi) geriye kalan 7.500 Bulgari Kuzey Dobruca ve Bulgaristan'a nakletmek üzere tutulmuştu. Odessa'daki Osmanlı konsolosu kendi bölgesinden göç eden Bulgarların sayısıyla ilgili olarak aşağıdaki bilgiyi vermişti:[28]

Galatz'a gönderilen göçmenler	430
Konsolosun denetimi altında ülkelerine geri dönmek üzere gemiye binen;	
Erkekler	2833
Kadınlar	2794
Erkek çocuklar (10 yaşından küçük)	979
Kız çocuklar (10 yaşından küçük)	972
Göç sırasmda doğan çocuklar	122
Göç sırasında ölenler	1820
Köylerde bırakılanlar	500

Bu Bulgarların çoğu Vidin'deki köylerine geri dönmüş bir kısmı da Kuzey Dobruca'ya yerleşmiş olmalı.

Bu bölümü, *Morning Post*'ta. 18 Ekim 1876 tarihinde yayımlanan ve Bulgar göçünün öyküsünü özlü olarak anlatan bir mektuptan yapılan bir alıntıyla tamamlamak uygun olur. Mektubu yazan C. A. DeCrespigny, Galatz'da birkaç yıl resmi görevli olarak bulunmuş bir beyefendiydi. Kendi bilgilerine dayanarak geçmişi şöyle aktarmaktadır:

Ruslar, Çerkezleri (yüzlercesini kaçtıkları Konstantinopolis sokaklarında dolaşırken gördüm) Çerkezistan'dan sürdükten sonra Bulgarları, Çerkezistan'a göç ettirerek, Çerkezlerin yerine yerleşmeye hevesliydiler. Çerkezistan'a yerleşecek olan göçmenlerle, geride bıraktıkları akrabaları arasında duygu ve düşünce birliği oluşturmayı hedefliyorlardı. Bu sayede Bulgarları, Ruslardan yana bir tavır alacak şekilde Ruslaştırmayı ümit ediyorlardı. Baron Offenburg, bu işle görevlendirilmiş olan bir Rus ajanıydı ve o dönemde Rusların Galatz'daki konsolosuydu. Çok seçkin ve parlak bir devlet adamı olduğu için kimse kendisine karşı tek bir söz bile söyleyemiyordu. Daha sonra Bükreş'e başkonsolos olarak atanmıştı. Şu anda da Rusya'nın İran'daki temsilcisidir. Bulgarları göçe teşvik etmek için her aile reisine Çerkezistan'a ulaştıklarında belli miktarda ruble (yaklaşık 51 ruble), belli bir büyüklükte toprak parçası ve sanırım bir inek bağışlanacağı söylenmişti. Binlerce Bulgar şileplerle ya da mavnalarla Tunus'tan aşağıya, benim görev yaptığım Galatz'a indi; geldiklerinde pösteki giysiler içinde, koyun gibi üst üste yığılmış, kirli ve tıraşsız bir haldeydiler ve haftalarca üstlerindeki giysilerle yattılar kalktılar ve çalıştılar: Beraberlerinde çiçek hastalığı da getirmişlerdi. Bana da bulaşır. Karantinaya alınmalarına ve nehrin kent tarafına çıkmalarına izin verilmemesine karşın hastalık kente yayıldı. Bir iki ay boyunca günde birkaç cenaze kaldırıldı. Galatz'da Konstannopolisli Bay Morton ve Bay Bell'e ait iki vapura -vapurlardan birinin adı Blarney idi, diğerininkini hatırlamıyorum- bindirildiler ve her iki vapur Karadeniz'de birkaç kez gitti geldi. Bu vapurlar için sağlık raporlarını ve diğer belgeleri ben verdiğim için kişisel bilgime dayanarak aktarıyorum. Bu göçmenler Theodosia'ya ulaştıklarında iç kesimlere gönderildiler ve kendilerine ne para ne toprak ne de bir inek verildi. Çerkez sertlerin yerini almaları bekleniyordu. Yoksunluk içindeki Bulgarlar, İngiliz Konsolosluğundan ve Türk hükümetinden yardım talebinde bulundular. Türk hükümeti, Majestelerinin Babıâli'deki büyükelçisi olan Lord Dalling (daha sonraki Sir Henry Bulwer) aracılığıyla onları taşıyacak olan gemileri gönderdi; daha sonra Varna'ya götürüldüler ve binlercesi burada hastalık ve yoksulluktan öldü. Bu, Rusların

Hristiyan Bulgarlara gösterdiği ilgi ve özenin iyi bir kanıtıdır. Yine de bu dar görüşlü zavallı kişiler hâlâ Rusya'nın onların velinimeti olmayı istediğine inandırılmaktadırlar.

MÜSLÜMAN GÖÇLERİ: KIRIMLILARIN VE ÇERKEZLERİN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA GÖÇÜ

Kırımlıların ya da Tatarların kendi vatanlarından göç etmeleri belki de Osmanlı devletine yönelik ilk Müslüman göçüydü. Sadece 1783/84 yılında yaklaşık 80.000 Tatarın Besarabya ve Dobruca'ya ve ardından Anadolu'ya yerleştiği tahmin edilmektedir. (Kırım'dan göç edenlerle ilgili olarak yayımlanmış rakamlara, Perkop -Orkapi-kıstağının doğusundaki bölgeden gelen göçmenler genelde dahil edilmemiştir.) Bu göç, 1812 yılındaki Türk-Rus Savaşı'ndan sonra yoğunlaşmış ve 1853 yılında büyük savaşın yeniden başlamasına dek sürmüştü. Ayrıca, daha kuzeydeki ve Kazan, Orenburg, Ufa ve Kuzey Kuban gibi doğu Rusya'daki bölgelerde bulunan büyük Müslüman toplulukları, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı devletine göç ederek yerleşmişlerdi. (Bu şimdiye kadar ele alınmamış bir konudur.)[29]

Kırım'dan yapılan ilk göçlerde, kişisel kararlar harekete geçmekte etkili olmuştu; göçlerin bir kısmı ise 1803 yılında olduğu gibi Rus-Osmanlı anlaşmasının getirdiği bir sonuçtu. Her ne kadar valilerin Müslüman karşıtı, düşmanca bir tutumu olmasına karşın, Rusların bu ilk dönemde Tatarları atalarının topraklarından sürmeyi tasarladıklarına ilişkin pek fazla kanıt yoktur. Zorunlu tahliye ancak 1856 yılından sonra, Rusların azınlıklara karşı resmi tutumu ayrı bir yola saptığında devlet politikası haline gelmişti. (Kırım Müslümanlarına sürekli olarak zulüm uygulanması, 1944 yılında Tatar halkının ayaklanmasıyla sona erdi; yaklaşık 300.000 kişi Sibirya'ya sürüldü ve yarıdan fazlası burada öldü.)[30] Ruslar, Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında Tatarların vefasızlığından kuşkulanmaya, Tatarlar ise Ruslaştırma politikasından ve başka bölgelere yerleşmek zorunda bırakılmaktan endişe duymaya başlamışlardı.[31] 1860 yılına gelindiğinde, 100.000 kadar daha "vergilendirilebilir kişi" ve 46.000 ila 50.000 kadar Nogay Tatarı,

ağır vergiler ve pasaport bedeli ödemek zorunda kalmış olmalarına karşın göç etmişlerdi. Bunlar ağırlıklı olarak Dobruca'ya yerleştiler. 1861-1864 yılları arasında Kırım göçü iyice yoğunluk kazandı; bir kaynağa göre 101.605'i kadın ve 126.002'si erkek olmak üzere toplam göçmen sayısı 227.607 idi.[32] Göç yüzyıl sonuna dek sürdü ama Kırımlı milliyetçi eğitimci ve *Tercüman* gazetesinin yayımcısı İsmail Gaspıralı'nın yurttaşlarını kendi topraklarında kalmaya ve kendilerini kültürel ve ekonomik açıdan geliştirmeye teşvik etmesinden sonra daha sınırlı sayıda gerçekleşti. 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Tatarların toplam sayısı muhtemelen 1.800.000 civarındaydı.

Çok sayıda Tatar, 1877 ve 1878 yıllarında Dobruca ve Bulgaristan'dan ayrılarak Anadolu'ya yerleşti. Bir bölümü doğrudan Anadolu'nun kırsal kesimlerine yerleşti; diğerleri ise İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlere ya da İzmit, Bandırma, İnegöl ve Eskişehir gibi küçük kasabalara yerleştiler. Eskişehir ve Ankara arasındaki bölgede Tatarların hâlâ yaşamakta olduğu çok sayıda köy bulunmaktadır; 1970 yılında yaklaşık 200.000 olan nüfusuyla Orta Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olan Eskişehir'de ise Tatarlar nüfusun büyük bir yüzdesini oluşturmaktadır. Günümüz Türkiyesi'nde Kırım kökenlilerin toplam nüfusuna ilişkin istatistikler, Tatarların çoğunluğunun tümüyle asimile olmuş olması nedeniyle mevcut değildir. Tatarların Anadolu Türkleriyle kültürel, dini ve dilsel açıdan sıkı bağları vardı. (Aslında "Tatar" sözcüğünü esas olarak Ruslar kullanmaktadır. Kırımlılar kendilerinden "Kırım Türkleri" olarak söz ederler.) Üstelik kültürleri Selçuklu ve Osmanlı etkisi altında oluşan Anadolu kökenli çok sayıda Müslüman, imparatorluğun hâlâ bir parçası olduğu sırada Kırım'a, özellikle de kıyı kesimine yerleşmişti. Tahminlere göre günümüzde Tatar soyundan gelen Türklerin nüfusu 1 ila 3 milyon arasındadır. Bununla birlikte, çoğu köyde yaşamakta olan ancak 200.000 kadar kişi, Anadolu Türkçesine çok yakın olan Kırım lehçesini konuşmayı sürdürmektedir.

Çerkezlerin 1862/63 yılı başlarında Kafkaslar'dan Osmanlı topraklarına kitleler halinde zorunlu göçü, Osmanlı devletinin toplumsal,

etnik ve dini bileşimini köktenci bir şekilde etkilemiş olan önemli bir nüfus hareketiydi. Bu olay, hem büyüklüğü hem de Rusların bunu gerçekleştirmek üzere baskıcı yollara başvurmuş olmaları yüzünden dünya çapında bir ilgi uyandırmıştı; bu göçle ilgili olarak zengin bir literatür vardır.[33] Çoğu kaynakta Çerkez ve Türk aşiretleri arasında bir ayrım yapılmıyor olsa da Kafkas bölgesinde Türkçe konuşan çok sayıda topluluğun yaşadığı dikkate alınmalıdır.

Çerkezler, Karadeniz kıyıları boyunca uzanan bölgede ve Hazar Denizi'nin Batı kıyılarındaki Apsheron Yarımadası'nda yaşayan en önemli ve en eski Türk olmayan topluluklardan biriydi. Aşiretler halinde örgütlenmişlerdi ve toplumsal yapılan prensler, soylular, hür köylüler ve serfler gibi kesin olarak ayrışmış sınıflardan, seçilmiş önderlerin idaresi altındaki gerçek anlamda demokratik örgütlenmelere dek çeşitlilik gösteriyordu. Çerkezler 19. yüzyıla dek ulusal bir ortak siyasal kimlik geliştirmemişlerdi. Kabartaylar ve Abazalar gibi bazı Çerkez toplulukları, 16. yüzyıldan itibaren İslamiyeti kabul etmeye başladılar. Bu gelişmede, Anapa'daki Osmanlı idarecilerinin zımni desteğini arkalarına almış olan kuzeyli Nogay mollalarının öğretisinin büyük etkisi olmuştu. Müslüman Çerkezler sonunda sultanı, halife yani Müslüman cemaatinden sorumlu ve en yüksek mertebedeki dünyevi lider olarak kabul ettiler. Şeyh Şamil'in Rus işgaline karşı uzun süre yürüttüğü (1830-1859) köktenci-müridist isyan ki eşitlikçi bir toplumsal felsefeye dayanıyordu, Çerkezler ve Kuzeydoğu Kafkaslar'daki diğer Müslümanlar için ortak bir kimliğin oluşmasında önemli bir rol oynamıştı.

Ruslar, 1796 yılında Bakü ve Kuba hanlıklarını işgal ettiler; Erivan, Nahcıvan ve Taliş'i de, İran'la 1828 yılında imzaladıkları Türkmençay Anlaşması sayesinde elde ettiler ve Babıâli ile 1829 yılında imzaladıkları Edirne Anlaşması ile de Anapa'yı ve Poti'yi kazandılar. Bununla birlikte, Müslümanların dağlardaki kalesi Ruslara karşı başarıyla direndi ve Çerkezistan, 1859 yılında Şeyh Şamil'in ele geçirilmesine rağmen direnişin bel kemiği kırılıncaya dek zaptedilemedi. Ruslar bunun üzerine Anapa kıyısı boyunca Novorossiysk'e ve aşağıda Sukumkale'ye kadar ilerlediler. 1862 yılında Çerkezistan işgal

edilmişti; Ruslara karşı mücadele 1860'lı yılların sonuna dek yer yer devam etmiş olmakla birlikte dağlardaki büyük direniş 1865 yılında bastırılmıştı.

Ruslar Çerkezistan'ı Kafkasya'nın güvenliği ve savunması, Karadeniz'de dolaşım ve ticaret özgürlüğü, Karadeniz ve Hazar denizleriyle İran arasında güvenli bir demiryolu bağlantısına ihtiyaç duyması gibi önemli askeri ve stratejik nedenlerle işgal etmişti. Bunun yanı sıra, kendisini bir kurtarıcı olarak gören Rusya'nın bu imgesinden kaynaklanan köklü ideolojik ve kültürel düşünceler de işgali ve Çerkezlerin topraklarından sürülmesini hızlandırmıştı. Rusya, yüksek bir Ortodoks Hristiyan kültürüne sahip olduğunu iddia ediyor ve İslamiyeti, alt etmiş olduğu ve demir yumruk alanda yönettiği bir halkın daha alt düzeydeki kültürel düzeni olarak görüyordu. Çerkezler ve aşiret örgütlenmelerini "ilkel" olarak değerlendiriliyordu. Rusya Çerkezleri Kuban'ın kuzeyindeki bataklık düzlüklere yerleştirerek (topraklarını da Kazaklara vererek) vergi ve askerlik hizmetiyle yükümlü kılarak ve onların Hristiyanlığa geçmelerini sağlayarak "medenileştirmeye" çalıştı. Çerkezler bu programı kabul etmeyerek Rus işgalcilerine karşı mücadeleyi sürdürdüklerinde ise göç etmeye zorlandılar.

1850'li yılların başında bazı Çerkezler, kendi girişimleriyle ve gönüllü olarak göç ettiler ya da barışçıl yollardan göçe ikna edildiler. Kırım Savaşı sırasında göç, kitlesel bir harekete dönüştü ve 1862-1865 yılları arasında doruk noktasına çıktı; 1877-1878 ve 1890-1908 yılları arasında yoğunluk kazanan bu göç 1920'li yıllarda duruldu.

Müslümanların 1856 yılında Kırım ve Kafkaslar'dan göçü konusunda Ruslar ve Babıâli arasında resmi bir anlaşma yoktu; o dönemdeki tek anlaşma, görünüşe bakılırsa, bazı aşiretlerin göçü konusundaki özel "bir anlayış"tı.[34] Bununla birlikte, resmi bir göç anlaşmasının imzalanması çok geç bir tarihe kalmamış olsa gerek. Daha 1859 yılında Rus idaresi, bir grup Çerkezin kabul edilmesiyle ilgili olarak Türk yetkilileriyle bağlantıya geçti; Loris Melikov, 1860 yılında çar idaresi adına bu konuyu görüşüyordu. Rusların tahminlerine göre Türkiye'ye göç edenlerin toplam sayısı 40.000 ila 50.000'den daha

fazla olamazdı. Osmanlı idaresi meseleyi tartıştı ve Rus birliklerinin baskısından kaçarak kendi topraklarına yerleşmek isteyen Çerkezlere konukseverlik göstermekten kaçınmamaya karar verdi. Sultan, halife olarak asıl görevinin, yabancı bir güç tarafından işgal edildikten sonra bile kendisine bağlılığını sürdürmüş olan bütün tebaasını korumak ve onlara konukseverliğini göstermek olduğu kanısındaydı.[35] Üstelik hükümet, göçmenlerin insan gücü açığını gidermeye yarayacağını düşünüyor ve onlardan yol yapımında, pamuk ekiminde ve özellikle de orduda yararlanabileceğini umuyordu.

Osmanlı idaresi, göçün yol açabileceği idari sorunları düşünerek 1860 yılında (7 Cemaziyülahir 1276), Trabzon Valisi Hafız Paşa yönetiminde göçle ilgili bütün meselelerin ele alınacağı İdare-i Umumiyye-i Muhacirun Komisyonu'nu kurdu.[36] Osmanlı idaresi, Rusya ile anlaşmasının bağlayıcı olduğunu düşünüyordu; Rusların sözünü ettiği gibi yalnızca 40.000 ila 50.000 Çerkezin gelmesi bekleniyordu ve onları ülkeye düzenli ve kademeli olarak getirmeyi umuyordu. Bununla birlikte, 1862 yılında Kazak birlikleri Kuban'ın içlerine doğru ilerlemekteydiler ve 1863 yılında dağlı Çerkezlerin kalelerine yönelerek silah donanımı zayıf olan Çerkezleri denizden ya da kimi kez karadan güneye kaçmak zorunda bıraktılar. Göç, bir kitle hareketine dönüştü. Rus kaynakları 1858, 1859, 1862 yıllarında ve 1863 yazında göç eden Çerkezlerin sayısının 80.000'e ulaştığını göstermektedir. Yalnızca 1864 ilkbaharında ise bu rakam neredeyse 400.000'e fırlamıştır.[37] Bir kaynağa göre, 1864 kışı ve ilkbaharında çeşitli Rus limanlarından yola çıkanların sayısı aşağıdaki gibidir:[38]

Taman	27.337
Anapa	16.452
Novorosine	61.995
Toupasse	63.449
Sotcha	46.754
Adler, Hoso	20.731
Türk gemilerinde	20.350
Toplam	257.068

Marc Pinson sırf bu dönemde, doğu Çerkezistan'dan göç eden insanların toplam sayısının 552.000'e ulaştığını belirtmektedir.[39]

Resmi istatistiklerdeki mevcut rakamlar, genellikle sadece limanlardan gemilere binen kişilerin sayısını verir. Karadan at üstünde veya tekerlekli arabayla güneye ya da batıya göç edenler ve özel şahıslara ait çok sayıdaki tekneye yasadışı olarak binenler bu rakamlara dahil değildir. Bu dönemde sırf Tuna eyaletinin, 40.000'den biraz fazla aileyi (çeyrek milyon Çerkez) aldığı bildirilmişti. Çerkezlerin topraklarını çoktan Kazaklara dağıtmaya başlamış olan Rusların, "medenileştirme" faaliyetlerine karşı koyan ve Rus ordusuna kaydolmayı kabul etmeyen bütün aşiretleri yerlerinden yurtlarından etmeye kararlı oldukları açıktı. Örneğin, Sukumkale'deki İngiliz konsolosu, Ubik ve Figet aşiretlerinin Trabzon'a giden gemilere binmekte acele ettiklerini söylüyor, çünkü "topraklarının yakılıp yıkılmasından sonra Kuban steplerine gönderilmek ve belli aralıklarla yedek asker sağlamak istemeyen bu dağlılar için Türkiye'ye göç tek seçenekti" diye kaydediyordu.[40]

Gerek Müslümanların gerekse Hristiyanların, dindaşlarının çoğunlukta göründüğü bölgelere göç etmesiyle birlikte bu göçün, küçük çaplı bir Rus-Osmanlı nüfus mübadelesi niteliği kazanmaya başladığının işaretleri vardır. Aslında bu türde bir nüfus mübadelesi, ulusal anlaşmazlıkları çözmeye yarayan bir yöntem haline gelmişti. Gerçekten de, Kerç'teki Osmanlı konsolosunun bir raporuna göre Kafkas valisi ve Kuban Kazaklarının atamanı olan Kont Sumarkoff, Trabzon'daki bütün Hristiyanların Kafkaslar'a göç edip yerleşmelerine onay vermişti ve Trabzon'daki Rus konsolosu 600 Hristiyan ailenin Kafkaslar'a göç edip yerleşmeye hazır olduğunu bildiriyordu.[41] Zaten Anadolu'dan pek çok Rum Hristiyan ailesi yerleşme niyetiyle Kırım'a gitmişti. Seyahatleri sırasında, yerel din adamları tarafından basılan ve Rus konsolosu tarafından seyahat evrakı olarak yasallaştırılan belgelerden yararlanıyorlardı. Bununla birlikte, daha önce sözü edilen Bulgarlar gibi, çok sayıdaki göçmen Rum ailesi de fikir değiştirip Türkiye'ye geri dönmeye karar vermişti; gerçekten de bir kısmı yasa dışı yollardan Sinop'a döndü. 1869 yılında Rumlar sultana hitaben Türkiye'ye geri dönmek konusunda izin ve yardım isteklerini dile

getiren bir mektup yazdılar. Sonunda Kırım'daki Osmanlı konsoloslukları, Rum ailelerinin Kırım'dan Samsun'a geri nakledilmeleri için 12.000 ruble tahsis etti.[42]

Tablo 4.1. 1880 Yılında Samsun'daki Rus Topraklarından Gelen Mülteciler

	Samsun'da karaya çıkanlar	Samsun'a ya da Canik sancağına yerleşenler	Ankara'ya ya da Sivas'a gönderilenler	Samsun'da ölenler
Çerkezler- Abazalar (Kafkaslar'dan gelen)	12.116	4.668	7.028	420 450
Rumeli'den gelen Çerkezler	6.252	964	4.838	
Tatarlar (Kafkaslar)	14.824	881	13.472	471
Gürcüler (Kafkaslar)	1.594	25	1.535	34
Batumlu Türkler	91		91	
Toplam	34.877	6.538	26.964	1.375

Kaynak: FM (S) 122, C.W.Wilson'ın raporu, 23 Ocak 1880.

Rusya'nın dini gerekçelerle Osmanlı devletine karşı yürüttüğü Slavcı politikanın doruk noktası olarak değerlendirilen 1877-1878 Savaşı, Çerkez göçüne yeni bir ivme kazandırmıştı. Osmanlı idaresi, Trabzon'da karaya çıkmış olan 18.000 Çerkez gencini orduya aldı. Savaş başladıktan sonra aynı kentten 3.000 Çerkez daha kendi isteğiyle Rusya'ya karşı savaşmak üzere Osmanlı ordusuna katıldı. Çerkezlerden oluşan altı atlı taburunu yöneten Çerkez general Kundukov, Osmanlı'nın doğu cephesinde savaşırken, Çerkezistan ve Abazya'da kalan diğer Çerkez ve Abaza aşiretleri de isyana hazırlandı. Adler ve Gudati'de iki Çerkez asker grubu karaya çıktı ve burada kendilerine yerel halktan isyancılar da katıldı. Ruslar Osmanlı güçlerini yendikten sonra kısmen Çerkezlerin savaş sırasındaki tutumlarına bir tepki olarak yine hınçlarını ana vatanlarından ayrılmamış olan Çerkez ve Abazalardan çıkardılar. Bunun üzerine yeni bir göç dalgası başladı. Kafkaslar'dan gelen Çerkezler bir kez daha Trabzon, Samsun, Sinop ya da Dobruca'da karaya çıktılar ve Anadolu ve Suriye'ye gitmek üzere Bulgaristan'dan (Köstence, Varna, Burgas) gemilere bindiler.

(Ayrıca daha önceden Balkanlar'a yerleşmiş olan ve burada büyük bir huzursuzluk çıkararak yerli Müslüman ve Hristiyan halkın yakılmasına neden olan Çerkezler de Anadolu ve Suriye'ye yöneldiler.)

Bu sırada Ruslar, Osmanlı devletiyle yaptıkları göç anlaşmasının, genelde Kafkaslar'daki bütün Müslüman nüfusu kapsayan bir anlaşma sayılması için diretmeye başladılar. 1860 yılından sonra başka bir anlaşmanın daha imzalanıp imzalanmadığı açık değildir; ancak her halükârda Osmanlılar, anlaşmalarının sınırlı sayıda Çerkez aşiretini ve anlaşıldığı kadarıyla, Dağıstan'ın ve Kafkasların diğer bölgelerindeki Türkçe konuşan bazı toplulukları kapsadığını iddia ettiler.[43] (Ruslar 1861 yılında göçmen akınına set çektiğinde sultanın, göç üzerindeki sınırlamaların kaldırılmasını istemiş olması ilginçtir.)

Çerkez göçüne katılmış olanların sayısıyla ilgili tahminler, 700.000 ile 1 milyon arasında değişmektedir. Osmanlı devletinin demografik durumunu yakından bilen Ubicini, 1864 yılında, yani ilk kitle göçünün tamamlanmasından önce Osmanlı topraklarındaki Çerkezlerin toplam sayısının 700.000 olduğunu tahmin etmekteydi ve bu sayı, 1866 yılında, ölüm oranının yüksek olmasına karşın 1 milyona ulaşmıştı. Bianconi, 1876 yılının sonunda yalnızca Balkanlar'a 600.000 Çerkezin yerleşmiş olduğunu iddia etmektedir. Diğer kaynaklara göre göç eden Çerkezlerin toplam sayısı 1.200.000'e çıkmaktadır.[44] Rus kaynaklarına dayanarak bir çalışma yapmış olan Berzhe, 1858-1866 yılları arasında 493.194 kişinin Rusya'nın Karadeniz limanlarından yola çıktığını söyler; ancak 1866 yılından sonra Rusya'yı terk eden Çerkezlerin sayısını belirtmez ya da kara yolundan gidenlere ilişkin olarak bir tahminde bulunmaz.[45]

1878 yılından sonraki göç dalgasının büyüklüğü, Samsun'da 1880 yılındaki mültecilerin sayısını veren bir rapordan alınmış olan Tablo 4.1'deki rakamlardan hesaplanabilir.[46]

Bu tahminlerin doğruluğunda belirleyici olan bazı noktalardan söz edilmesi gerekiyor. Öncelikle, 1860 yılında Rusya'dan kitle göçü başlamadan önce Osmanlı devletinde zaten birkaç Çerkez yerleşim bölgesi vardı. İkinci olarak, rakamlara Çerkez olmayan bazı kişiler de dahil edilmişti. Üçüncü olarak, daha önce de dile getirildiği

gibi, istatistiklere karayoluyla gelmiş ya da ülkeye girerken kayıtlara geçmemiş olan çoğu göçmen genelde dahil edilmemiştir. Örneğin 1865 yılında 2.000 Çeçen, atları ve sığırlarıyla birlikte karayoluyla Kars'a gelmiş ve anlaşılan o ki kayıtlara geçmemişti. Güneyde Muş ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilecek olan 60.000 Çeçenin daha aynı yoldan gelmesi bekleniyordu.[47] Dördüncü olarak, rakamlarda yolculuk sırasında gemide ya da kendi imkânlarıyla gelirlerken yolda ölenler göz önünde bulundurulmamıştır. Göç seyahatleri örgütlenmemişti. Pek çok varlıklı Çerkez ailesi gemi ile yola çıkmış ve İstanbul'a ya da Karadeniz'deki liman kentlerine demir attıklarında hiçbir resmi görevliye kaydolmamıştı. Gemileri olan bazı kimseler göçmenleri, Karadeniz üzerinden kişi başına 4 dolar gibi bir ücret karşılığında getirmişler ve çoğu zaman gözden uzak limanlarda demir atmışlardı; ancak, gemideki çoğu insan deniz yolculuğu sırasında hayatını yitirmişti. (Çerkezlerin nakledilmesi işi sonunda usulüne uygun olarak, kayıtlı Osmanlı, Fransız, ingiliz ve Rus gemilerine bırakılmıştı.) Beşinci olarak, Kafkaslar'dan gelen göçmenlerin çoğu, muhtemelen toplam sayılarının % 20'si, kötü beslenme ve hastalık nedeniyle ölmüştü. 1864-1865 yılları arasında Samsun'daki ölüm oranının günde 120 ila 150 kişi olduğu kaydedilmişti. Önemli bir giriş noktası olan Trabzon'da, 1865 yılının sonunda toplam ölü sayısı 53.000'di.[48]

Kayda değer bütün etkenler göz önüne alındığında, 1859-1879 yılları arasında çoğu Çerkez olmak üzere yaklaşık 2 milyon Kafkas'ın Rusya'yı terk ettiği tahmininde bulunmak akla yatkın görünmektedir. Ancak, bunlardan sadece 1.500.000'i hayatta kalmış ve Osmanlı topraklarına yerleşebilmişti. 1881 yılından 1914 yılına kadar olan sürede ise yaklaşık yarım milyon Çerkez daha, çok sayıda Müslümanla birlikte Rusya'da Kazan'dan ve Urallar'dan göç etmişti.

Kafkas göçmenlerinin nereye yerleştirileceği önemli bir sorundu ve bu konu Osmanlı hükümetinde ciddi tartışmalara yol açmıştı. Tarihi belirtilmemiş bir raporda hükümete, Çerkezlerin Türkiye'nin güneyine, Fırat boyundaki Birecik ve Rakka bölgelerine yerleştirilmesi ve orada modern bir tarım düzenin kurulmasında onlardan yararlanılması öneriliyordu. Böylece Akdeniz'deki İskenderun, "Türkiye'nin

denize açıldığı doğal bir nokta olarak Odessa'yı, silip geçmese de geri plana atacaktı."[49] Raporda göçmenler için özel yerleşim birimleri kurulduğu takdirde Aneza ve Şhamalar gibi güneyden gelen yıkıcı aşiretlere karşı bir set çekebilecekleri ve göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçmeye zorlayarak bütün Bağdat vilayetinin güvenliğini sağlayacakları ileri sürülüyordu.

Bununla birlikte, Osmanlı idaresinin Çerkezleri uygun gördüğü yerlere yerleştirmesi önlendi. Rus idaresi, Çerkezlerin "bizim sınırlarımızdan hayli uzağa ve her koşulda Erzincan, Tokat, Amasya ve Samsun hattından daha geriye" yerleştirilmesi gerektiğini açıkça dile getirdi.[50] Ruslar, Çerkezlerin Suriye'ye ve 3.000 ila 4.000 ailenin önceden yerleşmiş olduğu Küçük Asya'nın iç kesimlerine yerleştirilmelerinde ısrar ettiler. Bu arada İngilizler de Yunan idaresinin sözcülüğünü yaparak, 8.000 Çerkez ailesinin Tesalya'ya yerleştirilmesi tasarısına karşı çıktılar. İngilizler, toprağı Yunan halkına ayırmak böylelikle "kargaşadan ve moral çöküntüsünden" uzak durmak istiyorlardı.[51]

Kafkas göçmenlerinin yaklaşık yarısı, yani 1863-1865 yılları arasında gelmiş olan Çerkezler ve Abazalar, önce Kuzey ve Orta Dobruca'da Tulça, Babadağ ve Boğazköy (Çernavoda) çevresine ve Köstence'ye, sonra da güneyde Varna çevresine ve Tuna boyunda Rusçuk, Nicopolis, Vidin, Silistre, Şumu'ya (Kolarovgrad) ve Niş ve Sofya çevresindeki bölge (sırf bu bölgeye 12.000 kadar aile yerleşmişti) gibi daha da batıya yerleşmişlerdi. Diğerleri Makedonya ve Trakya'da Selanik, Serez ve Larissa çevresine yerleştiler.[52] Göçmenler Asya'da, Diyarbakır, Mardin, Halep ve Şam vilayetlerine; Küçük Asya'da ise Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa ve Eskişehir'e yerleştirilmişlerdi.[53] Çok sayıda Çerkez doğrudan Filistin liman kentlerine gitti. Rus konsolosu, 1883 yılında 365 Çerkezin bir Osmanlı teknesiyle Hayfa'ya geldiğini kaydetmiş ve Çerkezlerin kutsal yerlere giden hacıların ziyaret edebileceği yerler dışında Ürdün Nehri boyunca yerleşebileceklerini onaylamıştı.[54]

Osmanlı Hariciye Nazırlığı arşivlerinde, Rusya'nın 1895-1908 yılları arasında büyük Çerkez topluluklarının ülkeyi terk etmelerine izin vermesi nedeniyle Rusya'dan göç eden Müslümanlarla ilgili olarak bir dizi yazışma bulunmaktadır: Bu yazışmalara göre, örneğin

1895 yılında Kuban bölgesinden ve Volny, Konakasi, Kourgokau, Urup ve Karamursin köylerinden 1.000 aile İzmit'e gelmiş ve trenle Ankara'ya gönderilmişti; 1899 yılında Tamara'dan 395.353 ve Ufa'dan 790 aileden oluşan üç topluluk izin için başvurmuş ve Rostov'a gidip Türkiye'ye kalkan gemilere binmişlerdi; 1906 yılında Uyum'daki Kubarti aşiretinden 233 kadar aile ve Kupanski'den 372 aile göç ederek Adana vilayetine yerleşmişlerdi; 1909 yılında Elisabethpool valiliğine bağlı Civcivli ve Vagori köylerinden toplam 135 aile de Adana'ya yerleşmişti.[55]

Kısacası, en azından yarım milyon insanın 1881-1914 yılları arasında Kafkaslar'dan göç etmiş olduğu tahmininde bulunmak son derece akla yatkındır.

BALKAN MÜSLÜMANLARININ GÖÇÜ

Rumeli'de (yani Osmanlı devletinin başkent hariç Avrupa'daki vilayetlerinde) yaşayan Müslümanların 19. yüzyıldaki toplam sayısı ve etnik bileşimi, her zaman ciddi tartışmalara konu olmuştur. Daha önce de değinildiği gibi, Avrupa kaynakları Müslümanların gayrimüslimler karşısındaki sayısı konusunda birbirinden oldukça farklı bilgiler içermekteydi. Çoğu zaman "Türkler" olarak nitelenen Müslümanların etnik kökeni konusundaki anlaşmazlık ise daha azdır. Dobruca'da, günümüz Bulgaristanının doğu, orta ve güney bölümü ile Trakya ve Makedonya'daki Müslümanların büyük bölümü aslında etnik olarak Türktü.[56] Pomak ve Boşnak olarak bilinen sırasıyla Bulgar ile Bosnalı Müslümanlar ise Slavca konuşuyorlar ve Rodop Dağları'nda ve Bosna ve Hersek'te yaşıyorlardı. Arnavut Müslümanları, Arnavutluk'ta ve Batı Makedonya'daki ata topraklarına yerleştirilmişlerdi. Epir ve Tesalya ile Girit ve Oniki Adalar'da bulunan Müslüman Türk ve Rumca konuşan Müslüman toplulukları ise her zaman değilse de genellikle azınlıkta kalıyorlardı.

1831 Osmanlı sayımına göre Rumeli'deki (Silistre dahil) Müslüman nüfus, 549.228'di ya da toplam nüfusun % 37.5'ini oluşturuyordu. Hristiyanların nüfusu ise 867.844'tü ve toplam nüfusun % 59.3'ünü

oluşturuyordu. Bununla birlikte, bu sayımın sonucunda elde edilen rakamlar eksiktir ve dikkatle ele alınmaları gerekir. Ami Boué ve David Urquhart, bu ilk dönem hakkında en çok bilgi sahibi olan gözlemcilerdi ve Rumeli'deki Müslüman nüfusunun, yaklaşık 15 milyon olan toplam nüfusun neredeyse 4.5 milyonunu oluşturduğunu tahmin etmişlerdi; onların bu toplam rakamına, Eflak ve Boğdan'ın 2 milyona ulaşan, ancak aralarında hemen hemen hiç Müslümanın bulunmadığı nüfus da dahildi. 1844 Osmanlı nüfus sayımına göre Rumeli'deki Müslümanların oranı % 29.4 iken, sayıları yaklaşık 4.5 milyondu. Yine noksan bir tahmin; bu nüfusun yalnızca 1.6 milyonunun etnik olarak Türk, geri kalanının ise Arnavut ve Slav olduğu tahmin ediliyordu. 1864 yılından 1877 yılına kadar yayımlanan nüfus rakamları, 6 milyon insanın bulunduğu Eflak, Boğdan, Sırbistan ve Karadağ hariç olmak üzere Rumeli nüfusunun 8.4 milyon ile 10.5 milyon arasında değiştiğini göstermektedir. Müslümanların daha sonraki dönem için verilen nüfus oranları kaynaklara göre farklılık göstermektedir; beş kaynağa göre Müslümanlar, nüfusun % 30'unu oluşturmaktayken, 15 kaynak bu oranı % 43 olarak vermektedir. Yüksek olan yüzde genellikle daha güvenilir gözlemciler tarafından savunulmaktadır. Türklerin Avrupa'daki Müslüman nüfusun yaklaşık % 18 ila % 20'sini oluşturduğu söyleniyordu.[57]

Rumeli'deki Müslüman nüfusunun yüzdesi 1860 yılından sonra önemli ölçüde arttı. Bu artışın, Tatar ve Çerkez göçünden kaynaklandığına kuşku yoktur. 1812 yılından sonraki çeşitli savaşlardan kaynaklanan büyük insan kayıplarının yol açtığı nüfus eksikliği, bu göç sayesinde giderilmekle kalmamış, bölgedeki Müslümanların oranında artma bile sağlanmıştı. Bununla birlikte, 1878 yılındaki San Stefano ve Berlin Anlaşmalarından sonra Avrupa'nın büyük bölümünde Osmanlı idaresinin sonunu getirmiş olan siyasal değişimler ve toprak kaybı nedeniyle Müslüman nüfusunda genel bir düşüş yaşanmıştı. Engin Akarlı'nın hesaplamalarına ve Avrupalıların eserlerinde ve Osmanlı yıllıklarında yer alan istatistiksel verilerin çözümlemesine dayanan Tablo 4.2, 4.3 ve 4.4, Osmanlı nüfusunun 19. yüzyıldaki (Avrupa'daki toprak kaybı hesaba katılmıştır) etnik, dini ve demografik bileşiminin genel bir görünümünü vermektedir.

Osmanlı devletine özgü toplumsal ve kültürel koşullardan beslenmiş olan Doğu tarzı milliyetçi bir gelişme, Rus-Osmanlı savaşları ve imparatorluğun resmen parçalandığını gösteren anlaşmalarla noktalandı. Ortodoks Hristiyanların milliyetçiliğe yönelmelerinde, Rusya'nın dini kimlik ve dayanışma ile ilgili duyarlılıklarına bir kurtarıcı gibi hitap ederek duygusal yönden onları beslemesi, düşünsel açıdan da Batı'nın Aydınlanmacı görüşleri ve daha sonra da liberalizmi teşvik edici olmuştu. Milliyetçiliklerinin ekonomik temelini ise, Osmanlı devletine gayrimüslim orta sınıflar aracılığıyla getirilen ilkel kapitalist düzen oluşturuyordu; ayrıca Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya, Babıâli'yi, kendi çıkarları kadar Osmanlı Hristiyan nüfusun çıkarlarına da hizmet eden ekonomik ve siyasal önlemler almak zorunda bırakmışlardı.

Henüz ileri düzeyde bir dilsel türdeşliğe, milliyetçi bilince ya da sınırları çizilmiş bir ulusal toprağa sahip olmayan etnik topluluklar arasında etkisini gösteren bu tarihsel ve modern güçlerin bileşkesinin getirdiği ideolojik sonuç, Batı Avrupa'daki devletçiliğin temelini oluşturan milliyetçilikten köklü bir biçimde farklıydı. Balkan milliyetçiliği, Ortodoks Hristiyanlığın uyanışı düşüncesiyle ve hemen sonrasında Türklerin temsil ettiği İslami düzene karşı ayaklanmayla beslenen etnik-dilsel bir topluluk bilincine dayanıyordu. Müslüman ve Hristiyan toplulukları arasındaki ideolojik uçurum, ekonomik, toplumsal ve eğitimsel farklılıklarla iyice derinleşmişti. Varlıklı bir tüccar sınıfı, zanaatkârlar, kırsal kesimin ileri gelenleri ve radikal milliyetçi aydınların önderliğindeki Hristiyanlar, bürokratlar, toprak sahipleri ve din adamlarından oluşan ve siyasal olarak egemen olan Müslüman seçkinleriyle, görece yoksul ve eğitimsiz köylülerle zıtlaşma içine girdiler. Daha üst konumlardaki Hristiyan seçkinler, gelişmiş Batı Avrupa'ya gıptayla bakıyorlar ve Balkanlar'ın azgelişmişliğinin suçunu Müslümanlara (Türklere) ve onların toplumsal ve kültürel düzenlerine yüklüyorlardı. Ortodoks Hristiyanların yüzlerce yıl bu "ilkel Asyalı millet" tarafından yönetilmiş olduğu düşüncesi bile milliyetçilerin öfkesini kabartmaya yetiyordu. Sonunda, bölgedeki her Müslümanın varlığını kendilerini ulus olarak gerçekleştirme yolunda bir engel olarak görmeye başladılar.

Balkan milliyetçilerinin Müslüman karşıtı düşüncelerinin ardında elbette belli bazı pratik hesaplar vardı. Müslümanlar bölgede ya çoğunluğu ya da çeşitli Hristiyan milliyetçilerin ulusal toprakları olarak gördükleri yerlerde güçlü bir azınlığı oluşturuyorlardı. Üstelik ekilebilir toprakların önemli bir bölümü Müslüman toprak sahiplerinin elinde ya da vakıfların idaresindeydi. Ulusal devletlerin kurulmasındaki başarının, Müslüman öğenin tasfiye edilmesine ya da en azından Müslümanların siyasal ve ekonomik bakımdan zararsız bir azınlık konumuna indirgenmesine bağlı olduğu apaçık ortadaydı. Bu hedefe varmaya yönelik ilk adım, daha önce de ele alındığı gibi yanlış nüfus istatistiklerinin 1876 yılındaki İstanbul Konferansı'nda sunulmasıyla atıldı.

1877-1878 Savaşı, etnik-dini sorunun tümüyle çözülmesi için bir fırsat yarattı. Tuna'yı geçen ve Rusçuk'tan güneydoğuya, Balkanlar üzerinden doğu Rumeli'ye doğru ilerleyen Rus orduları, başta Türkler olmak üzere sivil Müslüman nüfusa karşı gelişigüzel saldırılarını artırdılar. Türkleri, ilerde Bulgaristan'ı oluşturacak olan topraklardan sürmeyi amaçlıyorlardı. Aynı şeyi Sırplar kuzey Makedonya'da, Niş kenti çevresinde yaptılar. Balkanlar'daki Müslümanların yazgısı, çoğu bilim adamı tarafından göz ardı edilmiş bir konudur. Buna karşın Müslümanların ya da Türklerin taşkınlıklarını olabildiğince sert ifadelerle kınamışlardır.[58] Rusçuk, Philippopolis, Varna, Burgaz ve diğer bölgelerde görev yapan İngiliz konsolostan, Müslüman sivillere reva görülen kötülüklerin tamamen farkındaydılar. Konuyla ilgili olarak İstanbul'daki konsolosluğa gönderdikleri raporlar daha sonra Londra'ya iletilmişti. İngiliz konsolosluk temsilcilerinin bu raporları, Rusların ve Bulgarların Rumeli'nin etnik ve demografik yapısını yeniden şekillendirme girişimlerinin nedenlerini ve yöntemlerini açık olarak ortaya koymaktadır.

İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi, ilk kez tam yetkili bir Rus elçisi tarafından 1878 yılı başında Edirne'deki ateşkes görüşmeleri sırasında öne sürülen, ancak Batılıların baskısı karşısında güya geri çekilmiş gibi görünen, bütün Müslümanların Bulgar prensliğinden ihracı fikrinin hâlâ Rusların zihnini meşgul ettiğini bildiriyordu:

Bütün Muhammed ahalisinin, dolaylı ya da dolaysız yollardan sürülmesi uzun zaman almayacaktır... Kısa vadede Slav ırkının büyümesi hedeflenmektedir. Rus kurumlarıyla donatılmış ve Rus denetimi altında kurulan bir Slav devletinin, bir Rus eyaletine dönüşmese de Rusya'ya bağımlı olacağı kesindir. Bosna ve Sırbistan'la birlikte bugün Avusturya'nın hâkimiyeti altında olan Slav cemaatleri belki de sonunda bu büyük Slav milletinin bünyesine dahil olacaktır. O zaman Rus İmparatorluğu bütün Doğu Avrupa'yı topraklarına katabilir... Büyük ve önemli bir Müslüman ve Yunan nüfusunu Bulgar idaresi altına almanın haksızlığı bir yana, affınıza sığınarak bunun ne denli münasebetsizce olduğuna işaret etmek istiyorum. Türklerin Rumeli'deki eski hâkimiyetlerini yeniden kurmak üzere başarı vaat eden herhangi bir girişimde bulunma olasılığı yoktur. Ancak, Yunanlar atalarından miras aldıklarına inandırıldıkları Makedonya'yla ilgili taleplerinden vazgeçmeyebilirler... Gerek Türkler gerekse Yunanlar, Rus ve Bulgar yetkililerini ve temsilcilerini, eskiden tek bir Bulgarın bile olmadığı köy ve kasabalara az sayıda Bulgarı yerleştirip, yerel idari görevlere getirdikten sonra söz konusu yerin Bulgarlara ait olduğunu ve dolayısıyla yeni prenslik sınırları içine dahil edilmesi gerektiğini ilan ettikleri için suçlamaktadırlar.

Barışın önkoşullarına göre Bulgarlar, Bulgar Prensli ile Sırbistan ve Karadağ'a bırakılan bölgelerde yaşamaya devam edebileceklerdi. Ayrıca göç edip dönmeyenler, iki yıl içinde belli koşulları yerine getirdikleri takdirde topraklarını ve diğer taşınamaz mülklerini ellerinde tutabileceklerdi. Aksi takdirde mal varlıklarına el konacaktı. İlk kez Kont Ignatiev tarafından öne sürülen Muhammed ahalisinin ihraç edilmesi talebinin geri çekilmiş olmasına karşın, Rusya'nın, Müslümanları Bulgaristan'dan toptan çıkarmaya yönelik başlangıçta ki tasarısı, her ne kadar şiddete başvurulmasa da, dolaylı yollardan gerçekleştirilecekti. Sırbistan'ın yan bağımsız bir devlet olarak kurulmasından sonra olan olaylardan, Müslümanlarla yapılan hiçbir anlaşmaya bağlı kalınmayacağı sonucu çıkarılabilir. Nasılsa onları zaman içerisinde yurtlarından sürmenin, ellerinde kalmış olan topraklarından ve mal varlıklarından vazgeçmeye zorlamanın yolları bulunacaktır.

Tablo 4.2. Avrupa'daki Osmanlı Nüfusunun Dini Yapısı, 1820-1900 (binde bir olarak)

	1820'li yıllar		1840'lı yıllar		1870'li yıllar		1890'lı yıllar	
Dini Topluluk	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Rum Ortodoks Bulgarları	6.225	61.0	9.145	59.0	5.106	50.3	3.137	49.5
Katolikler	405	4.0	620	4.0	406	4.0	---	---
Diğerleri	---	---	---	---	30	0.3	---	---
Toplam Hristiyanlar	6.630	65.0	9.765	63.0	5.542	54.6	3.137	49.5
Yahudiler/ Diğerleri	305	3.0	140	0.9	244	2.4	190	3.0
Toplam gayrimüslimler	6.935	68.0	9.905	63.9	5.786	57.0	3.327	52.5
Müslümanlar	3.265	32.0	5.595	36.1	4.364	43.0	3.010	47.5
GENEL TOPLAM	10.200	100.0	15.500	100.0	10.150	100.0	6.337	100.0

Kaynak: Avrupa'daki istatistiklerden ve Osmanlı yıllık istatistiklerinden ve Engin Akarlı'nın çalışmasından derlenmiştir. Engin Akarlı, "Ottoman Population in Europe" in the 19th Century; Its Territorial, Racial, and Religious Composition" (Yüksek lisans tezi, Wisconsin-Madison Üniversitesi, 1970).

Tablo 4.3. Özet Olarak Osmanlı Nüfusunun Dini Yapısı (binde bir olarak)

	Avrupa		**Asya**		**Toplam**	
Yıl	Toplam	Müslümanlar	Toplam	Müslümanlar	Toplam	Müslümanlar
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
1820'li yıllar	10.200	32.0	11.100	80-90	21.300	59.6
1840'lı yıllar	15.500	36.1	....	....	....	....
1870'li yıllar	10.150	43.0	16.500	80-90	26.650	68.0
1890'lı yıllar	6.337	47.5	16.000	87.5	22.337	76.2

Kaynak: Bkz. Tablo 4.2. (Rakamlardaki farklılık toprak kaybından kaynaklanmaktadır.)

Tablo 4.4. Avrupa'daki Osmanlı Nüfusunun Etnik Yapısı, 1820-1900 (binde bir olarak)

	1820'li Yıllar		1840'lı Yıllar		1870'li Yıllar		1890'lı Yıllar	
Etnik Grup	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
Bulgarlar	615	6.0	3.000	19.2	3.451	34.0	....	....
Diğer Slavlar	1.325	13.0	3.200	20.7	1.523	15.0	....	....
Toplam Slav nüfusu	1.940	19.0	6.200	39.9	4.974	49.0	1.648	26.0
Türkler (Tatarlar-Çerkezler)	2.755	27.0	2.120	13.7	1.827	18.0	1.844	29.1
Rumlar	2.960	29.0	1.000	6.4	1.218	12.0	1.217	19.2
Arnavutlar	815	8.0	1.500	9.9	1.218	12.0	1.248	19.7
Romanyalılar	1.225	12.0	4.000	25.7	304	3.0	....	....
Yahudiler, Ermeniler, Çingeneler ve diğerleri	505	5.0	650	4.4	609	6.0	380	6.0
GENEL TOPLAM	10.200	100.0	15.500	100.0	10.150	100.0	6.337	100.0

Kaynak: Bkz. Tablo 4.2.

Her ne kadar Rus yetkililer, Müslüman kaçakların artık evlerine dönebileceklerini iddia ediyor gibi görünseler de birkaç önemli kent dışında onları Bulgarlar karşısında korumayı garanti etmekten kaçmıyorlar. Müslümanlar, böyle bir koruma sağlanmadığı takdirde geri dönmeyi göze alamayacaklardır. Babıâli'nin bu durumda dönmelerine izin vermeyeceğine dair bilgi almış bulunmaktayım. Bu durumda düzen ve huzur sağlanıncaya değin kaçının Bulgar kıyımından, kaçının Rus ordularının işgalinden önce kaçarken korunmasızlıktan ya da hastalıktan yok olacağını söylemek zordur. Bunun 200.000 kadar yüksek bir rakam olmasının beklendiğini biliyoruz. Her durumda Müslüman nüfusu büyük ölçüde azalacaktır.[59]

Büyükelçi Layard, Müslümanların savaşın ilk döneminde nasıl bir uygulamaya maruz kaldıklarını da şöyle anlatıyordu:

Ruslar, geçen yaz Balkanlar'ı geçtiklerinde adalet ve koruma sağlanacağı vaatleriyle Müslümanları silahlarını bırakmaları için kandırmış ve o silahları Bulgarlara devretmişlerdi. Bunu, insanların rastgele katledildiği ve ortalığın viraneye döndüğü bir sahne izledi. Böylesi en

barbar zamanlardan beri görülmemişti. Ruslar tarafından işgal edilen bütün ülke yakılıp yıkılmıştı. Kentler ve kasabalar yağmalanmış, yerle bir edilmişti; Avrupa'nın en güzel ve zengin bölgelerinden biri olan verimli Tunca vadisi harap durumdaydı; işgal alanı olan bölgelerden kaçıp, kendilerini savunamamış olan Muhammed ahalisine çok kötü davranılmış ve hemen hepsi katledilmişti. Türk idaresi altında dini özgürlüklerinden, sivil eşitlikten yararlanmış olan Yahudiler bile aynı yazgıyı paylaştı... Rusların bu tavrını mazur gösterecek olan kişiler, Bulgarlar'ın bu "kıyımlarında" onların taraf tutmadıklarını ve bu nedenle sorumlu tutulamayacaklarını iddia ettiler. Ancak Lord cenaplarına ilettiğim resmi raporların da kararladığı gibi durum böyle değildi. Philippopolis'teki Bulgar zabıtasını, Müslüman kadınları ve kızları arzularının kurbanı yapmak üzere kaçırmaya yönlendirenler Rus subaylarıydı. Kazaklar da Müslüman köylerinin harap edilmesinde ve köylerden kaçanların katledilmesinde Bulgarlara eşlik ve yardım etmişlerdi. Rus yetkililer, başkentin kapılarına dek işgal ettikleri bütün kent ve kasabalardaki Türklerin mallarının yok edilmesini teşvik ve tasdik etmişlerdi. Camileri de pisletmişler ve kötü amaçlar için kullanmışlardı; Müslüman mezarlarına tecavüz etmişler, mezar taşlarını kırarak mezarlıkları kamuya açık bahçelere ve eğlence yerlerine çevirmişler ve talihsiz Müslümanları bu işleri bizzat yapmaya mecbur tutmuşlardı.[60]

Müslümanlar, İngiliz konsolos vekili E. Calvert'in Edirne'den bildirdiği gibi, doğrudan canları ve mal varlıkları tehdit edilerek sürülmüşlerdi. Ancak Calvert'in, 1878 yılında Türklere yapılan bu uygulamayı, Türklerin 1876 yılında Bulgar ayaklanmacılara "zulmetmesine" yol açan olaylarla karşılaştırmaktan kendisini alamamış olması ilginçtir:

Benim gibi Türklerin dar zihniyetli, kötü idaresini ifşa etmekten hiçbir zaman geri durmamış olan birisine, şu anda hâkim olan korkunç durumun, açıkça onlarınkine karşılık olduğu kastedilen olaylarla karşılaştırılamayacak denli geniş çaplı, insafsızca ve barbarca olduğu söylendiğinde inanmak mümkündür. Ben tabii ki, adilane bir karşılaştırmanın yapılabileceği normal Türk idaresinden söz

ediyorum. 1876 Mayısının korkunç olayları üstünde durulacaksa eğer, öncelikle akılda tutulması gereken nokta bu olayların, Bulgar isyancıların kimseye bir zararı olmayan kişilere karşı alçakça ve akıl almaz zulümler işledikleri yolunda yayılan haberlerin doğurduğu bir panik havasının ve öfkenin sonucu olduğudur. Bunu takiben Balkanlar'da Kızanlık kazasında yaşanan Müflis trajedisi örneğindeki gibi akıl almaz türden bazı zulümlerin yapılmış olduğu, kurbanların cesetlerini inceleyen birkaç İngiliz doktor tarafından doğrulanmıştır. Yine Kızanlık kazasının Müslüman sakinlerinin, ki kendileri hiçbir tahrikte bulunmamışlardı, uğradıkları kıyım Bulgarların yanına kâr kalmış ve bu sayede başlangıçtaki eziyetlerden zarar görmemişlerdi; toptan ve soğukkanlı infazlarla bu kazadaki yetişkin Türk erkeklerinin kökünü kazımaya yönelik kasıtlı ve kısmen başarılı olan bu girişim, Tatar-Pazarcık kazasında, ki burada tahrik unsuru olduğu kabul edilmiştir, en azından Bulgarların katledilmesine verilen bir karşılık olarak değerlendirilmesi gerekir.

Bildiğim kadarıyla Kuzey Balkan kazalarında ve bana anlatıldığına göre Balkanlar'ın güneyindekilerde ve yakın zamanda bana bildirildiğine göre son zamanlarda yine Rodoplar'da Müslümanların taşkınlıkları, Hristiyan köylerini tacizden öteye gitmemiştir. Diğer yandan Rus-Bulgar idaresi altındaki Hristiyanlar, hiçbir ayrım gözetmeksizin alenen ülkeden sürmeyi amaçladıkları bütün Müslüman halkına nefretlerini kusmaktadırlar.

Türklere gelince; olağandışı nedenlerle meydana gelen olağandışı olayları bir kenara bırakır ve ülkedeki sıradan durumu bir karşılaştırma yapmak için temel alırsak, Türk idaresi alanda birkaç Hristiyan şahsın soyulduğu ve öldürüldüğü yerlerde şimdi Müslüman köylerinin topyekûn aynı uygulamaya maruz kaldığını söyleyebilirim. Buna karşın Türk yetkilileri hiç olmazsa hatalarını telafi etme isteklerini itiraf etme inceliğini göstermişlerdi. Türkiye'deki Rus idaresi kamuoyuna böyle bir itirafta bile bulunmamaktadır.

Normal zamanda Türklerin Hristiyan kadınlara tecavüz etmesi, ülkede sanıldığı kadar sık olan bir olay değildi. Öyle bir vaka olduğunda da bütün vilayette yer yerinden oynuyordu. Rus işgalinden

bu yana kırsal bölgelerdeki Bulgarların Türk kadınlarına ve kızlarına tecavüz etmekte rekor kırdıklarını söylemek aşırı olmayacaktır.

Bulgar köylüsünün Türk idaresi alanda maddi refaha kavuştuğu kabul edilen bir gerçektir ve Türklerin hem insan hem de millet olarak misafirperverliklerini bilmeyen yoktur. Artık ipler Bulgarların elinde olduğuna göre en büyük hedefleri (ve üzülerek söylüyorum ki kırsal kesimde azımsanmayacak bir Rum nüfus da bu konuda kendilerine katılıyor) Türkleri tamamen bozguna uğratmak ve Avrupa'daki yurtlarından çıkarmaktır. Açıkça amaçlanan şey, Müslüman köylüyü, geçimini bağımsız olarak temin etme yollarından, yani çiftlik hayvanlarından yoksun bırakarak ve bütün parasını ve kişisel mal varlığım elinden alarak işe yaramayan tarlasını elden çıkarmak ya da terk etmek zorunda bırakmaktır. Ülkede kalmış olan Türklerin de tarla işçisi durumuna düşürülerek, bugüne dek halkın küçük bir kesimi dışında kimsenin bilmediği hayat koşullarına mahkum edilmesi amaçlanmaktadır.[61]

İngilizlerin Balkanlar'da görev yapan konsolos yardımcılarından R. Reade, Berlin Anlaşması'nın 1878 yılının Temmuz ayında resmen imzalanmasından sonra bile Bulgaristan'ın doğusundaki bir liman kenti olan Varna'da benzer olayların yaşandığını kaydediyordu.

Rusların ve Bulgarların şimdiye kadar devam eden davranışlarından ve diğer şeylerden, asıl amaçlarının ülkeyi bütün Müslümanlardan temizlemek olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Rusçuk'tan ayrılırken bölgeden sorumlu Rus albay, yol arkadaşımın kulağına, bütün birliklerin teyakkuz durumunda olmaları yolunda daha yeni talimat aldıklarını, General'in Müslümanların Ruslara karşı ayaklanmalarından şüphelenmek için geçerli nedenleri olduğunu bir sır olarak fısıldadı. Gerçekte kendi bölgelerinde silahlı tek bir Müslümanın dahi olmadığım gayet iyi biliyorlardı. Bu sözler yol arkadaşıma söylenmişti ama onun söylediğine göre bana duyurmak istiyorlardı. Bu aynı zamanda Müslümanların ellerinden silahlarını almak için bir bahane oluşturuyordu. Rusların ve Bulgarların, komite buraya gelmeden önce bu konuda ellerinden gelenin en iyisini olabildiğince hızlı yaptıkları da çok açıktır. Berlin Anlaşması'nın 6. maddesine

konu olan komitenin, tahmin edilebileceği gibi, Müslümanlara karşı devam etmekte olan saldırgan tavırlarına bir son vermesinden korktuklarına kuşku yoktu.[62]

Konsolos G. F. Gould'un raporunda, bütün Müslümanlara genelde bu uygulamanın yapıldığı ve toprak sorununun Müslümanlarla gayrimüslümler arasındaki ilişkilerde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Raporda, Müslümanların Niş kentinden kitleler halinde göçünü (sayılan 1876'da 8.300 iken 1879'da 300'e düşmüştü), yerel idarecilerin görev suistimaline (gelişigüzel tutuklamalar, dayak ve hırsızlık da dahil olmak üzere); Türk halkının evlerinin yıkılmasına; varlıklı Türklerin az çok kendi istekleriyle durumun düzelmesini beklemek üzere sınırın diğer tarafındaki daha güvenlikli yerlere gitmelerine bağlıyordu. Gould, toprak sorununu inceleyen özel komisyonlarla yaptığı görüşmelerine dayanarak şunları yazıyordu:

Bu konuşmalar sırasında ve başka kaynaklardan duyduğum kadarıyla, bu komisyonların tarım meselesiyle ilgili bir yığın kanıt topladıklarını sanıyorum; ancak, bu kanıtlar hemen hemen tümüyle Hristiyanlardan yanaydı. Türk toprak sahipleri, tapularının çıkarılmasına ilişkin olarak sayısız töhmet altında bırakılmaktadır ve kendilerinin ya da önceki tapu sahiplerinin tapularını sahte imza, hilekârlık ve kaba güçle elde etmiş oldukları gibi iddialarda bulunulmaktadır. Bu iddialarda elbette gerçek payının olduğu bazı durumlar vardır; ancak, çıkar sahibi kişilerden toplanan ve karşılaştırmalı olarak sınanmayan bu kanıtların çok da değerli olmadığı bellidir. Bu komisyonların üyeleri, Türklerin 1876 yılında Timok Vadisi'ndeki köy ve kasabaları yakmış olması üstünde ısrarla durmakta ve o üzücü olayları, Türklerin mallarına el koymak için yeterli bir gerekçe olarak değerlendirmektedirler... Hacizle ilgili bu görüşler yalnızca bu komisyonların üyelerine mahsus değildir ve iletişim kurduğum bütün Sırp yetkililer tarafından da paylaşılmaktadır.

Bu yörede Sırpların elinde olan ama, Türklerin hak iddia ettiği çiftliklerin sayısının 80 ila 100 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Toprak sahiplerinin ve toprağı işleyenlerin görece hakları büyük ölçüde değişiklik göstermektedir. Köylülerin, miras sahipleriyle eşit

haklara sahip oldukları durumlar vardır; bazı durumlarda ise toprak imtiyazlarının tanımlanmamış ve tatmin edici olmaktan uzak bir niteliği vardır.

Sırp hükümeti, Skuptchina'ya, Türk toprak sahiplerine hakları karşılığında yıllık kira bedelinin ya da on yıldan 25 yıla uzanan bir dönemde eşit taksitlerle toplam fiyatının faiziyle birlikte ödenmesi teklifini getirmeyi düşünmektedir. Türkler prensipte bu planı olumlu karşılamışlardır. Ancak, köylülerin az çok haciz kabilinden genel bir önlem alınmasını bekledikleri görülmektedir... Sırp mahkemelerinin Türklere ve Yahudilere (davalı olmaları dışında) tümüyle kapalı olduğu söylenebilir. Bana gelerek mahkemeden kovuldukları ve şahsi ya da mülki haksızlıkları tashih ettiremedikleri için yakınan pek çok kişi olmuştur.[63]

19. yüzyıldaki Balkan milliyetçiliği, Osmanlı-Müslüman yönetimiyle ilişkili bütün kültür, eğitim ve ekonomi kurumlarının ortadan kaldırılmasını istiyordu. Camiler, İngiliz konsoloslarının bir dizi raporunda da açıkça görüldüğü gibi, yıkılmak üzere hedef gösteriliyordu. Philippopolis'teki 33 camiyle ilgili yerinde yapılan bir tetkikte bunlardan, yalnızca birinin kullanılabilir durumda olduğu, diğerlerinin ise yıkılmış veya saman, silah vs. depolamak ya da benzeri işler için kullanılmak üzere el konulmuş olduğu görülüyordu. Bu durum Niş için de geçerliydi.[64]

Bir vakıf mütevellisi olan Mahmut Nedim Bey tarafından İngiliz elçiliğine hitaben yazılan bir dilekçeden, vakıfların, topraklarıyla birlikte kamulaştırılmış olduğu açıkça anlaşılıyordu. Her ne kadar davacının kişisel çıkarını ifade ediyor olsa da, vakıf mülkünün ele alınmasına ilişkin bir fikir verdiği için bu şikayet aktarılmaya değer.

Ayrıca bu, tıpkı sözü edilen toprakların vakıf toprakları olamayacağını öngören anlaşma hükümleri gibi, adalete ve hakkaniyete bütünüyle aykırı bir iddia değil midir? Doğu Rumeli'de bulunan toprakların vakıf toprağı olabileceği ve fakat Bulgaristan'da yer alanların olamayacağı düşüncesi çok tuhaf değil midir? Bulgaristan'ın henüz Osmanlı egemenliği altında olduğu dönemde, en fazla 12 saatte kat edilebilen bu toprakların ve Kila Manastır'ı da dahil olmak

üzere, vakıflar halinde şekillenmiş olanların, aynı ayrıcalıklara sahip olduklarını unuttuk mu? Aynı dönemde, yukarıda sözünü ettiğimiz manastırın topraklarının, özel ayrıcalıklı bir vakıf toprağı olarak kabul edilmiş olduğunu doğrulayan fermanların yayınlandığı, bir gerçek değil midir? Bu dönemde, hatta prensliğin kuruluşundan sonra bile bu topraklara yönelik bir müdahale görüldü mü? Hayır! Tam tersine, bu topraklar konusunda, tıpkı eskiden saygı gösterilmek zorunda kalınmış her şey gibi, benimsenmiş uygulamalara saygı göstererek, bu toprakları vakıf toprakları gibi kabul ettik. Böylece, Müslümanlara mahsus vakıfları yok etmek amacıyladır ki, Bulgar komisyonu üyeleri, uluslararası hukukun genel ilkelerine aykırı olarak bu toprakların dini vakıfların toprağı olamayacağını ileri sürmektedirler.[65]

1877-1878 olaylarının, Balkan Yarımadası'nın ve Osmanlı devletinin etnik ve demografik bileşimi açısından yaygın sonuçları olmuştur. Bu olaylar sırasında çoğu Türk olmak üzere yaklaşık 250.000 ila 300.000 Müslüman öldürülmüş ve 1.5 milyon kadarı da Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmıştı. Rodop Dağları'nda yaşayan ve Bulgarca konuşan Müslümanlar (Pomaklar), ilerlemekte olan Ruslara karşı ayaklanmışlar ve aylar boyunca onları denetim altında tutmuşlardı. İsyanlarının başarılı olmasında, Ruslarla barış yapmak isteyen sultanın baskısı büyük ölçüde etkili olmuştu. Arnavutlar, Prizrin Birliği olarak bilinen bir grubun toplantısında silahlanmaya ve topraklarını işgal edebilecek güçlere karşı savaşmaya karar verdiler. Yerel Pan-İslavcı Sırpların bir dereceye kadar yardım ettiği Müslüman Boşnaklar ve Hersekliler, Berlin Anlaşması'nın bir gereği olarak topraklarını işgal etmiş olan Avusturya-Rus güçlerine karşı üç ay süreyle savaştılar. Bu olaylardan kısa bir süre sonra Pomaklar, Arnavutlar ve Boşnaklar, yeni idareler altında yaşamayı güvensiz bulduktan ya da dindaşlarıyla birlikte yaşamak istedikleri için Osmanlı topraklarına yöneldiler. Romanya'ya bırakılmış olan Kuzey Dobruca'daki çok sayıda Müslüman da aynı şeyi yaptı. Örneğin Filibe sancağındaki Türklerin sayısı 1875 yılında 300.000'den 1878'de 15.000'e düştü. Kitlelerin Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'dan göçü, daha yavaşlamış olmakla birlikte 1879 yılından sonra da devam

etti. Bulgar istatistikleri, 1893 ve 1902 yılları arasında yani, on yıllık barış süresince 72.524 kişinin Bulgaristan'dan göç ettiğini ve bunların 70.603'ünün (35.418'i erkek, 35.185'i kadın) Türkiye'ye gittiğini göstermektedir.[66]

Balkan ülkelerinden göç, 1908-1909 yılları arasında yeniden artmaya başlayarak 1913 yılındaki Balkan Savaşı sırasında doruk noktasına ulaşmıştır. Yaklaşık 1.5 milyon Müslümanın yaşadığı Makedonya ve Trakya bu tarihte Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan karşısında kaybedildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında da süren kitle göçü, Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan resmi nüfus mübadelesi (1924-1926) ile sona erdi. 1930'lu yıllarda Türk yönetiminin teşvik ettiği göçler de oldu. Son olarak, 1951-1952 yıllarında 152.000 Türkten oluşan bir topluluk Bulgaristan'dan göç etmek zorunda kaldı

SONUÇ: GÖÇÜN TOPLUMSAL, EKONOMİK VE SİYASAL ETKİLERİ

19. yüzyıldaki nüfus hareketi, Osmanlı devletinin yapısını değiştirmiş ve modern Türkiye'nin de dahil olduğu bir dizi ulus devletin ortaya çıkması için dolaylı olarak zemin hazırlamıştı. Müslümanların Osmanlı topraklarına göçü ve ardından bütün Osmanlı nüfusundaki oranının yavaş fakat devamlı olarak yükselişi, II. Abdülhamit'in bir İslam politikası benimseme kararlılığında etkili olmuştur. Bu politikanın benimsenmesinin gerekçeleri ideolojik olmaktan çok uygulamaya yönelikti. 1878 yılından itibaren hükümetin, baskın bir çoğunluğu elde etmiş olan Müslüman nüfusun ideolojik ve kültürel hedeflerine hizmet edeceği açıklık kazanmıştı. Dolayısıyla İslamiyet ve geleneksel Osmanlı siyasal kültürü, artık bir arada yaşamak zorunda olan Türkler, Çerkezler, Boşnaklar, Pomaklar, Araplar ve diğerleri gibi dilsel ve etnik bakımından karışık bir nüfusu, yeni bir siyasal birlik içinde birleştiren bir bağ oldu.

Bu hem toplumsal hem de kültürel bir dönüşümdü. Örneğin, Çerkezler geçici olarak Balkanlar'a yerleştiklerinde, eski âdetlerinden vazgeçmemişlerdi. Kendilerini savaşçı olarak gören bazı gruplar,

Bulgar köylerine ve tarımla uğraşan diğer yerleşik topluluklara saldırmaya başladığında, Osmanlı idaresi bu akınları başarmak için kuvvet kullanmak zorunda kalmıştı. Bununla birlikte, Çerkezler 1878 yılından sonra Anadolu'daki yeni toplumsal ve ekonomik ortama uyum sağladılar. Batı Anadolu'da Adapazarı, Hendek ve Bolu arasındaki ormanlık ve dağlık bölgeye yerleşmiş olan büyük bir topluluk, yeniden geleneksel sığır besiciliğiyle uğraşmaya, komşu kent ve kasabalara et ve süt ürünleri sağlamaya başladı. Yüksek bir mevki arayışıyla kasaba ve kentlere yerleşmiş ya da sürüklenmiş olan diğerleri, iyi bir toplumsal konum edinmek üzere mevcut eğitim olanaklarından ve askeri kanallardan yararlanabildiler.

Çerkezler, göçün ilk evrelerinde, aşiret olarak örgütlenme biçimlerini ve birbirlerine bağlılıklarını korumuşlardı. Ancak, geleneksel politikasını izleyen Osmanlı idaresi, aşiret önderlerinin otoritesini, onları soydaşlarından ayırarak olabildiğince kısıtlamaya çalıştı. Ö. L. Barkan, Osmanlı idaresinin daha 15. ve 16. yüzyıllarda aşiret başlarının ve cemaat ileri gelenlerinin kendi toplulukları üstünde hâkimiyet kurmalarına ısrarla engel olduğuna işaret etmiştir. Topluluk ileri gelenlerinin kendi cemaatlerinden uzak bir bölgeye ya da kente yerleşmeleri için çoğu zaman zora başvurulmuş ya da cömert bir ödemeyle bu kişilerin ikna edilmesi yoluna gidilmişti. Devlet bu politikayı 19. yüzyılda daha büyük bir gayretle sürdürdü. Böylelikle anayurtlarından koparılmış, kendi geleneksel aşiret önderlerinden yoksun kalmış ve iskân edilmek üzere küçük topluluklara bölünmüş olan Çerkezler hızla daha büyük bir toplumsal-siyasal birime, yani Osmanlı himayesi altında oluşmuş olan Müslüman-Türk milletine dahil oldular. Anadolu'daki Türkler ve Anadolu'ya yerleşmiş olan diğer göçmenler arasındaki dilsel farklılıkların yerini, Çerkezlerde tek bir siyasal ve kültürel vücutta birleşen ortak dini ve siyasal bağlar almıştı. Örneğin 1960 yılında Türkiye'de Çerkezce konuşan nüfus 147.000 kişiden ibaretti.

Kırımlı göçmenlerin ekonomik ve toplumsal bakımdan da büyük bir etkisi olmuştu. Anadolu Türkçesine çok yakın bir lehçe konuşuyorlardı, köklü bir otorite ve hiyerarşi gelenekleri vardı. Kırım

nüfusu anayurtlarında toplumsal olarak, soylulardan oluşan küçük bir toplulukla tüccarlar ve ülkenin kuzeydoğu kıyısı boyunca verimli alanlara yerleşmiş olan çiftçilerden oluşan büyük topluluklardan oluşuyordu. Kıyı boyunca ya da onların deyişiyle yalıboyunda yaşayan Tatarlar, ticaret ve meyvecilikle uğraşırken iç kesimlerdeki çorak topraklarda ve Perekop'un kuzeyindeki steplerde yaşayan köylüler, çeşitli kurak bölge ekinleri yetiştiriyorlardı. İç kesimlerden aldıkları yün, tereyağı, bal gibi malların başka yerlere gönderilmek üzere gemiye yüklenecekleri Kaffa ve Taman'a nakledilmesinde aracılık yapan Kırcılar ve sabun yapımcıları, Kırım toplumundaki belli başlı diğer meslek gruplarının temsilcileriydi.

Kırımlı bazı nüfuz sahibi kişiler ve tüccarlar, göç sırasında mallarını satabilmişlerdi; böylelikle beraberinde Anadolu'ya ticaret becerilerinin yanı sıra daha çok altın olmak üzere büyük bir sermayeyi de götürebilmişlerdi. Bu göçmenler, 19. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman orta sınıfının önemli bir kesimi olarak ortaya çıkan küçük ama büyümekte olan tüccar ve girişimci sınıf içinde önemli bir yer edindiler. Kırımlı işadamları İstanbul, İzmir, Balıkesir, Bursa, Ankara, Konya, Eskişehir gibi şehirlerde ve yerleşmiş oldukları diğer bölgelerde başarılı ticari işletmeler kurdular. Bugün bile başta Eskişehir olmak üzere bu kentlerdeki belli başlı işletmelerden bazıları Kırım göçmenlerinin torunlarına aittir.

Ovalardan gelen Kırımlılar, Orta Anadolu'nun bozkırlarına yerleştiler ve tahıl yetiştiricisi oldular. Anadolu'da Eskişehir, Ankara ve Konya'nın arasındaki üçgen alanda, (yani Türkiye'nin "tahıl ambarı"nda) tahıl yetiştiriciliğinin büyük ölçüde Kırımlıların bu bölgeye yerleşmesinden sonra geliştiği genel olarak kabul gören bir görüştür. Eskişehir, bir ticaret merkezi olarak yükselişini buğdaycılığın yol açtığı ticarete borçludur. Diğer Kırımlılar, Ege Bölgesi'ne yerleşerek meyve, üzüm ve peşin parayla satılan başka ürünleri yetiştirdiler.

Balkanlar'dan gelen göçmenlerin ekonomik bakımdan etkisi biraz daha farklı olmuştu. Bu kişiler arasında toprak sahipleri, emekli memurlar ve üst sınıflardan gelen Müslümanlar bulunuyordu. (Bu nedenle Balkanlar'da geride kalmış olan Müslümanlar, liderlikten

yoksun kalmışlardı. Yabancı idare altındaki Türk cemaatlerinin hızla dağılmasının nedenlerinden biri de buydu.) Balkanlar'daki varlıklı Müslümanlar, göç etmeden önce topraklarını ve diğer mal varlıklarını satmaya çalışmışlardı. Bunda çoğu zaman başarılı olmuşlarsa da malları düşük fiyatlara gitmişti; bazıları satıştan elde ettikleri parayı beraberlerinde, kimi zaman da kullanılabilir mal olarak Anadolu'ya getirmişti. Bulgaristan konusunda bir otorite olan K. J. Jiricek, Doğu Bulgaristan'da 1879'dan 1883'e kadar Bulgaristan ve Osmanlı devleti arasında imzalanmış olan bazı uluslararası anlaşmalara uygun olarak yapılan toprak savaşlarının toplam değerinin 108 milyon kuruş olduğunu ve bunun 72 milyonunun, savaş fiyatlarının çok düşük olmasına karşın Türkler tarafından Bulgarlara yapılan toprak şanslarından geldiğini kaydetmektedir. Stara Zagora'da 50.5 milyon kuruş değerindeki toprak el değiştirmiş ve bunun 40 milyon kuruş değerinde olanı Müslümanlar tarafından satılmıştı.[67] Böylelikle üst sınıflardan gelen Balkan göçmenleri çoğu zaman hiç olmazsa kendi işlerini kurmalarına yetecek kadar bir sermayeyle birlikte gelmişler ve yeni toplumsal dönüşümün nüvesinin bir parçası olmuşlardı.

Sıradan Balkan göçmenlerinin yazgısı, Çerkezistan'dan ya da Kırım'dan gelenlerinkinden farklı olmuştu. Bunların bir bölümü Anadolu'daki demiryollarını inşa eden firmalar tarafından işçi olarak tutulmuş, bir bölümü de hiçbir programa ya da düzenlemeye bağlı olmaksızın Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmişlerdi. En iyi toprakların büyük bir kısmı çoktan dağıtılmıştı; ancak, bazı Balkan göçmenleri Bursa, Balıkesir, Bandırma ve Ege kıyılarının çevresindeki topraklar gibi verimli bölgelere yerleşecek kadar şanslıydı. Onlar kısa sürede zengin olurken, Orta Anadolu'nun ve doğunun çorak topraklarına yerleşmiş olanlar hastalık ve kötü beslenme yüzünden güçten düştüler. Göçmenlerin patates gibi yeni ürünler ve yeni ekim yöntemleri getirdiği durumlar da oldu. Bunun Anadolu tarımı için yararlı bir etkisi olmuştu.

Genel olarak göçmenlerin, Osmanlı devletindeki ekonomik etkinliği harekete geçirdiği söylenebilir. Örneğin, Osmanlı devletinin ekonomik tarihine ilişkin mevcut en iyi iki görüşe göre genelde üre-

tim, özellikle de tarımsal üretim 1885-1912 yılları arasında artmıştı. Fiyatlar sabit kalmış, alan rezervleri çoğalmış ve yatırım artmıştı.[68] Öte yandan girişimci bir sınıf ortaya çıkmıştı. 1880 yılında İstanbul'da kurulmuş olan Ticaret Odası'nın kayıtlarında bu kentte olduğu kadar ülkenin diğer yerlerinde de Türk Müslüman bir girişimci topluluğun ortaya çıktığı ve 1880'den 1890'a kadar sayılarının giderek arttığı ve zenginleştiği görülmektedir. Bu işadamlarının bir bölümü göçmenlerden oluşuyordu. İstanbul'daki (aynı şekilde diğer kentlerdeki) kentsel gelişme de büyük ölçüde doğrudan Türk göçmenlerinin akınına bağlıydı. Daha zengin olanlar, o zamana dek çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşan Osmanlı hiyerarşisinin üst kademelerine katılırken, daha yoksul olanlar, (ki bunlar çoğunluğu oluşturuyordu), kentlerdeki Müslüman ve Türk alt sınıflarının saflarını şişirdiler.

Göçün toplumsal ve kültürel etkisi de aynı derecede önemliydi. Göç eden topluluklarda iyi eğitimli, varlıklı ailelerden gelenler ve Avrupa'daki topraklarda yüzyıllar boyunca liderlik konumunda bulunmuş olan soyluların torunları da vardı. Beraberlerinde sadece daha gelişmiş bir eğitim düzeyini, soyluluk ve sınıf düşüncesini değil, aynı zamanda Rus karşıtı güçlü bir duyguyu ve yitirdikleri toprakları yeniden ele geçirmeye yönelik şiddetli bir arzuyu da getirdiler. Bu durum bazı ideolojilerde ve yeni toplumlarında belirli bir konum ve saygınlık edinme dürtüsünde ifadesini buldu.

Osmanlı arşivlerinde, Rusya'da yaşamayı sürdüren varlıklı ve soylu Müslüman ailelerin (çar idaresi, bağlı oldukları cemaatlerin ve aşiretlerin denetlenmesinde yararlanabilmeyi umduğu için onlarla dostça sayılabilecek bir ilişki içindeydi) Rusya'dan ayrılıp Türkiye'ye yerleşme arzularını ifade ettikleri yazışmalar bulunmaktadır. Örneğin 1868 yılında, Şeyh Şamil'in yakın bir akrabası olan Gazi Mehmet Efendi ve ailesi, Osmanlı idaresinden, Türkiye'ye göçlerini kolaylaştırması talebinde bulunmuştu. Türkiye'ye göç eden önemli Kafkas aileleri arasında Kabartay aşiretinden Suluk Bey, Tanis Bey Lekataoğlu, Elhak Şeyh Ali, Molla Ali Efendi, Hacı İslam Efendi, Rüstem Bey, Elhoca Ağa Bey, Kazak Mirza, Elhac Heray, Abdul Rezai, Mughan Hasan Bey ve aileleri gibi başka pek çok aile vardı. (Efendi ve bey, yüksek

toplumsal konumun göstergesi olan unvanlardır.) Bu ailelerin bir kısmı çocuklarını eğitim için İstanbul'a, bir bölümü de Moskova, Viyana ve Paris'e ya da başka yerlere gönderdi. Göçmenlerin iyi bir eğitim almış olan çocuklarının pek çoğu daha sonra Osmanlı üniversitelerinde, diğer kurumlarda ve entelektüel yaşantıda öncü konumlara geldiler.

Türk milliyetçiliğinin ve modernizminin yükselişiyle özdeşleştirilen Hüseyin Ahunzade, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve daha pek çok kişi, göçmen ya da göçmen çocuklarıydı. Aynı şey Jön Türkler ve Cumhuriyetçiler için de söylenebilir: Ailesi Dağıstanlı olan Mehmet Murat (Mizancı), 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında (1895-1910) Jön Türk hareketinde önemli bir rol oynamıştı; Enver Paşa Rusyadan göç etmiş olan birisinin torunuydu; Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı olan Kemal Atatürk Selanik'te doğmuştu; Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün annesi de bir göçmendi; üçüncü cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın hem annesi hem de babası Bulgaristan'dan göç etmişti. Göçmen ailelerinin İslamcılığın ve ardından milliyetçiliğin ve Turancılığın gelişmesinde oynadıkları rollerle ilgili ayrıntılı bir çalışma, Osmanlı devletindeki ideolojik ve kültürel akımların anlaşılmasına önemli bir katkı olacaktır.

Türklerin Balkanlardan göçü, Anadolu'da zaten çoğunluğu oluşturan Türk öğesine ezici bir sayısal üstünlük kazandırarak onlara, dışarıdan gelen diğer topluluklara kendi dilsel ve kültürel damgalarını vurma imkânı sağlamıştır. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Anadolu'da ve Rumeli'deki Osmanlı eyaletleri, Balkanlar ve Doğu Anadolu'nun bazı yalıtılmış bölgeleri dışında tümüyle belirgin bir Türk karakteri taşımaktaydı.

Kısacası, göçmen etnik toplulukların Osmanlı cemaatiyle bütünleşmedeki başarısı, Anadolu'nun geleneksel toplumsal yapısını kökten değiştirmiş ve ulusal devlet de dahil olmak üzere yeni toplumsal ve siyasal örgütlenme biçimlerinin oluşumuna zemin hazırlamıştı. Bu önemli toplumsal ve siyasal dönüşüm, eskiye ilişkin bütün sadakat ve örgütlenme biçimlerinin yerini almış ve halkı yeni bir siyasal

kimlik benimsemeye hazırlamıştı. Sonunda bu süreç, 1923 yılında ulusal Türk devletinin kurulmasıyla sonuçlandı. Bu, elbette sadece bir asır sürmüş bir nüfus hareketinin sentezinden ibaret değildi; aynı zamanda, bu topraklarda toplanmış olan çeşitli farklı toplulukları siyasal bakımdan birleştirmek için de en uygun sistemdi. Ulusal Türk devleti, ortak bir tarihsel, kültürel mirasa ve geleceğe yönelik hedeflere dayanan yeni bir siyasal kimlik ve aidiyet duygusundan doğmuş, ayrıca bunları iyice pekiştirmişti.

DİPNOTLAR

1 Bu alanda yapılan çalışmalar kapsamlıdır; dolayısıyla burada yalnızca birkaç belli başlı çalışmayı ve kaynakçayı sıralayacağım. Bkz. *Daedalus* 97, no. 2 (1968), ve F. F, Mendels, "Recent Research in European Historical Demography," *American Historical Review* 75 (1970), s. 1065-75. Tarihsel demografi konusunda mükemmel ve muhtemelen en kapsamlı kaynak Paris'teki Centre National de la Recherche Scientifique tarafından yayımlanan *Annales de demographie historique*'tir; 1964 yılından beri yayımlanan bu dizide dokuz kitap vardır. Ayrıca bkz. *Demographic Analyses*, J. J. Spengler, Otis D. Duncan (ed.), Glencoe, III., Free Press, 1956; *Readings on Population*, David M. Heer (ed.), Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1967; *Population and Society: A Textbook of Readings*, Charles B. Nam (ed.), Boston, Houghton Mifflin, 1968; Roger Mols, *Introduction á la démographie historique: Les villes d'Europe du XIV au XVIII siécle*, 3 cilt, Louvain, Publications Universitaires de Louvain, Editions J. Duculot, S. A. Gembloux, 1954-1956 ve Jean-Pierre Poussou, "Les Mouvements migratoires en France... approches pour une synthése," *Annales de Demographie historique*, Paris, Sirey, 1971.

2 David Landes, genel olarak Avrupa tarihi ve hatta dünya uygarlığı üzerine İkinci Dünya Savaşı'ndan önce (ve sonra) yazılmış olan kitapların çoğunun nüfus sorunları üzerinde hemen hemen hiç durmadığına işaret etmişti; bkz. "The Treatment of Population in History Textbooks," *Population and Social Change*, D. V. Glass, Roger Revell (ed.), s. 23-45, New York, CranceRussak, 1972. Demografinin tarihteki rolünü değerlendirmeye yönelik çabalar için bkz. T. H. Hollingsworth, *Historical Demography*, Ithaca: Cornell University Press, 1969 ve E. A. Wrigley, *Population and History*, Londra: Wiedenfeld and Nicolson, 1969. Louis Henry'nin çalışması da konunun özüne ilişkin yararlı görüşler içerir.

3 Bkz. Richard L. Clinton, R. Kenneth Godwin, *Research in the Politics of Population*, Lexington Books, 1972 ve *Political Science in Population Studies*, Lexington, Mass.: Lerington Books, 1972.

4 Göçle ilgili genel başvuru için bkz. J. J. Mangalam, *Human Migration: A Guide to Migration Literatüre in English*,1955-1962, Lexington: University of Kentucky Press, 1968; Migration, J. A. Jackson (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1969; *Readings in the Sociology of Migration*, Clifford J. Jansen (ed.), Oxford: Pergamon Press, 1970; Hans-Joachim Hoffman Nowotny, *Migration: Ein Beitrag zu einer soziologischen Erklarung*, Stuttgart, Enke, 1970; Richard Startup, "Sociology of Migration," *The Sociological Quartely* 12 (1971), s. 177-90. Ayrıca bkz. Justin McCarthy, "The Muslim Population of Anatolia, 1878 to 1927" (Doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1978) ve "Age, Family and Migration in Nineteenth-Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire." *Internatinal Journal of Middle East Studies* 10 (1979), s. 309-23.

5 Osmanlı göç politikaları üzerine olan bu malzemenin bir bölümü için bkz. "Ottoman Immigration Policies and Settlement in Palestine" , *Settler Regimes in Africa and the Arab World*, İbrahim Abu-Lughod, Bahu Abu-Laban (ed.), Wilmette, III., Medina University Press International, 1974, s. 52-74.

6 FM (Id) 127. Ayrıca bkz. Stanford J. ve Ezel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 Cilt, New York: Cambridge University Press, 1977.

7 FM (Id) 127.

8 FM (Id) 177, 17 Kasım 1859.

9 *Ibid.*,. 14 Nisan 1857.

10 FM (Id) 587, 60786/214.

11 FM (Id) 177, 4 Haziran 1876.

12 FM (Id) 177, 10059/99, 4 Şubat 1864.

13 FM (Id) 177, 2283, 23 Mart 1859.

14 FM (Id) 177, 6885/36

15 FM (Id) 177, 2384/19, 2 Mart 1872.

16 Smith ile yapılan yazışmalar, FM (Id) 177, 2097'de bulunmaktadır ve sırasıyla 17 Ağustos ve 7 Aralık 1858 ve 2 Şubat 1859 tarihlidirler.

17 FM (Id) 24971/96, 9 Haziran 1869.

18 FM (Id) 18041/8, 28 Kasım 1866.

19 FM (Id) 587, 32420/12, 11 Mayıs 1872.

20 Yahudi göçüne ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. K. H. Karpat, "Ottoman Immigration Policies". İngiliz elçilik raporları koleksiyonu, Filistin'e göç meselesi de dahil olmak üzere "Yahudi Sorunu" üzerine iyi ancak eksik bir koleksiyon olup, şu kaynakta bulunabilir: A. M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem: 1838-1914*, 2 cilt. (Londra: E. Goldston Ltd., tarafından cemiyet adına yayımlanmıştır. 1939-41). Ayrıca bkz. Israel Margalith, *Le Baron de Rothschild etin colonisation juive en Palestine* (Paris: Libraire M. Rivierei, 1957); A. C. Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmcn Meseleleri* (İstanbul, 1966) s. 50, 90-115; ve Neville J. Mandel, "Ottoman Practice as Regards Jevish Settlement in Palestine, 1881-1908," *Middle Eastern Studies* 11, no. 1 (1975), s. 33-46.

21 Bir kısmı hâlâ orada, Romen ya da Sovyet idaresi altında yaşamaktadır. 3.000'in üstünde eski inanca sahip insanın yaşamakta olduğu müreffeh Jurilofça'ya yakın bir tarihte yaptığım ziyarette, cemaat önderlerinden biri bana yerleşim yerinin tarihinin kuşaktan kuşağa sözel olarak aktarıldığını söyledi. Cemaatin 18. yüzyılda "Türkiye'nin Sultanı'ndan" yerleşme ve Razelm Gölü'nde balık avlama izni aldığını ve yerleşimcilerin balıkçılığı önemli bir sanayi haline getirdiğini söyledi. İlginçtir ki, önderleri çevredeki çeşitli yerlerden hâlâ Türkçe isimleriyle -ancak Slav fonetiğiyle- söz ediyordu.

22 FM (Id) 587, 56477, 10 Kasım 1879.

23 Bkz. Adam Lewak, *Dzieji emigracji polskiejw Turcji* (1831-1878), Varşova, 1935. Slav göçüne ilişkin üç Türkçe kaynak şunlardır: Mehmet Eroz, "Türkiye'de Islav Muhacirleri ve Kazaklar Etrafında Bazı Kaynaklar", F. Z. Fındıkoğlu, "Türkiye'de Slav Muhacirleri" ve "Türkiye'den Rusya ve Amerika'ya Göç Eden Islav Muhacirleri", *Sosyoloji Konferansları* (İstanbul, 1964) içinde, sırasıyla s. 121-36, s. 1-30 ve s. 56-92; ayrıca bkz. Fındıkoğlu, "Türkiye'de Islav Muhacirlerine Dair," *İktisat Dergisi* (Ocak-Mart 1966), s. 39-55.

24 FM (Id) 177, 6 Kasım 1856.

25 *Ibid*., 1910-1913 yazışmaları.

26 FM (Id) 177.736; bu belgede yalnızca 6.000 Bulgarın sonunda Kırım'da kaldığı belirtilir; geri kalanı "sıla hasreti ve sefaletten" ölmüştür.

27 FM (Id) 177, 11 Ekim 1861; mektup, göçmen temsilcileri Diadoghicutsza, Dimitri Ilieff, Ignat Bralieff, Hristo Ilieff, Mlodin Tzvetkoff ve Dimitri Christoff tarafından imzalanmıştır. Göçmenlerin Bulgaristan'daki yurtları olarak sözü edilen diğer köyler Golovitza, Polovitza, Verba, Vertok, Turtzina, Makrice, Vuetcek ve Ostrokapcı idi.

28 Bkz. FM (Id) 177, 834 ve 856 no'lu ve 16, 21, 30 Haziran ve 12 Temmuz 1862 tarihli yazışmalar.

29 Bkz. *Türk Ansiklopedisi*, "göç". Ayrıca bkz. James Barker, *Turkey in Europe*, 2. baskı, Londra, 1877 ve Ahmet Özenbaşlı, *Çarlık Hükümetinde Kırım Faciası, Yahud Tatar Hicretleri*, Simferopol, 1925. Yeni malzemeye dayanarak düzeltilen rakamların daha yüksek çıktığı Kırım göçüyle ilgili olarak bkz. K. H. Karpat, *International Journal of Turkish Studies* 3, no. 1 (1983).

30 Bkz. Alan W. Fisher, The Crimean Tatars, Stanford: Hoover Institution Press, 1978 ve "The Crimean Tatars, the USSR, and Turkey," *Soviet Asian Ethnic Frontier*, W. O. McCagg, Jr., ve Brian D. Silver (ed.), New York: Pergamon Press, 1979, s. 1-23.

31 5 Bkz. A. F. Soysal, Z. *Dziejon Krymu*, Varşova, 1938 ve ayrıca V. K. Kendaraki, *Universal'noe opisanie Kryma*, 3. cilt, Moskova, 1875, 8. bölüm.

32 Bkz. Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul, 1948, s. 84; Marc Pinson tarafından verilen rakam biraz düşüktür: "Russian Policy and Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1 (1972), s. 47. Ayrıca bkz. n. 29.

33 Çerkezistan'la ilgili kapsamlı bilgi *İslam Ansiklopedisi*'nin "Kafkas", "Mürid", "Çerkez", "Abaza' ve "Dağıstan" başlıkları ve *Encyclopedia of Islam*'da aynı konu başlıkları altında; ayrıca bkz. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, Londra, Longmansi Green and Co., 1908. Özellikle nüfus konusunda bkz. A P. Berzhe, "Vyselenie Gortsev s. Kaukaza," *Ruskaia Starina* (Ocak-Şubat 1882); 1860-1878 yılları arasındaki dönem için bkz. HCAP; V. Minorsky, "Transcaucasia," *Journal Asiatigue* 217 (1930); E. G. Ravenstein, "The Populations of Russia and Turkey," *Journal of the Royal Statistical Society* 40 (1887). Münih'te yayımlanan *Caucasian Review*'da Çerkezler konusunda bir dizi mükemmel makale ve başvuru kaynakçaları yer almıştır. Marc Pinson'ın "Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866", (doktora tezi, Harvard University, 1970) kısıtlı bir dönemi ele alıyor olmakla birlikte İngilizce'deki en kapsamlı ve en iyi belgelenmiş çalışmadır. Çerkezlerin 1850'den 1914'e dek Kafkaslar ve Balkanlar'dan Anadolu'ya göçü üzerine yapmış olduğum kapsamlı araştırma, hazırlanmakta olan başka bir çalışmada yer alacaktır.

34 1880 yılında, göçün boyutlarının bir tartışma konusu haline gelmesinden sonra Osmanlı dışişleri bakanlığından St. Petersburg'daki elçiliğe gönderilen telgrafa bakınız. FM (Id) 687, 60852/216, 21 Aralık 1880.

35 Bkz. FM (Id) 177, 6513/139, 8 ve 21 Aralık 1862.

36 Komisyonun kurulmasına yönelik talimat için bkz. Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s. 55-56 ve s. 96-113.

37 FM (Id) 175, 23 Eylül ve 3 Ekim 1864; rapor Rus basınından tercüme edilmiştir.

38 *Ibid.*

39 "Demographic Warfare," s. 122.

40 HCAP 63/32 (1864), "Çerkez Göçmenlerin Türkiye'de İskânı Konusundaki Bildiriler" Avam Kamarası'na 6 Haziran 1864 tarihinde sunuldu; bildiri, Kafkas bölgesindeki İngiliz elçilerinin 15 raporunu içermektedir. Alıntılanan rapor, 13 Nisan 1864 tarihlidir.

41 FM (Id) 587, 233/78, 12 ve 24 Nisan 1867. Göçmenlerin nakli kârlı bir iş haline gelmişti; daha 1863 Nisan'ında Ruslar, Kerç'teki gemi sahiplerine yönelik bir ilan yayımlayarak, 200.000 Çerkezin sonraki dört yıl içinde Samsun'a taşınması gerekeceğini bildirmişlerdi.

42 FM (Id) 177, 76/6, 13 ve 25 Temmuz 1869 ve 113/3719, 29 Mayıs 1869.

43 FM (Id) 587, 60852/216, 21 Aralık 1880.

44 Nikola V. Mikhov'un yeniden verdiği rakamlar için bkz. Naseleniento na Turtsii I Bulgarii prez XVIII-XIX v., 2 cilt, Sofya, 1915, s. 47 ve 4. cilt, Sofya, 1924, s. 265; ayrıca bkz. A Ubicini ve Pavet de Courteille, Etat présent de l'Empire ottoman, Paris, 1876.

45 "Vyselenie Gortsev S. Kaukaza'.

46 FM (S) 122, C. W. Wilson'un raporu, 23 Ocak 1880.

47 *New York Times*, 24 Eylül 1865.

48 HCAP 63/32 (1864), "Çerkezlerin İskânıyla İlgili Bildiriler". Avrupa'da dönemin gazetelerinde konuyla ilgili epeyce bilgi bulunmaktadır. Bu durum Avrupalıları çileden çıkarmıştı. İngiltere'de bir yardım kurulu oluşturma yolunda bir çaba gösterilmişti; ancak, tasarlanan "destek" (aslında borç) gerçekleşmedi, çünkü Osmanlı idaresi, geri ödemeye ya da borç faizi ödemeye dair bir teminat vermemişti; bkz. *Ibid.*, 23 Mayıs 1864 tarihli rapor. Sonunda başta İstanbul 'da yaşayan Fransızların ve birkaç İngiliz'in girişimiyle Osmanlı İmparatorluğu Eyaletlerindeki Mültecilere Yardım Uluslararası Komitesi oluşturuldu. Komite zaman zaman belirli yerlerdeki mültecilerin sayısını vermekteydi; 1879'da yalnızca İstanbul'da 80.000 Çerkez olduğunu bildirmişti.

49 FM (Id) 175; rapor Fuat Amin tarafından imzalanmıştır.

50 FM (Id) 175, 7 Mayıs 1874.

51 FM (Id) 176, 16 Şubat 1874.

52 FM (Id) 177, 367/17, 27 Haziran 1867; Çerkezlerin iskânı konusunda ayrıntılı bir anlatım için bkz. Marc Pinson, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War," *Etudes balkanigues*, no. 3 (1972), s. 71-85; ayrıca bkz. K. H. Karpat, "The Status of Muslims under European Rule: The Eviction of the Circassians from the Caucasus and Their Settlement in Syria", *Journal of Muslim Minorities* 2 (1980).

53 Göçmen kurullarının raporları ile birlikte ayrıca bkz. Mikhovi *Naseleniento na Turtsii*, 1.-4. cilt, *passim.*

54 FM (Id) 176, 18 Ekim 1883.

55 FM (Id) 268, 13282/81, 66695/181 ve 1830/090.

56 Rumeli'deki Türk iskânıyla ilgili temel bilgi için bkz. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul, 1957; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul, 1963; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 13 (1951-1952) ve 15 (1952-1954).

57 Bkz. Engin Akarlı, "Ottoman Population in Europe in the 19th Century; Its Territorial, Racial, and Religious Composition", (yükseklisans tezi, University of Wisconsin-Madison, 1970), özellikle s. 39 ve s. 79-83. Akarlı'nın verdiği rakamların neredeyse hepsinin Batılı kaynaklardan alındığına dikkat edilmelidir.

58 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yüzüncü yılının ve 1878 Berlin Anlaşması'nın Batı'da ve Güneydoğu Avrupa'da hayli görkemli olan kutlamaları Balkan ülkelerinin resmi temsilcileri (aynı zamanda bilim adamları) tarafından "Türk kıyımını" duyurmak için uygun bir fırsat olarak değerlendirildi. Buna karşın yüzlerce ya da binlerce Müslümanın öldürülmüş ya da anayurtlarından kaçmak zorunda bırakılmış olmalarının hiç sözü edilmedi. Balkan tarihi konusundaki bazı "uzmanlar", Müslümanlara yapılan bu uygulamanın kanıtlarıyla karşılaştıklarında büyük bir şaşkınlık duyduklarını dile getirdiler. Yine de bu olaylar konusunda 1877-1885 dönemine ait epeyce bilgi HCAP'de, özellikle İngiliz elçilik raporlarında ve Türk arşivlerinde bulunmaktadır. Bkz. K. H. Karpat, "The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878: A Reinterpretation", *Der Berliner Kongress von 1878*, Ralph Melville ve Hans-Jurgen Schroder (ed.), Wiesbaden: Franz Steiner, 1982, s. 385-410; Bilal Şimşir, *Rumeli'den Göçler; Bebeler*, 2 cilt, *Bir Geçiş Yılı 1879*, (Ankara, 1970) s. 254-55 ve Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970.

59 FO 424/68, s. 272-79 (Layard'dan Derby'ye, 13 Mart 1878); ayrıca bkz. K.

H. Karpat, "The Social and Economic Transformation of İstanbul in the Nineteenth Century" *İstanbul â la jonction des cultures balkaniques méditerranéennes, slaves et orientales, aux XIV-XIX siécles*, Bükreş, 1977, s. 395-436

60 FO 424/72, s. 27 (Layard'dan Salisbury'ye, 24 Haziran 1878).

61 FO 424/74, s. 329 (Calvert'tan Layard'a, 16 Eylül 1878).

62 FO 78/2795, s. 60 (Reade'den Layard'a, 30 Temmuz 1878).

63 FO 429/90, s. 114-17 (Gould'dan Salisbury'ye, 8 Eylül 1879).

64 Bkz. FO 424/76, s. 308-9 (Mahir'den Abro'ya, 7 ve 10 Kasım 1978).

65 Bkz. FO 424/61, s. 47 (Lacelles'den Earl Granville'e, 22 Aralık 1884).

66 Bulgar İstatistik Merkez Dairesi, *Statistique de l'émigration de la principnuté dans les pays étrangers de 1893 á 1902* (Sofya, 1906).

67 K. J. Jiricek, Cesty po Bulharska (Bulgaristan Gezileri), Prag, 1888, Doreen Warriner'in alıntısı, *Contrasts in Emerging Societies. Readings in the Social and Economic History of South-Eastern Europe in the Nineteenth Century*, seçim ve çeviri G. F. Cushing ve diğerleri, Londra, University of London: Athlone Press, 1965, s. 244-45. Temel bilgi için ayrıca bkz. John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History*, 1550-1950: *From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Blo-omingeon: Indiana University Press, 1982.

68 Bkz. Donald Quataert, "Commercializatin of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies* 1, no. 2 (1980), s. 38-55; Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadı*.

BÖLÜM 3

OSMANLI'DA KENTLEŞME: KIRIMLILARIN DOBRUCA'YA GÖÇÜ VE MECİDİYE'NİN KURULMASI (1856-1878)*

Mecidiye (ya da Mejidiye) kentinin 1856 yılında yayınlanan bir imparatorluk fermanıyla resmen kurulması, Osmanlı'da alışılmamış ve yeni bir şehircilik ve iskân anlayışının ilginç örneklerindendir. Kent, kuzeyde ve batıda Tuna nehriyle; doğuda Karadeniz'le ve güneyde Lom ve Pravadi ırmaklarıyla (oysa Silistre'nin güneyinden Varna'ya dek uzanan hat daha makul bir sınırdır) sınırlanan bir bölge olan Dobruca'nın (veya Dobruja, şimdiki adıyla Dobrogea) merkezinde kurulmuştu. 1878 yılında Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra bölge Romarıya'nın bir parçası oldu. Mecidiye adını, Osmanlı hanedanının 1839'dan 1861'e kadar iktidarda olan 31. sultanı Abdülmecid'den almıştı. Günümüzde kentin adı, Romen fonetiğine uygun bir biçimde Medgidia olarak yazılmaktadır.

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı idaresindeki güneydoğu Avrupa'da eski kentsel alanların yeniden imarı, nüfuslandırılması ve yayılması sonucu bir dizi yeni kasaba ve köyün ortaya çıkması da gayet iyi belgelenmiştir ve burada ayrıca ele alınması gerekmemektedir. Osmanlı'nın o dönemdeki kasabalarının ve köylerinin, yolların kesiştiği kavşak noktalarında, kervansarayların, kalelerin veya idari merkezlerin çevresinde ya da nehirlerin birleşme noktalarında ve benzeri yerlerde oluştuğunu söylemek yeterlidir.[1] Bundan dolayı bu yerleşimler, top-

* Bu makale *International Journal of Turkish Studies*, 1984-85, 3 (2). Cambridge University Press, s. 1-25'ten alınmıştır.

lumsal ve demografik ihtiyaçlar karşısında düşünülüp tasarlanmış yerler olmaktan çok, genellikle mevcut ekonomik, toplumsal ya da stratejik koşulların ortaya çıkardığı doğal demografik gelişmelerin bir sonucudur. Bu eski kentsel merkezlerin tersine yeni Mecidiye kenti, merkezi Osmanlı idaresinin bir kararıyla kurulmuştu. Ticaret Nezareti ve Ebniye Meclisi'nin teknik daireleri tarafından bilhassa Kırım göçmenlerinin iskân edilmesi ve orta Dobruca bölgesinin ekonomik gelişiminde bir merkez olması düşünülerek hazırlanan kent planı esas alınarak kurulmuş ve geliştirilmişti.

Mecidiye'nin kurulmasını buyuran imparatorluk fermanı (bu fermanın bir tıpkıbasımı bu makalenin sonundaki Ek I'de yer almaktadır), teklifle ilgili önceki yazışmaların içeriğinin sultan adına onaylanmasıyla başlıyordu. Hükümdarın kent planını görüp onaylamış olduğu vurgulanmaktaydı ve sonunda yine Sultan adına "sözü edilen kentin sözü edilen plana göre inşa edilmesi ve yapıları ve dükkânları inşa etmek isteyen kişilere gerekli iznin verilmesi" ("Kasaba-ı mezkûrenin harita-i mezkûreye tatbikan inşas ve hahişgâr olanların orada dükkân ve sair ebniye yapmalarına dahi ruhsat... emir ve ferman hazret-i veli-yulemrindir") emri verilmekteydi. Fermanın taşıdığı 2 Eylül 1856 (2 Muharrem 1273) tarihi, Mecidiye'nin resmi kurulma tarihi olarak değerlendirilmelidir. Bu belge, kentin kurulmasına ilişkin diğer yazışma örnekleriyle birlikte Başbakanlık Arşivleri'nde kayıtlıdır.[2] Fermanda sultanın imzası yer almamaktadır; Osmanlı kançılarya geleneğine göre yalnızca üçüncü şahıs olarak emir dile getirilmişti.

Mecidiye hakkındaki yazışmalar, Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra geliştirilmiş olan Osmanlı karar alma işlemlerini Avrupa hiyerarşik düzenine uygun olarak yapan modern, merkezi bir bürokrasinin kurulmasına örnek olarak gösterilebilir.[3] Mutasarrıflığın baş yetkilileri, yani genel olarak valiler, mutasarrıflar veya yerel meclis, ilk teklif taslağını hazırlıyorlardı. Bu taslak, merkezi idarenin yerel temsilcisi tarafından onaylandıktan sonra başvezirin dairesine, Babıâli'ye (veya Sadaret) sunuluyordu. Babıâli uygun gördüğü takdirde teklifi, son kez tasdik edilmek üzere mabeyn-i hümayuna (sultanın kâtibi) sunuyordu. Özellikle çok önemli bir mesele söz konusu olduğunda, sultanlık makamı imparatorluk evrakına yorumlarını yazardı; yoksa

teklifi, başvezir tarafından sunulduğu biçimiyle tek bir sözcükle, "mucibince" ("gereğinin yapılması") diyerek tasdikliyordu. Alt kademelerdeki görevliler bildirileri ilk isimleriyle imzalarken, başvezir yalnızca ilk isminin baş harfini yazıyordu. Sultan, talimatı kendisi imzalamıyor ve resmi konuşmalarında üçüncü tekil şahsı kullanıyordu. Dolayısıyla, Mecidiye kentinin kurulmasıyla ilgili belgelerde yer alan imzalar arasında ticaret nazırının tam ismi (Saffeti) ve daha ziyade Ali Paşa olarak bilinen, 1850'den 1871'e dek Osmanlı'nın en önemli başvezirlerinden ve hariciye nazırlarından biri olan Mehmet Ali Paşa'nın ilk adının baş harfi olan M yer almaktadır. Ali Paşa, Mecidiye'nin kurulması teklifini içeren mektubu ikinci başvezirliği döneminde (2 Mayıs 1855-1 Kasım 1856) imzalamıştı.[4]

Üst kademeler arasında yeni kentle ilgili olarak yapılan yazışmalarda adet olduğu üzere, mutasarrıflık memurlarından gelen çeşitli diğer bildiriler ilk sırada yer alıyordu. Bu mutasarrıflık bildirileri henüz bilim adamlarının eline geçmemiştir; yine de elinde bunların olmaması araştırmacıyı, Mecidiye'nin kurulmasına yol açan nedenlerin ve kent planının tasarlanmasındaki modernist yaklaşımın içyüzüne ilişkin bir fikir edinmekten alıkoymaz.

Yerleşim yeri olarak Karasu seçilmişti. Evliya Çelebi 17. yüzyılda kaleme aldığı bir gezi kitabı olan *Seyahatname*'sinde bu köyü, Kuzey ve Güney Dobruca'yı birbirine bağlayan ve Tuna nehrinin eski bir kolundan artakalan sıra halindeki bataklıkların kıyısı boyunca uzanan yol üzerindeki epey önemli bir bağlantı noktası olarak anlatmaktaydı. Bununla birlikte, 1856 yılına gelindiğinde Karasu eski önemini yitirmişti. Resmi belgelerde dikkate bile alınmıyordu; örneğin, Silistre'nin nüfusuyla ilgili rakamları veren 1830 tarihli bir defterde Karasu'nun adı, Dobruca'nın başlıca kasabaları arasında bile sayılmamaktadır.[5] (Dobruca, Mecidiye kurulduğu sırada Silistre eyaletinin bir parçasıydı; daha sonra yeni Tuna vilayetine katıldı.)[6] Başvezirin mektubu "eski Karasu kasabası"nın (Kadim Karasu kasabası yerine) bulunduğu alandan söz etmektedir. Belli ki Karasu da bir dönemin gelişmiş Dobruca eyaletinin büyük bölümü gibi zor zamanlar geçirmekteydi.

Karasu ve Dobruca'nın 19. yüzyılda topyekûn bir düşüşe geçmesi öncelikle, bu eyaletin topraklarında 1768'den 1829'a kadar olan

dönemin büyük bir bölümünde aralıklı olarak süren feci Osmanlı-Rus savaşlarının bir sonucuydu; Rus ordusunun karargâhları, 1828-1829'da Karasu'da kurulmuştu ve Kırım Savaşı da 1855 yılında Dobruca'da başlamıştı. Gerçekten de, Silistre Sancak kayıtlarında Dobruca'nın 1830-1831'deki nüfusunun önemli oranda düştüğü ve belki de tarihindeki en düşük düzeye (Bkz. bu bölümün sonundaki tablo) geldiği görülmektedir. Yaklaşık 30.000 olan erkek nüfusu ikiyle çarpıldığında (İlk Osmanlı sayımlarında kadınlar sayılmıyordu) ve noksan sayım için % 10 eklendiğinde bile Dobruca'nın 1830'daki nüfusu yaklaşık 100.000'den ibaret görünmekteydi. 1828-1829'daki savaş sırasında gitmiş olan göçmenlerin geri dönmesinden sonra bile Dobruca nüfusunun, Mecidiye'nin kurulduğu 1850'li yıllarda bile istenen düzeyin çok altında kaldığını varsaymak zor değildir.

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devleti, bir nüfus kıtlığı sorunu yaşamıştı ve bunun sonucunda büyük toprak parçaları işlenememiş ve devlet gelirleri düşmüştü. Osmanlı idaresi, ne pahasına olursa olsun nüfusunu arttırmaktan yanaydı. 1857 yılında belli başlı Avrupa gazetelerinde görülen göçmen talebi, Osmanlı topraklarına daha çok insanın yerleşmesine duyulan ihtiyacın açık bir göstergesiydi. Bu yola başvuran Osmanlı devleti, tarımlık toprak, vergi muafiyeti ve çeşitli dini ve kültürel teşvik vaatleriyle Avrupalıları Osmanlı topraklarına yerleşmeye özendiriyordu. Yanıt, beklenenin çok ötesindeydi dahası bir yanıt da hiç beklenmedik bir bölgeden, Kırım'dan gelmişti. Büyük Müslüman topluluklarının 1856 yılından sonra Kırım'dan ve 1862 yılından sonra Kafkaslar'dan göç etmesi, gerçekten de Osmanlı nüfusunda bir patlamaya neden oldu. Mecidiye'nin kurulması ve bunu izleyen dönemdeki gelişmesi, bu göçün doğrudan bir sonucuydu. Yine de, bu kentin yükselişine eşlik eden özel koşulları ele almadan önce kısaca, Dobruca'ya yönelik önceki göç modellerini ve burada daha önceden yerleşmiş olan toplulukların durumunu değerlendireceğim.

DOBRUCA'NIN 1850 YILINDAN ÖNCEKİ DEMOGRAFİSİ

Kırım ve Bucaklı (Besarabya) Müslümanlar, 15. ve 16. yüzyıllardan beri Osmanlı topraklarına peyderpey gelmişlerdi. Osmanlı arşivle-

rinde, Kırım Müslümanlarının Dobruca'ya yerleşmelerine ilişkin kayıt 1514 tarihlidir. Anadolu'dan gelen büyük Türk toplulukları Dobruca'ya yerleşmişti; bunlar, 13. yüzyıldaki Müslüman Selçukluları saymazsak Hunlar, Peçenekler, Kumanlar, Uzlar ve Tatarlar gibi diğer eski Türki toplulukları izleyerek gelenlerdi. Kırım'ın 1783 yılında Rusya'ya bağlanmasıyla birlikte yeni, daha büyük bir Müslüman göç dalgası Dobruca da dahil olmak üzere Osmanlı topraklarına geldi. Ayrıca Almanlar ve Osmanlı belgelerinde "Kazaklar" olarak tanımlanan Ortodoks Hristiyanlar gibi gayrimüslim topluluklar da Dobruca'ya gelip yerleştiler. Ortodoks Hristiyanlar 1740 yılının başında gelmişlerdi. Orta Asya'daki Türki Kazaklarla karıştırılmaması gereken bu Kazaklar aslında Don Kazaklarıydı. Nekresovitler (I. Nekrasev önderleriydi) olarak da biliniyorlardı; yüzyılın sonlarına doğru Dobruca'daki Eski İnançlıların (Starevery) da kendilerine katılmalarından ve dinlerini değiştirmelerine neden olmalarından sonra bu isimle tanınmaya ve halk arasında Lipovanlar olarak da anılmaya başladılar. Zaporojyeler olarak bilinen ya da düpedüz Ukraynalı veya Rusyalı olan başka bir Kazak topluluğu da daha sonraki bir tarihte Dobruca'ya göç etti. Bütün bu topluluklar, Rusya'daki dini ve siyasal zulümden kurtulmak için Osmanlı topraklarına sığınmak istemişlerdi; Kazaklar, 1707-1709 yılları arasında Güney Rusya'daki Bulavin isyanından geriye kalanlardan oluşuyordu.

Osmanlı idaresi, bu göçmenlerden yararlanmasını bildi. 1826 yılında ilk sipahi birliğini kurdu. Silistre'de mevzilenmiş olan bu birlik, Dobruca'daki üç "sadık" etnik topluluktan oluşuyordu: Tatarlar, Türkler (her iki topluluk da Müslümandı ve dil bakımından birbirleriyle akrabaydı) ve Kazaklar.[7] (Sovyet Ansiklopedisi'nde At Kazakların ve Eski İnançlıların, Rusya'ya karşı savaşma koşuluyla Osmanlı devletine kabul edildikleri iddia edilmektedir. Bu görüş yanlıştır; askeri birlikler ancak 1826 yılında kurulmuştu.) Sonunda bu topluluklar, ayrı birlikler kurdular ve her birime kendi önderlerini (duruma göre imamlar ya da rahipler) atadılar; aynı cemaatten olan kişiler birbirlerinin yerine geçtiler.

Bu birimlerden 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yararlanılmıştı; Kabail Tatarları olarak bilinen ve Babadağı'ndan gelen bir top-

luluktan oluşan Müslüman birliği, kısa bir süre sonra Ortadoğu'daki çeşitli harekâtlarda görevlendirildi. Dokuz yıl Ali Paşa'nın idaresi alanında Gazze, Sayda ve nihayet yurtlarından 4.000 km. uzaklıktaki Hicaz'da hizmet verdiler. (Bu birliğin, 1833'ten 1841'e dek Suriye'yi işgali altında tutan Mehmet Ali Paşa'nın oğlu ve Mısır valisi İbrahim Paşa'nın güçlerine karşı savaştığı anlaşılmaktadır. Büyük kayıplar veren bu birliğin askerleri bitap düştü; sonunda, 1841 yılında, kalmak üzere Babadağı'ndaki yurtlarına geri dönmelerini ve âdet olduğu gibi boşalan mevkileri cemaatten kişilerle doldurmayı kabul eden bir anlaşma yapıldı.)[8]

1843 yılında Silistre'nin beş kazasında, bilhassa Kabail Tatarları olarak adlandırılan en azından 4.731 erkek vardı; bunlar daha çok Babadağı kazasında yoğunlaşmışlardı. (Kabail "aşiret" anlamındadır, ancak Dobruca'da bu terim, 1840 yılından önce oraya yerleşmiş olan Tatarlar için kullanılır olmuştu. Yüzyılın daha sonraki tarihlerinde göç etmiş olan Kırımlılardan, Tatarlar, Nogaylar veya Kırımlılar olarak söz ediliyordu.) Asıl uğraşları tarım olmakla birlikte Kabailler, daha önce de belirtildiği gibi özellikle muhafız (karavul ya da karakal) olarak ağır askerlik hizmetlerini yerine getiriyorlardı. Dolayısıyla bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı.

Tanzimat'tan sonra yapılan vergi reformlarında çok sayıda eski vergi imtiyazının kaldırılması düşünülmüştü. Bu değişikliklerin bir kısmı, Kabail Tatarlarının yararına olan vergi konumlarını feshedecekti. Çeşitli daireler arasında yapılan yazışmalardan sonra başvezir Mehmet Emin Rauf Paşa, Kabaillerin agnâm resmi (koyundan alınan vergi) ve âşâr-ı şerife'yi (tarımsal üründen alınan vergi) ödemeye devam etmelerini ve diğer mali yükümlülükleri yerine getirmelerini ancak, bir tek Rumili'nde uygulanmakta olan ve koyun olarak ödenen özel bir vergi olan ondalıktan muaf tutulmalarını sağlayan bir düzenlemenin yapılmasını önermiş ve sultan da bunu onaylamıştı. Kabaillerle hiç zıtlaşmaya girmeden ve oldukça nazik bir üslupla vergilerin toplanması bilhassa şart koşuluyordu. (Taife-i mezkume adet-i agnâm ve aşar ve rusumat-i sairelerini tamamen eda eyledikten sonra kendilerinden ondalık agnâmi mutalebe olunmaması.)[9] Kabail kaymakamı Han Mirza'nın miralay rütbesiyle onurlandırıl-

masına da karar verilmişti; Kabaillerin orduda subay olabilmelerine ilişkin bir kararın çıkması, Babıâli'ye karşı gösterdikleri iyi niyeti muhafaza etmelerinde ayrıca teşvik edici oldu. Ayrıca Kabaillerin, Tanzimat reformlarında öngörüldüğü gibi modern idari meclisler kurmak zorunda kalmadan kendi meselelerini geçmişte olduğu gibi ele almalarına ve aralarındaki çekişmelere ihtiyarlar meclisinde bir çözüm bulmaya devam etmelerine izin verildi.

Dobruca ovalarında pek fazla yerleşimin olmamasında, Rusya'yla girişilen savaşların yol açtığı yıkımın yanı sıra Müslüman erkeklerinin uzun süreli askerlik yükümlülüklerinin de kısmen bir payı olmalıydı. Osmanlı yetkililerinin "hali ve vasatlı" (büyük ve boş) olarak tanımladığı Dobruca'daki bu durum, göçe davet çıkaran kararın alınmasını hızlandırmıştı. Aslında daha 1843 yılında Berriyetuşamlı (Suriyeli) bir grup Arap -önceleri talimhanede görevlendirilmiş olan 170 aileden toplam 558 kişi- Hacıoğlu Pazarcık'ı (günümüzde Bulgaristan'da Tolbuhin) ve Yemsinli yakınlarındaki köylere yerleşmişti.[10] Buralarda iskân edilenler beş yıl boyunca öşür dışında diğer bütün vergilerden muaf tutulmuşlardı.

KIRIM SAVAŞI VE SONUÇLARI, 1856-1866

Dobruca 1855 yılında yerleşik halkın bir kez daha kaçmasına yol açan savaşa ve yıkıma sahne oldu. Rus birlikleri savaşın başında Silistre'ye ulaştı. Müslümanlar kadar Romenler, Bulgarlar ve Yunanlar da çarpışmalardan önce kaçtılar. (İşgalcilerle işbirliği yapmış olan bazı Hristiyanlar, 1855'te Dobruca'dan çekilen çarın birliklerine katıldılar.) Ruslara karşı Sadık Paşa'nın (Michal Czajkowski, 1804-1886) komutasında savaşmış olan Babadağlı bir Kazak birliği İstanbul'da ortaya çıktı. Büyük olasılıkla kentte görevlendirilmiş bir süvari birliğinde yer almışlardı. Düşmanlıklar sona erdiğinde, Babıâli'ye hitaben yazılmış bir dilekçede Kazaklar, Tulça ve çevresindeki bölgenin birleştirilerek Dobruca'da bir mutasarrıflık (özel bir bölge) kurulmasını ve Sadık Paşa'nın "Dobruca'nın ilgiye ve gelişmeye değer geniş ovalarının" idarecisi olarak atanmasını talep ediyorlardı.[11] Dilekçe geri çevrildi; ancak, Babıâli, İbrail'de (Braila) görevlendirilmiş olan Sadık Paşa'nın maaşını iki katına çıkararak, çara karşı düzenleyeceği bir askeri

harekâtta bu Polonyalı vatansevere üs sağlayamamış olmasını telafi etti.[12] Sadık Paşa Babıâli'yi, Dobruca'ya ilk kez yerleştikleri 18. yüzyıldaki gibi Kazakları vergiden muaf tutmaya devam etmesi için ikna etmeye çalıştı; ama Babıâli hem onun bu talebini hem de Kazakların, Michael Andorbogons başkanlığında Jurilofka köyünde kendi idari meclislerini kurma ricalarını geri çevirdi. Bununla birlikte Babıâli, Kazakların Babadağı kazasında yeni kurulmuş olan idari meclislere temsilci göndermelerine izin verdi.[13]

Kırım Müslümanlarının Dobruca'ya kitleler halinde göçü, 1856 yılında Kırım Savaşı'na son veren Paris Anlaşması'nın onaylanmasından kısa bir süre önce başlamıştı. Müslümanların Kırım'dan ve bütün Taurida eyaletinden, Rusların 1783 yılında bu bölgeyi ilhak etmesinden sonra çıkmalarının nedenleri, Taurida idaresinin ve Levitsky ile diğer Rus bilim adamlarının araştırma konusu olan göçmenlerin belgeleri sayesinde görece iyi bilinmektedir. Kırım'ın kırsal kesimindeki Müslüman halk, zamanla toprağından olmuş ve askeri ileri gelenlerin mülklerinde serfliği kabul etmek zorunda kalmıştı. (Taurida'nın fatihi Potemkin, binlerce dönüm toprağa sahipti.) Bu arada, güneydeki bazı Kırımlı yüksek sınıf üyeleri, çar yönetimiyle işbirliği yapmış ve iç kesimler ile kuzeyin zaten yoksunluk içinde olan kırsal halkının zararına ödüllendirilmişlerdi. Toplumsal ve ekonomik bakımdan bastırılmış olan Müslüman nüfus, zaman zaman isyana yeltenmiş ve sürekli olarak ekonomik güçlüklerden, dini ve kültürel zulümden kurtulmanın yollarını aramıştı.

Yarımada, Kırım Savaşı sırasında Fransız, İngiliz ve Osmanlı birlikleri tarafından işgal edildiğinde, baskı altındaki bu nüfusun bir bölümü, yabancılarla işbirliği yapmıştı. Savaşın sonunda Rus idaresi, bu eylemlerinden dolayı bütün Müslüman nüfusu cezalandırmaya hazırlandı. Başta Gözleve (Yeupatoria) halkı olmak üzere Kerç ve Sivastopol kentlerinin halkları, çarın hepsini Kazan'a süreceğine ilişkin bir söylentinin yayılmasından sonra ne pahasına olursa olsun göç etme telaşına kapıldılar. (Gerçekte çar idaresi, 1944 yılında Kırım'daki bütün Müslüman nüfusu Sibirya'ya ve Orta Asya'ya sürmüş olan Stalin'den daha yumuşaktı; bu nüfusun yaklaşık yarısı yollarda ölmüştü.)

Babıâli, göç etmek isteyenlere yardım etmeye karar verdi; nakil ve iskân işini ele alacak olan bir kurul, Paris Barışı onaylanmadan önce kurulmuştu.[14] Osmanlı topraklarına göç, "milliyetlerinden bağımsız" olarak herkese açılan Babıâli, yeni gelenlere bedava toprak, yük hayvanı, tohum ve tarım aletleri sağlayacağına söz vermişti.

Dobruca'ya yerleşecek olanların Balçık limanında karaya çıkmaları düşünülmüştü. Gerçekte göçle gelenlerin büyük bölümünü, nüfusun düşük olduğu o bölgeye yöneltme çabası vardı. Gözleve'nin eski sakinlerinden 121 kişilik bir grup İstanbul'a çıktığında kendilerine iyi davranılmış (Hazine, bakımları için 19.900 kuruş harcamıştı) ancak, isteseler de istemeseler de Dobruca'ya yerleştirilmek üzere Balcık'a gönderilmişlerdi.[15] Bu politikadan daha sonra vazgeçildi ve Dobruca'ya yerleşmesi düşünülen göçmenlerin, hayatlarını Bulgaristan'da kurmalarına ya da istedikleri takdirde Anadolu'ya gitmelerine izin verildi.

Gözleve'den göç edenler Osmanlı gemileriyle nakledilirken, Sivastopol (Fransız işgali altındaydı) ve Kerç'tekilerin (İngiliz işgali altındaydı) esas olarak Avrupalıların gemileriyle nakledilmelerine karar verilmişti, çünkü Osmanlılar kadar Avrupalılar da savaş sırasında kendilerine dostluk göstermiş olan Kırımlıların geleceği konusunda endişe duyuyorlardı. Osmanlı gemilerinin, Paris Anlaşması koşulları gereğince Kırım'ın boşaltılması sırasında, üçte iki göçmene karşılık üçte bir asker taşıması konusunda anlaşma sağlandı. Tahliye gemilerinde sivillerle askerlerin, göçün planlanmadığı izlenimini uyandırmak için bir arada olmaları düşünülmüştü; Osmanlı idaresinin Kırımlı göçmenlere resmen yardım ettiği ortaya çıkarsa daha çok sayıda kişinin apar topar evlerini terk edeceği düşünülüyordu. Göçün başlangıcında hükümete ait 13 gemi ve tüccarlara ait 10 tekne Gözleve'ye yanaşırken bir Osmanlı gemisi Kerç'e, bir diğeri de Balaklava'ya gitmişti.[16] Bu süreçte kaç İngiliz ve Fransız gemisinden yararlanıldığına dair bir bilgi yoktur.

Göçmenler, kendilerine 15-20 günlük yiyecek, çadır ve diğer gerekli malzemelerin verildiği Balcık'ta karaya çıktılar. Balak yeni gelenlerin hepsini barındıramayacak kadar küçük olduğu için geçici olarak Hacıoğlu Pazarcığı ve Şumnu çevresindeki köy ve kasabalar

ile civardaki diğer yerlere yerleştirildiler. Kısa bir süre sonra daimi olarak ikamet edecekleri yerlere nakledildiler. Göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere başlangıçta 2.000 kese (bir kese 500 kuruştu, 1829'da bir İngiliz poundu 104 kuruşa eşdeğerdi) tahsis edilmişti.[17] Başından itibaren hükümetin, elindeki bütün imkânlardan yararlanarak göçmenleri bir an önce yerleştirmesi ve olabildiğince kısa bir sürede toplumun üretken bir öğesi haline gelmeleri için ne gerekiyorsa yapması konusunda uzlaşılmıştı. Göçmenlerin on yıl boyunca (öşür de dahil olmak üzere) bütün vergilerden muaf tutulmalarına ve yirmi yıl boyunca askere alınmalarına karar verilmişti; ancak bunun, Kırım'dan daha çok sayıda insanı Osmanlı topraklarına göçe özendirmemesi için halk bu ayrıcalıklardan haberdar edilmeyecekti. Alınan bu önlemlere karşın her şey olacağına vardı.

Kırım'dan bu ilk aşamada göç edenlerin tam sayısına ilişkin bir bilgi elimizde mevcut değildir. Gözleve müftüsü ve yörenin ileri gelenlerinden dört ya da beş kişi, kasabayı terk etmek isteyenlerin isimlerinin bir listesini Osmanlı yetkili makamlarına sunmuşlardı; bununla birlikte, bu liste mevcut değildir. 1856 yılında, yani Rusların bölgeyi fiziksel olarak ele geçirmelerinden önce Kırım'dan ayrılanların toplam sayısının en az 50.000 civarında olduğunu tahmin etmek yanlış olmayacaktır.[18] Çok sayıda göçmenin evine geri dönmüş olmasına karşın bu rakam, göç sürdüğü için sürekli olarak artmıştır. Kaynaklarda 1854-1860 yılları arasında en az 141.667 kişinin Kırım'dan kaçtığı ve 1860-1862 yılları arasında 227.627 kişinin daha ayrıldığı tahmin edilmektedir. Böylelikle 1864 yılına gelindiğinde, Türk kaynaklarına göre çoğu Kırım'dan ve bir kısmı da Kazan'dan olmak üzere toplam 595.000 göçmen Osmanlı topraklarına sığınmış bulunuyordu. 1880'li yıllardan sonra bu yerleşimcilerin çoğunun Anadolu'ya gitmiş olmasına karşın yaklaşık 120.000'i, Dobruca'ya ve Bulgaristan'a yerleşmişti. Rus kaynaklarında, 1856-1862 yılları arasında Kırım'dan ve Taunda eyaletinden göç edenlerin toplam sayısının yaklaşık 230.000 ila 250.000 olduğu tahmin edilmektedir.[19] Rusların verdikleri bu rakamlar, basılan pasaport sayısına dayandığı için sağlam değildir. 1856 yılında göç edenler belli ki pasaportsuzdular. Rus ve Sovyet çalışmaları, Müslüman göçmenlerin önemli bir

bölümünün alt-orta sınıfa ait olduğunu doğrulamaktadır. (Markevich 6.987 kişinin orta sınıfa dahil olduğunu ve diğer pek çoğunun da tüccar sayılabileceğini belirtir; bu insan göçünün Kırım'daki insan gücü kaynağını ciddi anlamda tükettiği sonucuna varır.) Göçmenlerin bir kısmı Rusya'ya dönmüş olsa da (1861-1863 yılları arasında yaklaşık 10.600 kişi) büyük çoğunluğu Dobruca, Balkanlar ve Anadolu'daki yeni yerleşim yerlerinde kalmışlardır.

Kısacası, Rusya'dan göçmen akını, 1857 tarihli resmi davetle gelmesi beklenen Avrupalı yerleşimcilere duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmıştır. Buna karşılık Osmanlı idaresi, sultanın hem bir hükümdar olarak hem de dindar kimliği gereği yardım etmekle yükümlü olduğu kişilere barınacak yer ve yeterli yaşam koşullarını sağlama konusunda ağır bir baskı altında kalmıştı. Eski imparatorluk geleneğine göre sultan, yalnızca Müslümanları değil bütün tebaasını himaye ediyordu. Örneğin, düşmanlıklar sırasında ülkelerinden kaçmış olan Romanyalılara, geri döndüklerinde, eski yaşantılarını sürdürebilmeleri için maddi destek sağlanmıştı.

Yeni göçmenlerin hepsi Müslüman değildi. Aralarında Yahudiler, çok sayıda Alman ve pek çok da Romen vardı. Osmanlı arşivlerinde, Dobruca'daki Almanca konuşan toplulukların çoğunun Rusya'dan 1829 ve 1854 yıllarından sonra iki dalga halinde geldiklerini gösteren çeşitli belgeler vardır. Almanlara da normal göçmen olarak davranılmış, toprak verilmiş ve vergiden muaf tutulmuşlardı. Öyle ki 1865 Fermanında, "Babadağı kazasına ve Tulça sancağına yerleşmiş olan Alman (nemce) ailelerinin vergiden muafiyet dönemlerinin sona erdiği... binbeş yüz kuruş tutarındaki vergi yükümlülüğünün... daha önce sözü edilen kazaya uygulanan toplam vergiyle orantılı olarak aralarında bölüştürüleceği ve askerlik yaşındaki altmış erkeğe karşılık gelen bedelat-ı askeriye'yi temsilen binikiyüzelli kuruşun da daha önce sözü edilen kazaya uygulanan toplam vergiye ekleneceği" buyuruluyordu.[20] 1840'lı yıllarda, özellikle de 1860 yılından sonra başka Romenler de Dobruca'ya yerleşerek bölgedeki varlıklarını önemli ölçüde arttırdılar. Başlangıçtaki yerleşim yerleri, sözü edildiği gibi Tuna nehri boyundaydı;[21] bu ilk yerleşim yerlerindeki halkın bir kısmı, Tuna'nın kuzeyindeki eyaletlerden gelen diğer Romanyalılar gibi

daha sonra Mecidiye'ye taşındılar ve buradaki ekonomik fırsatlardan yararlandılar. Kentte ve kentteki panayırda, ünü diğer ülkelere yayılmış olan ticari yapılarının varlığı, onları buraya çeken bir özellik olmuştu.

MECİDİYE KENTİNİN PLANLANMASI

Mecidiye kenti, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunu arttırmaya yönelik genel bir istekten hem de yeni gelen mültecilere ve göçmenlere ev bulma gereğinden dolayı kurulmuştu, "ilişikteki kent planına uygun olarak eski Karasu kasabasının bulunduğu yere Kırımlı göçmenlerin yerleştirilmesi (tavtin ve iskân) için kurulacak köylerden oluşan bir merkez olarak" tasarlanmıştı. Başvezir, "sözü edilen yerin büyük caddeleriyle sistemli ve muntazam bir biçimde yeni bir kent olarak (şehri cedit olacağına mebni) inşa edilmesine" karar verildiği için "sözü edilen planın Bina Kurulu'nun kararlarına uygun olarak düzeltilip değiştirildiğini" beyan etmişti.[22] Ne yazık ki, kentin planı şimdiye dek bulunamamıştır. Bununla birlikte, 1838 yılında Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı idaresi, mevcut kentlerin modernleştirilmesi ve Avrupa'daki kentsel merkezlerin örnek alınarak yenilerinin inşa edilmesi için yeni bir kent politikası benimsedi. Bazı kent planları çizildi ve 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Osmanlı topraklarına akın eden çok sayıdaki göçmeni iskân edeceği düşünülen yeni kasaba ve köylerin kurulmasında bunlardan yararlanıldı. Mecidiye, yeni sisteme göre tasarlanmış ve inşa edilmiş ilk ve en önemli Osmanlı yerleşimi olarak diğerlerinden ayrılmaktadır.

Teknik daireler arasındaki yazışmalar, kentin planı hakkında birçok bilgi vermektedir. "Çarşının ve kent mahallinin merkezini oluşturan ana caddenin (memleket beyni) genişliğinin yirmi beş zira, ana yolun sağında ve solunda kalan sokakların genişliğinin on zira ve diğer sokakların... sekiz zira olacağı" belirtilmiştir.[23] Mutasarrıflık yetkilileri, Bina Kurulu'nun kararlaştırdığı bütün ölçülere uyulacağını bildirmişlerdi. Yazışmalarda düşülmüş bir nota göre, sokakların sayısı ve genişliği hakkındaki bütün ayrıntılar kent planının kenarlarına kaydedilmişti.[24]

Anlaşıldığı kadarıyla, kentin inşasına kesin olarak öncelik tanınmıştı, çünkü kararlar hızla alınıyor ve telgrafla mutasarrıflık yetkili-

lerine bildiriliyordu. Çeşitli daireler arasındaki yazışmaların tamamlanması ve projenin uygulamaya geçirilmesini buyuran imparatorluk fermanının çıkması yalnızca dokuz gün sürmüştü. Bürokratik bir aygıt için bu süre bir rekordu. Kentin, Sultan Abdülmecid'in adını taşıyacak olmasının yanı sıra Boğazköy-Köstence (Cernavoda-Constanta) demiryolu hattında (bu hattın inşasının sürdürülmesine ve Mecidiye'nin kurulmasına aynı sıralarda karar verilmiş olmalı) bir bakım atölyesine ihtiyaç duyulması da Mecidiye'nin kurulmasına öncelik verilmesinin nedenlerinden olabilir. Demiryolu hattı, imtiyaz sahibi bir İngiliz şirketi tarafından (Tuna ve Karadeniz Ltd. Şirketi) 1857-1860 yılları arasında inşa edilmişti; bu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk demiryolu hattıydı.

Mecidiye büyük bir hızla ortaya çıktı. Osmanlı idaresi, kente yerleşmek, ev ve bina inşa etmek isteyen kişilere, kent planına uygun olduğu sürece gerekli iznin gecikmeden çıkarılması için yetkililere talimat verdi. 26 Ekim 1856 tarihinde (21 Sefer 1273) sultan, "göçmenlerin evlerinin... han ve dükkân işlevi görecek binaların her gün inşa edilmekte olduğunu" ve kentin hızla büyümüş olduğunu dikkate alarak kent sakinlerinin dini ve eğitim ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir cami ve "eski caminin bulunduğu arsaya bir okul" yaptırılması kararını aldı.[25] Bu inşaatın bütün masraflarının (250.000 kuruş olarak hesaplanmıştı) devlet hazinesinden karşılanmasına ve yerel halka hiçbir mali yükümlülük getirilmemesine karar verilmişti. Hükümet, savaş sırasında Rusçuk'ta toplanmış olan keresteyi kullanarak inşaat masraflarını kısmayı umuyordu. Bu sıralarda bir hamam ve bir okul inşasına da karar verilmişti; ancak, hükümet konağının ve medresenin yapımı daha uygun bir zamana ertelendi. Silistre Valisi Mehmet Sait Paşa'nın tavsiyesini dikkate alan Osmanlı idaresinin, Mecidiye'yi önemli bir ticaret merkezi haline getirmek üzere mümkün olan her yola başvurmaya ve kentin ekonomik açıdan büyümesini teşvik etmeye kararlı olduğu görülmektedir. Eski Karasu kasabasının başlıca özelliklerinden biri olan panayırın Mecidiye'de yılda iki defa düzenlenmesine devam edilmişti. Deniz ve nehir yoluyla İstanbul, Avrupa ve Romanya'yla bağlantı kurulmasının (munasebat-i bahriye ve nehriye) ve kentin

yakın hinterlarının bu panayırların daha da büyümesine yol açması ve sermayeyi çekmesi bekleniyordu.

Mecidiye'de yeni bir inşaat programı, hükümetin depolama kapasitesi olan dükkânlar ve başka binalar inşa etmek isteyen herkese bedava toprak vermesiyle teşvik edilmiş oldu. Bu dükkânlar ve yapılar, köylülerin, hızla büyüyen pek çok civar köy için bir ticaret merkezi olan Mecidiye'ye satmak üzere getirdiği ya da buradan satın aldığı malların depolanmasına yarayacaktı. Bu teklifi öne süren ilk kişi olarak Sait Paşa, kentte bu tip depolama tesisleri olduğu takdirde panayırın başka tüccarlar için de cazip bir hale geleceğine inanıyordu. Bu tüccarlar, yeni binaları kiralayarak sermayesini bu depolara yatırmış olanlara ve hükümete gelir sağlayacaklardı.[26] Başlangıçta düşünülen yalnızca Kırım göçmenlerine bedava toprak dağıtma tasarısından, kente yeni gelenlerin neredeyse hepsinin binalara yatırım yapamayacak kadar yoksul olduğu görüldüğü için vazgeçildi. 1856 yılının Eylül ayında, yani göçmenlerin gelişinden beş ay sonra, sadece 140 Kırımlı, bina izni için kendi adına başvuruda bulunmuştu. Dolayısıyla genelde tarım için elverişli olmayan bu topraklar, göçmen olsun ya da olmasın bir ticaret binası inşa etmek isteyen herkese bedelsiz olarak verildi. (1930'lu yılların sonunda Mecidiye panayırının Dobruca'daki en büyük panayır olması ve Romanya'nın pek çok kesiminden tüccarları buraya çekmesi bu politikanın başarısını doğrulamıştır.)

Mecidiye'nin inşasına ilişkin planlarda, Sait Paşa'nın Silistre valiliği görevinden istifa etmesinden sonra kısa bir süre için karışıklık yaşanmıştı. Onun ardından göreve gelen İsmet Paşa, ilk planın yürürlüğe konması için gerekli olan sermayenin tahsis edilmesi konusunda hükümeti sıkıştırdı. Meclis-i Vala, ekonomi nazırına danıştıktan sonra, sonunda 7 Kasım 1857 tarihli uzunca bir bildiride, inşaat programının derhal yeniden uygulamaya konması için kesin talimatlar verdi.[27] Büyük caminin, 1859 yılının sonunda ya da 1860 yılının başında tamamlanmış olduğu görülüyor. 1860 yılının Mart ayındaki yazışmalardan kubbe, minber ve minarenin hepsi de bakır olan simgelerinin İstanbul'da imal edildiği ve daha sonra Mecidiye'ye 7.023 kuruş karşılığında naklediği anlaşılmaktadır.[28] Cami, resmi hesaplamalara göre 200.932 kuruşa mal olmuştu. Başlangıçta tahmin

edilen rakam fazlasıyla aşılmış olduğu için ek olarak 71.900 kuruşun daha tahsis edilmesi gerekmişti.[29] Okulun ve hamamın yapımı ise daha sonra tamamlanmıştır.

Hem Mecidiye'deki hem de komşu köylerdeki göçmen konutlarının inşasına derhal başlanması gerekiyordu, çünkü kış gelmeden (Orta Dobruca ovalarında sert geçen kışlardan söz ediliyordu) göçmenlere barınak sağlanmalıydı. 1856 yılının sonbaharında, Kırım göçmenleri için her biri ikişer odalı 3.100 konutun inşasına karar verilmişti. Bu konutlardan yaklaşık 1.800'i Silistre eyaletinde, muhtemelen büyük bir bölümü de Mecidiye ve çevresindeki köylerde yapılacaktı.[30] Daha sonraki bir yazışmaya göre inşa edilecek konutların sayısı 3.300 olarak belirtilmişti. Toplam ev sayısının 1.500'ü Vidin (Ziştovi, Plevne, Lofça ve Servi kasabalarında), Tırnova ve İslimiye sancaklarında inşa edilecekti. 1857 yılında yayınlanan bir rapora göre Silistre ve Vidin'de yapılması planlanan evler çoktan tamamlanmıştı ve geriye kalanlar da kısa sürede hazır olacaktı.[31] Göçmen konutları, merkezi hazinenin inşaat sırasında ev başına 500 kuruş ödediği yöre halkı tarafından inşa edilmişti. Her ev yaklaşık 2.800 kuruşa mal oluyordu ve geriye kalan miktar daha sonra ödenecekti. Bununla birlikte, bu programın hazineye büyük bir mali yük getirdiği anlaşılıyor, çünkü ödeme sürecine yerel idarenin de katılımı sağlanmış ve böylece bu yük hafifletilmeye çalışılmıştı.[32] Bazılarının deyişiyle bu angariyeye, kasaba sakinlerinden direnenler olmuştu; ama genelde yöre halkı, göçmenler için ev yapımını, cemaat ve din dayanışması ve karşılıklı destek hareketi olarak görmüştü. Gerçekte halkın, inşaat bedelinin geri kalanıyla ilgili alacağından vazgeçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayede zaten çeşitli mali zorlukların baskısı altında olan idari çevrelerde bir rahatlama olmuştu.

İSKÂNIN EKONOMİSİ

Anlaşılmaktadır ki, Dobruca'ya 1856-1859 yılları arasında gelmiş olan göçmenlere bedava ev verilmiş ve göçmenler yirmi yıl boyunca askerlik hizmetinden ve on yıl boyunca öşür de dahil olmak üzere bütün vergilerden muaf tutulmuşlardır.[33] Gıda için başlangıçta yetiş-

kin başına iki kuruş ve çocuk başına bir kuruş harçlık verilmişti. 1856 yılının sonbaharında Mecidiye'de ve komşu köylerdeki göçmen ailelerin her birine toprak ve mümkün olduğu ölçüde bir çift öküz ve tohum verilmişti. Ancak 1857 yazında çekirgeler Mecidiye'nin çevresindeki ürüne büyük ölçüde zarar vermişlerdi; dolayısıyla hükümet, ihtiyacı olanlara hem ekmek için buğday (tayinat) hem de sonraki ekim için tohum vermek zorunda kaldı. Ayrıca bazı göçmenlerin, daha ziyade bütçe sorunlarından ötürü hâlâ öküz alamadıkları anlaşılmaktadır; bu nedenle başvezir, göçmenlere gerekli koşum hayvanlarının sağlanması ve kentteki inşaat etkinliklerinin hızlandırılması için yeni bir talimat verdi.[34]

1857 yılının ilkbaharında yeni bir sorun baş gösterdi. Savaş yıllarında memleketeyne (Eflak ve Boğdan), hatta Rusya'ya kaçmış olan çoğu Romen ve bir kısmı da Bulgar olan gayrimüslim mülteciler, Dobruca'daki evlerine dönmeye başladılar. 3.000 göçmen ailenin yanı sıra 1.000 kadar Romenin de yeniden tarım yapabilmek için desteğe ihtiyaç duyduğu görülüyordu. Her aileye, aile başına 350 kuruşa ya da toplam 2.100 keseye karşılık gelen 8 kile buğday (hinta) ve 4 kile arpa (şair) teklif edilmişti. Aynı şekilde ihtiyaç içindeki her ailenin her bireyi, günde yarım kiyye (yaklaşık 642 gram) un alacaktı. Göçmenlerin tahıl ihtiyaçlarının karşılanması için toplam 3.220 kese gerekiyordu. Evlerine geri dönen Romenler ve diğer gayrimüslim göçmenler için istenen toplam tohum miktarı, 16.311 İstanbul kilesi buğday (25.6 kg; Dobruca kilesi de vardı ama burada İstanbul kilesi -kile-i Asitane- ölçü alınmıştı), 240 kile arpa ve 147 kile mısırdı. Borç düzenlemesine göre tüm borçlar üç yıl içinde ya da aynı yılın hasat mevsiminde geri ödenecekti.[35]

Sonraki yazışmalara bakılırsa Osmanlı idaresi, Silistre, Şumnu, Tırnova ve Ziştovi sancaklarına, vergi bedeline karşılık (aşar-ı bedalat-ı ayniye) buraya teminat olarak bırakılmış olan Dobruca'da 15.000 ila 16.000 kileye kadar ulaşan buğdayın alınmasını emretmiş ve bu buğday, ihtiyacı olanlara dağıtılmıştı.[36] Tahılın geriye kalanı ve de öküzler, merkezi hazine ya da yerel idare tarafından tahsis edilen sermayeyle serbest piyasadan satın alınacaktı. Tahıl ve koşum hayvanlarının piyasada sarılması, Orta Dobruca'da tica-

reti büyük ölçüde hareketlendirdi. Dobruca'daki öküz ve at talebinin, Eflak (Muntenia) ve Boğdan ile Tuna boyundaki köylerde hayvan besiciliğini ciddi anlamda özendirdiği belirtilmelidir. Tuna üzerindeki kavşak noktalarında kurulmuş olan mocan (çoban) köyleri de dahil olmak üzere bu köylerin çoğunda Romenler yaşamaktaydı. Başından beri Dobruca'nın batı yakasında bir araya gelmiş olan ve çiftlik hayvanı besiciliği yapan pek çok Romenin büyük bir sermaye toplamış olduğunun ve Mecidiye'de kendilerine sunulan ticaret fırsatından yararlanmaya başladığının açık işaretleri vardır.

Kırım Müslümanlarının göçü Dobruca'nın etnik bileşimini önemli ölçüde değiştirdi. Osmanlı yetkilileri, Kabail Tatarlarının (yani, 1840'lı yıllardan önce Dobruca'ya yerleşmiş olan Bucak ve Kırım göçmenleri) 1857'deki toplam sayısının yaklaşık 8.000 ila 10.000 aile, kabaca 30.000 kişi olduğunu tahmin etmekteydiler. 1857 yılında yeni gelenlerin sayısı 6.000 ila 7.000 aile ya da 35.000 ila 40.000 kişi olarak tahmin edilmişti ve bunların yarısı ekonomik yardıma ihtiyaç duyuyordu.[37] Gerçekte yeni göçmen ailelerinin toplam sayısı, yazışmalar sadece kendilerine yapılan yardımdan hoşnut olmayan ve Kırım'daki evlerine dönmekten söz eden kişilerle ilgili olduğundan muhtemelen daha fazlaydı. Mecidiye, başlangıçtaki İskân sorunlarının başarıyla çözümlenmesinden sonra hızla büyümeye başlamıştı. Yeni Kırım göçmenleri sayıca çoğunluğu kazanarak buradaki Müslümanlar üstünde güç sahibi olmuşlardı. Kırımlı ileri gelen göçmenlerden biri olan Abdul Veli Efendi, Mecidiye'nin ve çevre bölgenin kaymakamı olarak atanmıştı, çünkü göçmenlere ayrılan yerleşim alanları "yeni bir idari bölge oluşumunun işaretlerini vermekteydi".[38] Bu gelişme, yoğunluğu azalmaksızın devam etti.

Kısa bir duraksamanın ardından 1858 yılından itibaren Kırım'dan yapılan göçün, kısmen Mecidiye'nin cazip bir ticaret ve kültür merkezi haline gelmiş olması nedeniyle daha da hızlandığı görülmektedir. Ayrıca ilk göçmenlerin iyi bir uygulamayla karşılaşmış olmaları, Kırım'da kalanları göçe heveslendirmiş olsa gerek. İlk iskândan üç yıl sonra vali Veli Bey (Osmanlı bürokrasisine katılır katılmaz Veli, genellikle ulemaya verilen "efendi" unvanını, normalde idareciler

için ayrılmış olan "bey" ile değiştirmişti), hükümete 260 ailenin Köstence'ye ve Varna'ya ayak bastığını ve dört teknenin daha başka göçmenleri getirmiş olduğunu, dolayısıyla yeni gelenlerin toplam sayısının 12.000 kişiye çıktığını bildirmişti. Bunlar Mecidiye'de ve komşu köylerdeki yerel halkın misafirleri olmuşlardı. Veli Bey, Kırım'daki Müslüman nüfusun büyük bölümünün de Mecidiye'ye yerleşmek üzere gelmeye hazırlandığını bildiriyor ve bunların toplam sayısının 30.000 olduğunu tahmin ediyordu. Ancak Dobruca'daki toprağın azaldığını ve yalnızca 5.000 göçmenin Mecidiye'de ve çevre köylerde barındırılabileceğini ekliyordu.[39]

MECİDİYE'NİN, DOBRUCA'NIN EKONOMİSİ VE NÜFUSU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Boğazköy'ü Köstence'ye bağlayan demiryolu hattının açılması, Mecidiye'deki hızlı büyümeye daha da büyük bir ivme kazandırdı. 1860 yılına gelindiğinde, biri Tuna üzerinde, diğeri Karadeniz'de bulunan ve aralarında da Mecidiye'nin yer aldığı bu üç kent, yeni merkezi ekonomik ve idari ekseni oluşturmuşlardı ve Dobruca'da hayat bu eksenin çevresinde dönüyordu. Gerçekten de, yeni inşa edilen demiryolu, bölgenin ekonomik, demografik ve idari yöneliminde büyük bir değişime yol açmıştı. 19. yüzyılın ortasına dek Dobruca'nın ağırlık merkezinin Maçin, Isakça ve Tulça (Tulçi) gibi Tuna boyundaki liman kentleri olduğu gayet iyi bilinmektedir. Kuzey Dobruca'nın belki de en önemli kenti olan Babadağı, yüzyıllarca Osmanlı'nın idari merkezi olmuş ve bu kentin demografik büyümesi 17. yüzyılda had safhaya ulaşmıştı. Güney Dobruca'daki etkinlik merkezi, Silistre, Şumnu ve Varna sancaklarında yoğunlaşıyordu. (Güneydeki Hacıoğlu Pazarcığı Kırım'dan gelen göç nedeniyle son derece büyümüştü.) Dobruca'nın merkezi en verimli bölgeydi ve daha önce de söz edildiği gibi oldukça boştu ve az gelişmiş durumdaydı. Bununla birlikte, demiryolu hattının inşası ve Mecidiye'nin canlı bir ticaret merkezi haline gelmesi, 1860 yılından sonraki idari değişikliğe ilişkin kayıtların da gösterdiği gibi, bu bölgenin idari ve ekonomik önemini artırmıştı.

Mecidiye kaymakamı Veli Bey, 1860 yılının Kasım ayında öldü ve yerine yeni birisinin atanması gerekti. Mecidiye'nin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuş ve göç meselelerinden sorumlu bir kurmay albay olan Nusret Bey'in girişimiyle Silistre eyalet meclisinin, Babıâli'ye yazmış olduğu uzunca bildiride Veli Bey'in ölümünün yol açtığı boşluk ve bölgede meydana gelen demografik değişimler ele alınıyordu.[40] Köstence ve Boğazköy'ün çok hızlı bir değişimden geçmekte olduğuna ve idari konumlarının buna uygun olarak yeniden gözden geçirilmesi gerektiğine işaret edilmekteydi. Bildiride öngörülen yeni örgütlenmeye göre Kabail Tatarlarına özel bir ayrıcalık olarak tahsis edilmiş olan ve o dönemde aylığı 2.333 kuruş olan Boğazköy kaymakamlığı, 3.500 kuruş tutarında bir aylık ücret tahsis edilmiş olan daha büyük Mecidiye kaymakamlığı ile birleştirilecekti. Köstence, Kabail kaymakamı Mehmet Bey'in idaresi altında kaymakamlık konumuna yükseltilerek merkezi idare makamı olacak ve Mehmet Bey, aynı zamanda Mecidiye ve Boğazköy'den oluşan yeni bir müdürlüğün de idaresini üstlenecekti.

Babıâli'nin nihai kararı gereğince bu önerilenden biraz farklı bir düzenleme için yetki verildi. Kabail (Boğazköy) ve Mecidiye kaymakamlıklarının birleşmesi onaylanmış ancak, Köstence yerine Mecidiye idari merkez yapılmıştı; aylık ücreti 3.833 kuruşa çıkarılan Kabail kaymakamı Mehmet Bey, yeni makamına atanmıştı.[41] (1864 ve 1871 yıllarında yeni vilayet kanunlarının yürürlüğe girmesiyle birlikte bu düzenleme bazı değişiklikler geçirmiş, ancak, Mecidiye ayn bir merkez olma statüsünü korumuştu.) Bununla birlikte, Mecidiye'nin çevresinde, olup biten ekonomik ve idari değişikliklerin, 1860'lı yıllara dek özel bir konumdan yararlanmış olan Kabail'in hızlı bir düşüşe geçmesine yol açtığı açıktır.

1860 yılında Dobruca'ya göç yeniden başladı.[42] Kırım ve Bucak'tan gelen göçmenler, Tuna'nın güney kolu üzerinde bulunan ve Karadeniz'den yaklaşık 25 km. içerde küçük bir kasaba olan Mahmutiye'ye yerleşmişlerdi. 1863 yılında Babadağ'lı bütün Müslüman ve Hristiyan halkın, Mahmutiye'ye yeni gelenlerin yerleştirilmesinde kullanılmak üzere 523.183 kuruş bağışladığı kaydedilmişti.

Her ne kadar hükümet daha önceki desteğini artık sağlayamıyor olsa da 1860 yılından önce Dobruca'ya gelmiş olan Kırımlı göçmenlerin yararına yapılan uygulamalarla ilgili haberlerin insanlara hâlâ cazip geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, 1860 yılına gelindiğinde, yeni gelenlerin Dobruca'ya yerleştirilmesi, özellikle de ekilebilir toprağın azalmış olmasından ötürü büyük bir sorun olmuştu. Bu, Meclis Âli-i Tanzimat'ın gündeminde yer alacak kadar önemli bir konu haline gelmişti. Meclis, uzun tartışmalardan sonra, eskiden yapılmış olan arazi tetkiklerinden ve haritalardan yararlanarak 3.000 ila 5.000 aileyi (yaklaşık 20.000 kişi) daha barındırabilecek kadar toprağın mevcut olduğu sonucuna vardı. Yine de meclis, merkez hazinenin son gelenlere geçmişteki gibi cömert bir destek sağlayamayacağını açıkça ifade etti. Bu nedenle, büyük yoksunluk içindeki göçmenlere bir nebze olsun yardım edilmesine karar verildi. Ancak, ev ya da geçim parası sağlanması söz konusu değildi. Vergi ve askerlik hizmetinden muafiyet, ayrımcılık suçlamalarından kaçınmak için olduğu gibi korunacaktı ama bu konuda bir karara varılması daha sonraki bir tarihe ertelendi. Meclis, yeni gelenlerin Silistre, Vidin ve Edirne sancaklarına yerleştirilmesine de karar vermişti.

1860 yılından sonra gelen Kırımlılara eskiye oranla daha sınırlı olanaklar sunulmuş olması, hem merkezi hazinenin mali sorunlarından hem de bu yeni göçmen dalgasının görece varlıklı olmasından kaynaklanıyordu. Gerçekten de, Rus hâkimiyetinin 1856 yılında Kırım'da yeniden kurulmasından sonra gelenlerin çoğu, Rus makamları tarafından verilen pasaportlara sahipti. Anlaşılıyor ki, Rusya'daki mal varlıklarını satmaya zaman ve fırsat bulabilmişler ve gelirken servetlerini de beraberlerinde getirmişlerdi.[43]

Kırım'dan bu ikinci göç dalgasıyla birlikte gelenlerin çoğu, ilk gelenlerden daha varlıklı olmalarının yanı sıra daha iyi eğitimliydiler de ve yeni işler kurmak ve toprağa yatırım yapmak konusunda istekliydiler. Mecidiye'nin ekonomik ve kültürel gelişimine yeni bir ivme kazandırdılar. 1864 yılında, yani Osmanlı idaresinin kenti kurmaya karar vermesinden yalnızca 8 yıl sonra, Mecidiye, bir rüştiyenin -orta dereceli okul- inşa edilmesini gerektirecek kadar büyümüştü. Başvezir Mehmet Fuat Paşa "Mecidiye kenti... nüfusu ve yapılarıyla

birlikte sürekli büyümekte olduğundan halkın eğitimi için... bir okula ihtiyaç duyuluyor" diye bildiriyordu.[44] Rusçuk rüştiyesinin başöğretmeni Mahmut Efendi, kendisine tahsis edilen 700 kuruşluk aylık ücretle Mecidiye okuluna müdür olarak atandı. Yerli ahali arasından okul için uygun ikinci bir öğretmen seçilecek ve 400 kuruş aylıkla göreve atanacaktı.

Kent hızla büyümeye devam etti. Başvezir dairesinin bir mektubu, 1865 yılına kadar Osmanlı idaresinin üç kamu binası yaptırmış olduğuna işaret etmektedir; hükümet konağı, mahkeme ve hapishane. Başvezirin mektubuna bakılırsa bu binaların inşası için daha önceden talimat verilmiş ancak, inşaat salgın bir hastalık yüzünden gecikmiş, ayrıca bu sırada, ücretlerde ve malzeme masrafında da artış olmuştu. Sonuçta, başlangıçta 38.127 kuruş olarak tahmin edilen toplam maliyet, 52.444 kuruş gibi daha büyük bir rakama çıkmıştı.[45] Sultan, artan maliyet giderlerinin karşılanması için yetki verilmesini onaylamıştı.

NÜFUS ARTIŞININ ÖLÇÜLMESİ

Genelde Dobruca'nın ve özellikle de Mecidiye'nin nüfusunun niceliksel bir ölçümü, Mecidiye'nin gelişmesine ilişkin olarak yukarda dik getirilen görüşleri genelde destekleyici bir yöndedir.[46] Mithat Paşa'nın denetiminde Tuna vilayetinde 1866 yılında gerçekleştirilen sayıma göre vergi yükümlüsü toplam nüfus 2.112 kişidir ve bu sayının 2.021'inin Müslüman göçmenlerden oluştuğu özellikle belirtilmiştir.[47] Mecidiye, Dobruca kentleri arasında Müslümanların oranının en yüksek (% 95.7) olduğu kentti. Değinildiği gibi, 1866'daki Osmanlı sayımında yalnızca "vergilendirilebilir" nüfus, yani çoğunluğu aile reisi olan ve vergi konusu olacak kadar mal varlığına ve gelire (esas olarak öşür vergilendirmesinin uygulandığı tarımsal mallardan kaynaklanan gelirlere) sahip olan erkekler kaydedilmişti. Bu durumda, 1866 yılında Mecidiye'nin gerçek nüfusunun en azından 8.000 olduğu rahatlıkla varsayılabilir. Yine 1866 sayımına göre, Mecidiye nüfusunun % 45,9'u tarımla, % 40.0'ı el sanatlarıyla ve geri kalanı da ticaretle uğraşmaktaydı. On yıllık geçmişi olan bir kent için bu, oldukça çarpıcı bir yapılanmadır. Todorov'a göre, 1866 yılında 304.050

kuruşa kadar ulaşan gayri menkul değeriyle Mecidiye, daha uzun bir geçmişi olan Maçin kentinden (162.475 kuruş) çok önde bulunuyordu. Mecidiye'deki depo sayısına işaret etmek, artan ticaretin ve imalat sanayinin ve dolayısıyla her anlamda güçlü bir gelişme eğiliminin göstergesi olması açısından ilginç olsa gerek; kentte 1866 yılında toplam 79.300 kuruş değerinde on depo bulunuyordu.[48] Kent bu bakımdan da Kuzey Dobruca'daki eski Maçin ve Babadağı kentlerinden ilerideydi. O dönemde Dobruca'nın en önemli kenti olan Tuna üzerindeki eski liman kenti Tulça, 23 depoya sahipti. 1872 yılında Mecidiye'de 15 cami, 1.157 ev ve 3 kilise ve sinagog vardı.[49] Osmanlı nüfusuyla ilgili istatistik kitabını, 1872 yılında Osmanlı vilayet yıllıklarına (salname) dayanarak derlemiş olan A. Ritter zur Helle von Samo, Mecidiye'nin nüfusunu, 2.392'si Müslüman ve 1.313'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 3.705 (yalnızca erkek nüfusu olabilir) olarak vermektedir. (Samo'nun hatalı olan bazı rakamları düzeltilmiştir.)[50]

Von Samo'nun ve Todorov'un, tümüyle resmi Osmanlı istatistiklerine dayanan rakamları, belli ki bütün Mecidiye kazasının nüfusundan çok yalnızca kentinkini vermektedir. Yaklaşık 1876 yılında toplanmış olan bu rakama göre Mecidiye, kent olarak 781 aileden veya hepsi Müslüman olan toplam 2.624 kişiden oluşurken, idari bölge içinde yer alan 51 çevre köyün toplam nüfusu 9.498 kişiydi ve 3.561 aileden oluşuyordu.[51] Çoğu Romen olan gayrimüslimlerden, 1872 salnamesinde büyük bir gayrimüslim topluluk olarak söz edilmesine karşın, bilinmeyen nedenlerden ötürü bu topluluk, sonraki isteden çıkarılmıştı. Osmanlı istatistikleri, 1882 sayımına dek nüfusun etnik bileşimi ya da çocuk ve kadın sayısı konusunda bilgi sağlamıyordu. Bu tarihe kadar gayrimüslim nüfusu ayırmak için kullanılan ana ölçüt millet (dini cemaat) idi. Ermeniler, doğu kiliselerine bağlı Hristiyanlar arasındaki en önemli topluluk olarak kabul edildikleri için aynı sayılmışlardı. Yahudiler de ayrı bir millet olarak kabul ediliyorlardı. (Yabancı gözlemciler, kendi şüpheli tahminlerine dayanarak sık sık etnik toplulukların bir listesini veriyorlardı. Nüfusun tam olarak sayılması ancak Osmanlı idaresi tarafından gerçekleştirilmişti.)[52]

Mecidiye ve Dobruca nüfusuyla ilgili belki de en eksiksiz ve doğru rakamlar, Tulça'daki Fransız konsolosluğu tarafından toplanmış olan

istatistik tablosunda yer almaktadır. Fransız elçisine göre bu rakamlar, 1878'deki Berlin Anlaşması koşulları gereğince yakında Romanya'ya dahil edilecek olan Dobruca'nın nüfusunun olabildiğince gerçekçi bir tahmini için Romen idaresi tarafından gönderilen özel bir temsilci tarafından toplanmıştı. Güvenilirlik payı yüksek bu tahmine göre, Dobruca'nın Traianus surlarının (Roma imparatoru tarafından MS 2. yüzyılda inşa edilmişti) kuzeyindeki bölümünün toplam nüfusu 225.753 idi. Bu toplam rakamın 126.924'ü Müslüman (48.784'ü Türk, 71.146'sı Tatar ve 6.994'ü Çerkez) idi. Nüfusun geri kalanını 46.504 Romen, 30.237 Bulgarlar ile Yahudiler, Rumlar, Ermeniler, Ruslar ve Almanlar oluşturuyordu. Bu tarihte Mecidiye kentinin toplam nüfusu, 4.664'ü Türk (aslında Tatar) ve 4.000'i Bulgar olmak üzere 8.664 idi. Mecidiye'nin köylerinde 265 kadar Türk, 17.051 Tatar ve 2.233 Romen yaşıyordu; başka milliyetlerden kimse bulunmuyordu. Dolayısıyla toplam nüfusu 28.313'e ulaşan Mecidiye, Dobruca'nın en kalabalık bölgesiydi.[53] Mecidiye'de 4.000 Bulgarın yaşadığını gösteren istatistiklerde bir baskı hatası olduğu açıktır. Hiçbir Osmanlı kaynağında Mecidiye'deki Bulgarlardan söz edilmemektedir. Yine de bölge genelinde yaşamakta olan bazı Bulgarlar vardı ve Bulgar tüccarlar, Dobruca'daki diğer ulusal topluluklar için olduğu kadar kendileri açısından da bir buluşma noktası olan Mecidiye panayırına düzenli olarak katılıyorlardı. Kaynaklarda, sık sık memleketeyn ahalisinden ya da memleketeyn gayrimüsliminden, yani Eflak ve Boğdan halkından ya da Hristiyanlarından söz edilirken, Dobruca'nın hiçbir yerinde çoğunluğu oluşturmayan Bulgarların adı geçmemektedir. Balkanlar'daki demografik durum ve buradaki Bulgar nüfusun büyüklüğü konusunda son derece bilgili (ve Slavcı partizan) olan Rusyalı istatistikçi V. Teplov, 1877 yılında Mecidiye kazası için şu rakamları vermektedir: 2.800 Türk; 12.000 Tatar; 500 Çerkez; 1.600 Bulgar ve Rus; 1.600 Romen ve 200 Almandan oluşan toplam 21.200 kişi.[54]

SONUÇ

Kırım göçmenleri Mecidiye'ye geldiklerinde, eski sınıf yapılarını ve anayurtlarındaki bölünmelerinin nedeni olan geleneksel uzlaş-

mazlıklarını da beraberlerinde getirmişlerdi. En büyük zıtlaşma Nogaylar (bu terim, 13. yüzyıldaki Altınordu'nun yöneticisi olan Nogay Han'dan gelmektedir) ile kendileri arasında yaşanmaktaydı. Daha ziyade tarımla ilgilenmiş olan Nogaylar, çoğunlukla iç kesimlerden ve Kırım'ın kuzey ovalarından geliyorlardı. Aşiret âdetlerine ve örgütlenmesine bağlı olan Nogayların, ilkel ve kaba oldukları düşünülüyor ve küçük görülüyorlardı. Buna karşılık kendilerini "gerçek Kırımlılar" olarak adlandıran kentlilerin ise okur yazarlık oranı ve gelişmişlik düzeyi yüksekti. Bu topluluğun mirza ve emir gibi ileri gelenleri, soylu olduklarını iddia ediyor ve kendilerini eski Altınordu ve Kırım hanlıklarının yöneticileriyle özdeşleştirmekten gurur duyuyorlardı. Kırım'daki ekonomik koşullar, ticareti denetleyen, kasabalarda gayrimenkul ve kırsal kesimde toprak sahibi olan ve gerçekte Rusya idaresine gayet iyi bir şekilde uyum sağlamış olan bu topluluğun lehine işliyordu. Çar idaresi, üst sınıftan Müslüman Kırımlıları, Nogaylar üzerinde nüfuz sahibi olacakları konumlara atayarak, bu iki Müslüman topluluk arasındaki toplumsal yarılmayı derinleştirmişti.

Kırım Savaşı sırasında üst sınıftan gelen Kırımlıların Osmanlı yanlısı yaklaşımlarının farkında olan Çar idaresi, uzun zaman baskı altında tutulmuş ve sömürülmüş olan Nogayların sempatisini kazanma hevesiyle politikasını değiştirdi ve Nogaylardan iyi eğitimli ve varlıklı olanları, kendi aşiret topluluklarındaki idari konumlara atamaya başladı. Nişan vererek ve sadakatlerini kazanmak üzere her anlamda onlarla ilgilendi Nogay ileri gelenlerinin gönlünü aldı. Ancak, kendi topraklarında serf durumuna düşen ve geçmişte Rus idaresi altında küçük düşürülmüş olan Nogaylar, bu teşvikleri göz ardı ederek diğer Kırımlılarla birlikte Dobruca'ya göç ettiler.

Nogaylar, göçmenlerin toplam sayısının muhtemelen dörtte birini oluşturuyorlardı ve daha ziyade Tulça sancağındaki demiryolu hattının kuzeyine yerleşmişlerdi. Özellikle bu bölgede, topluluklar henüz Kırım'dayken aralarında ortaya çıkmış olan anlaşmazlıklar, koşullar değişmiş olduğu halde gittikçe büyüdü. Üst sınıftan gelen Kırımlılar, Nogayları küçümsemeyi, aşağılayıcı ve bayağı ifadelerle onlara hakaret etmeyi sürdürdüler. Nogaylar da bu tür davranışlara

olabildiğince karşılık veriyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı idaresi, politikası gereği üst sınıftan gelen Kırımlıları Nogaylar karşısında kayırarak gerginliğin artmasına katkıda bulunmuştu. Nogaylar sonunda Kırım'a geri dönmeyi düşünmeye başladılar. (Küçük bir bölümü sonunda bunu yaptı.) Tulça mutassarrıfı Esseyid Bey, gitgide kötüleşen bu durum karşısında endişeye kapılarak Babıâli'ye hitaben yazdığı bir bildiride bu çekişmeyi anlattı ve hükümeti çözüm için harekete geçmeye çağırdı. Sultan karşılık olarak Nogay ulemasından pek çok kişiyi ücretli mevkilere atadı ve tıpkı Rus idaresinin yaptığı gibi özel nişanlar vererek diğerlerinin gönlünü aldı.[55] (Ücretli idari mevkilere getirilen ve nişan verilen Nogayların bir listesi bu makalenin sonundaki ekte yer almaktadır.)

Mecidiye'nin ve güneydeki pek çok köyün nüfusu esas olarak "gerçek" Kırımlılardan oluşuyordu ve buradaki topluluklar arasındaki gerginlik daha hafifti. Ancak, Kırım göçmenleri arasındaki toplumsal yarılma, 1865 yılından sonra hemen hemen hepsinin o tarihlerde aşağı yukarı aynı ekonomik ve toplumsal konuma gelmelerinden dolayı hızla kapandı. Göç hareketi, toplumsal eşitlenme sürecini başlatmaya yetmişti. Soyluluk ve üstünlük iddiaları, Kırım'ın ekonomik, siyasal ve tarihsel bağlamı dışında pek bir anlam ifade etmiyordu. Gerçekte, bütün göçmenler yeni bir toplumsal yapılanmanın ve sınıfsal düzenlemenin parçası olmuşlardı. Geleneksel Osmanlı toplumunun dönüşümünü hızla etkileyen bir kapitalist ekonomiye katılmışlardı. Bu süreç, Dobruca'nın 1878 yılında Romanya'nın bir parçası olmasından sonra daha da hız kazandı. Böylece göç, Kırım'da yaşadıkları sırada Müslümanlar arasında egemen olan yarı feodal toplumsal düzenin yıkılmasında ve yeni bir ekonomik düzene geçişin kolaylaşmasında başlı başına etkili bir faktör oldu.

Sonuç olarak, Mecidiye'nin kurulmasının ve hızla büyüyerek büyük bir ticaret merkezi haline gelmesinin, Osmanlı devleti açısından kapitalist ekonomi ve toplumsal mühendislik alanında başarılı bir deneyimi temsil ettiği söylenebilir. 1875 yılına kadar, Mecidiye'nin Osmanlı devletindeki en zengin, en gelişmiş ve okur yazar sayısı en yüksek olan kentlerden biri olduğuna kuşku yoktur.

Tablo 1. Silistre Sancağı'nın 1830'daki Nüfusu

Kazası	Müslümanlar	Hristiyanlar	Çingeneler[a]	Yahudiler	Toplam
İsakçı	645	605	39	....	1.197
Minkalye (Mangalia)	694	15	37	....	746
Balçık	1.776	630	125	....	2.521
Karakalu[b]	....	52	....	....	52
Maçin	991	821	25	....	1.837
Köstence	1.417	386	41	....	1.844
Hirsova	1.391	986	21	....	2,396
Tulça (Tulçi)	472	592	19	....	1.083
Babadağı[c]	12.645[d]	5.656	488	....	18.789
TOPLAM	19.939	9.743	975	....	30.465

Kaynak: İstanbul Üniversitesi ms. katalog D-8, no. 8867, icmal (özet) defterleri. Belgeye göre defteri tutan kişi, İstanbul'daki yazışma dairesinin bir üyesi olan Hacı Ahmet Efendi'dir.

Notlar: Bu defterde yalnızca erkeklerin sayısı verilmektedir; kadınlar Osmanlı sayımlarında 1880'li yıllara dek sayılmadılar.

Bu defterin orijinalinde Varna da Silistre sancağına dahil edilmiştir ve 3.427 Müslüman, 1.573 Hristiyan ve 167 Çingeneden oluşan toplam nüfusu 5.167'dir.

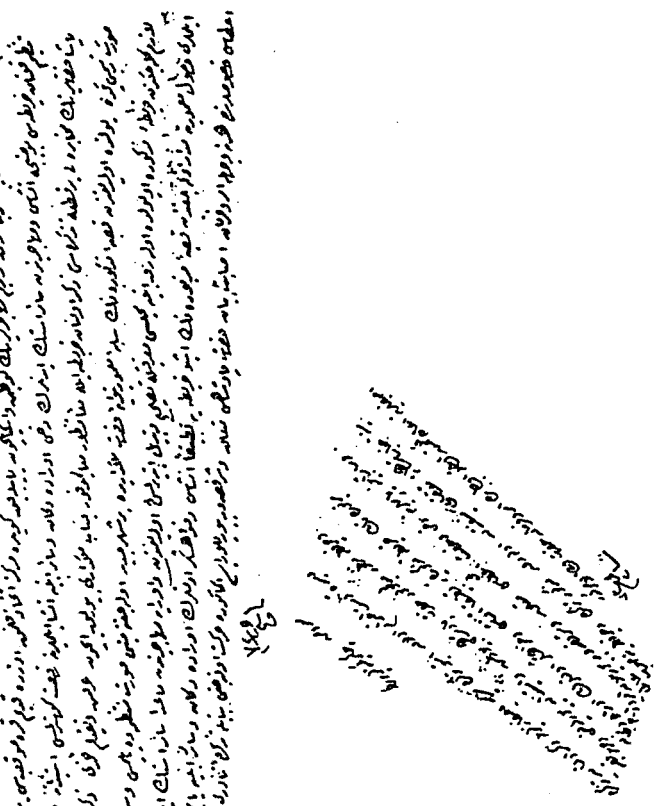
Silistre'yle ilgili mevcut bir diğer defterde, Babadağı hariç olmak üzere asıl (proper) Dobruca'da olmayan ve daha güneyinde bulunan kentler sıralanmaktadır; Babadağı için verilen rakamlar (toplam 2.920) apaçık ki yanlıştır. Bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı 1831, Ankara, 1943, s. 200-01 ve bu sorunu ele aldığım The Ottoman Population, 1830-1914: Social and Demographic Characteristics, (Madison, Wisconsin, yayımlanmak üzere).

a Çingeneler Müslüman oldukları halde ayrı sayılmışlardı.

b Bu özel hizmetler karşılığında vergiden muaf tutulmuş bir Hristiyan köyüydü ve ayrı olarak sayılmıştı.

c Bu rakam iki farklı Silistre sancağı defterinde verilen iki Babadağı sayımının rakamlarından daha yüksektir.

d Bu sayının 3.621'inin Tatar, muhtemelen Kabail Tatarı olduğu açıkça belirtilmiştir; Ayrıntılı listelerde Köstence Hırşova'da sırasıyla 351 ve 723 Kabail'in olduğu görülmektedir.

Ek:1 Mecidiye'nin kuruluşuyla ilgili resmi belge, 1856.

Ek III.a. Ücretli Durumdaki Nogayların Listesi

Aşiretin Adı	Kişinin İsmi	Yer	Ücret Miktarı (şehri kuruş)
Jetsan	Kadı Zekeriya Efendi Maksut Efendi Abdülhamid Efendi Hüseyin Efendi Hanefi Efendi bin Hilmi Efendi	Taşagil (köy) (Tasavul) Karamurat (köy) Mahmutiye (köy) Tulça (kasaba)	150 100 100 100
Jenis	Bolut Efendi Hacı Kart yiğit	Karabaki (köy)	150 100
Tanboyluk	Kasif Efendi Maksut Efendi	Yane (köy)	100 100
III. b. Madalya ile (Mecidiye Madalyası) Ödüllendirilmiş Nogayların Listesi			
	Sabit Çelebi Efendi	Satiş (köy)	
	Hacı Süleyman	Ruşenler (köy)	
	Abdulşah Çelebi	Karamurat (köy)	
	Hacı Timur Efendi	Tasagil (köy)	
	Hacı Tahir oğlu		
	Timur Bolat Ağa	Mahmutiye (köy)	

Kaynak: BA, *İrade*, Meclis i Vala no. 21755.

Ek IV. 1868'de Tulça Sancağı'ndaki Ailelerin ve İkamete Mahsus Olmayan Yapıların Sayısı

	Tulça	Köstence	Babadağı	Hirsova	Sunne	Maçin	Mecidiye	Toplam
Aileler	2.062	331	809	446	233	554	1.157	5.592
Camiler	2	2	3	2	2	2	17	30
Dükkânlar	463	162	168	48	193	148	381	1.563
Mağazalar	316	134	14	16	20	44	15	559
Hanlar	8	5	1	1	3	5	13	36
Hamamlar	2	....	3	....	1	....	2	8
Değirmenler	88	1	20	6	3	25	12	155
Fırınlar	26	11	8	3	13	8	18	87
Tabakhaneler	1	....	5	....	....	2	....	8
Tavernalar	93	10	15	....	54	. 1	17	100
Polis karakolları	7	....	....	....	8	2	1	18
Tophaneler	1	....	1	2	....	1	....	5
Telgraf büroları	1	1	1	....	1	....	....	4
Hastaneler	1		....	....	1	....	....	2
Fabrikalar	3	....	1	2	.....	....	....	6
Depolar	13	2	2	6	1	19	....	53
Hükümet konakları	1	1	1	1	1	1	1	7

	Tulça	Köstence	Babadağı	Hirsova	Sunne	Maçin	Mecidiye	Toplam
Adliye sarayları	1	1	....	....	1	....	1	4
Gümrük salonları	1	1		....	1	....	....	4
Medreseler	....	2	....	....	....	....	....	2
Okullar	2	2	5	1	....	1	1	12
Dini buluşma yerleri	2	....	....	....	....	....		2
Kiliseler,								
Sinagoglar,								
Manastırlar	11	2	3	1	2	1	3	23
Restoranlar	16	8	....	....	15	3	....	42
Karantina ve limanlar	....	....	....	....	....	....	....	....
Parklar	....	....	....	....	....	....	....	....

Kaynak: Tuna Vilayeti Salnamesi, 1285, s. 112.

Ek V. 1869'da Tulça sancağındaki Ailelerin ve İkamete Mahsus Olmayan Yapıların Sayısı

	Tulça	Köstence	Babadağı	Hirsova	Sunne	Maçin	Mecidiye	Toplam
Aileler	2.405	331	809	446	233	554	1.157	5.959
Camiler	3	4	3	2	3	2	17	34
Dükkânlar	463	162	168	48	193	148	381	1.759
Mağazalar	316	134	14	16	20	44	15	539
Hanlar	8	5	1	1	2	5	13	38
Hamamlar	2	....	3	....	3	....	2	10
Değirmenler	88	1	20	6	3	....	12	200
Fırınlar	26	11	8	3	11	9	18	86
Tabakhaneler	1	....	5		....	2	....	8
Tavernalar	93	10	15	....	66	30	17	231
Polis karakolları	11	....	....	....	2	3	1	17
Tophaneler	1	....	1	2	....	1	....	5
Telgraf büroları	1	1	1	....	2	1		6
Hastaneler	4	....	....		1	....	....	5
Fabrikalar	3	....	1	2	....	1	....	7
Depolar	13	2	2	6	....	19		42
Hükümet konakları	1	1	1	1	1	1	1	7
Adliye sarayları	1	1	....	....	....	....	1	3

Gümrük salonları	1	1	1	1	....	1	1	6
Medreseler	....	2	1	....	....	1	....	4
Okullar	15	7	5	1	3	2	11	44
Dini buluşma yerleri	1	....	3	1	9	2	3	4
Kiliseler Sinagoglar Manastırlar	13	2	3	1	9	2	3	33
Restoranlar	16	8	....	....	14	3	3	44
Karantina ve limanlar	3	2	....	....	4	2	....	11
Parklar	1	....	....	....	....	....	....	1
Rıhtımlar	1	....	....	....	....	....	....	1

Kaynak: Tuna Vilayeti Salnamesi, 1286, s. 110.

DİPNOTLAR

1 Özellikle bkz. Nicolai Todorov, *La Ville Balkanique, aux xxxix siécles: developmentsocio-economique*, Bükreş, 1980. Terminolojide, Balkanlar'daki kasaba ve köy isimlerinin kökeni anlatılır; bkz. Andreas Birken, *Die Provinzen des osmanischen Reiches*, Wiesbaden, 1976; Hans-Jurgen Kornrumpf, *Die territorial Verwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zim Berliner Kongress (1878) nach amtlichen Osmanischen Veröffnetlichungen*, Freiburg, 1976. Bu makalede Dobruca'nın tarihinin ayrıntılı olarak incelenmesi amaçlanmamaktadır. Bununla birlikte, Mecidiye'yle ilgili bu çalışma, kaçınılmaz olarak kentin içinde yer aldığı bölgeye ilişkin bir değerlendirmeyi de içermektedir; yine de Dobruca konusundaki genel kaynaklara gerekmedikçe göndermede bulunmadım. İlgilenenler için bu çalışmalara örnek olarak şunlar sıralanabilir: Eugene Pittard, *La Roumanie*, Paris, 1917; N. Iorga ve diğerleri, *La Dobrogea Roumaine*, Bükreş, 1919; A. Ischirkoff ve diğerleri, *La Doubroudja*, Sofya, 1918; A. Ischirkoff, *Les Bulgares en Doubroudja*, Bern, 1966; Müstecap Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, Ankara, 1966; Ion Michlea ve E. Condurachi, *Dobrogea*, Bükreş, 1978. Bu konuyla ilgili en özlü ve kapsamlı çalışma ise Aurel Deccei'nin *İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan "Dobruca" makalesidir.

2 BA, *İrade*, Dahiliye no. 23226. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nin kısaltılmış referansıdır: *İrade*, bölüm başlığı: *Dahiliye*, altbölüm başlığıdır; rakam, belirli bir belgeyi ya da bir grup belgeyi belirtir. Belgeyle ilgili ayrıntılı kimlik bilgileri -tarih, tip gibi- dahi sonraki referanslarda verilmektedir.

3 Bürokrasinin yeniden örgütlenmesine ilişkin ayrıntılar için, bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in The Ottoman Empire*, Princceon, 1980.

4 Ali Paşa (1814-1871), akıl hocası Mustafa Reşit Paşa'dan sonra başbakan olmuştu. Mustafa Reşit Paşa Mısırlılarla bir yazışmasında Fransızlara olan güvensizliğini dile getirdiği ortaya çıkınca istifa etmek zorunda kalmıştı. Ali Paşa, İngilizlere güvenmek yerine Fransız yanlısı bir politikadan yanaydı. Ali'nin sultanın yetkisini kısıtlamada ve yürütmeye daha büyük bir özgürlük tanımada başarılı olduğu belirtilmelidir. Ali Paşa, 1856 yılında Paris Barışı'na noktayı koyan kongrede başdelegeydi ve Osmanlı devletinin istediğinden daha azını iade edebilmiş olmasından dolayı çok eleştirilmişti; sonunda görevinden istifa etti ancak kısa bir süre sonra yeniden göreve getirildi.

5 Bkz. Kemal H. Karpat, *The Ottoman Population*, 1830-1914 *Social and Demographic Characteristics*, Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

6 Osmanlı İmparatorluğu'nun idari bölünmesinde 19. yüzyılda pek çok değişiklik olmuştu. Sultan II. Mahmut (1808-1839), idarenin merkezileştirilmesi için büyük bir girişimde bulunmuştu. Osmanlı topraklarını vilayet adı altında 28 büyük birime, vilayetin altında 31 alt bölüme (sancak) ve 54 bağımsız birime (voyvodalık) ayırmıştı. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın kabul edilmesiyle birlikte yeniden eski idari bölümlere dönülmüş, vilayetler yine eyalet ve belli başlı alt bölümleri de liva ve sancak olarak adlandırılmıştı. Ayrıca yeni alt bölümler oluşturulmuştu: kazalar (önceleri idari ağın dışında kalan hukuki bölgelerdi) ve nahiyeler. Tuna Vilayeti 1864-65 yılındaki yeni bir örgütlenme sırasında oluşturulmuştu. 7 sancağı vardı: Rusçuk, Varna, Vidin, Tirnova, Sofya, Niş ve Tulça (Tulçi). Mecidiye yeni Tuna vilayetinin Tulça sancağına dahildi.

7 Silistre süvari birliklerinin oluşumu, örgütlenmesi, ücret cetveli ve etnik kökenine ilişkin ayrıntılı bir çalışma için, bkz. Avigdor, Levy, "Formation of Cossack Service under Ottoman Rule," *East Central European Society and War in The Pre-Revolution Eighteenth Century*, G E. Rothenberg, R. Kiraly ve diğerleri (ed.), New York, 1982, s. 491-505.

8 Bu askeri birlikle ilgili yazışma, tek bir katalog numarası altında bulunmaktadır: BA, İrade, Meclis-i Vala, no. 426; bkz. özellikle 29 Cemaziyelahir 1257 (18 Ağustos 1841). Meclis-i Vala, "Devlet Konseyi" alt bölümüdür.

9 BA, İrade, Dahiliye no. 1376, çeşitli daireler arasındaki yazışmalar arasında Başvezir Mehmet Emin Rauf Paşa'nın 9 Rebiyülevvel 1259 (9 Nisan 1843) tarihli mektubu da vardır.

10 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 4805, 6 Cemaziyelevvel 1266 (20 Mart 1850) tarihli yazışma.

11 BA, İrade, Meclis-i Mahsus no. 178, 5 Zilkade 1271 (19 Temmuz 1855) tarihli yazışma. Meclis-i Mahsus, alt bölümdür.

12 *Ibid.*

13 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 15838, Başvekil Mustafa Reşit Paşa'nın 14 Rebiyülevvel 1273 (12 Kasım 1856) tarihli yazışması.

14 BA İrade, Meclis-i Mahsus no. 266, Mustafa Reşit Paşa'nın 19 Şaban 1272 (25 Nisan 1856) tarihli yazışmasıdır.

15 BA, İrade, Dahiliye no. 23189, 20 Zilhicce 1272 (22 Ağustos 1856).

16 BA, İrade, Meclis-i Mahsus no. 266.

17 *Ibid.*

18 Kırım göçüyle ilgili bu paragraftaki çeşitli istatistikler için, bkz. Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, 1966, s. 66-68; Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşmelere Göçmeleri*, İstanbul, 1948, s. 63.

19 Kırım göçüyle ilgili çalışmada büyük ölçüde Rus kaynaklarından yararlanılmıştır: bkz. S. K. Konduraki, *Universal'noe opisanie Kryma*, 3 cilt, Saint Petersburg, 1875; G. P. Levitsky, "Pereselenie tatar iz Kıyma v Turtsiiu iz zapisok; G. P. Levitskogo", *Vestnik Evropy* 5 (1882), s. 596-639; A. I. Markevich, "Pereselenie krymskih tatar v sviazi s dvizheniem naseleniia v Kyrmu", *Isyestiia Akademii Nauk SSR 7* (1928), s. 375-405; Marc Pinson, "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-62", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1 (1972), s. 35-36 ve 2 no. 2-3 (1973-1974), s. 101-116.

20 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 23776, 5 Zilhicce 1281 (1 Mayıs 1865) tarihli karar.

21 Bu yerleşimlere ilişkin ayrıntılı bir bilgi için, bkz. Anca Ghiata, "Les Roumains en Dobroudja au Milieu du XIXe Siécle d'Apres les Informations de Ion Ionescu de la Brad", *Reveu des Etudes Sud-Est Europeenes* 15 no. 1, 1977, s. 131-57 ve A. Vasiliu, *Ionescu de la Brad*, Bükreş, 1967. Dobruca demografisine ilişkin daha erken tarihli (oldukça genel ve öznel) bir anlatım için, bkz. Gheorge-Popeseu Ciocanel, "La Population Musulmane de Roumanie", *Reveu due Monde Musulman* 1 (1906). Ayrıca bkz. St. Ramanski, *Carte Ethnographique de la Nouvelle Dubroudja Roumaine*, Sofya, 1915.

22 Örneğin bkz. bina yönetmelikleri, 15 Sefer 1268 tarihli *Ebniye Nizamnamesi* ve 19 Cemaziyelâhır 1268 (8 Nisan 1852) tarihli *İrade-i Seniye*, ayrıca bkz. Faruk Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 32 (Mart 1979), s. 415-35; Sergi Aktüre, *Anadolu Kenti*, Ankara, 1978.

23 Türkler arasında endaze (Arapça dira) olarak da bilinen zira, çok değişken bir uzunluk ölçüsüydü. İstanbul zirası 69 cm. uzunluğunda iken zira-i mimari 75 cm. uzunluğundaydı. Mısır zira'sı daha kısaydı. Bununla birlikte inşaatta ve arazi ölçümünde kullanılan ziranın uzunluğu 86.579 cm. idi.

24 BA, İrade, Dahiliye no. 2326, Ticaret Bakanlığı'nın 27 Zilkade 1272 (30 Temmuz 1856) tarihli bildirisi.

25 *Ibid*, no. 23609, Sefer 1273 (Ekim 1856).

26 *Ibid*, no. 23608, Sefer 1273 (Ekim 1856).

27 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 16743, 3 Rebiyülahir 1274 (21 Kasım 1857).

28 *Ibid*, no. 18903, 25 Şaban 1276 (18 Mart 1857).

29 *Ibid*, no. 19211, 1 Sefer 1277 (19 Ağustos 1860).

30 Göçmen konutları programı konusundaki kapsamlı yazışmalar (yaklaşık 40 belge) için bkz. BA, İrade, Dahiliye no. 24427. Ben kısa değerlendirmemde bunlardan özellikle yalnızca iki tanesinden söz ettim.

31 *Ibid*, Başvekil Mustafa Reşit Paşa'nın 27 Cemaziyelâhır 1273 (12 Şubat 1857) tarihli mektubu.

32 *Ibid*, Maliye Bakanlığı'nın 13 Cemaziyelâhır 1273 (8 Şubat 1857) tarihli mektubu.

33 BA, İrade, Meclis-i Mahsus, 10 Muharrem 1277 (24 Temmuz 1860) tarihli karar.

34 BA, İrade, Meclis-i Vala, no. 16743, 3 Rebiyülâhır 1274 (21 Kasım 1857).

35 *Ibid*, no. 16159, 26 Recep 1273 (22 Mart 1857) tarihli yazışmalar.

36 *Ibid*.

37 *Ibid*.

38 BA, İrade, Dahiliye no. 24603, 13 Recep 1273 (22 Mart 1857).

39 BA, İrade, Meclis-i Mahsus, 10 Muharrem 1277 (29 Temmuz 1860) tarihli oturumun tutanakları.

40 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 19501, 13 Cemaziyelevvel 1277 (27 Kasım 1860).

41 *Ibid*, sadrazamın sultan tarafından onaylanmış kısa notu.

42 Bu paragrafla ilgili olarak sıralanan şu belgelerin hepsi BA, İrade, Meclis-i Mahsus'ta bulunmaktadır: 24 Zilhicce 1276 (13 Temmuz 1860) tarihli Meclis-i Âli-i Tanzimat oturumunun tutanakları; 10 Muharrem 1277 (29 Temmuz 1860) tarihli yazışma; Başvekil Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın 850 no'lu ve Muharrem 1277 (28 Temmuz 1860) tarihli teklifi.

43 Bkz. BA, İrade, Dahiliye no. 24891. Bu belgede İstanbul'a ayak basmış olan pek çok Kırımlı göçmenin Mecidiye'ye ulaşım masraflarını karşılayabil-

diklerine işaret edilir. Bununla birlikte 37 kişinin ulaşım masrafları, yoksul oldukları için hükümet tarafından karşılanmıştı.

44 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 23432, 21 Cemaziyelâhır 1281 (21 Kasım 1864) tarihli mektup.

45 *Ibid*, no. 23756, Mehmet Fuat Paşa'nın sultana sunduğu 23 Zilkade 1281 (19 Nisan 1865) tarihli bildirisi.

46 Mecidiye'nin aynı ad altındaki kazanın merkezi haline getirildiği, 1864-65 ve 1870-71 yıllarındaki yeni idari örgütlenmeler -ki bundan daha önce söz edilmişti- bu görüşleri destekleyicidir. Mecidiye, 1864 yılında önce Varna'ya (Kozluca, Hacıoğlu Pazarcığı, Balçık ve Hırşova da Varna kazasına aitti) dahildi, ancak 1865 yılında, Tuna vilayetinin kurulmasından sonra Tulça liva-sancağının (bütün Dobruca'yı kapsıyordu) bir kazası oldu.

47 Geri kalan yöre halkı arasında 59 Çingene, 14 Hristiyan, 15 Yahudi ve 4 Ermeni vardı. Bu sayımla ilgili genel rakamlar, 1868 yılında yayınlanan Tuna Vilayet Yıllığı'nda verilmektedir ve K. H. Karpat'ın, *Ottoman Population* adlı çalışmasında yer alacaktır. Günümüzde Sofya Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan ana sayım listelerinden yararlanmış olan Todorov bu konuda daha ayrıntılı rakamlar vermiştir (*La Ville Balkanique*, s. 346) .

48 Todorov, *La Ville Balkanique*, s. 368 ii.

49 Kornrumpf, *Die Territorial Verwaltung*, s. 174.

50 *Die Völker des Osmanischen Reiches*, Viyana, 1877, s. 87.

51 Hans-Jurgen Kornrumpf, "Zur Verwaltungs-gliederung der Dobrudscha in den letzen Jahren der osmanischen Herrschaft", *Münchener Zeitschrift für Balkankunde* 1 (1978), s. 149-50.

52 Kemal H. Karpat'ın Osmanlı sayım yöntemlerini değerlendirdiği makale: "Ottoman Population Records and the Census of 1881-82 ve 1893", *International Journal of Middle East Studiest* 9 (1978), s. 237-74.

53 Bkz. Karpat, *Ottoman Population.*

54 *Documents on the Statistics of Bulgaria, Thrace, and Macedonia* (Rusça), St. Petersburg, 1877, s. 204-05.

55 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 21755.

BÖLÜM 4

BALKANLAR'DAKİ MÜSLÜMAN AZINLIK: TOPLAM SAYI VE COĞRAFİ DAĞILIM*

Balkanlar'daki Müslümanların toplam sayısı yaklaşık 10 ila 11 milyon veya toplam nüfusun yaklaşık % 18'idir. Arnavutluk'ta yoğunlaşmış olan bu nüfus, burada 3.6 milyon ile toplamın yaklaşık % 70'ini oluşturur. Bu çalışmaya Arnavut Müslümanlarını dahil etmedim, çünkü Müslümanlar Arnavutluk'un 1912 yılında bağımsız bir devlet olarak kurulmasından bu yana daima çoğunluğu oluşturmuştur. (Her ne kadar Arnavutluk 1967 yılında Enver Hoca tarafından resmen ateist bir devlet olarak ilan edilmiş ve dini uygulamalar -gerek Müslümanlar gerekse Hristiyanlar için- yasaklanmış olsa da bu ülkede Müslüman kültürü hâlâ egemen durumdadır.)[1]

Müslümanların, 4.5 milyon civarında bir nüfusla azınlık olarak en yoğun oldukları ülke Yugoslavya'dır. Bosna-Hersek'te 1.8 milyon ile nüfusun % 44'ünü oluşturan Müslümanlar, Kosova bölgesindeki

---

* Bu makale, *The Polish Quarterly of International Affairs*, Yaz 1992, PISM, Varşova, s. 131-146'dan alınmıştır.

Çavuşesku'yu 1989 yılının Aralık ayında iktidardan düşüren "devrim"den sonra Müslümanlar, ulusal haklarını güvence altına almak amacıyla örgütlenmeye başladılar. Okul açmak ve din adamları yetiştirmek için izin talep ettiler. "Devrim"in getirdiği coşkulu hava içerisinde Müslümanların parlamentoda bir temsilci bulundurmalarına izin verildi. Tarihçi olan Tahsin Cemil, Müslüman cemaat tarafından parlamentoya temsilci olarak seçildi. Bununla birlikte, devletin güvenlikten sorumlu olan bölümü,

toplam 1.7 milyon olan sayılarıyla, toplam nüfusun % 89'unu oluştururlar. Makedonya'da da Müslüman yerleşmeleri bulunmaktadır (1913 yılına dek çoğunluk konumunu korumuş olan Türk nüfusu yaklaşık 100.000'e kadar düşmüştür); Karadağ ve Hırvatistan'da da Müslümanlardan oluşan küçük yerleşmeler vardır. (Çoğu küçük

---

Müslüman cemaatin yeniden doğuşunu hâlâ uygulanmakta olan asimilasyon politikasına karşı bir tehdit olarak değerlendiriyordu. Bu nedenle, "Türklerin haklarının" talep edilmesi için bir mücadele başlatmak üzere Müslüman cemaate sızan ajanlarından yararlanarak Müslümanları bir kez daha bölme yoluna gitti. Küçük bir Türk grubu, müftülük (Müslümanların dini-kültürel sözcüsü) dairelerini işgal etti ve Tatarları, Müslümanlara açık olan bütün makamları gasp etmekle suçladı. Mesleği şoförlük olan ve çok nadir olarak iş bulan Türk grubunun lideri, alelacele ayarlanmış bir randevuyla Cumhurbaşkanı Ion Iliescu'yu ziyaret etti ve derhal "Türklerin milletvekili" olarak atandı. Müslüman cemaatin Türkler ve Tatarlar olarak bölünmesi böylelikle resmiyet kazandı ve kalıcı oldu. Bu bölünmenin getirdiği gruplar arası tartışmalar, yapıcı herhangi bir eyleme pek fazla yer bırakmamaktadır.

Buraya kadar verilen bilgi, Balkanlar'daki Müslümanların yurttaşlık hakları konusuna açıklık getirmeye yönelik genel çizgilerden ibarettir.

Müslümanlara yapılan kötü uygulamaların başlıca nedenleri şunlardır:

a. Balkanlar'da devletin temelini oluşturan "ulus", temel olarak dini bir cemaat ve ancak ikincil olarak seküler ve etnik-dilsel bir oluşum olarak görülmüştür; ancak, görünüşte bu ikinci kavrama bağlı kalınmıştır.

b. Balkan devletleri, sahip oldukları siyasal gücü, çoğunluğu oluşturan etnik grubu dilsel, kültürel ve dini açıdan mutlak egemen topluluk konumuna getirmek amacıyla kullanmışlar, etnik ve dini azınlıkların var olmasına pek fırsat tanımayan yekpare bir ulus yaratmaya çalışmışlardır.

c. Balkan ulus devletlerinin gözünde Müslümanlar, öncelikle dini farklılıktan, Türkler söz konusu olduğunda ise farklı dilleri ve Türkiye ile tarihsel bağlatısından ötürü kendi "uluslarına" neredeyse tümüyle yabancı olarak görülmüşlerdir.

d. Batı, inanç ve dil ayrımcılığı gütmeden insan haklarına saygıya ilişkin beyanlarını sıkça yinelemesine karşın Balkan Müslümanlarına yapılan uygulamayı görmezlikten gelme eğiliminde olmuştur. Bu kayıtsızlık, uluslararası ve ikili anlaşmaları ve Balkanlardaki Müslümanların yurttaşlık ve insan haklarını korumayı amaçlayan sözleşmeleri anlamsız kılmıştır.

iş sahibidir ve Bosna ile Makedonya göçmenidir.) Bu bölgelerdeki toplam Müslüman nüfusu bir milyonu aşar. En büyük Müslüman nüfusa sahip ikinci Balkan ülkesi Bulgaristan'dır. Nüfusun Müslüman öğesi 1.4 ila 3 milyon olarak tahmin edilmektedir. Resmi Bulgar istatistiklerinde, azınlık meselesini önemsiz göstermek için sınıflandırma ölçütü olarak din yerine dil alınmıştır. Bu istatistiklere yalnızca Türkler etnik ve dini bir azınlık olarak geçmiş ve sayıları da yaklaşık 650.000 olarak verilmişti. Devletin verdiği rakamlar, hem Türklerin sayısını önemli ölçüde az göstermekte hem de, Pomakları (Slavca konuşan Müslümanlar) ve Çingeneleri göz ardı etmektedir. Bir Bulgar devlet adamı, yalan bir tarihte ülkedeki toplam Müslüman sayısının 1.3 milyon olduğunu tahmin etmişti ki bu önceden verilen rakamın neredeyse iki katını buluyordu. Bulgar demografisi hakkında bilgi sahibi olan bazı bilim adamları, Müslümanların sayısının, 2-3 milyon civarında ya da nüfusun % 30'una yakın olduğu tahmininde bulunmuşlardı. Her durumda kesin olan bir gerçek var: Yugoslavya ve Bulgaristan'ın Müslüman nüfusları, her iki ülkede de toplam nüfusun % 15 ila 28'ine ulaşmaktadır.

Balkan Müslümanları, geçtiğimiz yüzyıl boyunca yaşadıkları ülkelerdeki devletlere sadık kalmışlardır. Bu bağlılık önemli ölçüde Balkan Müslümanlarının Sünni olmasından ve Sünnilerin Osmanlı dönemi boyunca her tür devlete itaati bir gelenek haline getirmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Yine de, bu itaatkârlıkları sayesinde durumlarında bir düzelme olmamıştır. Müslümanların ve Balkanlar'daki diğer azınlıkların çektiği cefaya çözüm olarak "azınlık" kavramının ve azınlığın çoğunluk ve devlet karşısındaki haklarının yeniden tanımlanması gerekmektedir. (Soru: "çoğunluk" etnik-kültürel terimlerle mi yoksa başka türlü mü tamamlanmalıdır? Bizzat "devlet" kavramının da yeniden tanımlanması gerekmektedir. Devlet, hâkim olan dini-etnik çoğunluğun mu yoksa ülke sınırları içinde yaşayan bütün vatandaşların mı devletidir?)

Kişisel görüşüme göre, Balkan devletlerindeki azınlık haklarının güvence altına alınması için Balkan azınlıklarına haklarını tanıyan uluslararası bir sözleşmenin yapılıp onaylanması, sözleşmeye uyulup uyulmadığını denetleme yetkisi ve becerisi olan uluslararası bir birimin kurulması zorunludur. Ayrıca Batı'nın Müslüman haklarının ihlali karşısındaki kayıtsız tavrından da mutlaka vazgeçmesi gerekmektedir.

Yunanistan ve Romanya gibi diğer iki Balkan devletinin Müslüman nüfusları toplam nüfusa oranla çok düşüktür: Romanya'da (nüfusu 23 milyon) resmi istatistiklere göre Müslümanların toplam sayısı 65.000'dir (ancak ülkedeki bazı aydınlar, Müslüman nüfusun 90.000 ile 100.000 arasında olduğunu tahmin etmektedirler); Yunanistan'da toplam Müslüman nüfus yaklaşık 120.000'dir. Müslümanlar Romanya'da yoğunlukla Dobruca'da bulunurken, Yunanistan'da, yakın tarihe dek çoğunluğu oluşturdukları Batı Trakya bölgesinde yaşamaktadırlar.

Bulgaristan'da, Müslümanlar Rodop Dağları'nın Kırcaali bölgesinde, Türk-Yunan sınırı yakınında yoğunlaşmıştır ve burada çoğunluğu oluştururlar; kuzeydoğudaki Razgard, Şumen, Silistre ve Tutrakan bölgelerinde ise çoğunluğu oluşturmasalar da buna yakın bir sayıda olabilirler. Balkan Müslümanlarının ezici bir çoğunluğu sünnidir. Bulgaristan'ın Deliorman bölgesine dağılmış birkaç Alevi (Şii) topluluk da bulunmaktadır.

Müslümanların bir kısmının stratejik öneme sahip birkaç bölgede yoğunlaşmış olmalarının Balkan hükümetlerinin idari politikaları üzerinde kesin bir etkisi olmuştu. Bu nedenle, hükümetler, Müslüman tebaanın, bir sorun kaynağı olabileceğini düşünme eğiliminde olmuşlardır. Böyle bir kuşkuyu haklı çıkarabilecek hiçbir kanıt olmamasına rağmen Sırp yönetimi, Kosova Arnavutlarını, Kosova'yı Arnavutluk'a bağlama planları yapmakla, Yunan ve Bulgar yönetimleri de Müslüman Türkleri, fesat çıkarma heveslisi olmakla suçlamışlardır; böylelikle Türk hükümetine müdahale için bir bahane sağlamaya çalışmışlar ve misilleme için onu kışkırtmışlardır.

OSMANLI İDARESİ ALTINDA BALKAN İSLAMİYETİNİN VE CEMAAT ÖRGÜTLENMESİNİN DOĞUŞU

İslamiyet Balkanlara 13. yüzyıldan itibaren tümüyle olmasa da esas olarak göç ve din değiştirme yoluyla geldi. Balkanlar'a gelen Müslüman göçmenlerin büyük çoğunluğu Türktü. Bazı Türk toplulukları daha 11. yüzyılda (daha öncekiler, örneğin, Hunlar hariç)

Karadeniz'in kuzeyinden gelmişlerdi; ancak, çoğu Anadolu göçmeniydi ve daha ziyade 15. ve 16. yüzyıllarda Tuna'nın güneyine, günümüzdeki Bulgaristan, Trakya ve Makedonya topraklarına yerleşmişlerdi. Sonuçta, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'daki Müslümanların çoğu etnik olarak Türktür; bölgeler arasında fonetik ve terminolojik bakımdan bazı önemsiz farklılıklar olmakla birlikte Türkiye'nin dilini konuşmaktadırlar. Bölgede 14. ve 15. yüzyıllardaki Osmanlı-Türk fethinden sonra yaşanan bir dizi iç göç, Balkanlar'ın dini ve etnik bileşiminin büyük ölçekte olmamakla birlikte değişmesine yol açmıştır, Kosova bölgesinde ise bu değişim muhtemelen daha büyük olmuştu.[2]

Balkanlar'ın İslamlaşması öncelikle din değiştirme olgusundan kaynaklandı. İslamiyete geçiş, daha çok 15. ve 16. yüzyıllarda meydana geldi. Bu, kuvvet ya da baskı sonucu olmaktan çok belirli toplulukların kendi etnik kimliklerini ve kültürel özelliklerini korumak için İslamiyeti bir fırsat olarak görmelerinden kaynaklanmıştı. Roma'nın ya da Konstantinopolis'in katı Ortodoksluğundan kurtulmak üzere İslamiyeti kabul etmiş olan Bogomiller -Bosnalı Müslümanların ataları- örneğinde de böyle olmuştu. Din değiştirme, bazı egemen sınıfların toplumsal ayrıcalıklarını muhafaza etmelerini de sağlamıştı. Alt sınıfların yeni inancı benimsemelerinin başka nedenleri de vardı. İslamiyet devletin üstünlüğü ilkesini benimsiyordu ve uygulamada bu, kamu hukukuna belli bir öncelik tanınarak köylülerin, Latin ve Bizanslı feodal beylerin yağmacı uygulamalarından korunması, anlamına geliyordu. Türk fethi zamanında bu beyler, Balkanlar'da hâlâ önemli bir gücü ellerinde tutuyorlardı. Feodal Türk beyleri ise merkezi idareye itaat ediyorlardı ve Hristiyan öncülleri gibi kişisel bir özerklik geliştirememişlerdi. Böylelikle Boşnaklar ve Arnavutlar da 15. ve 16. yüzyıllarda, tıpkı daha küçük Vlah, Makedon ve Bulgar topluluklarının tarihin farklı dönemlerinde yaptıkları gibi İslamiyete geçtiler.

O halde, etnik açıdan bakıldığında, günümüzde Balkan Müslümanlarının büyük bölümünün -yani yaklaşık % 70'inin- bölgenin ilk sakinlerinden olan Arnavutlardan, Slavlardan (daha çok

Sırpça-Hırvatça konuşan Boşnaklar, Hersekliler ve Karadağlılar) ve başka birkaç topluluktan oluşmuş olduğu görülmektedir. Türkler toplam Müslüman nüfusun yaklaşık % 20'sini oluşturmaktadır. Bu demografik gerçek, Balkan milliyetçilerinin Müslüman vatandaşların yerli Slav ve Yunan halkın arasına zorla yerleştirilmiş "mütecavizler" olduğuna dair iddialarını çürütmektedir. Balkanlar'daki en büyük Müslüman kitleyi oluşturan Arnavutların (5 milyonun üzerinde) bölgenin en eski sakinleri oldukları ve buraya, Yunanlar ve Slavlardan bin yıl önce geldikleri bir gerçektir.

Osmanlı devleti, gayrimüslimler konusunda kısmen birleşik bir örgütlenme düzeni benimsemişti Balkan Hristiyanlarının neredeyse hepsi Ortodokstu ve sonuç olarak İstanbul'daki Ortodoks patriğin oteritesi altındaydılar. Bir millet ya da dini-milli bir cemaat oluşturdukları kabul ediliyordu. Patriğin ve meclisinin, büyük Ortodoks cemaatini ilgilendiren eğitime, din ve kültür ile ilgili bütün meselelerde mutlak bir yetkisi vardı. Ortodoks cemaati, kabaca Ortodokslar arasındaki etnik ve dilsel bölümlere karşılık gelen küçük alt birimlere ayrılmıştı ve her bölümün kendi kilisesi vardı. Yahudiler de bir millet idiler.[3]

Osmanlı idaresinin hâkimiyet alanı esas olarak hukuk, düzen, vergi ve savunma konularını kapsıyordu. Hristiyanların ve Yahudilerin inançlarının gereklerini yerine getirmek için kültürel ve dini kurumlarını kurma hakları, ilahi dayanağı olan bir nevi doğal hak olarak görülüyordu.[4] Osmanlı devleti, gerek Yahudilerin gerekse Hristiyanların *Ahl al-Kitab*'a (Kitap halkları) yani, Allah'ın vahyi olan kurallara (Tevrat ve İncil) göre yönetilen halklar olduklarına dair İslamî görüşe gönülden bağlıydı; dolayısıyla Osmanlı idaresi de dahil olmak üzere hiçbir dünyevi iktidar ya da insan eseri bir bünyenin kanunları, inançlara dayanan haklara tecavüz edemezdi. Diğer yandan, Yahudilerin ve Hristiyanların dini liderleri, Kuran'ın tanrısal bir kaynağı olduğu görüşünde değillerdi. Sonuçta, Yahudi ve Hristiyan devletleri kendilerini, Müslüman idaresi altındayken kendilerine tanınan dini ve kültürel özgürlüğü Müslümanlara tanımakla yükümlü görmüyorlardı. Azınlık topluluklarının özerkliği, dini ve kültürel özgürlüğe sahip olmaları ilkesi, Hristiyan idarelerinin laikleşmesinden çok sonra gelişti.

Osmanlı idaresi döneminde Müslümanlar, resmen bir millet olarak tanımlanmamışlardı. Ancak, uygulamada onlar da bir milletti ve tümüyle dini bir milleti oluşturuyorlardı. Her etnik topluluk kendi dilini konuşmayı ve adetlerini yerine getirmeyi sürdürmekle birlikte, ortak Müslüman kimliği, Müslümanların etnik, dilsel ve ırksal kimliklerinden önde geliyordu. Pek çok Balkan Müslümanı, bölgede hızla türemiş olan çok sayıdaki din kardeşliğinden birine (Halveti, Kadiri, Mevlevi vb.) aitti. Balkan Müslümanları da tıpkı benzerleri gibi çeşitli etnik kimliklerinin tümüyle farkındaydılar ancak, ne etnik köken ne de dil, nüfusun geri kalanı üzerinde üstünlük iddiasında bulunmalarına yol açan bir kimlik temeli oluşturmuyordu. Boşnaklar Sırpça-Hırvatça konuşuyorlardı ama kendilerini Sırplardan veya Hırvatlardan çok Müslümanlarla özdeşleştiriyorlardı. Osmanlı yönetim dili Türkçe'ydi ama Türkler hiçbir zaman Türk olmayan diğer Müslüman topluluklar karşısında üstünlük iddiasında bulunmamışlardı.

Müslümanlar kendilerini bir "çoğunluk" ve dolayısıyla, Hristiyanları da bir "azınlık" olarak görmüyorlardı. Bu kavramlar, birleşik örgütlenmesi etnik hiyerarşiden çok dini cemaatlerin eşitliğine dayanan Osmanlı devletine tümüyle yabancıydı. Müslümanlar kendilerini devletin toprağıyla değil, otoritesiyle özdeşleştiriyorlardı. Birer Müslüman olarak elbette Müslüman bir hükümdara itaat edeceklerdi; hükümdar, bir bölgedeki egemenliğini yitirdiği takdirde Müslümanlar, geleneksel biçimde hâlâ Müslüman bir hükümetin idaresi altında olan bir bölgede yaşamak üzere göç ediyorlardı. Bu gelenekselleşmiş zorunlu göç, Peygamberin MS 622 yılında, baskıya maruz kaldığı Mekke'den, inancını özgürce uygulayabildiği ve yayabildiği Medine'ye kaçışına dayanmaktadır,[5]

Milliyetçilik kavramı -toprak bütünlüğü olan ulusal devlet *(territorial national state),* vatandaşlık ve bir çeşit laiklik düşüncelerisonunda Balkan Hristiyanları arasında da benimsendi. Çoğu Balkan bilim adamı, bu kavramların hepsinin Batı'dan ödünç alındığını

iddia ediyordu. Gerçekten de, bunların isim ve biçim olarak Batı'dan geldikleri doğrudur ancak, içerik ve öz olarak doğu kökenliydiler ve bölgenin tarihsel ve kurumsal geçmişini yansıtmaktaydılar. Balkan Müslümanlarına yapılan uygulamada ve onların günümüzdeki statülerinin belirlenmesinde bu kavramların etkili olduklarını söylemeye gerek yoktur. Balkanlardaki milliyetçilik kavramının kaynağı, resmen iddia edildiği gibi etnik diller topluluklardan çok, dini cemaatlerde bulunuyordu. Bu nedenle bölgedeki modern devletlerin doğuşuna ulusal kiliselerin kurulması eşlik etmişti ya da bu kiliseler daha önce kurulmuşlardı. Bundan dolayı Balkan milliyetçiliği, öncelikle evrensel Ortodoks hiyerarşinin dağılmasına yol açtı. Rumlar bile bir yandan İstanbul patrikhanesiyle özdeşleşmeye çalışırken diğer yandan kendi ulusal kiliselerini kurdular.[6]

Dini Ortodoks kimliğin siyasal bir kimliğe dönüşmesi ve ardından Balkan Hristiyanları arasında bir nevi ulusal bilinç haline gelmesi, çarlık dönemi Rusyası'nın 18. yüzyılın sonuna doğru başlattığı ideolojik bir sürecin sonucuydu. "Baskı altındaki Ortodoks Hristiyanların imansız Türklerin zulmünden" kurtulması, Rus dış politikasının Balkanlardaki sloganı olmuş ve bu fikir, çok sayıda Balkan entelektüelinin Batı'yla ve düşünceleriyle tanışmasından çok daha önce Rus ajanları ve Rusya'da eğitim görmüş Balkanlı öğretmenler aracılığıyla yayılmıştı. Slavcılık, etnik-dilsel öğeyle ilişkilendirdiği dini kimliğe yeni bir güç kazandırmıştı ve bu da görünüşte Batı'nın milliyetçilik ölçütüne karşılık geliyordu. Osmanlı devleti en azından 1880'li yıllara dek Ortodoks Hristiyanların eğitim etkinliklerine karışmayarak, özellikle Bulgaristan'da ve Sırbistan'daki okulların müfredat programlarında etkili olmak konusunda ipleri Rusya'nın eline bırakmıştı. Bu süreç, Osmanlı idaresinin 1856 yılında Islahat Fermanı'nı benimsemesinden sonra daha da hız kazandı. Bu ferman, gayrimüslimlere Batı'da tanımlandığı anlamda bir "eşitlik" sağladı; yani, Ortodoks Hristiyan cemaatlerin siyasal uluslara dönüşümünü destekleyen bir ortam yarattı. Bunu temel olarak dini liderlerin bu cemaatler üzerindeki iktidarını zayıflatarak yaptı.

MÜSLÜMANLARIN AZINLIK KONUMUNA GEÇMELERİ

1878 yılındaki Berlin Anlaşması, belli başlı her Ortodoks Hristiyan topluluğun kendi bağımsız, toprak bütünlüğü olan ulusal devletini kurmasına olanak sağlayarak Müslümanları azınlık haline getiren ideolojik ve kültürel süreci tamamlamış oldu.[7] Böylelikle Sırbistan, Romanya, Karadağ ve Bulgaristan (Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar resmen sultanın egemenliği altındaydılar), neredeyse bir gecede etnik ve tarihsel isimler altında bağımsız birer devlet oldular. Yunanistan zaten (1830 yılında) bağımsızlığını kazanmıştı. Avusturya 1878 yılında, kısmen Sırpların Adriyatik'e açılma isteklerini engellemek için Bosna-Hersek'i işgal etti. Sonunda 1913 yılında Osmanlının Balkanlardaki son önemli toprakları olan Makedonya ve Trakya, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan tarafından işgal edilerek bölüşüldü. Bu yeni ulusların her birinde, iktidardaki hâkim sınıfla pek ortak yanları olmayan büyük bir Müslüman nüfusu ya da başka halklar bulunuyordu. Bu durum özellikle de 1913 yılından sonraki ilhaklar için geçerliydi. Örneğin, Makedonya'nın Sırbistan tarafından işgal edilen bölümlerinde Sırplar, tıpkı Bulgarların ve Yunanların ele geçirdikleri ülke topraklarının çoğunda olduğu gibi küçük bir azınlığı oluşturuyorlardı.

İşgal güçleri Müslümanları, etnik ve dilsel aidiyetlerini dikkate almaksızın göçe zorlayarak demografik dengeyi kendi lehlerine kurmaya çalıştılar.[8] Balkanlarda "Türk" sözcüğü, "Müslüman"la eşanlamlıydı. Balkan Müslümanlarının çoğunluğunun etnik ya da dilsel açıdan Türk olmamasının, yeni "ulusal" devletlerin yöneticileri açısından hiçbir önemi yoktu; çünkü din, Balkanlardaki ulusal özdeşleşmenin başlıca göstergesiydi. (Bu, bugün hâlâ büyük ölçüde geçerlidir.) Aynı ölçütün, Bosna Slavlarını, İlirya Arnavutlarını ve Yunanları Müslüman oldukları takdirde "Türk" olarak kabul eden Osmanlı devletinde de (ve daha sonra modern Türkiye'de) geçerli olması ilginçtir. Sınırların değişmesinin ve gönüllü ya da zorunlu göçlerin sonucunda Müslümanlar, Arnavutluk dışında 19. yüzyıl-

da kurulan bütün Balkan devletlerinde azınlık durumuna geldiler. Arnavutlar da 1912 yılında bağımsızlıklarını ilan ederek azınlık olmaktan kurtuldular.

Balkan bölgesi aslında Berlin Anlaşması'nın getirdiği resmi ulus-devlet kavramına pek uygun değildi. Bölgedeki hiçbir ülke, gerçekten ulus olarak adlandırılabilecek kadar dini, dilsel ve etnik bir türdeşliğe sahip değildi, (belki 1858 yılında Romanya'yı oluşturmak üzere birleşen Eflak ve Boğdan dışında.) Aynı dili konuşan topluluklar, dini (örneğin, Ortodoks Sırplar ve Katolik Hırvatlar) ve az da olsa bölgesel farklılıklar veya farklı tarihsel deneyimler nedeniyle bölünmüşlerdi. Sonuçta, her yeni devlet sahip olduğu devlet araçlarından yararlanarak, bir dili ulusal dil ilan ettiler ve standart bir "tarih" yorumunu, "milli" bir edebiyatı ve çoğu kez toprak yayılmacılığını da içeren geleceğe yönelik hedeflere ilişkin özel bir görüşü yaymaya yönelik eğitim sistemini de kullanarak bir "ulus" yaratmaya giriştiler.

Balkan devletlerinde, devletin ayakta kalmasının en büyük güvencesinin kültürel ve dini türdeşlik olduğu görüşüne inanıldı ve buna bağlı kalındı. Başka bir deyişle, "ulus"un "devlet" karşısında öncelikli olduğu varsayıldı; ulusal birliği ve dayanışmayı güçlendirmeyi amaçlayan her kanunun, azınlık haklarını dikkate almasa bile yasal ve yararlı bir kanun olduğu düşünüldü. Balkanlar'daki komünist rejimler, bilhassa 1947 yılından itibaren, bir yandan halkların kardeşliği telkininde bulunurken diğer yandan bütün azınlıklarına karşı asimilasyon politikalarını benimsediler ve "burjuva ulusalcılığını" yani azınlıkların kendi kültürel miraslarını savunma çabalarını acımasızca yargılayıp cezalandırdılar. Çavuşesku gibi cahil ve megaloman biri bile, diktatörlüğünün ilk yıllarında, büyük ölçüde etnik gururu istismar ettiği ve vatanseverlik ve ulusalcılık adına yabancı düşmanlığını körüklediği için geniş bir destek sağlamıştı. Bulgaristan'ın Jivkov'u gibi o da, türdeş ve yekpare bir ulusal devletin mimarı olarak tarihe geçmek istedi. Balkan idarelerinin gözünde Müslümanlar, birleşik ve türdeş bir ulus oluşturma çabası önündeki en büyük engeli oluşturuyor ve asimile olmayı reddettikleri için de devletin güvenliğini tehdit ediyorlardı. Sonuçta Müslümanlar, nüfusun güvenilmez yabancı bir öğesi olarak

değerlendirildiler. Oysa Balkan Müslümanları, devletlerine bağlı olmuşlar ve orduya hizmet de dahil olmak üzere bütün vatandaşlık görevlerini sadık bir biçimde yerine getirmişlerdi.

Berlin Anlaşması, Osmanlı düzeninin temel taşı olan eşitlik kavramını ve dini-cemaatlerin özerkliğini ortadan kaldırdı. Üniter bir ulus devlet kavramına yasallık kazandırdı. Çoğunluğu oluşturan topluluk iktidara geçti, büyüklükleri ve tarihleri göz ardı edilen diğer topluluklar ise iktidardakilerin iradesine tabi oldular. Berlin Anlaşması'na biçim verenler, yasal "azınlıklar" oluşturduktan sonra, özellikle başta Müslümanlar olmak üzere dini azınlıkların haklarını korumayı amaçlayan iki koşulu benimsediler.

1878 Anlaşmasının taslak olarak hazırlandığı Berlin Kongresi'ne katılanların, seküler ulus-devlet kavramına bağlı oldukları halde Balkan azınlıklarını yine de hâlâ din bağlamında değerlendirdikleri burada vurgulanmalıdır. Bu nedenle anlaşma, bütün etnik azınlık topluluklarını, farklı etnik kimlikleri benimsemiş olan hükümetler tarafından "ulusal" hakları dikkate alınmaksızın yönetilmeye mahkûm ederek göz ardı etmiş oldu; örneğin Yunanlar Bulgaristan'da bırakılmış, Vlahlar, Sırp ve Yunan idaresi altına alınmıştı. Yine de anlaşmada dini özgürlük ve eşitlik, şu ifadeyle sağlanmaya çalışılmıştı: "İnanç farklılıkları, siyasal haklar ile yurttaşlık haklarından yararlanırken, kamu görevine alınma da, işlevlerin ve unvanların kabulünde ya da herhangi bir yerde çeşitli mesleklerin ve görevlerin yerine getirilmesinde kimseye karşı yetkisiz kılma ve dışlama nedeni olarak kullanılamaz." Ayrıca "(ülkenin adı veriliyor) halkı kadar yabancılar da bütün dinlere inanma ve açıkça ibadet etme özgürlüğüne sahiptir ve çeşitli cemaatlerin hiyerarşik örgütlenmesine ya da din liderleriyle olan ilişkilerine hiçbir engel getirilemez" denilmekteydi. Bu madde Bulgaristan (mad. 5), Karadağ (mad. 27), Sırbistan (mad. 35) ve Romanya (mad. 44) ile ilgili bölümlerde de olduğu gibi korunmuştu.

Bir ulus devletindeki azınlıkların hakları en azından üç grupta düşünülebilir. Birinci gruptaki haklarla, azınlıkların, hâkim çoğun-

luğun idaresi altında sürdürülebilecek ayrımcılığa karşı korunması amaçlanır. Başka bir deyişle, koruyucu düzenlemeler çoğunluğun yararlandığı siyasal, dini, kültürel, eğitim ve yurttaşlık haklarından azınlıkların da yararlanmasını sağlama amacı güder. İkinci gruptaki haklarla, azınlıklara bir dereceye kadar özerklik tanınması ve özel bir statü verilmesi hedeflenir. Buna mevcut siyasal yapılanmalarda ulusal bir varlık olarak kendilerini temsil etme hakkı da dahildir. Bu hakların tanınması bir azınlığın elbette ayrı bir etnik, dini ve kültürel topluluk olarak var olmasını sağlamakla birlikte, aynı zamanda onu nüfusun geri kalanından farklı da kılar. Osmanlı devleti, kendi dini azınlıklarına karşı bütün dini cemaatleri birbirinden ayıran ve sonunda ulusal-üniter bir devletin bünyesine dahil olmalarını olanaksız kılan bu politikayı benimsemişti. Osmanlı devletinin, 1876-1878 parlamentosunda dini topluluklara bir çeşit siyasal temsiliyet olanağı tanıyarak onları türdeş bir siyasal birlik içinde kaynaştırma çabası başarısız olmuştu. Çünkü bunun hem sultanın egemenliğini tehdit ettiği düşünülmüştü hem de öneri Rusya ve Avrupa'nın desteğini alamamıştı. Üçüncü gruptaki azınlık haklarıyla, bir azınlığa tehlike altındaki bir tür gibi davranmak ve çeşitli "olumlayıcı" önlemler yoluyla onu çoğunluğun ekonomik ve entelektüel düzeyine çekmek ve canlandırmaya çalışmak amaçlanır.

Berlin Anlaşması'nın, bağımsızlığını yeni kazanmış olan Balkan devletlerinin Müslüman tebaaya karşı ayrımcılık yapmalarını engellemeyi amaçlayan ilk yaklaşımı benimsediği açıktır. Aslında Balkan Müslümanlarının Berlin Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden itibaren verdikleri mücadele, anlaşma yükümlülüklerini ihlal eden hâkim çoğunluk tarafından maruz bırakıldıkları genel ayrımcılığı sona erdirmeyi amaçlamıştır.

ULUS DEVLETLERDE MÜSLÜMANLARA YAPILAN UYGULAMALAR

Bağımsızlığını yeni kazanmış olan Balkan devletlerinin hükümetleri, her ne kadar çeşitli idari ve ekonomik baskılar aracılığıy-

la Müslüman tebaayı göçe yöneltmekte duraksamamış olsalar da, Berlin Anlaşması'nın koşullarına başlangıçta uydular.[9] Çok sayıda Müslüman da azınlık olarak yeni konumuna uyum sağlamakta zorlandığı ya da halife sultanın idaresi altında yaşamayı tercih ettiği için kendi isteğiyle göç etti. Bununla birlikte, Müslüman azınlıklara 1878 yılından hemen sonra tanınan görece özgürlük, Balkan devletlerinin giderek daha milliyetçi olmaları ve tarihlerini intikamcı bir yaklaşımla yeniden yorumlamaları yüzünden zamanla sınırlandırıldı ya da tümüyle kaldırıldı. Bu devletler, ekonomik bakımdan görece az gelişmiş olmalarını Osmanlı-Türk idaresine (kendi deyişleriyle 500 yıllık Türk baskısına) bağladılar ve Müslüman tebaayı, eski rejime geri dönme yanlısı olarak yaftaladılar. Müslüman vatandaşlara karşı giderek daha ayrımcı olan bir uygulamayı haklı çıkarmak için bu bahaneden yararlandılar. Özellikle Türkçe konuşan Müslümanlar, geçmişteki Osmanlı idaresinin başlıca işbirlikçileri, daha da kötüsü Türkiye'nin potansiyel destekçisi olarak görüldükleri için bu ayrımcılığın asıl yükünü taşıdılar. Bulgaristan'da, 1930'lu yılların başında bir grup milliyetçi subayın seçimle iktidara gelmiş olan hükümeti görevden alarak otoriter, faşist bir hükümet kurmasından sonra Türklere karşı açıkça ayrımcı bir siyaset uygulandı.[10] Türk okulları ve Türkçe yayımlanan gazeteler kapatıldı. Okullarda Bulgar çocuklarına, Türklerden nefret etme duyguları aşılandı. Türklere duyulan bu nefret, Bulgar kültürünün değişmez bir özelliği haline geldi.[11]

Balkan Türklerine yapılan uygulamalar, Balkan ülkelerinin Türkiye ile olan ilişkilerine bağlı olarak birbirinden farklı oldu. İkinci Dünya Savaşandan sonra Marksizmi benimsemiş olan Bulgaristan ve Romanya Varşova Paktı'na katıldılar ve NATO üyesi olan Türkiye'yi baş düşmanları ve kendi vatandaşları olan Türkleri de potansiyel beşinci kol olarak gördüler. Diğer taraftan kendisi de bir NATO üyesi olan Yunanistan, Kıbrıs anlaşmazlığı nedeniyle Türkiye'yle ilişkisi bozuluncaya dek, Türkçe konuşan Müslümanlara karşı daha liberal bir yaklaşımı benimsedi. Balkanlar'daki Müslümanlar, Marksist rejimler altında en kötü zulümlere maruz kaldılar. Sırpların üniter devleti yönettikleri 1918-1941 yılları arasında hâkim olan ayrımcı

politikayı sürdürme çabalarına karşın, federal bir düzenin ve Tito'nun dış siyasetinin Müslümanları bir nebze olsun himaye altına aldığı Yugoslavya dışındaki genel durum oydu.[12]

Balkan devletleriyle önce Osmanlı devleti ve daha sonra Türkiye arasında çeşitli anlaşmalar imzalanmış olmasına karşın Müslümanlara zulüm uygulanmıştı. Örneğin, Bulgar Müslümanları Türkiye'yle Bulgaristan arasındaki çeşitli anlaşmalara tabiydiler. 1909 yılındaki İstanbul Protokolü'nde, Türklerin Bulgarlarla eşit kabul edildiği yinelenerek, Berlin Anlaşması'nın beşinci koşulu yeniden ifade edildi. 1913, 1919 (Neuilly) ve özellikle de 1925'teki dostluk anlaşmaları, Türklerin yurttaşlık ve dini haklarını yeniden teyit ediyor ve göç etme haklarını garanti altına alıyordu.[13] Bu haklar, Müttefiklerle Bulgaristan arasında 1947 yılında imzalanan anlaşmada bir kez daha sıralanmıştı. Yine de, 1951-1952'de Bulgaristan, Stalin'in tavsiyesi üzerine Türk kökenli 152.000 vatandaşını ülke dışına sürdü. Bununla, Türkiye'yi NATO'ya katılmış olduğu için cezalandırmak ve mültecileri bünyesine almak zorunda bırakarak ekonomisini çökertmek amaçlanıyordu.[14] 1951-1952 ihracıyla dağılan aileleri yeniden bir araya getirmek üzere 1968 yılında yeni bir Türk-Bulgar anlaşması yapıldı. Bulgaristan'ın, Türklerin göç etmesini yasaklaması nedeniyle bu anlaşmanın tam olarak uygulandığı söylenemez. Gerçekte işgücü açığı karşısında Bulgaristan Türk azınlığını yol yapımında, kenderde konut inşaasında ve tarımın geliştirilmesinde yararlanabileceği önemli bir işgücü potansiyeli olarak görmeye başlamıştı. Türklerin ücretleri, özellikle tarım alanında aşırı düşük tutuluyordu ve Bulgarlar daha yüksek ücretli işlere geçmişlerdi. Bu arada Müslümanlar arasındaki, doğum oranı % 3'ün üzerine çıkmıştı. (Bu gelişmede, çeşitli demografik, kültürel ve siyasal nedenlerle birlikte Türklerin, etnik bir topluluk olarak hayatta kalmalarının, daha çok üremeleriyle mümkün olacağına ilişkin bilinçaltından gelen çabalarının da rolü vardı.)

Bulgarların doğum oranı 1950'de yaklaşık % 1.5'ten 1980'de % 0.2'ye düştü. Sonuçta, 1984 yılının Aralık ayında Bulgaristan'ın o tarihteki idarecisi olan Todor Jivkov, kabinenin de onayını alarak bezdirici Türk-Müslüman sorununu "kökten çözmeye" karar verdi.

Makedonların (sayıları yaklaşık 168.000 idi) aslında etnik olarak Bulgar olduklarını zaten ilan etmişti. Timok vadisinde yaşayan Romenler, Yunanlar ve diğer etnik topluluklar için de aynı şeyi söyledi. Bulgar idaresi, 1878 yılından itibaren imzalanmış olan bütün ikili anlaşmalara ve uluslararası anlaşmalara meydan okuyarak, Bulgar Türklerinin aslında "din değiştirmiş Bulgarlar" olduklarını ve Hristiyan (Bulgarlaştırılmış) isimleri ve âdetlerini benimseyerek "ulusal birliğe" dönmeye karar vermiş olduklarını ilan etti. Türk okulları kapatıldı ve ülkenin pek çok yerindeki camiler kamulaştırıldı (Sofya'daki caminin, Arap diplomatları yanıltmak için açık kalmasına izin verildi), Müslüman mezarlıkları tahrip edildi ve Türkçe konuşulması yasaklandı. Türklerin protestoları, yüzlerce kişinin ölümüne ve binden fazla kişinin Belene Adası'nda hapsedilmesiyle sonuçlanan ayaklanmalara yol açtı.[15]

Dünyanın Bulgaristan'ı kınaması, Uluslararası Af Örgütü'nün ve Müslüman Dünya Birliği gibi uluslararası Müslüman örgütlerinin eleştirileri herhangi bir sonuç getirmedi. Sovyetler Birliği, Bulgaristan'daki en temel insan haklarının göz göre göre ihlalini 'bir iç mesele' olarak değerlendirerek çeşitli çevrelerden gelen taleplere karşın müdahale etmeye yanaşmadı. 1989 yılının ilkbaharında Türkler, zorla Bulgarlaştırılmalarını protesto etmek üzere Şumen'de büyük bir gösteri düzenlediler. Gösteri, ancak Türklerin çıplak elleriyle birkaç Bulgar tankını tahrip etmesinden sonra güçlükle bastırıldı ve iktidarı elinde tutan komünist grubun zayıf ve korkak olduğunu gözler önüne sermeye yaradı. Türklerin daha sonraki gösterileri, demokratik görüşlü Bulgarların ayaklanarak, Jivkov diktatörlüğünü sonunda alaşağı etmelerinde cesaretlendirici oldu. Umutsuzluk sınırına getirilmiş olan baskı altındaki iki azınlığın -Bulgar Türkleri ve Timişoara'daki (Temeşvar) Romen Macarları- iktidardaki hükümetler tarafından maruz bırakıldıkları uygulamayı protesto etmek üzere ayaklanmasının, Doğu Avrupa'nın en kötü iki diktatörünü düşürmek için gereken kıvılcımı yakmaya yaradığını kaydetmek ilginç olsa gerek. Bununla birlikte, Bulgar hükümetinin iktidardan düşmesi, ancak Jivkov'un 350.000 Türk kökenli Bulgar vatandaşını "seyahat

özgürlüğü" tanıdığı bahanesiyle ülkeden sürmesinden sonra gerçekleşti. Jivkov'un düşürülmesinden sonra 100.000 kadar Bulgaristan Türkü evlerine döndü ve hâlâ Bulgaristan'da bulunan Türklerle birlikte Ahmet Doğan'ın başkanlığında bir siyasal parti (Haklar ve Özgürlükler Hareketi) kurmayı ve Ulusal Meclis'e 22 milletvekili seçtirmeyi başardı. Bununla birlikte, Türklerden nefret etmeyi öğrenmiş olan Bulgar kamuoyu, onlara tanınan eşitliğe, karşı çıkmaktan vazgeçmedi. Dolayısıyla, Bulgaristan'ın günümüzdeki demokratik görüşlü başbakanının iyi niyetine karşılık Türklerin hakları hâlâ tehdit altındadır. Yeri gelmişken, Pomakların, yani Bulgaristan'daki Slavca konuşan Müslümanların, çeşitli devlet baskılarına ve onları "Bulgar" olduklarına ikna etmeye yönelik kandırmacalara karşın kendilerini İslamiyetle ve Türklerle özdeşleştirmeye devam ettiklerinin belirtilmesinde yarar var. Böylelikle dinin, etnik kökenden ya da dilden daha güçlü bir kimlik kaynağı olduğu görülmüştür. Bu nedenle, Berlin Anlaşması'na şekil verenler, azınlıkların dini haklarının korunmasına büyük önem vermekte pek de haksız değillerdi.

Yunanistan'daki Müslümanların da değişik koşullarda olmakla birlikte benzer bir uygulamaya maruz kalmış olmaları, Balkan devletlerinin iktidardaki siyasal rejimden bağımsız olarak eninde sonunda aynı milliyetçi politikayı benimsemeye yönelmiş olduklarına işaret etmektedir. Yunanistan'daki çoğu Türk olan Müslümanların konumu, aynı zamanda çağdaş Türkiye'nin temel taşı olan Lozan Anlaşması (1923) ve Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesine ilişkin protokol de dahil olmak üzere diğer anlaşmalarla düzenlenmişti. Bu anlaşmalara göre, Batı Trakya'daki Türklerin kendi yurtlarında (Komotini, Ksan vs.) ve İstanbul Rumlarının da bu kentte kalmalarına izin verilmişti. Her iki topluluğun da hakları en esnek koşullarla ifade edilmiş ve genellikle her iki tarafın görece iyi niyetiyle uygulamaya konmuştu. Bununla birlikte, Türkiye'nin 1974 yılında Kıbrıs'a asker çıkarmasından (1960 yılında İngiltere, Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs tarafından imzalanan Garantörlük Anlaşmasının taahhütlerine uygun olarak adada anayasal düzeni korumak üzere) sonra her iki ülkenin kendi azınlıklarına karşı politikası birdenbire değişti. Özellikle

Yunanistan, Lozan Anlaşması'na karşın Türk azınlığın haklarını kısıtlamaya girişti. Sıralanan nedenler arasında, Türkiye'nin işgal için Batı Trakya Türklerini bahane olarak öne süreceği görüşü de vardı. Yunan idaresi, Türklerin ana dillerinde eğitim görmesi konusunda bir dizi engel çıkardı: Türkiye'den ders kitaplarının ithal edilmesini yasakladı, Türkiye'deki yükseköğrenim kurumları tarafından verilen diplomaları tanımayı reddetti vs. Ayrıca hükümet çeşitli bahanelerle Türklerin topraklarına el koydu, Rusya'dan gelen sözde Pontus Rumlarını Türklerin yaşadıkları bölgelere yerleştirdi, Türk mallarına ağır ve bitmek bilmeyen cezalar uyguladı ve hatta yurtdışına seyahat eden Türklerin vatandaşlık hakkını geri almaya ve pasaportlarına el koymaya kalkıştı. [16] Türk dostu olarak tanınmadığına kuşku olmayan Uluslararası Af Örgütü bile böyle bir haksızlığa göz yumamadı ve 1991 yılının başında Yunan devletinin Türklerin haklarını ihlalini kıyasıya eleştiren bir rapor yayımladı. Atina hükümetinin en çok eleştirilen hareketlerinden biri de Yunan parlemontosundaki milletvekili Sadık Ahmet'e karşı olan davranışıydı; Sadık Ahmet, dokunulmazlığı kaldırılarak tutuklanmıştı, uluslararası baskı sayesinde sonunda serbest bırakıldı ve ardından Komotini bölgesinden bağımsız milletvekili seçildi.

Bu arada Yunanistan'da 20.000 kadar Pomaktan oluşan küçük bir azınlık (1912 yılından, topraklarının Yunanistan'a bağlandığı 1919 yılına dek Bulgaristan'ın idaresi altında kalmışlardı), aslen Rum oldukları ve sonradan İslamiyeti seçmiş olduklarına dair hükümetin destek verdiği bir kampanyaya açıkça meydan okuyarak Türk olduklarını ilan ettiler. Bulgarların izinde giden Yunan idaresi, Pomakları çeşitli cazip mevkilere getirip (Türk bölgelerinde öğretmenlik vs.) ayrıcalıklar tanıyarak yeniden Yunan birliğine döndürmeye çalıştı.[17] Çok sayıda Pomak şimdi Türkiye'ye göç etmiştir ve orada yaşamaktadır.

Yugoslavya'daki Müslümanların durumu ve maruz kaldıkları uygulama, Müslüman nüfusunun büyüklüğüne bağlı olduğu kadar Yugoslavya'nın bütün dış politikasına da bağlı olarak bir cumhuriyetten diğerine farklılık gösteriyordu. Yugoslavya'daki belli başlı

üç Müslüman topluluğun her birinin kendine özgü etnik ve siyasal özellikleri de vardı. Bosna ve Hersek Müslümanlarının ya da onların kendini adlandırdıkları gibi Boşnakların kendine özgü bir konumu vardır. Bosna ve Hersek cumhuriyetinde Müslümanlar, %44 gibi bir çoğunluğu oluşturuyorlar, komşu Hırvat ve Sırp halklarıyla aynı dili konuşuyorlardı. Boşnaklar, 1878'den 1918'e kadar kendilerine oldukça iyi davranan ve hatta siyasal etkinlikte bulunmalarına izin veren Habsburgların idaresi altında kalmışlardı.[18] Aslında Avusturyalılar, reisu'l-ulema (din alimlerinin başı) dairesini kurmuşlar ve Müslümanların asıl temsilcisi olarak bu kurumla ilişkiye geçmişlerdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bosna ve Hersek, yeni oluşturulan Yugoslavya devletinin bir parçası oldu ya da daha doğru bir deyişle, Güney Slavlarının sözcüsü gibi davranan büyük Sırbistan'a dahil edildi. Yugoslavya devleti, Slavlar arasındaki etnik ve dinsel bağın, nüfusun en baskın özelliği ve onu bir arada tutacak denli güçlü olduğu düşüncesi üzerine kurulmuştu; ancak, Sırplar kısa sürede dini farklılıkların, idealleştirilmiş etnik bağlardan daha güçlü olduğunu keşfettiler. Slovenyalılar, Hırvatlar ve Müslümanlar, etnosekülarist iddialarının tersine kültürel anlamda bir Sırpçı Ortodoks politikası izleyen ve Sırp Kilisesi'ne sıkı sıkıya bağlı olan yeni siyasal oluşuma dahil edilmeye (asimilasyona) karşı çıktılar. Günümüzde Kosova'da en güçlü Arnavut karşıtı propagandayı bizzat kilise yapmaktadır.

Boşnaklara, inançlarına yabancılaşmaları ve "Sırp" olduklarını ilan etmeye ikna olmaları için çeşitli baskılar yapıldı. Bosna Müslümanları, büyük ölçüde kendilerini Sırp şovenizminden korumak için Hırvat siyasal partilere destek vererek tepkilerini ortaya koydular. Bunun üzerine Sırpların daha da artan milliyetçi baskısı altında kaldılar. Sırpların milliyetçi propagandaları, Bosna Müslümanlarının güçlü bir şekilde karşı koymuş olmalarına rağmen etkisini gösterdi; Boşnakların, Osmanlı devletiyle geçmişteki bağlarına ilişkin tarihsel bellekleri zayıfladı ve sonunda yeni bir Boşnak kimliği oluştu. Seküler bir boyutu bu olan ulusal-siyasi kimliğin kökeninde hiç olmazsa eski Müslüman dini kimliği vardı. Bu yüzden ne Sırp ne de Hırvat olanların kendine özgü bir niteliği vardı ve yeni bir ulusal oluşumun-

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan federal cumhuriyetin- temel taşı haline gelmişti.

Mareşal Tito'nun bilhassa 1955 yılındaki Bandung Konferansı'ndan sonra Üçüncü Dünya'da önemli bir figür olmasından ve Arap dünyasında ve Asya'daki, başta Sukarno'nun Endonezyası ve Nasır'ın Mısırı gibi milliyetçi-sosyalist rejimlerle daha iyi ilişkiler kurmaya çalışmasından sonra Yugoslavya Müslümanlarının özellikle de Boşnakların durumu, Belgrad'ın Bosna üzerindeki hâkimiyetinin sürmesine karşın büyük ölçüde düzeldi.[19] Yugoslav devleti, ziyarete gelen Üçüncü Dünyalı İslam heyetlerine Müslüman vatandaşlarına ne denli iyi davrandığını Sarayevo'yla Mostarı ve bu kentlerdeki Osmanlı idaresi altında inşa edilmiş olan Müslüman anıtlarını sergileyerek kanıtladı. Laik ve akılcı görüşler sayesinde Boşnaklar etnik ve dilsel bakımdan daha bilinçlendiler ve ayrı bir ulusal topluluk olarak tanınmak için daha büyük bir istek duydular. Kendilerini Sırplarla ya da ortak etnik ve dil bağlarına dayanarak onlara kucak açmaya hazır olan Hırvatlarla bir tutmaya hâlâ karşı çıkıyorlardı. Boşnak entelektüelleri, (çoğu iktidardaki partinin -Komünist Birlik- bir üyesiydi) sekülarist ve ateist felsefelerine karşın dinlerine dayanarak ayrı bir millet olduklarını iddia ediyorlardı. Bunun sonucunda 1971 yılında Bosna ve Hersek Müslümanları resmen "Müslüman ulusu" olarak tanınırken, Yugoslavya'nın diğer Müslümanları, "Türk", "Arnavut" gibi etnik terimlerle tanımlanlandılar.

Boşnaklar, resmen bir "ulus" olarak tanımlandıktan sonra doğal olarak ulusal haklarla ilgili taleplerini artırmaya başladılar. Basın, örgütlenme, eğitim vs. özgürlüğü, tarih üzerine çalışma ve kendi tarihsel yorumlarını yapabilme hakkı ve daha geniş bir idari özerklik taleplerinde bulundular. Sonunda Belgrad, giderek yükselen Müslüman Boşnak milliyetçiliği karşısında, onlara "Müslüman ulusu" olarak ilan edildiklerinde üstü kapalı olarak tanınmış olan hakları reddetmek üzere harekete geçmeye karar verdi. Belgrad, merkezi hükümeti düşürmeye yönelik "köktendinci bir Müslüman entrikasını açığa çıkardığı bahanesiyle 1983 yılında 11 Müslümanın tutuklanması emrini verdi. Hükümet "entrika" bahanesinden, çeşitli Boşnak yayın-

larını durdurmak ve Boşnak olmayan birisini Reisu'l-İslam (önceden reisu'l-ulema idi) olarak atamak için de yararlandı. 1983-1984 yılına dek bu makamda, Yugoslavya'daki İslamiyeti Türklerden çok Slavca konuşan Müslümanların temsil ettiği iddiasının bir göstergesi olarak hep bir Boşnak bulunmuştu. Tutuklanmış olan Müslümanlar 1989 yılının sonuna doğru, siyasetin serbestleşmeye başlamasından sonra serbest bırakıldılar ve sonunda Yugoslav hükümeti, Müslümanların "şeriata dayalı bir hükümet kurmaya yönelik köktendinci entrikaların" Sırpların hâkim olduğu gizli servis tarafından uydurulmuş olduğunu kabul etti.

Arnavutların yaşadığı Kosova bölgesinde, on yılı aşan bir süreden beri özerklik yolunda ulusal bir hareketlenme vardır. Esas olarak bu, Müslüman çoğunluğun idari, kültürel ve ekonomik haklarını güvence altına almayı amaçlayan siyasal bir harekettir. Şayet bu harekete eşlik eden dini bir düşünce varsa bunun kesinlikle önemsiz olduğu söylenebilir. (Bu konuda aksi yönde çeşitli görüşler vardır.) Kosova Arnavutlarının yasal talepleri karşısında Sırp idaresi, tepkisini, bölgenin özerkliğine son verip Kosova'yı Sırbistan'a dahil ederek ve Müslümanların sivil ve insan haklarına ciddi sınırlamalar getirerek gösterdi. Gerçekte Sırp idaresi uluslararası kuruluşların ve ziyaretçilerin Kosova bölgesine girmesine bile izin vermemektedir.

Yugoslavya'nın üçüncü Müslüman bölgesi olan Makedonya'daki durum, diğer yerlerden dikkat çekici derecede farklıdır. Yugoslav idaresi burada da çoğu Arnavut kökenli olan Müslümanlara karşı liberal bir dini ve kültürel politika benimsemiştir. Belgrad hükümeti, Makedonlar arasında güçlü bir Arnavut milliyetçiliğini yaymak için İslamiyeti daha çekici kılmaya çalıştı. Üsküp'te bir medrese inşa ettirdi, Müslüman tarikatlarına diledikleri etkinlikte bulunmaları için özgürlük tanıdı ve dini yayınlara da izin verdi. Belgrad aynı zamanda Makedonya Türklerinin, milliyetçi Arnavut gruplara karşı koymalarına yardım etmek için (200.000 ila 300.000 kadarının 1951 yılında ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmasından sonra yaklaşık 100.000 kişi kalmıştı) onlara geniş haklar tanıdı ve ulusal haklarını öne sürmeleri için onları hep kışkırttı. Kısacası, demek ki, Yugoslavya

Müslümanları hâlâ Belgrad hükümetinin ulusal ve uluslararası politikalarının tutsağıdırlar. Azınlık hakları ve özgürlükleri, koşullara bağlı olarak genişletilmekte ya da kısıtlanmaktadır. Yugoslavya geçmişte olduğu gibi bugün de belirgin özelliği yayılmacı bir milliyetçilik olan Sırpların egemenliği altındadır ve bu gerçek, devredilemez insan hakları ve özgürlüğü kavramını anlamsız kılmaktadır.

Romanya Müslümanları, komünist rejimin gelmesine ve Romanya devletinin Moskova'nın kışkırtmasıyla Müslümanların özgürlüklerini kısıtlamasına dek gayet iyi bir durumdaydılar. Gerçekten de, Romanya idaresi 1878'den 1947'ye kadar, hemen hepsi Türk kökenli olan Müslümanların kültürel ve dini kurumlarını muhafaza etmelerine izin vermişti. Bu yardımsever tutum büyük ölçüde pratik nedenlerle benimsenmişti. Öncelikle, bir anlamda Rusya'nın güney Besarabya'yı almasına karşılık Dobruca'nın 1878 yılında Romanya'ya bağlanması düpedüz beklenmedik bir kazanç olmuştu. İkinci olarak, 1878 yılında çoğunluğu Müslümanlar oluştururken Romenler, nüfusun % 20'sinden ibaret küçük bir topluluktu. Sonuçta Romanya, Romenleri Dobruca'ya yerleştirmek ve bu arada Müslümanları Türkiye'ye göçe zorlamak için zamana gereksinim duymuştu. Romenler çoğunluğu oluşturduğunda (bu durum, kuzey Dobruca'daki Bulgarlarla güneydeki Romen yerleşimcilerin yer değiştirdiği 1940'lı yıllarda gerçekleşti) hükümetin Müslümanlara karşı politikası değişti. 1950'li yılların başında varlıklı diğer toplulukların yanı sıra Müslüman üst sınıfın da mallarına el konuldu ve önde gelen temsilcileri Bicaz'da hapsedildi. O zaman Tatarlar, ulus olarak dillerinin ve adetlerinin Türklerinkinden farklı olduğunu ilan etmeleri konusunda baskıya uğradılar. Oysa her iki topluluk da geçmişte, karşılıklı evliliklerin ve ortak okulların vs. varlığının da gösterdiği gibi, tek bir cemaatten geldiklerini düşünüyorlardı. Mecidiye'deki orta dereceli ilahiyat ve imam okulları da dahil olmak üzere bütün Tatar ve Türk okulları kapatıldı. Romen idaresi bunun ardından diğer azınlıkları da asimile etmeye yönelik hayli gözü kara bir projeyi uygulamaya geçirdi. Yahudilerin ve Almanların, yüklü miktarda para ödedikten (sözde, bu paralar devlerin ülkeden ayrılan azınlıklar için zamanında yaptığı "eğitim"

harcamalarını telafi etmek üzere alınıyordu) sonra göç etmelerine izin verildi. Becerikli önderlerden yoksun, küçük ve savunmasız bir azınlık olan Müslümanlar kısa sürede asimilasyonun hedefi haline geldiler. Dobruca'nın başlıca kenti olan Constanta'nın güvenlik teşkilatının personeli, yerel muhbirler ve yöneticilerden oluşuyordu. Romen idaresi asimilasyonu yürütmek için hem ödülden (Müslümanların en iyi okullara kaydolmalarına izin verildi. Bu okullardan yetişenler önemli mesleklere sahip olabiliyorlar ve Romenlerle evlenmeye eğilimli oluyorlardı) hem de cezadan (kendi dilini ve kültürünü korumaya çalışan her Müslümana sert cezalar getirildi) yararlandı. Camileri resmen kapatmasa da camiye gidenleri yıldırmak ve imamlara diğer devlet memurlarına verilen ortalama maaşın üçte birini ödeyerek Müslümanları dini önderlerinden yoksun bırakmak için elinden geleni yaptı. Bunun sonucunda Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılayan imamların sayısı 1990 yılında 20'ye kadar düşmüştü. O tarihten bu yana bu durumda çok az düzelme oldu.

DİPNOTLAR

1 Temel bir bilgi için bkz. *Religion and Nationalism in Soviet and Easy European Politics*, P. Ramet (ed.), Londra, 1989. Tarihsel plana ilişkin temel bir bilgi ve kapsamlı kaynakça için bkz. A. Popovic, *L'Islam Balkanique, Lcs Musulmans du Sud-est Européen dans la période post-Ottoman*, Berlin, 1986; R. V. Weeks, *Muslim Peoples, A World Ethnograpbic Survey*, Westport, 1978.

2 W. C. Lochwood, *European Moslems, Economy and Ethnicity in Western Bosnia*, New York, 1975.

3 *Christians and Muslims in the Ottoman Empire*, B. Lewis, B Broudie (ed.), New York, 1982; P. Supar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, 1354-1804, Seattle, Londra, 1977.

4 K.H. Karpat: "The Ottoman Ethnic and Confessional Legacy in the Middle East.", *Ethnicity, Pluralism and the State in the Middle East*, M. J. Esman, I. Rabinowich (ed.), Ithaca, Ncv-York, 1988, s. 35-54.

5 Bkz. D. Eikelman, *Muslim Travellers Pilgimage, Migration and the Religious Imagination*, J. Piscatori (ed.), Londra, 1990.

6 K. H. Karpat, *An Inquiry into the Social Foundation of Nationalism in the Ottoman State*, Princeton, 1973.

7 W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After*, Londra 1938; R Millman, *Britain and the Eastern Question*, 1875-1878, Londra, 1979.

8 Göç ve nüfus rakamları konusunda bkz. K. H. Karpat, *The Ottoman Population*, 1830-1914, Madison, 1985.

9 C. ve B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, Scattle, Londra, 1977.

10 Bulgaristan konusunda, bkz, R. J. Crampton, *Bulgaria, 1878-1918: A History*, New York, 1983.

11 K. H. Karpat, *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, İstanbul, 1990.

12 Ramet: op.cit.

13 A. Mete Tunçoku, "The Rights of Minorities in International Law and Treaties: The Case of the Turkish Minority in the People's Republic of Bulgaria", K. H. Karpat, *Turks of Bulgaria...*, s. 241-57.

14 H. L. Kostancik, *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks 1950-1953*, Bcrkeley, 1957.

15 Bkz. Uluslararası Af Örgütü'nün bir raporu, *Bulgaria: Impri sonment of Ethnic Turks*, Londra, 1987, "Radio Liberty Bulletin 2", no. 1 (Ocak 1986).

16 J. Dalegra, "La minorité Musulmane Turcophone de Thrace Occidentale: Systéme d'enseignement et identité culturelle", *La Transmission du savoir dans le monde Musulman périphérique*, Mart 1991, s. 51-63. Ayrıca bkz. *Batı Trakya'nın Sesi* (Türkiye'de Yunanistan'dan gelen Türk göçmenlerin yayımladığı bir dergi).

17 Pomakların Yunanlı olduğu görüşünü savunan yayınların çok sayıda olması bunu kanıtlar niteliktedir. P. Mylonas , *The Pomaks of Thrace*, Atina, 1990; Y. Magriotis, *The Pomaks of Radope*, Atina, 1990.

18 Habsburgların denetimindeki Bosnalılara ilişkin en iyi ve en kapsamlı çalışma için bkz. R. J. Donia, *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina 1878-1914*, Boulder, Co. 1981.

19 A. Popovic, *Les Musulmans Yugoslaves 1945-1989*, Paris, 1991.

BÖLÜM 5

1878-1914 DÖNEMİNDE BOSNALI MÜSLÜMANLARIN OSMANLI'YA GÖÇÜ: OSMANLI KAYNAKLARINA DAYANAN BİR İNCELEME*

Bu genel nitelikli çalışma, Bosna Müslümanlarının 1878 ve 1914 yılları arasında Osmanlı devletine göçlerini, büyük ölçüde İstanbul'daki T.C. Başbakanlık Arşivleri'nde bulunan Osmanlı belgeleri üzerinden incelemek amacıyla kaleme alınmıştır. Göç araştırmaları, nüfus çalışmalarının olmazsa olmaz öğelerindendir. Çünkü göçlerin etnik, dini veya toplumsal bir grubun büyüklüğünü etkilemek; sonuçlarından istifade edecek bir güç odağı olması durumunda da siyasi ve bölgesel değişikliklere yol açmak gibi neticeleri vardır. Göçler, doğum oranını dahi etkileyebilir ve bununla ilişkili muhtelif değişikliklere sebep olabilir.

Osmanlı'nın diğer bölgelerine göre oldukça az olmakla birlikte Bosna'dan göçler, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Boşnaklar ile imparatorluğun geri kalan Müslüman nüfusu arasında ilk kez büyük bir siyasi-toplumsal cemaat oluşturmuş ve geleneksel dini-kültürel Boşnak kimliğinin siyasileşmesine giden yolu açmıştır. 1876-78 öncesinde Osmanlı idaresinde ve ulema hiyerarşisinde yüksek mev-

---

* "The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State 1878-1914: An Account Based on Turkish Sources", *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 10, No. 1 & 2, Fall 2004, p 121-140.

kiler elde etmiş Boşnaklar olduğu; insanların yalnız veya aileleri ile birlikte, belirli sıklıklarla ve çeşitli saiklerle Bosna'dan göç ettiği bir gerçektir. Fakat 1878 sonrası göç hareketleriyle kıyaslandığında bu göçler önemsiz kalır. Taşradan İstanbul'a ya da diğer belli başlı idari merkezlere göç eden nerede ise tüm Müslümanların, ayrıldıkları memleketleriyle bağlarını nesiller boyunca devam ettirdikleri görülür. Bu memleket bağlılığı, özellikle Boşnaklarda (Müslümanlar arasında bu isimle anılırlar) çok güçlü şekilde karşımıza çıkar. Boşnakların özel konumu, Fatih Sultan Mehmet'in 1463'teki fetih esnasında ihsan ettiği ayrıcalıklar haricinde Bosna'nın kendine has tarihî, kültürel ve siyasi karakteristiklerinden de kaynaklanır. Avusturya işgali de dahil olmak üzere değişik baskılar sebebiyle, 1876-78 sonrası gerçekleşen göçlerin sonucu Osmanlıya gelen Bosnalı sayısı artmıştır; ancak bu sayı, 1877 sonrası topraklarından zorla koparıldıkları Bulgaristan, Niş, Makedonya ve diğer bölgelerden gelen Müslümanların sayısına kıyasla oldukça düşüktür.1

Bosna-Hersek'in nüfusu, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin yapısına göre özel olarak hazırlanmış, dini ve etnik konularda daha net sonuçlar veren sayımlar sayesinde belirli derecede bir doğrulukta tespit edilebilmiştir. Bu bağlamda 19. yüzyıl Bosna ve Hersek nüfuslarını belirten en erken kaynaklar, Osmanlı vilayet idaresi tarafından yayımlanan salnameler yani yıllıklardır. Vilayetler, salnamelerini her yıl yayımlamak zorundaydı; fakat gerçekte çok azı bunu yapmıştır. Böyle olmakla birlikte, az bilinen bazı vilayet matbaalarında bastırılmış çeşitli salnameler şimdilerde düzenli olarak bulunmakta ve bu vilayet idarelerinin çalışmalarını duyurmak konusunda ne kadar ciddi olduklarını göstermektedir. Bosna vilayeti bunlardan biridir.[2] Bosna salnameleri 1866-77 ve 1882-93 yılları arasında yayımlanmış ve 1884 yılından itibaren "Hersek" ibaresinin de eklenmesiyle birlikte "Bosna ve Hersek Vilayeti Salnamesi" ismini almıştır. Saraybosna'da hazırlanan ve basılan Bosna ve Hersek salnamelerini çeşitli eski Yugoslavya ülkeleri kütüphanelerinde bulabilmek

imkan dahilindedir; Türkçe asılları ise Türkiye kütüphanelerinde halihazırda ulaşılabilir durumdadır.

Bosna ve Hersek'te Avusturya otoritelerinin yaptığı nüfus sayımları kesinlikle önemli kaynaklardır ve vilayet nüfusu hakkında detaylı bilgiler sunarlar. 1878'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal etmesine rağmen Yenipazar (Novi Pazar) Sancağı'nın 1912-13 Balkan Savaşları sonunda Sırbistan ve Karadağ arasında paylaşımına kadar Osmanlı'ya bağlı kalması, nüfusa dair istatistiki ölçümleri zorlaştıran nedenlerden olmuştur. Osmanlı yönetimi boyunca Yenipazar Sancağı'ndan (sadece "Sancak" ismi ile de anılır) kısıtlı bir göç gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bölgeden Osmanlı devletine ve Türkiye Cumhuriyeti'ne esas göçün I. Dünya Savaşı akabinde, bundan daha büyük bir göçün ise göçmenlerin Türk makamları tarafından Yugoslavya kökenli olarak kayıt altına alındığı II. Dünya Savaşı sonrası olduğu görülür.

Bosna'dan Osmanlı devletine göç hakkında en önemli istatistiki bilgi kaynaklarının başında İstanbul'daki Muhacirin-i İslamiyye Komisyonu Alisi (Müslüman Göçmenler Yüksek Komisyonu) tarafından derlenen haftalık, aylık ve yıllık giriş kayıtları yer alır. Başbakanlık Arşivleri'nde bulunan bu kayıtlar ve bunlar üzerine yapılmış olan yayınlar bu çalışmanın ilerleyen kısımlarında kullanılan istatistiki bilgilerin de ana kaynağıdır. Bosna'dan göç konusunda Başbakanlık Arşivleri'nde bulunabilecek belgeler, bu araştırma kapsamında kullanılmış giriş kayıtları ve istatistiki belgelerden ibaret değildir; derinlemesine bir araştırma bize bu konuda çok daha fazla belge sunabilir.

Bosna'da görevli Osmanlı memurlarının yazışmaları, ayrıca Bosna ve Hersek ayanı ve dini liderlerinin düzenli olarak olmasa da İstanbul'daki Sadrazam, Hariciye Nazırı ve hatta Şeyhülislam'a gönderdiği mektup ve arzuhaller nüfus ve göç konularında zengin bilgiler içerir. Benzer şekilde, Bosna-Hersek Müslümanlarıyla iletişimi sağlayan Belgrad ve Dubrovnik'teki (Ragusa) Osmanlı diplomatik temsilcilerinin raporları bu konularda malumat verir. Görüleceği üzere, söz konusu yazışmalardan bazıları bu çalışmanın

ana bölümünde kullanılmıştır. Başbakanlık Arşivleri'nde bulunan bu yazışmaların bir kısmı, hem asılları hem de Latin Alfabesine çeviriyazıları ile konu üzerine yapılmış ilk araştırmalardan alıntılarla birlikte yayımlanmıştır.[3] Bu derlemedeki 96 civarı belgeden sadece üçü (Bosna Kanunnamesi) 16. yüzyıla aittir; geri kalanlar ise 19. ve 20. yüzyıl belgeleridir. Buradaki belgelerin çoğu, Bosna'dan Osmanlı'ya göç ve Avusturya işgali altında Bosna Müslümanlarının durumu ile ilgili konular üzerinedir.[4] Kıymeti tartışılmaz olmakla beraber söz konusu derleme, konu ile ilgili çok çeşit arz eden, benim de bu çalışma kapsamında kullandığım diğer bazı arşiv belgelerini kapsamaz. Osmanlı Hariciye Nezareti arşivinde Bosna ve Bosna'dan göç konularında belgeler mevcuttur ve bilebildiğim kadarıyla bu belgeler henüz hak ettikleri gibi değerlendirilememiş ve yeterince kullanılmamıştır.[5]

Bu araştırma için kısmen incelenmiş fakat yeterince kullanılmamış kaynaklar arasında Belgrad, Dubrovnik, Viyana ve Saraybosna'dan (özellikle Freeman'den Salisbury'ye olanlar) gönderilen İngiliz diplomatik raporları[6] ve Avusturya arşivleri yer alır. Bosna-Hersek üzerine kapsamlı bir demografik çalışma için bu kaynakların incelenmesi gereklidir.[7] Avusturya hükümetine çalışan büyük bir casus ordusunun hazırladığı raporlar, nüfus hareketleri, Müslümanların İstanbul'la iletişiminin kontrol edilmesi ya da zorla göç ettirilmeleri için kullanılan yöntemler hakkında her zaman güvenilir olmasa da çok geniş bilgi verir.[8]

Bosna ve Hersek'in nüfusu üzerine, özellikle Müslüman göçü hakkında Sırp-Hırvat dilinde yayımlanmış çalışmalar, Türkiye'de yayımlananlarla kıyaslanmayacak derecede detaylı ve çoktur.[9] Hatta Türkçe'de bu konuda neredeyse hiçbir kapsamlı çalışmanın olmadığı söylenebilir.[10] Günümüzde Türkler'in Bosna'ya olan çok yoğun ve aynı zamanda hissi ilgileri ile içlerinde çok seçkin yazar ve entelektüellerin[11] de bulunduğu bir milyon kadar Bosna-Hersek kökenli Türk'ün varlığı dikkate alındığında bu yayın eksikliği gerçekten anlaşılması zor bir durumdur.

BOSNA'DAN GÖÇ VE BOSNALI GÖÇMENLERE KARŞI OSMANLI POLİTİKALARI

Bu çalışmanın amacı, Bosna'dan göç konusunu Osmanlı bakış açısından analiz etmek ve meselenin genel bir portresini ortaya koymaktır. Bu nedenle, incelenen dönemde Bosna'da meydana gelen siyasi-kültürel gelişmeler Osmanlı makamlarının Bosna'dan göç meselesini gördüğü ve yorumladığı şekliyle anlaşılmaya çalışılacaktır. Konu edilen dönemde Bosna içine ve dışına olmak üzere Ortodoks ve Katolik Hristiyanlarının göçleri olmuştur. Ancak Yahudilerin aksine Hristiyanların çok azı Türkiye'ye göç etmiş ve yerleşmiştir.[12]

Karadağ'dan göç konusu üzerinde fazla durulmayacaktır; çünkü Avusturya'ya karşı geleneksel Müslüman-Ortodoks ittifakını destekleyen Prens Nikola, Sırbistan ve Avusturya hükümdarlarının aksine Müslümanların mülklerini ve diğer haklarını konu eden 1878 Berlin Antlaşması'nın 30. maddesine uymuş ve böylece Karadağ'dan göç edenlerin sayısı düşük kalmıştır. Nikola, Müslüman toprak sahipleri ile topraksız Hristiyan çitfçiler arasındaki meseleleri oldukça barışçıl yollardan çözebilmiştir.[13]

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başında Bosna'dan göçlerin dört farklı dönem veya safhada gerçekleştiği söylenebilir. Dördü de Sırp ve Avusturya yönetimlerinin, Müslümanların dini-kültürel miraslarına yönelttiği tehditler; toprak sahibi kesimin çıkar amaçlı tutumları gibi çeşitli baskılardan kaynaklanır. Her biri özel gelişmelerin neticesi olmakla beraber genelde Bosna'dan göçler, insanların rızası ile değil zorla olmuştur. Üstelik bu, Osmanlı hükümetinin Bosna Müslümanlarına dönem dönem yaptığı göç davetine rağmen gerçekleşmiştir.

Türk ve Arnavutların da yer aldığı, bu sebeple "Boşnak" göçünden çok "Müslüman" göçü olarak isimlendirebileceğimiz ilk göç, tek seferde değil birkaç dalgada 1876'da başlamıştır. 1875 Bosna-Hersek İsyanı (Hersek İsyanı), 1876-77 Osmanlı-Sırp ve 1877-88 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) bu göçe neden olmuştur. Bu dönem boyunca zorunlu olarak yurdunu terk eden Müslüman sayısı oldukça

fazladır; fakat Osmanlı'nın Bosna'ya tekrar hakim olacağını ve geri dönebileceklerini uman Boşnaklardan Osmanlı'ya göç edip kalıcı olarak yerleşen azdır.

Balkan Müslümanlarının ilk göçlerinin çok eskiye giden tarihi sebepleri, Osman Pazvantoğlu ve hizmetindeki yeniçeri yamaklarının ayaklanarak Sırp köylülerinin topraklarına el koymaya başlamaları, bunun sonucunda Osmanlı hükümetinin kendilerini korumaları için Sırp köylülerini silahlandırmasına ve daha sonra, 1804-15 Sırp isyanına kadar gider. İsyancılar, Sırp Prensliği'ndeki Müslümanların neredeyse tamamını katlettiler ve geriye kalanları da zorunlu göçe tabi tuttular. Ancak isyanın bastırılmasında son kertede önemli rol oynayan Bosna Müslümanlarını savunmak adına Osmanlı hükümeti çok az gayret sarf etmiştir. Padişah İkinci Mahmut (1808-39) "Kilisesinde bir Hristiyan veya Camisinde bir Müslüman, hepsi eşit şekilde benim tebaam-kulumdur." şeklinde beyanda bulunmuş, ama hemen akabindeki gelişmeler onun bu niyetini boşa çıkarır nitelikte olmuştur. 1856 Islahat Fermanı, Hristiyanlara hukuki "eşitlik" getirmiş, ama üniter bir Osmanlı milleti oluşturmak yerine Avrupa devletlerinin koruması altında gayrimüslimlerin ayrıcalıklı muamele görmesi ile neticelenmiştir.[14] Çok sayıda muhafazakar Müslüman, 1853 ve 1856 yılları arasında Osmanlı'nın Batı ile yaptığı ittifakların devletin özünü değiştirdiğini ve halifeyi, imanı ve müminleri korumakla alakalı vazifelerden uzaklaştırdığına inanıyordu. Muhafazakar Müslüman ve varlıklı kesimi teşkil eden ayanlar, geleneksel olarak Osmanlı idaresinin kırsaldaki başlıca destekçileri olmuştur. Yönetimin reform çabaları ve merkezileşme hareketleri, ayanları gittikçe uzaklaştırdı. Muhafazakar Müslümanların Osmanlı bürokrasisine olan güvenlerini yitirmeleriyle birlikte, modernleşme yanlısı Müslümanlar, hükümeti inancın destekçisi olmaktan ziyade milli güç ve ilerlemenin aracı olarak görmeye başlamıştır.

Bosna, bölgesel özerklik ile merkezileşme ve Osmanlı hükümdarının taşıdığı Padişahlık (Devletin başı) ile Halifelik (tüm İslam ümmetinin başı) unvanları arasındaki çatışmaların ilk yaşandığı yer olmuştur. Sırp isyanı, Osmanlı padişahının Emir'ül mü'minin

ve Halife-i peygamber unvanlarıyla imani bir mücadele ve hükmetmeden çok, dini mensubiyetlerine bakmaksızın tebaası üzerinde daha çok dünyevi, hakani bir hakimiyeti devam ettirmek istediğinin en güzel kanıtıdır. 1820'ler öncesi hiç sorgulanmayan Padişahın vasıflarıyla alakalı bu karışık durum, II. Abdülhamit'in saltanatına kadar sürmüştür. Abdülhamit, 1881'de Tunus'un Fransa tarafından, 1882'de de Mısır'ın İngiltere tarafından işgalinin ardından açık bir şekilde Müslümanlardan yana taraf olarak Balkan Müslümanlarının azami derecede koruyucusu olmuş ve onları Osmanlı topraklarına göç etmek konusunda yüreklendirmiştir.

1831'deki Hüseyin Kapudan Gradaščević ayaklanması, yönetici seçiminde söz sahibi olmak gibi hakları da içeren yüksek dereceli bir özerklik elde ederek Bosna ayanlarının ayrıcalıklarını korumak amacıyla yapılmış gibidir. Tüm talaplerin arkasında olası tehditlere karşı kendilerini savunabilmeleri için Boşnakları örgütleme ihtiyacı yatar. İstanbul'da Bosna Müslümanlarının son derece itibar görmesine ve Bosna'nın stratejik öneminin farkında olunmasına rağmen, kendilerini savunmak konusunda Babıâli'ye güvenemeyeceklerini anlamalarıyla birlikte bu talepleri dile getirmeye başlamışlardır. Değişim rüzgarları, millet ve devlet olma fikrinin hasıl olduğu yeni bir dönemin başlangıcının habercisi olmuştur.[15] 1835'te Kapudanlık kurumunun kaldırılıp yerine Müsellimlik kurumunun getirilişi, 1850-51 senelerinde Ömer Lütfi Paşa'nın gerçekleştirdiği reformlar, yönetim merkezinin Saraybosna'ya taşınması, Hersek Paşalığının kaldırılması ve akabinde Topal Osman Paşa yönetimi (1861-69) gibi gelişmeler Bosna'nın geleneksel, yarı bağımsız toplumsal-idari düzenini derinden sarsmıştır.[16]

Kısaca belirtmek gerekirse merkezileşmiş modern devlete gidiş, Osmanlı devletinin kurumsal işleyişinde vergi toplamak, yerel halk üzerinde hakimiyet kurmak gibi konularda hayati önem arz eden yerel elitin (ayan, toprak sahipleri ve ulema) gücünü azaltmıştır. Bunu takiben, birçok ayan bölgesel özerklik talep etmeye, yerel dil ve kültür savunuculuğu yapmaya başlamıştır. Bölgesel özerklik talepleri, yerel kültürlerin tanınması isteği gibi geleneksel sistem altında asla

görülmemiş bir problemi doğurmuştur. Bosna, başta Yemen olmak üzere Suriye ve Arnavutluk'ta da çok belirgin şekilde yükselen yerel milliyetçiliğin en önemli örneklerinden biri olmuştur. Öte yandan Boşnak milliyetçiliği etnik karakteristik temelli değildir. Bunun başlıca sebebi, Müslüman ya da gayrimüslim diğer Balkan topluluklarından farklı olarak Bosna Müslümanlarının etnik kimliğinin şu ya da bu şekilde tasavvur edilmiş bir ırk ya da dil fikrinden çok tarih, kültür ve vatan toprağı üzerine bina edilmiş olmasıdır. Hristiyanlar için "Türk" ifadesi, tüm Müslümanları kapsarken Müslümanlar arasında belirgin bir etnik anlam taşır.

Merkezileşme hareketleri, Bosna'yı ve halkını merkezin aldığı kararlarla, Osmanlı düşünürleri ve liderleri arasında itibar görmeye başlayan ideolojilerle ve merkezdeki yönetici sınıf mensubu yeni bürokrat ve entelektüel kesim tarafından benimsenen Osmanlı kimliği ile karşı karşıya getirdi. Osmanlıcılığın siyasi kimliğinin dayanağı hanedan değil onun Müslüman tebaası idi. Osmanlı merkezi tarafından propagandası yapılan Osmanlıcılık ideolojisi, sonuçları zaman zaman tam zıddı olsa da üniter bir Osmanlı milleti yaratmayı amaçlıyordu. Sonuç, Müslümanların devletin hakimi, gayrimüslimlerin de devletin istenmeyen tebaası gibi görünmesi oldu. Aslında taşradaki ayanlara siyasi temsiliyet hakkı veren Kanun-i Esasi'nin 1876 yılında ilan edilmesiyle 1856 Islahat Fermanı'ndan beri büyüyen Hristiyan ve Müslümanlar arasındaki din temelli bölünmeler daha da derinleşmiştir. Merkezde ise gelenekçi İslamcılar tarafından desteklenen Halife-Padişah ile modernleşmeci anayasa taraftarı bürokrasi arasında bir güç mücadelesi yaşanıyordu. Gelenekçiler, Sultan Abdülaziz'in (1861-76) saltanatının sonlarına doğru bu mücadeleyi kazanan taraf olmuş ve II. Abdülhamit (1876-1909) devrinde durumlarını sağlamlaştırmışlardı. 1870'e gelindiğinde Padişahın ve İstanbul'daki dönemin idarecilerinin iç gelişmelerin zorlamasıyla devlet nezdinde değişik inançlara karşı tarafsızlık düşüncesini terk ederek Müslümanlara öncelik göstermeye başladıkları görünümü vardı. Rusya'nın desteklediği Ortodokslar ve Paris ve Roma desteğini alan Katoliklerin aksine 1878 senesine kadar Müslümanları destekleyen

bir devlet yoktu. Bu tarihten sonra, İstanbul açık bir şekilde Osmanlı Müslümanları için mücadele fikrini benimsedi. İlk olarak 1878'de Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgaline karşı Müslüman ayaklanmasını destekledi. Viyana'ya Müslümanların, özellikle de ulema ve toprak sahiplerinin haklarına saygı gösterilmesi yönünde diplomatik çağrılarda bulunuldu ve Taşlıca (1879) ve Mostar (1902) müftülerine iltica hakkı tanındı.[17]

1875-78 arasında Bulgaristan ve Sırbistan'daki olaylar Osmanlı yönetiminin tutumunu derinden etkiledi. Savaş sırasında çoğu Tuna Vilayeti'nden olan 300.000 Müslüman katletildi, bir milyondan fazla Müslüman da yurtlarını terk ederek Osmanlı'ya sığınmak zorunda bırakıldı.[18] Rumeli Müslümanlarının başına gelen bu eşi görülmedik felaket, Türk ve Arnavutların (Büyük kısmı, çoğunluk nüfusun Arnavut olduğu Prokuplje (Ürgüp) ve Kurshumlja'dan) da bulunduğu Niş Sancağı'ndaki Müslümanların katli ve yurtlarından koparılmalarıyla başladı.[19] Niş Müslümanlarına kendi kültürlerini yaşayabilmeleri için maddi destek veren ve onlara önderlik yapan toprak sahibi kesim olan ayanların neredeyse tümü ölüm, topraklarına el konma ya da topraklarından çıkarılmaya maruz kaldı. Böylece Balkanlardaki Osmanlı-Müslüman varlığının sona erme süreci başlamış oldu. Niş Osmanlı Başkonsolosu M. Nicolaides'in topraklarına el konan insanların ve varislerinin verdiği arzuhalleri temel alarak hazırladığı bir listeye göre Niş'te kaybedilen mülkler şu şekildedir:[20]

Çiftlik sayısı	107
Arazi	831.000 dönüm
Çiflikler üzerindeki konut sayısı	3.410
Tahmini değer	17.288.000 kuruş

Bu gelişmelerin sonucu olarak 1875'te Niş'te başlayan Bosna Müslümanlarının göçü, daha sonra Berlin Kongresi sonrası gelişen olaylar ve 1878 Avusturya işgalinden etkilendi. İyi bilindiği üzere Bosna'da Avusturya ilerleyişi, Taşlıca müftüsü Hacı Lojo başta olmak üzere Müslüman önderlerin örgütlediği ve Ortodoksların da yardımda bulunduğu bir direnişin sonucunda üç ay boyunca durdu-

rulmuştur.[21] Bosna'daki toplam yirmi üç Osmanlı taburundan on dokuzu bölgeden silahaltına alınmış acemi neferlerden oluşuyordu. Müslüman direnişi bu taburlara dayanıyordu ve başlangıçta Viyana'yı Berlin Antlaşması'nın bazı şartlarını değiştirmeye zorlamak amacıyla İstanbul tarafından desteklendi. Babıâli Avusturya işgalini geçici kılmak, Osmanlı yönetimini yeniden tesis etmek ve en sonunda statükoyu tekrar kurmak amacını güdüyordu; fakat bu konularda başarı sağlanamadı. Ciddi bir mücadele sonunda direnişi yenen Avusturya kuvvetlerine komuta eden General Filipović, Müslüman önderleri ve ayaklanan askerleri "kurtulmamız gereken düşmanlardı... [ve] haklarında Müslüman olmaları haricinde bir suç iddiasına gerek olmayan birçoğu... asiler ve isyankarlar olarak muamele gördüler."[22] düşüncesiyle hedef alıyordu.

Bu noktada Bosnalı bazı Müslüman önderler, Osmanlı topraklarına toplu göç etmek konusunda Babıâli'den yardım talebinde bulundular. Padişah bu talepleri detaylı bir şekilde incelenmek üzere kabineye havale etti. Kabine cevabında göçmenlerin Selanik üzerinden deniz yoluyla taşınması gibi tedbirlerle Bosna Müslümanlarının Avusturya zulmünden kurtulabilmeleri ve iyi halde olmaları için imkan dahilinde her türlü yardımın yapılması görüşünü savundu.[23] Kabine aynı zamanda Padişahın dikkatini yaklaşık 400.000 Bosna Müslümanının iskanı ile zorluklara çekerek böylesi bir göç ve iskan projesine muhalif çeşitli sebepleri sıralıyordu. Her şeyden önce Bosna'da Müslüman varlığı, hem Osmanlı devletinin buradaki haklarının garantisi ve devamını, hem de bunun bir sonucu olarak "ahabb-ı İslamiyanın idame ve bekası" olarak ifade edildiği şekliyle Müslüman varlığının idamesini sağlayacaktı. Bunun dışında Bosna'da Müslüman varlığı Avusturya'nın Selanik'e doğru olası bir ilerlemesini önleyebilir ve Viyana'yı en az 60.000 kişilik bir kuvveti Bosna'da tutmaya mecbur edebilirdi. Ayrıca Müslümanların atalarının topraklarında kalması, Avusturyalıların Bosna'daki varlığını yurtlarını terk eden Müslümanların topraklarını bölgeye getirdikleri Polonyalılara ve diğer kolonicilere dağıtmak suretiyle sağlamlaştırmasını önleyebilirdi.[24]

Uzayan müzakerelerin sonunda Babıâli, Avusturya'yı Bosna'daki sert-baskıcı politikalarını değiştirmesi ve Müslümanların topraklarını topraksız Hristiyanlara ve Müslümanlara dağıtmayı durdurması hususlarında diplomatik kanallarla zorlama kararı aldı.[25] Toplu halde göçe karşı olmakla birlikte Babıâli yine de "mülk sahibi olmayan, nufüsun seyrek olduğu ve izole yerlerde yaşayan ve göç etmek isteyen" Müslümanların göçüne izin verme kararı aldı.[26] Bunu sonucu, 1878 ve 1880 yılları arasında belirli sayıda Boşnak, Anadolu'nun muhtelif yerlerine göç etmiştir.[27] Benjamin von Kallay'ın Bosna'nın yönetiminden de sorumlu Avusturya Maliye Bakanı olarak atanmasında Babıâli'nin diplomatik çabalarının rolü olduğu söylenebilir. Kallay'ın atanması, Müslümanlara karşı Avusturya'nın ilk dönemki çok sert muamelelerinin kısmen sona ermesi ile sonuçlanmıştır.

1876 ve 1879 arasında göç eden Bosna Müslümanları Bosna'nın etnik yapısını belirli ölçüde değiştirmeye yetecek sayıda olmalıydı. Tarihsel nüfus bilimi uzmanı Justin McCarthy'nin tahmini hesapları, Bosna ve Hersek nüfusunun yaklaşık yüzde ellisinin Müslüman olduğunu göstermektedir. Toplam Müslüman, Ortodoks ve Katolik nüfusları sırasıyla 870.128, 636.208 ve 220.353 idi. 1879 Avusturya nüfus sayımının sonuçlarında, ilk göç dalgası ve Yenipazar'ın Osmanlı'ya bağlı kalmasına rağmen Hersek'e bağlı Müslümanların yaşadığı bölgelerin Karadağ'a verilmesi sonucunda Müslüman nüfusunda bir düşüş görülmektedir. Karadağ'a verilen bölgelerden (Dulungo) ciddi bir Müslüman göçü olmuştur; göç edenler arasında Kraliyet ailesinin İslam'a geçmiş yakın akrabaları da vardı. Neticede, Müslüman, Ortodoks ve Katolik nüfusları sırasıyla 449.000, 496.000 ve 209.000'e gerilemiştir.[28] Aynı bölgede, 1870 senesinde Ortodoks nüfusu 534.000'i, Katolik nüfusu ise 209.000'i bulmakta idi. Bu sayılar, Ahmet Cevdet Paşa'nın Bosna-Hersek'e gerçekleştirdiği teftiş gezisi sonunda hazırladığı verilerle karşılaştırılabilir.[29]

Osmanlı devletine ikinci göç dalgası, 1882 yılında, o yıl isyan edenlere karşı Hristiyanların gerekleştirdiği misillemeler ve zorunlu askere alımın yürürlüğe girmesinin ardından başladı. Boşnak önderlerin artan şikayetleri ile karşı karşıya kalan Babıâli, ulaşım ve iskan

işleri için bir milyon lira tahsis ederek göç sürecini serbest bırakmaya hatta teşvik etmeye karar vermiş gözükür. Buna rağmen 1882 ve 1883 senelerinde Bosna'dan Osmanlı'ya göç edenlerin sayısı 10-12.000'i geçmemiş olarak gözükmektedir. Bosnalılar yüzyıl sonuna kadar ufak gruplar halinde yavaş yavaş göç etmeye devam ettiler; fakat oranları Bulgaristan, Romanya ve Kafkaslar'dan gelen göçmenlerin çok altında kaldı. 1882-1903 döneminde Bosna'nın yöneticisi olan Kalay'a göre 1883-1899 arasında 16.692 kişi göç etmiştir.[30] Kalay, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan Katoliklerin bölgeye göç etmesini destekleyerek dini ümmet kimliğinin yerine geçecek özgün bir Boşnak kimliği yaratmak istiyordu. Hem Ortodokslar hem de Müslümanlar Kallay'ın bu çabalarına gayrimillileştirme olduğu gerekçesiyle karşı çıktı; fakat Müslüman, Ortodoks ve Katolik olmak üzere üç farklı Boşnak milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına engel olunamadı. Kalay, göç etme niyetinin önceden duyurulması, izne tabi olma ve izinsiz göçmenlerin geri dönmeleri durumunda cezalandırılmaları gibi göçe değin bazı şartlar getirdi. Bu düzenlemeler, Müslüman göçünün ciddi oranda azalmasına neden oldu ve üç kollu Boşnak milliyetçiliğinin gelişmesini hızlandırdı.

Babıâli, Müslümanların Osmanlı topraklarına göç etmesini engelleme amacını güden Avusturya politikalarına karşı çıktı; ancak bu konuda bir başarı elde edilemedi. Ayrıca, Avusturya hakimiyetindeki Bosna ve 1878 sonrası "ulus" devletleri Sırbistan, Bulgaristan, Romanya yönetimleri altındaki Müslümanların gittikçe artan sıkıntıları, Padişahı Balkanlardan ve diğer bölgelerden gelen Müslüman göçmenlere karşı daha liberal politikalar benimsemeye zorlamıştır. Bu politika, aynı zamanda Sultan II. Abdülhamit'in daha önce de belirttiğimiz üzere 1881'de Tunus'un Fransa ve 1882'de Mısır'ın İngiltere tarafından işgalinin tetiklediği kendini koruma refleksine dayalı "panislamist" olarak nitelenen siyasetine denk düşmüştür. Bu konu üzerinde ayrıca durulacaktır. Tesadüflerin sonucu da olsa Bosna, 20. yüzyılda da olacağı üzere 19. yüzyıldaki Doğu ve Batı karşılaşmalarının tetikleyici gelişmelerine sahne olmuştur.

Osmanlı yönetiminin Boşnak ve bazı Karadağlı göçmenleri İşkodra ve Dıraç'a yerleştirme planları idari zorluklar, maddi kaynak

eksikliği ve yerel Müslüman önderlerin itirazlarıyla engellenmiştir. Katolik Kilisesi'nin Bosna'da Müslümanları din değiştirme konusunda ikna çalışmalarına başlaması üzerine Mostar müftüsü Ali Fehmi Džabić ve Alibeyzade Hacı Salih Efendi önderliğinde bir delegasyon Viyana'ya İmparator ile görüşmeye gitmiştir. Görüşme öncesi Müftü Džabić Viyana'daki Osmanlı elçisine Bosna-Hersek Müslümanlarının dini ve kültürel özerkliğini talep eden önerileri reddedilirse toplu olarak göç edebileceklerini söylemiştir.[31] Viyana öneriyi büyük olasılıkla Halife-Padişahın Bosna'daki haklarını ve nüfuzunu korumayı amaçlar görünmesi sebebiyle reddetmiş ve 1902'de İstanbul'a padişahı görmeye gelen müftüye Avusturya makamları, kendi memleketine dönüş izni vermemiştir.[32] Taşlıca Müftüsü Mehmet Efendi örneğinde olduğu gibi Osmanlı'ya yerleştikten sonraki işleri bile Avusturya yönetimi tarafından takip edilen başka Müslüman önderler de benzer muamelelere maruz kalmıştır.[33]

Bosna Müslümanlarının yaşadıkları, Osmanlı devletinde ve genel olarak da tüm dünyada meydana gelen iki temel siyasi-kültürel sürecin yansıması olmuştur. Bu süreçlerden ilki, resmi olarak dünya üzerindeki tek büyük bağımsız İslam Devleti olan Osmanlı devletine karşı Avrupa (Rusya dahil) emperyalizminin doğurduğu tehditler karşısında bir bütün olmuş Müslüman direniş cephesinin ortaya çıkışıdır. Halifelik, Batı emperyalizmine karşı bu Müslüman direnişinin birleştirici unsuru ve Sultan Abdülhamit ise sembolü olarak ortaya çıktı. Panislamizm'i teşvik ile suçlanan Abdülhamit gayriihtiyari olarak bir direniş ve İslami dini ve kültürel kendini muhafaza etme düşüncesi olan yeni bir ideolojiyi, İslamcılığı kuruyordu. Müslümanlar tarihte ilk kez evrensel cemaat tasavvurları olan İslam ümmeti adına siyasi farkındalık ve ortak gelecek düşüncesi üretiyordu ve böylece ümmet siyasileşmekte ve harekete geçmekteydi.[34] (Beklenmeyecek bir şekilde Bosna'daki bu "Panislamlaşma" 1992-95 arasında hızla gelişmiş ve Arap topraklarından ve Asya'dan gelen Müslüman gönüllülerin Boşnaklara Sırp ve Hırvatlara karşı savaşlarında yardım etmeleriyle sonuçlanmıştır.)

İkinci süreç modernleşme olmuştur. Osmanlı devletinde (ve Rusya'da) 19. yüzyılın son çeyreğinde sosyo-ekonomik sahada ve

eğitim alanındaki çeşitli değişmeler, Müslüman toplumların ancak iç dinamiklerle oluşan derin bir değişim gerçekleştirerek ve kendilerini dış dünyaya açarak hayatta kalabileceklerine inanan geniş bir entelektüel kesimin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu entelektüeller, dindar insanları ibadete adanmış ruhani bir yaşantı ile ahiret hayatına hazırlama arayışında değildi. Daha çok bu dünya ile ilgili idiler ve cemaatin toplum meseleleriyle, özellikle de siyasi eylem şeklinde doğrudan alakadar olmalarını hedefliyorlardı. Yeni nesil Osmanlıların bu "dünyevilik" anlayışı, Şeyh Halid'in (ölümü 1827) öğretisini esas alan Nakşibendi tarikatından ciddi destek gördü. Çağdaş dünya şartlarında İslam'ın temel kaidelerini yaşama arayışı ile kendilerini faal bir topluluğa dönüştüren Nakşibendilerin, Bosna ve Hersek'te çok sayıda takipçisi olmuştur. Böylece, Avrupa fark etmemiş gözükse dahi Bosna, Osmanlı devletini karakterize eden Avrupa İslamı'nın modern bir şekil aldığı coğrafya olmuştur. Balkanlarda İslam konusunda çeşitli yönleriyle çok başarılı olan yakın tarihli çalışmalar dahi ortak inanç anlayışına rağmen Avrupa İslamı'nı Orta Doğu ve Asya İslamı'ndan farklı kılan temel karakteristikleri göstermek konusunda başarısız kalmıştır.[35]

Modernleşme taraftarı ya da muhafazakâr olsun değişim odaklı yeni nesil Müslüman entelektüeller hem kendi dinlerinin kurumlarından (müftü, kadı ve ulemanın çoğunluğu) hem de devlet yönetiminden yöneltilen itirazlara maruz kaldı. Elbette Sünni İslam'da Ortodoksluk veya Katolik Kiliselerinde olduğu gibi bir ruhban sınıfı yoktur. 1862-63'te Ortodoks Milleti'nin yeniden düzenlenmesi, ticaret ehlinin ve meslek erbabının kendi cemaat işlerinde söz sahibi olmalarını sağladı; ancak Ortodoks Kilisesi'nin düzenini değiştirmedi ve nüfuzunu azaltmadı ve Osmanlı yönetimi ile güç mücadeleleri yaşayan Kilise etnik-dini milliyetçiliğin önderi haline geldi. Buna karşın İslam'da, özellikle de Bosna'da yeni entelektüel kesim, muhafazakar ulemadan bağımsız bir şekilde toplum üzerinde neredeyse tam bir kontrol elde etti ve dini belirli ölçüde sekülerleştirerek ve kimlik, kültür ve kendilerini ifadenin güçlü bir öğesi haline getirdi.

Jön Türk hareketi, 1889'da İstanbul'da gizli bir cemiyet olarak başlamış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni iktidara taşıyan 1908 dev-

rimine giden yolu açmıştır. Bu, Osmanlı devletinin ve Bosna'nın sosyo-kültürel ve siyasi dönüşümünde bir dönüm noktasıdır. Bu yeni modernleşme, inanç ve kimlik sentezi ya da İslam bağlamında söylenmesi uygun düşerse inancın sekülerleşmesi, yerellik ve etnik anlamda kimlik düşüncelerinin gelişmesine olanak tanıdı. Böylece bir kişinin artık hem Türk (Arap, Arnavut ya da Boşnak) hem Müslüman hem de modern olabilmesi mümkün oluyordu. Geçmişte "biz" ve "onlar" (Müslümanlar ve Hristiyanlar) kavramları altında ezilen Bosna Müslümanlarının hususi tarihi ve kültürel öğeleri, Müslüman bir topluluğun (Boşnaklar) "etnik" karakteristikleri olarak yerel ve bölgesel bir anlam kazandı. Daha önce de belirtildiği gibi bu etnisite anlayışı ırk veya sadece inanç üzerine temellendirilmemişti. Aksine, birkaç olgu üzerine bina edilmişti: Bosna beş asırdır neredeyse hiç değişmeyen sınırlara sahipti; kendi tarihi ve yöneticileri vardı; kendine has kültür ve dinini (Bogomilizm ya da İslam) ve kendi dili Sırp-Hırvatça'yı (daha tercih edilen ismiyle Boşnakça) var eden çok sayıda şair, düşünür vs. yetiştirdi. Bunlar, tüm ülkenin ve Bosna Müslüman kimliğinin alametleri oldu.[36] Kendilerini Osmanlı yöneticileriyle olan ilişkilerine binaen ayrıcalıklı bir topluluk olarak gören Müslüman toprak sahiplerinin çoğu göç etmiş olsa da dikkate değer bir kısmı kalmıştı. Yeni önderlerin bazıları yine bu toprak sahibi Boşnak ailelerden çıkıyor ve böylece Bosna geçmişi ile Müslüman kültürü arasında bir devamlılık sağlanıyordu.

Tekrar etmek pahasına belirtilmelidir ki modern Bosna'nın özünde olan İslam, Osmanlı, Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk ve Sırbistan'da yaşanan, buralara has bir İslam'dır ve doğru şekliyle Avrupa İslamı (Euroislam) olarak isimlendirilmelidir. Mehmetbeg Kapetanović'in haftalık dergisi Bošnjak (1891-1910) büyük olasılıkla bu İslam anlayışının en iyi örneklerindendi. Buraya kadar bahsedilen değişimlerin etkileri, hem Osmanlı yöneticilerinin Bosna'ya yaklaşımlarında hem de Bosna-Hersek Müslümanları nezdinde görülmekteydi.

İstanbul'da Sultan Abdülhamit, İbrahim Derviş Paşa'ya tüm Müslümanların -muhtemelen eski Osmanlı topraklarında yaşayanların- Osmanlı'ya getirilmesi ve elden gelen en hızlı ve sorunsuz

şekilde yerleştirilmeleri için gerekenler hakkında bir rapor hazırlaması emrini verdi.[37] Devlet politikalarının referansı haline gelen bu rapor, Osmanlı-Türk göç tarihinde ve bu göçlerin Türk-Osmanlı kimliğinin yeniden inşasına etkilerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Padişah ve Derviş Paşa, Osmanlı devletinin düzenli bir şekilde iskan sağlayamaması ve Avusturya yönetiminin (Sırpların hakim grup olabilecekleri korkusundan ötürü) teşvik ve ikna çabaları sonucu Bosnalı göçmenlerin bir kısmının topraklarına geri dönmek istemesine tepki gösteriyordu. Sırbistan ve Yunanistan'ın yönetimleri altındaki Müslümanlara dini ritüellerini yaşama yasağı dahil olmak üzere baskı politikaları uygulamaları neticesinde Derviş Paşa göçün tek çözüm olduğuna kanaat etti. "Müslümanların Osmanlı devletine dini sebeplerle geldikleri ve onlara yardım etmenin dini ve insani bir görev olduğu" fikrinin altını çizen Paşa, Osmanlı'ya gelen göçmen topluluklarıyla yaşanan problemleri değerlendiriyordu.[38] Dobruca ve Bulgaristan'dan gelen Tatar göçmenlerin durumunu kısaca anlatan Derviş Paşa, Osmanlı'daki Boşnak göçmenlerin temsilcilerinin gönderdiği üç mektup üzerinde uzunca duruyordu. Paşa, Boşnakları çalışkan ve sadık olmaları, vergilerini zamanında ödemeleri gibi özellikleriyle överek Avusturyalıların onların bağlılıklarını kazanmaya çalıştıklarını söylüyordu (örneğin, Viyana'daki Boşnak taburunun fes giymesine izin vererek). Ayrıca, kendi imamlarının olduğu askeri okullara kabul ediliyor olduklarını belirtiyordu.

Bunun yanında Derviş Paşa, Zir-Tuzla müftüsü Mehmet Tevfik Efendi'nin yazdığı, Bosna ve Hersek uleması nezdinde kabul gören, Müslümanlara göç etmemeyi tavsiye eden bir risaleyi eleştirdi. "Vatan sevgisi imandan gelir." hadisi yurttaşları, vatanlarını düşman işgaline terk etmemeye çağıran Bosna, Rusya ve Bulgaristan'daki yeni nesil Müslümanların sloganı oldu. Bunların sonucunda, Derviş Paşa bir yandan Boşnakların iskanını kolaylaştıracak bir dizi idari ve mali tedbir önerileri hazırlamış, bir yandan da yetkin İstanbul alimlerinden Bosna ve Hersek'te dağıtılmak üzere Müslümanları göçten vazgeçirmek amacıyla yazılmış risaledeki Hadis ve diğer Sünnet ahkamının "gerçek" anlamlarını yazmalarını istemiştir.

Göçle ilgili Kurani emirler hakkında Bosna uleması ile İstanbul alimleri arasında çıkmak üzere olan çatışmada sınırlar "milli" çıkarlara göre şekilleniyordu.[39] Derviş Paşa padişaha tavsiyesinde Bosna Müslümanlarının göç hakkı savunulurken Hariciye Nezareti'nin dinî olduğu kadar siyasi yaklaşımı da kullanmasını savunuyordu.[40] Dubrovnik Şehbenderi ise çok defalar basımı yapılan ve referans olarak gösterilen bir raporunda, planlı ve tarafların anlaştığı bir göçü hem Bosna Müslümanlarının kötü durumuna hem de Osmanlı devletinin Rum ve Ermeni nüfusunu dengeleme adına hızlı bir çözüm olması nedeniyle öneriyordu.[41] Bosna-Hersek'ten Müslüman göçünün yalnızca 1900 senesinde 4.000 aile veya yaklaşık 20.000 kişiye çıktığını belirten Şehbender, abartılı bir şekilde yıllar süren toplam göçün Müslüman nüfusunun üçte birine denk geldiğini söylemiştir.[42] Akabinde Babıâli'ye Bosna'da kalabalık bir Müslüman nüfusun varlığının uzun vadeli çıkarlara hizmet edeceğini hatırlatıyor ve Bosna'dan Müslüman göçünün yasaklanmasını, haklarının savunulması için diplomatik kanalların kullanılmasını ve başka bir devletin (Avusturya'nın) hakimiyetinde olsalar dahi kalkınmalarına maddi destek verilmesi gerektiği sonucuna varıyordu.[43]

Bu rapor Osmanlı politikasında bir dönüm noktası olmuştur. Hemen sonrasında Bosna'dan göç yasaklanmamış ama zorlaştırılmıştı. Buna karşın Bosna Müslümanlarına kültürel ve iktisadi destek veriliyordu.[44] 1908'de Avusturya'nın işgali ve 1912-13 Balkan Savaşları ile Osmanlı devleti ile Bosna arasında kara bağlantısının (Yenipazar ve Kosova üzerinden) kesilmesi ile Bosna'nın yeniden Osmanlı devletinin bir parçası olabileceğine ilişkin hiçbir umut kalmamıştı. 1908 Avusturya işgali, tarımsal üretimle ilgili bir türlü çözülemeyen sorunlar, özerklik talepçisi hareketin yükselişi ve Müslümanlar ile Ortodoksların olası ittifakına karşı Avusturya yönetiminin uyguladığı ağır cezalandırmalar, Bosna-Hersek'ten Osmanlı'ya gerçekleşen üçüncü ve dördüncü göç dalgalarının sebebiydi. 1882 yılında Avusturya, Bosna'da vakıfları kontrol için dört üyeli bir komisyon ve bir Reisü'l-ulema teşkilatı kurdu; fakat yeni nesil Müslümanlar yeni bir örgütlenme talep etti. Müftü Ali Fehmi Džabić'in İstanbul ve Viyana'ya daha önce bahsi geçen ziyaretleri, Bosna'da yeni bir yerel

siyasi oluşumun başlangıcı olmuştu. Bu oluşum, Bosna meclisinin bir parçası olan ve siyasi bir parti gibi çalışlan Alibeg Ferdus'un Milli Müslüman Teşkilatı'ydı (1906).[45]

Avusturya dini işlerde Müslümanların özerkliğini tanıyordu; fakat İstanbul'daki Halife-Padişahın bu işlerdeki otoritesini kabul etmiyordu. 1900 tarihli İdare-i Vakf-ı Maarif Meclisi (Vakıf ve Eğitim İşlerinden Sorumlu Komisyon) bu durumun en iyi örneklerindendi. Meclisin reisi İmparator tarafından üç aday arasından seçiliyordu; ancak İstanbul'da Şeyhülislam'ın vereceği onayı gösterir menşur gerekliydi. Beklenmeyecek bir şekilde bu teşkilatı kuran yasa 1930'a kadar yürürlükte kalmıştır.[46]

Bu süreçte Bosna kimliği, ne Sırp ne de Hırvat olarak değil, ancak kendine has bir Boşnak kimliği olarak şekillenmiştir. Bosna konusunda otorite kabul eden iki ismin katiyetle ifade ettiği üzere 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında Ortodoks, Müslüman, Katolik kimliklerinin ötesinde bir Boşnak kimliği ortaya çıkmıştır ve Bosna Hristiyanlarının Sırp veya Hırvat olarak sınıflandırılması ancak bir yüzyıl öncesine geri götürülebilir. Ayrıca Boşnak ifadesi sonradan üretilmiş değil, kökeni bölge toprağındadır.[47] Diğer bir ifadeyle, Bosnalıları Sırp, Hırvat olarak veya Bosnalı Müslümanları din değiştirmiş Ortodoks ya da Katolikler olarak gösterme çabası kıymeti olmayan, tarihi temelden yoksun ideolojik ve siyasi bir argümandır.

DIŞARI GÖÇ VE GELEN GÖÇLER ÜZERİNE BAZI İSTATİSTİKİ BİLGİLER

Osmanlı devletine göç eden Bosnalıların toplam sayısını tam olarak belirlemek mümkün değildir. Bu durumun başlıca sebebi, Bosna ve Osmanlı arasında birkaç kez gidip gelen çok sayıda göçmenin olması nedeniyle kayıtlardan elde dilen sayısal verilerin sağlıksız oluşudur. Bununla birlikte, İstanbul'daki Muhacirin-i İslamiyye Komisyonu Âlisi tarafından hazırlanmış olan tablolar Osmanlı'ya gelen Boşnak ve diğer Müslüman göçmenlerin sayısı ile ilgili en ayrıntılı ve sağlıklı bilgileri sunar. Bu listeler tamamen devlet içi kayıtlar için hazırlanmış ve yayımlanmamıştır. Bu nedenle gelen

göçmen sayısını bir miktar düşük gösteriyor olma ihtimalleri olsa da tamamen güvenilir kaynaklardır. Listeler, istisnalar olmakla birlikte İstanbul'a yalnızca deniz yoluyla gelen göçmenleri içermektedir. Halbuki az sayıda da olsa karayolu ve demiryoluyla gelen göçmenler vardı. Bu çalışmada yalnızca göçmenlerin geldiği yerlerin ve gemiye biniş noktalarının belirtildiği istatistiki tablolar kullanılacaktır. Ancak Bosnalı göçmenlerin yerleşimi üzerine yer ve sayı belirten çok fazla başka Osmanlı sayısal kaydı olduğu ve detaylı çalışmaların gelecekte yapılabilceği burada belirtilmelidir.

Tablo 1[48]

13 Mart 1899 ve 12 Mart 1900 tarihleri arasındaki süre boyunca İstanbul'a gelen göçmenlerin sayısını belirtir bu liste aynı zamanda bu dönemde yerleşen göçmen sayısını da belirtmektedir. (Burada aslı detaylı olan tablonun, kısaltılmış hali verilmiştir.)

Gelen Aile Sayısı	Gelen Kişi Sayısı	Nereden Geldiği	Yerleşen Kişi Sayısı	İskan Yeri
1.920	9.716	Bulgaristan	1798	İzmit Sancağı
13	64	Bulgaristan Yahudileri	94	Çatalca
251	1.1314	Doğu Rumeli	27	Biga
261	1.365	Bosna (Gemiye biniş Selanik'te)	161	Aydın (İzmir Vilayeti)
1.411	6.539	Romanya	8.840	Ankara Vilayeti
15	77	Romanyalı Kozaklar	170	Konya
1	7	Romanya Yahudileri	38	Trabzon
428	2.128	Rusya	114	Kastamonu
35	124	Teselya	60	Adana
6	30	Karadağ	19	Suriye
Toplam: 4.341	**Toplam:** 21.184		**Toplam:** 11.021	

Bazı durumlarda yerleşen kişi sayısının gelen kişi sayısından fazla olmasının sebebi, bir önceki yıl gelip, takip eden senede iskan edilen göçmenlerdir. (Yukarıdaki tabloda Girit'ten gelen ve 1.455'i 1899/1900 senesinde yerleşen ve 658'inin de kısa zamanda yerleşmesi beklenen 2.113 Müslüman yer almamaktadır. Ayrıca, asıl tablo 1898'de gelmiş 68 kişiyi içermektedir ki bu bizim hesapladığımız toplamlarla asıl belgedeki sayılar arasında bir çelişki taşımaktadır.)

Tablo 2[49]
1301 (1881) senesinde İstanbul'a gelen göçmen sayısı

Aile Sayısı	Kişi Sayısı	Nereden Geldiği	Yerleşen Kişi Sayısı	Yerleşim Yeri
466	2.201	Doğu Rumeli	10.419	Hüdavendigar (Bursa)
1.736	8.454	Bulgaristan	244	Karesi(Balıkesir)
226	961	Bosna	37	Trabzon
33	181	Tırhala (Yunanistan)	1128	Aydın (İzmir)
346	1880	Romanya	4	Adana
61	213	Batum	6	Kastamonu
2	15	Kafkaslar	316	Konya
Toplam: 2.864	**Toplam:** 13.725		**Toplam:** 12.154	

Not: Bu tablodaki toplamlar ile asıl tablo arasındaki tutarsızlıklar bir önceki yıl gelen göçmenlerden kaynaklanmaktadır.

Tablo 3[50]
13 Mart 1886-12 Mart 1887 arasında İstanbul'a gelen göçmen sayısı

Aile Sayısı	Kişi Sayısı	Nereden Geldiği	Yerleşen Kişi Sayısı	Yerleşim Yeri
1.897	8.972	Bulgaristan	9.112	Hüdavendigar (Bursa)
623	2.743	Doğu Rumeli	970	Karesi (Balıkesir)
120	813	Romanya	91	Trabzon
103	553	Bosna	1.459	Aydın (İzmir)
39	170	Tırhala	219	Adana
23	102	Batum	12	Kastamonu
2	12	Kafkaslar	57	
Toplam: 2.807	**Toplam:** 13.365		**Toplam:** 11.920	

Tablo 4[51]
13 Mart 1905-12 Mart 1906 arasında İstanbul'a gelen göçmen sayısı

Aile Sayısı	Kişi Sayısı	Nereden Geldiği	Yerleşen Kişi Sayısı	Yerleşim Yeri
1.492	6.890	Bulgaristan	994	İzmit
190	853	Doğu Rumeli		
46	273	Bosna	434	Aydın (İzmir)
44	206	Rusya	336	Adana
1.059	5.685	Kafkaslar	126	Edirne
50	305	Romanya	2.591	Konya
Toplam: 2.889	**Toplam:** 14.247		**Toplam:** 14.247	

Not: Asıl tablodaki yerleşen kişi sayısı bir önceki yıldan kalan birkaç bin kişiyi içermektedir.

Tablo 5[52]
13 Mart 1906-12 Mart 1907 arasında İstanbul'a gelen göçmen sayısı

Aile Sayısı	Kişi Sayısı	Nereden Geldiği	Yerleşen Kişi Sayısı	Yerleşim Yeri
1.910	9.312	Bulgaristan	6.634	Hüdavendigar (Bursa)
159	775	Doğu Rumeli	775	İzmit
55	347	Bosna	187	Çatalca-Biga
175	727	Rusya	145	Aydın (İzmir)
53	318	Romanya	1.327	Ankara-Konya

Not: Tablo bir önceki yıldan kalan birkaç bin göçmeni içermektedir.

Tablo 6[53]
Osmanlı istatistik biriminin tuttuğu aylık ve haftalık olarak gelen ve yerleşim yerine gönderilen göçmen sayılarını belirtir

Tarih	Toplam Gelen	Bosna'dan Gelen
Mart 1899	603	28
Nisan 1899	637	79
Mayıs 1899	943	122
Haziran 1899	1.100	120
Aralık 1905	571	58
Ekim 1906	2.394	65
Kasım 1906	1.214	7
Aralık 1906	633	5
Ocak 1907	1.116	50
Haziran 1907	1.457	87
Ekim 1907	2.647	64
Ocak 1908	531	2
Nisan 1908	7.572	27
Mayıs 1908	1.233	54

Not: 1905 yılı sonuna kadar Bosnalı göçmenlerin neredeyse sadece Selanik'ten, 1905 sonrası ise Trieste'den ve nadir olarak da başka yerlerden gemiye binerek geldiğini görüyoruz. Çoğunlukla varlıklı kesimden olan ciddi sayıda göçmen ise Belgrad'dan trenle gelmeyi tercih etmiştir.

SONUÇ

Tekrar içermeyen haftalık geliş kayıtlarının doğruladığı ve bu tabloların gösterdiği üzere Bosna'dan göç parça parça, ufak gruplar halinde ve devamlı olmuştur. Kafkaslar, Teselya ve Girit'ten gelişlerde yıldan yılda çok fazla dalgalanma olurken Bosna'dan göç, yıllık toplam göçün sadece yüzde üçü ile onu arasında kalarak istikrarlı ve düşük oranda gerçekleşmiştir. Öte yandan, Bulgar yönetiminin göç etmeleri için Müslümanlara uyguladığı ağır baskılar nedeniyle Bulgaristan ve Doğu Rumeli'den göç devamlı surette yüksek olmuştur.

Bosna'dan gerçekleşen göçün toplam büyüklüğü uzun süre tartışma konusu olmuştur. Avusturya-Macaristan yönetimi, 1883 ve 1905 arasında 32.625 Bosnalının göç ettiğini 4.042'sinin geri döndüğünü ve 1906 ve 1918 yılları arasında da 24.000'inin göç ettiğini iddia etmiştir.[54] Osmanlı göç istatistiklerini kullanarak hazırladığımız hesaplamalar beş yılda (1881, 1887, 1900, 1905-6, 1906-7) toplam 3.499, kabaca yılda 700 Bosnalının Osmanlı devletine göç etmiş olduğunu göstermektedir. Her zaman titizlikle ve dikkatle işlerini yapmayan göçten sorumlu Osmanlı memurları, yalnızca İstanbul'a deniz yoluyla gelen göçmenleri kayıt altına almıştır. Bu sebeple, bu sayının iki katı daha gerçekçi bir sonuç olacaktır. Bu durumda, 1878 ve 1912 yılları arasında atalarının topraklarını terk ederek Osmanlı devletine göç eden toplam Boşnak sayısı 80.000 ile 100.000 arasını geçmeyecek şekilde hesaplanmaktadır. Dubrovnik'teki Osmanlı konsolosunun sadece 1900 senesinde 4.000 aile veya 20.000 kişi ile ifade olunan bir sayıda Bosnalının göç ettiği ve göçle geçen yılların sonunda Müslüman nüfusun üçte bir oranında azaldığı şeklindeki tahminleri ciddi çelişkiler yaratmaktadır.[55]

Özetle, Osmanlı devletine kırk beş yıllık bir zaman zarfında göç eden Bosna Müslümanlarının sayısı 100.000'i geçmiyordu ve yaklaşık yüzde on ile on beşlik bir kısmı geri dönmüştü. Göç eden diğer Balkan Müslümanları arasında Bosnalı göçmenlerin sayısı (her ülkenin toplam Müslüman nüfuslarına oranla) listenin alt sıralarında yer

almaktadır. Memleketine geri dönen göçmen sayısı tablosunda ise Bosnalılar başlardadır.

Bu çalışmadaki hesaplamalar, Karadağ'a bırakılan Bosna topraklarını (Karadağ'dan Osmanlı'ya sınırlıdır) ve Yenipazar'ı kapsamamaktadır. Neticede burada hesaplanan sayılar, Osmanlı'dan göç ve Osmanlı'ya göç çalışmaları kapsamlı bir şekilde çalışıldığında yeniden gözden geçirilebilir. Her halükarda araştırılması gereken, Bosnalı göçmenlerle ilgili net niceliksel büyüklükler değil, eğitim, sosyo-ekonomik konum, yaş gibi niteliksel değerlerdir.[56]

DİPNOTLAR

1 Genel bir tarihi arkaplan için bkz. Branislav Djurdjev, "Bosna-Hersek," *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6 (İstanbul, 1992), s. 296-305; Milorad Ekmečić, *Srpski narod i istočno pitanje Istoria srpskog naroda*, svezak 1 (Beograd, 1981); Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns* (Leipzig, 1914).

2 Salnameler, Osmanlı devleti ve özellikle de taşra vilayetleri hakkında en zengin olgusal bilgiyi içerdiğinden ötürü derinlemesine ve eleştirel bir yaklaşımla incelenmeye değerdir. Salname (ya da Nevsal) iki katagoride düşünülebilir: Devlet (tüm toprakları kapsayacak şekilde) ve Vilayet. Tanzimat ile birlikte yayımlanmaya başlanmıştır. Devlet ya da şahısların belirli konularda (eğitim, donanma vs.) özel olarak hazırlanmış salnameler yayımlamaları da sık olmasa da görülür, örneğin bkz. Ebuzziya Tevfik ve İsmail Gaspıralı'nın Rusya Müslümanları üzerine salnameleri. Bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsallar)* (İstanbul, 1982), s. 52, 103. Bu kaynağa göre 1866-1878 arasında kısmi bir düzenle seyreden Bosna salnameleri, 1884'te başlığına Hersek de eklenmiş olarak yeniden yayımlanmaya başlanmıştır. 1906 ve 1907 senelerinde Boşnakça ve Türkçe olma üzere Bosnadaki Gayret Cemiyet-i Hayriyesi *Salname-i Gayret, 1324 sene-i hicriyesine mahsus sene-i ula* (Bosnasaray İslam Matbaası) salnamesini çıkarmıştır. Bosna salnamelerinin daha detaylı bir incelemesi için, bkz. Bisera Nurudinović, "Bosanske Salname (1866-1878 i 1882-1893)," *Prilozi za orijentalnu filologiju* (Sarajevo) 10-12 (1960-61): 253-265.

3 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın No. 7, *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)* (Ankara, 1992). Ayrıca bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel

Müdürlüğü, Dökümantasyon Daire Başkanlığı, No. 16, *Bosna-Hersek Bibliyografyası*, 2 Cilt (Ankara, 1995); ve Vakıflar Bankası desteğiyle Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından yayımlanan resimli toplu bir çalışma için bkz. İlhan Şahin ve dig., *Bosna-Hersek* (İstanbul, 1992). Erken dönem Osmanlı belgeleri üzerine bir çalışma için, bkz. Hazim Šabanović, "Turski Documenti u Bosni i Hercegovini iz druge polovine XV stoljeća," *Istorijsko pravni zbornik Pravnog fakulteta* (Sarajevo) 2 (1949): 177-227.

4 Bu derleme, 1992 yılında Sırp saldırıları karşısında varlık ve tarihi kimlik mücadelesi veren Bosna'ya destek için çıkarılmıştır. Kitabın giriş kısmı, Bosna-Hersek nüfusu hakkında Mazreku (1624), Chaumette des Fossés (1807-8), Ami Boué (1836) ve Ahmet Cevdet Paşa'nın (1863) çalışamalarından, ayrıca Avusturya'nın 1895 ve Yugoslavya'nın 1921 ve 1931 nüfus sayımlarından alınmış sayısal veriler içerir. Bkz. s. 4 vd.

5 Osmanlı Hariciye Nezareti arşivleri, T.C. Başbakanlık (Başvekalet) Arşivleri'ne değil, T.C. Dışişleri Bakanlığı'na bağlı idi. 1990 civarı arşivlerin Dışişleri'nden Başbakanlık'a devrine karar verildi. Ancak ben 1999-2000 yıllında kullanım izni istediğimde bu süreç henüz bitmemişti. Neyse ki 1970'lerde Dışişleri arşivlerini kullanma şansım olmuştu. O araştırmam esnasında özellikle "İdare No. 581" kısmında Bosna üzerine çok kıymetli bilgiler elde etmiştim. Belgelerin bazıları Osmanlı hükümetinin birimleri arasındaki iç yazışmaların kopya nüshaları olmakla birlikte birçoğu asıl nüshalar idi.

6 Bu raporlar İngiliz Devlet Arşivleri'ndedir: Public Record Office. Foreign Affairs (FO) 424, No. 77-127, 1878 vd.

7 Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns.*

8 Fredo Hauptmann, *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-mearifsku autonomiju* (Sarajevo, 1967). Hauptmann birçok konuda, özellikle Müslüman liderler hakkında önemli bilgiler rapor etmektedir.

9 Bu çalışmalardan yalnızca bir seçkiyi aşağıda sunuyorum. Sırp-Hırvatça dilini bilen Yüksek Lisans/Doktora öğrencim ve araştırma asistanım Amerikalı Michael Harpke'ye özellikle teşekkür etmek istiyorum. Kendisi Osmanlı devleti nüfusu hakkındaki çalışmam ve bazı bibliyografik araştırmalarım için Sırp-Hırvatça dilinde yayımlanmış çok zengin bir literatüre ulaşmamda bana yardımcı olmuştur. Bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, 1830-1914 (Madison, 1985); Dorde Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine* (Beograd, 1955), Tablolar 1-2; Chaumette des Fossés, *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808* (Paris, 1816); Fra. Ivan Jukić, *Zemljopis i poviestnica Bosne* (Zagreb, 1851); Gustav Thoemmel,

Beschreibung des Vilajet Bosnien (Wien, 1867); Johann Roskiewicz, *Studien über Bosnien und Hercegovina* (Leipzig, 1868); Vjekoslav Klaić, *Bosna-podaci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, knj. 3 (Zagreb, 1878); Franz Maurer, *Eine Reise durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn* (Berlin, 1865); Mita Kostić, "Pregled Bosansko-Hercegovačkih muhadžira i njihovih prvaka po Kosovskom vilajetu," *Istorijski časopis* (Beograd) 1 (1948): 252 vd.; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unustrašnjo-politićki razvitak BiH od 1878-1914* (Sarajevo, 1976); Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine* (Sarajevo, 1968); Vojislav Bogićević, "Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austra-ugarske vladavine 1878-1914 god.," *Historijski zbornik* 2 (1950): 175-188; Jovan Cvijić, "O iseljenju bosanskih muhamedanaca," in Jovan Cvijić, ed. *Govor i Članci* (Beograd, 1921), s. 253-264.

10 Bilebildiğim kadarıyla Bosna nüfus çalışmaları alanında Türkiye'de yayımlanmış tek kitap İngilizcedir ve saygıdeğer bir Bosnalı akademisyen olan Adem Handžić tarafından yazılmıştır. *Population of Bosnia in the Ottoman Period: A Historical Overview* (İstanbul, 1994). Çok geniş bir bölgeyi konu eden şu eserlerde kısıtlı bilgiler bulmak mümkündür: Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri 1877-1890* (Ankara, 1994); Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi sırasında Rumeli'den Türk Göçleri 1912-1913* (Ankara, 1994); Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, 3 cilt. (Ankara, 1968-70). Bu eserler, Müslümanların göçleri hakkında hazırlanmış İngiliz konsolosluk raporlarından yola çıkılarak yazılmıştır.

11 Başbakanlık Arşivi'nin yıllarca müdürlüğünü yapmış merhum Mithat Sertoğlu söylenebilir. Yeni nesil Bosna kökenli Türkler arasında 1999 yılında çok satanlar listesine girmiş ve altı ayda yirmi üç baskı yapmış *Sevdalinka* isimli romanın yazarı Ayşe Kulin (soyisme dikkat ediniz) zikretmeye değerdir. Vidin ayanı Pazvantoğlu Osman Paşa ve Suriye'de görev yapmış Cezzar Ahmet Paşa, Bosnalı meşhur tarihi figürler arasında yer alır.

12 Kemal H. Karpat, "Jewish Population Movements in the Ottoman Empire," in Avigdor Levy, ed. *The Jews of the Ottoman Empire* (Princeton, 1994), s. 399-422.

13 Đoko Pejović, "Naseljavanje zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlju iseljenika-muhadžira (poslije 1878 godine)," *Istorijski zapisi* (Beograd) 26, Knj. 30 (1973-74): 73-130; FO 242/72, 30 Ağustos 1878; 424/81 13 Şubat 1874; 424/116, 12 Temmuz 1881.

14 Bu fermanın derin kültürel etkileri ve buna Müslümanların tepkisi detaylı olarak şu çalışmada incelenmiştir: The Politicization of Islam:

Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State (Oxford, 2001), s. 75-76, 96-126 passim.

15 Ivo Banac, "Bosnian Muslims: From Religous Community to Socialist Nationhood," Mark Pinson, ed. *The Muslims os Bosnia-Herzegovina: Their Historical Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia* (Cambridge, 1994) içinde, s. 133-148; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1954); Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk* (Sarajevo, 1959); Ahmet Cevat Eren, *Mahmut II Zamanında Bosna-Hersek* (İstanbul, 1965).

16 Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History* (London, 1994), s. 104-108.

17 Bkz. Kemal H. Karpat, "Ottoman Attitudes Towards the Resistance of Bosnia-Herzegovina to Austrian Occupation in 1878," Milorad Ekmečić, ed. Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 1979) içinde, s. 109-121 ve 141-173.

18 Justin McCarthy, Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922 (Princeton, 1995).

19 Miloš Jagodić, "The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions, 1877-78," Balkanologie 2:2 (1998): 99-122. Yazar açık sözlülükle şunları ifade etmektedir: "Müslümanların çoğu askeri operasyonlar esnasında evlerinden çıkarıldı ve başka bir yere gitmeye zorlandı. Yeni Hristiyan ülkeler, burada Sırbistan örneği görüldüğü üzere sınırları içerisinde Müslümanların olmasını istemedi," s.104. Ayrıca, bkz. Vasa Čubrilović, "Politićki uzroci seoba na Balkanu od 1860-1880," Glasnik geografskog društva Srbije (Beograd) 16 (1930): 26:49.

20 İngiltere'nin Belgrad diplomatik temsilcisi Louis Gould listeinin bir nüshası elde etmiş ve Londra'da ulaştırmıştır. FO 424/88 no 69, 69 (birinci ve ikinci zarfların içi), s.34-39. Liste aralarında Pazvantoğlu Osman Paşa soyundan Pazvantoğlu Ali Ağazade'nin oğulların da bulunduğu mülk sahiplerinin isimlerini içermektedir. En büyük çiftlik 80.000 dönüm, ortalama ise 8.000-9.000 dönümdür. Liste şu çalışmada da yer almıştır: Kemal H. Karpat, "The Ottoman Land System and Turkish Land Holdings in the Sanjak of Nish, 1876-79," Walid Arbid, Salgur Kançal ve Jean-David Mizrahi, ed. *Méditerranée, Moyen-Orient, deux siècles de relations internationales: Recherches en hommage à Jacques Thobie* içinde, (Paris, 2003).

21 Bkz. Karpat "Ottoman Attitudes Towards the Resistance of Bosnia-Herzegovina to Austrian Occupation in 1878."

22 FO 424/76, s.256, Eliot'tan Salisbury'ye, 8 Kasım 1878.

23 Başvekalet Arşivi (BA), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat No. 3/7, 27 Nisan 1879. Bu görece uzun belge ikisi Gayrimüslim on dört nazır tarafından imzalanmıştır.

24 Ibid.

25 BA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat No. 163/29, 6 Ocak 1880.

26 Ibid. No.32, 6 Ocak 1880.

27 1860-1900 arası Osmanılı'nın göçmenlere yönelik iskan politikaları üzerine detaylı bir çalışma hazırlık aşamasındadır.

28 1878'de Bosna'yı terk eden Müslümanlar arasında Osmanlı devlet görevlileri ve Balkan'ların diğer bölgelerinden Bosna'ya göç etmiş olan Müslümanlar da vardı. Justin McCarthy, "Ottoman Bosnia, 1800 to 1878," *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, s. 54-83. McCarthy'nin görüşleri Đorde Pejanović tarafından desteklenmiştir. 1879 Avusturya nüfus sayımını temel alan başka istatiski çalışmalar, biraz farklı rakamlar vermektedir. Avusturya nüfus sayımı yukarıda ismi zikredilmiş olan Ferdinand Schimid'in çalışmasında analiz edilmiştir.

29 Ahmet Cevdet Paşa (Ölümü 1895) üç padişahın sırlarını paylaşacak derecede güvendiği meşhur tarihçi, 1863'te Bosna ve Hersek'in iç problemlerini çözmek amacıyla müfettiş olarak gönderildi. Kısa ama çok bilinen nüfus raporunda Cevdet Paşa, Bosna'nın altı sancağında (Saraybosna, Travnik, Banja Luka, Bihać, Zvornik ve Yenipazar) 400.000 Müslüman, 400.000 Ortodoks ve 144.000 Katolik olduğunu belirtir. Özerk bir mutasarrıflık olan Hersek'te 72.000 Müslüman, 88.000 Ortodoks, 40.000 Katolik bulunmaktadır. Bosna ve Hersek'in toplam nüfusu ise 1.144.000 olarak belirtilmektedir. Cevdet Paşa'nın verdiği rakamların bir sayım ya da araştırmaya değil ikincil kaynaklara dayanmaktadır. Cevdet Paşa raporu, Başbakanlık Arşivi, 31. Kısım, Dosya 27/25, tarihsiz, muhtemelen 1863 ya da 1864.

30 Benjamin von Kalay, Die Lage der Mohammedaner in Bosnien (Wien, 1909). Hatırlayabildiğim kadarıyla Andre Barre 1879-1910 arası göçmen sayısını 150.000 olarak vermektedir ki oldukça yüksek bir sayıdır.

31 Bosna-Hersek Belgeleri, belge 34, s.138, Viyana'daki Osmanlı elçisinin yazışması, 9 Temmuz 1900.

32 İstanbul'da Müftü ve yanındakiler, Padişaha uzun bir şikayet listesi sundular. Bu liste Avusturya otoritelerinin Müslümanları göç etmeye zorlamak amacıyla Müslümanlara zulm ettiği, mülki haklarına tecaüz edildiği, mezarlıkların yıkıldığını söylüyordu. Bu etkili sunuşun neticesinde Meclis-i Mahsusa Müslümanların durumuyla ilgili bir rapor hazırlamış ve ilgili dosyanın Viyana'ya gönderilmesini talep etmiştir. Rapor Müslümanların kültür ve haklarının korunmasının Halifenin vazfelerinden olduğunu vurgulamıştır. İlgili belge: Bosna-Hersek Belgeleri, belge 50, 14 Ağustos 1902, s.205ff.

33 Avusturya resmi olarak Osmanlı yönetiminden Müftünün Anadolu'ya sürülerek İstanbul'daki "fitneci" çalışmalarına son verilmesini talep etmiştir. Padişah Müftü ile konuşmuş ve Babıâli'nin Avusturya ile ilişkilerini daha da kötüleştirecek hiçbir şey yapmayacağına dair yazılı söz almıştır. Bkz. Karpat, *The Politicization of Islam*, s. 148, 238.

34 Bu konular uzun uzadıya Karpat, *The Politicization of Islam*, 4. ve 13. bölümlerde tartışılmıştır. Burada belirtilmelidir ki bazı akademisyenler tarafından panislami ya da pantürki bir kongre olarak nitelenen ve tüm Müslümanları kapsar ilk kongre 1905 yılında Rusya'da yapılmıştır. Fikir tamamen Rusya'daki Müslüman entelektüellere aittir ve İstanbul en ufak bir ilgi göstermemiştir. Esasen Kongre düşünce olarak milliyetçi, kapsam olarak da Rusya sınırları dahilinde idi; İslam, Rusya'daki çaresiz Müslüman etnik gruplar arasında ortak bir bağ vazifesi olarak kullanılmıştı.

35 Bkz. Xavier Bougarel ve Nathalie Clayer, edt. *Le Nouvel islam balkanique: Les musulmans, acteurs du post-communisme 1990-2000* (Paris, 2001) ve benim bu çalışma hakkında bir değerlendirmem: Slavic Review 61:4 (2002): 834.

36 Ivo Andrić, 14 Mayıs 1924'te Graz Üniversitesi'ne sunduğu çok seçici ve sübjektif doktora tezinde Bosna Müslümanlarının "dini ve entelektüel hayatlarının tamamen yabancı bir din ve dilin kalıbında şekillenerek geliştiği" iddiasındadır. Bkz. Andrić, *The Development of Spiritual Life in Bosnia Under the Influence of the Turkish Rule*, çev. Z.B. Jurčić ve J.E. Loud (Durham, 1990), s. 67. Öte yandan Andrić, Bosna'daki Fransisken misyonerler ve din adamlarının dahi (çoğu bölge Hırvatlarından idi) "iyi Boşnakların" karakteristiklerini kabul ettiklerini ve dolayısıyla Katolik bakış açısından bile Bosna'nın kendine has ayırt edici özellilerinin varlığının ifadesi olduğunu belirtir. Fakat gerçek Bosnalı kimdir, sorusu hâlâ sorulmaktadır. Yakın zamanda yayımlanan kitabında Noel Malcolm, Andrić'i Bosna Müslümanlarına bakışı nedeniyle eleştirmekte ve Bosna Müslümanlarının entelektüel ve sanatsal başarılarını, eserlerini uzun uzadıya zikretmektedir. Bosnia, s. 95-106. Branislav Đurđev aynı şeyi *I.A*'daki çalışmasında yapmıştır.

37 BA, Yıldız Koleksiyonu, Perakende, 13, Dosya ZA 311 No.1421, 19 Mayıs 1894.

38 Derviş Paşa'nın uzun raporunun (matbu yazı ile 12 sayfa) muhtevası olabildiğince kısa özetlenmiştir.

39 İlk Müslümanların muhacir olmaları nedeniyle hicret İslam'da önemli bir yere sahipti. Kuran, müminlere göçmenlere yardım ve destek olmayı emreder. Bkz. Sami A.A. Abu-Sahlieh, "The Islamic Concept of Migration" *International Migration Review* 30 (1996): 37-57 ve benim bu makaleye cevaben kaleme aldığım yazı: Ibid, s.74-90.

40 Derviş Paşa, Padişaha eğer Osmanlı dışındaki Müslümanların kötü durumu devam ederse ve inançlarına olan bağlılıkları zayıflarsa Rusya'nın son savaşta (1877-78) yaptığı gibi şu anki kukla? yönetim tarafından Osmanlı güçlerine karşı savaşta kullanılabilir şeklindeki düşüncesi yazılı olarak iletti.

41 *Bosna-Hersek Belgeleri*, belge 39, 17 Mart 1901, 161-181. Metnin birçok versiyonu vardır.

42 Ibid, 169.

43 Ibid.

44 BA, Yıldız Koleksiyonu, Günlük Maruzat, kısım 18 ZA 318/1618. Bu belge Muhacirin-i İslamiyye Komisyonu Alisi tarafından yazılmış bir rapor olup 41-45. notlarda zikredilen Duvrovnik Şehbenderi'nin görüşlerini şiddetle desteklemektedir.

45 Malcolm, *Bosnia*, s.148-152.

46 1. dipnota bakınız.

47 Robert J. Donia ve John V.A. Fine, Jr., Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed (New York, 1994), s.73. Yazarlar, Bosna'da köylü haklarının çiğnenmesinin ve köylü ayaklanmalarının yaygın olmakla birlikte gerçekten de "20. yüzyıl başına kadar etnik ve ulusal anlaşmazlıkların ve şiddetin olmadığını" ayrıca belirtiyorlar.

48 BA, Yıldız Koleksiyonu, Günlük Maruzat, 4, Dosya 1317, No.135.

49 BA, Sadaret, Mucirin-i İdare-i Umumiyesi, A.VRK.MHC 1303-612.

50 Ibid, Sadaret Hususi Maruzat, 15 B. 304, No.1.

51 BA, Muhacirin-i İslamiyye Komisyonu Âlisi, 24 M 323, No. 971-211.

52 BA, Muhacirin-i İslamiyye Komisyonu Âlisi, 6 S. 325 No. 1275-1297.

53 Burada belirtilen tablolar yerleşim yerine yer verilmeyerek kısaltılmıştır. Asıllar için: BA, Yıldız Koleksiyonu, Günlük Maruzat, 13 S. 317, No. 1110, 1110/1209.

54 Malcolm, Bosnia, s.139. Malcolm'un verdiği sayılararın kaynağı: Robert Donia, *Islam Under the Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914* (New York, 1981) ve Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*. Schmid Avusturya istatistik biriminin müdürlüğünü yapmıştır.

55 BA, Bab-ı Ali, Sadaret Amedi Divan-ı Hümayun, 1169; Bosna-Hersek Belgeleri, s.169.

56 İsim, yaş ve aile bilgileri ile Gradiška'lı 139 göçmenin (78 erkek, 61 kadın) listesini içeren bir belge mevcuttur. Aile reislerinin yaş ortalaması 35-40

arasındadır. Yaşları altı ay ile on arasında değişen 57 çocuğun içinde 11 yaşın üzerinde yalnızca on çocuk vardır. Bkz. Kemal H. Karpat, "The Ottoman Family: Documents Pertaining to its Size," *International Journal of Turkish Studies* 4:1 (1987): 137-145. Aynı belgenin başka bir basımı için: *Bosna ve Hersek Belgeleri*, belge 28, 118-124.

BÖLÜM 6

OSMANLI DEVLETİ'NDE YAHUDİ NÜFUSU HAREKETLERİ, 1862-1914*

Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göçü, esas olarak Filistin'deki Yahudilerin tarihini ele alan çeşitli çalışmaların konusu olagelmiştir Bu çalışmalar, Özellikle Rus Yahudilerinin göçü ve Filistin'de çeşitli Yahudi yerleşimleri kurmaları üzerinedir. Bu nedenle, Filistin'deki modern Yahudi tarihinin büyük ölçüde Avrupa, özellikle de Siyonist harekette ve İsrail'in kurulmasında önemli bir rol oynamış olan Rus ve Polonya Yahudilerinin bakış açısından yazıldığı söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihiyle yakın bağlantısı olan Sefarad Yahudilerinin tarihi, özellikle de Romaniyot, Kırımçak, Buhara, Gürcü ve Kafkasya'daki Dağıstan'ın dağlı Yahudileri (Tatlar) gibi ikincil Yahudi topluluklarınınki büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bundan dolayı, Ortadoğu Yahudilerinin genel olarak Yahudi tarihindeki ve özellikle de Filistin'in dönüşümünde etkili olan Siyonist hareket içindeki rolleri dikkate alınmamıştır.

Avrupa merkezci bir bakış açısına olan bu eğilim, kısmen bilim adamlarının elindeki mevcut kaynakların yarattığı bir sonuçtur. Başta İngiltere, Rusya, Fransa ve bir dereceye kadar da Avusturya olmak üzere Avrupa devletlerinin Filistin'i, kısmen kendi Yahudilerine himaye sağlayarak Osmanlı topraklarındaki nüfuzlarını yaymak üzere bir üs olarak kullanmış olmaları, çok sayıda diplomatik yazışmayla ve

---

* Bu yazı, *The Jews of the Ottoman Empire*, (ed. Avigdor Levy), The Darwin Press, New Jersey, 1994, s. 399-415'ten alındı.

Avrupa Yahudileri üstünde aşırı ölçüde durulmasıyla sonuçlanmıştır. Filistin meselesine ilişkin hakiki bir resmin ortaya çıkması için bu diplomatik yazışmalardan eleştirel bir tutumla yararlanılmalı ve bunlar Osmanlı kaynaklarındaki bilgilerle dengelenmelidir. Örneğin çok sayıdaki İngiliz diplomatik yazışmasından, Filistin'de İngiliz himayesinden yararlanan Yahudilerin, sonunda bölgenin kaderini belirlemiş olan büyük ve hâkim bir topluluğu oluşturdukları sonucu çıkarılabilir.[1] Gerçekte ise, bilhassa Filistin'le ilgili bir koleksiyondaki belgeler hızlıca gözden geçirildiğinde İngiliz himayesindeki Yahudilerin şaşırtıcı olmakla birlikte oldukça küçük bir topluluk olduğu ortaya çıkar. 1849 yılında kendi istekleriyle başvurup, İngiliz Himayesi Belgesi alan Rusya'lı Yahudi ailelerinin toplam sayısı şöyledir: Kudüs'te 98, Hebron'da 12, Safed'de 161, Tiberia'da 99, toplam 370 aile.[2]

Bu durum sonraki yıllarda da pek değişmemiştir Bir İngiliz elçilik yetkilisi, 1884 yılında, "Himaye altına alınanlardan çok azı hâlâ hayattadır ama aksi yönde bir talimat olmadığı için aynı soydan gelenler de himaye edilmeye devam edilmiştir. Bildiğim kadarıyla, bugünkü mevkiinde bulunma onuruna sahip olduğum 21 yıldan beri himaye altına alınan yeni bir aile olmamıştır."[3] diye bildirmekteydi. Bütün bunlara bakılırsa, 1884 yılında İngiliz himayesinden yararlanan ve başta Safed ve Tiberia çevresinde toplanmış olan Yahudilerin sayısı 445'e ulaşmaktaydı. 1890 yılına kadar, Önceden İngiliz himayesinde olan Rusya Yahudilerinin çoğu, bu himayeden yararlanmayı bırakmış ve Osmanlı uyruğuna geçmiş bulunuyordu.[4]

Genel olarak, Avusturya ve Fransa'nın himayesi altındaki Yahudilerin sayıca az oldukları söylenebilir, 20. yüzyılda Rusya, önceden feragat etmiş olduğu kedi yahudilerini temsil etme hakkını yeniden talep ederek Babıâli ile uzun yazışmaların konusu olan az sayıdaki Filistin Yahudisini, İngilitere'nin nüfuz alanından çıkardı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin sayısı, yaklaşık 1840'tan 1914'e kadar Kuzey ve Güney Amerika'ya büyük çaplı bir göç olmasına karşın artmıştı. Bu artış, büyük ölçüde komşu ülke-

lerdeki Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmelerinden kaynaklanmıştı. Bununla birlikte, Rusya Yahudilerinin 1882 yılından sonra Filistin'e göçü üzerinde o kadar fazla durulmuştu ki, diğer toplulukların rolü neredeyse tümüyle gölgede kalmıştı. 1880'li yıllarda Rusya ve Polonya Yahudilerinin göçünde, özellikle de 1884 yılında Hovevei Zion derneklerinin Katoviçe'deki toplantılarında Osmanlı uyruğunu kabul etmelerinden sonra büyük bir artış olduğu doğrudur; Bundan böyle başta Filistin olmak üzere Osmanlı topraklarına göç edip yerleşmekte özgür olacaklardı. Yine de, oldukça çok sayıdaki Rusya Yahudisi, vergi ödememek ve bürokratların keyfi muamelesine maruz kalmamak için yabancı pasaportlarını muhafaza etmeyi tercih etmişlerdi. Osmanlı idaresi 1909 yılında zorunlu askeri yükümlülük kapsamını din ve milliyetten bağımsız olarak genişlettiğinde, Osmanlı uyruğuna geçmiş olan Rusya ve Avusturya Yahudilerinin çoğu askere alınmamak için kendi milliyetlerine geri dönmüşlerdi. Osmanlı uyruğuna geçenlerin yabancı devletler tarafından himaye edilmek istenmeleri, Osmanlıların yabancıların müdahalelerine ve kapitülasyonların iyice suistimal edilebileceğine ilişkin endişelerini daha da artırmıştı. Bu nedenle Osmanlı idaresi Yahudilerin Osmanlı topraklarına göç edip, yerleşmelerine ve bilhassa Filistin'de toprak satın almalarına kısıtlamalar getirmenin gerekli olduğunu düşündü.[5]

Rusya Yahudilerinin Filistin'e yerleşmelerine yönelik kısıtlamalar yaklaşık 1882 yılından itibaren yavaş yavaş getirilmişti. Buna karşın Kutsal Topraklara yapılan bireysel ziyaretler hiçbir zaman yasaklanmadı.[6] Bu kısıtlamalar, Avrupalı Yahudilerin Filistin'e göç etmelerine kuşkusuz ket vurmuştur. Joan Peters, yakın tarihli ve çokça eleştirilen kitabında "Türklerin idaresi alandaki" Filistin'in tarihine tam bir bölüm ayırmıştır.[7] Osmanlı İdaresinin, Yahudilerin Filistin'e yerleşimine getirdiği kısıtlamalar konusundaki uzun eleştirilerinden sonra Filistin'deki Yahudi nüfusunun 1914 yılına kadar mucizevi bir artış göstermeyi başarmış olduğu gibi şaşırtıcı bir sonuca varmıştı. Gerçekten de Filistin'deki Yahudi nüfusu 1839'dan 1914'e kadar yaklaşık on kat artmıştı. (10.000'in altındaki bir rakamdan yaklaşık 100.000'e çıkmıştı.) Yahudiler, 1860 yılından sonra Kudüs nüfusunun

çoğunluğunu oluşturmayı başardılar. Nüfustaki bu büyük arayışın nedenleri, Osmanlı demografisinin dinamiklerinde aranmalıdır. Filistin'in demografik tarihi, İsrailli nüfus bilimcilerin ve başka bilim adamlarının çoğunun aklını kurcalayan başlıca meseledir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun genelindeki nüfus hareketleri tarihinden ayrı olarak ele alındığı takdirde anlaşılamayacağı açıktır. Çağdaş Ortadoğu tarihine biçim veren genel Osmanlı tarihini göz ardı eden bir bilim adamı büyük yanılgılara düşebilir.

Kısaca ifade edilecek olursa, Filistin'deki modern Yahudi yerleşimi, Yahudilerin ve Müslümanların Balkanlar'da ve Kırım'daki eski Osmanlı topraklarından ilk göçleri sayesinde oluşan elverişli demografik koşullardan yararlanmıştı.[8] Osmanlı İmparatorluğu 1774 yılında Kırım'ı kaybetmiş olduğu halde (Rusya 1783 yılında ilhak etmişti) sultanlar kendilerini eski tebaalarının geleceğinden sorumlu tutmaya devam ettiler. Sonuçta, Kırımlı Müslümanlara ve Yahudilere, Osmanlı topraklarına göç etmek istediklerinde, Yahudilerin doğrudan Filistin'e gitmemeleri koşuluyla yardım edilmişti. Rusya'dan göç eden Yahudilerin, Osmanlı Hariciye Nazırlığı tarafından hazırlanan iki listesini ekte örnek olarak verdik. 1890 yılında liste haline getirilen ilk belgede, Kırım'dan göç eden Yahudiler sıralanmakta ve göç eden Yahudilerin "Türkiye'ye" gittikleri belirtilmektedir. Görüldüğü kadarıyla göç etmekte özgür bırakılmışlardı.[9] 1886 yılında derlenen ikinci liste, Rusya'nın çeşitli yerlerinde doğmuş olan ve Filistin'e yerleşmek istedikleri anlaşılan Yahudilerden oluşmaktadır. Pasaportlarındaki tahdit süresinin damgalanarak Filistin'de bulunmalarının otuz günle sınırlandırılmamış olması, daimi ikamet izinlerinin olduğunun bir göstergesi olarak alınmıştı.[10]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin 19. yüzyıldaki tarihiyle ilgili bir dizi tutarsızlık ve boşluk bulunmaktadır. Bu durum, o dönemdeki olaylardan pek çok eksik ve mantık dışı sonucun çıkarılmasında kendisini gösterir. Filistin tarihiyle ilgili tek yanlı anlatımlar, daha çok Osmanlı Yahudileri üzerine gerçek bir demografik tarih çalışmasının yapılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Batılı Yahudilerin zihinleri meşgul etmiş olması, Avram Galante'nin

konuyla ilgili iyi bilinen bir çalışması olmasına karşın, Osmanlı Yahudilerinin, Yahudi halkının bütün tarihinde kapladığı önemli yeri gölgelemiştir.[11] Osmanlı Yahudilerinin göçü konusunda yapılacak bir çalışma, söz konusu tarihe yeni ve aydınlatıcı bir ışık tutabilir. Milyonlarca Müslüman gibi pek çok Osmanlı Yahudisi de 1783'ten 1913'e dek Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan göç etmek zorunda kalmış ve hâlâ Osmanlı idaresi altında olan topraklara sığınmışlardı. Osmanlı belgeleri, bu Osmanlı Yahudilerinin göçüyle ilgili merak uyandırıcı bilgiler sağlamaktadır. Nüfus hareketleri konusundaki belgeler, bilim adamlarının 19. yüzyıldaki Osmanlı tarihini yeni bir referans çerçevesi içinde yeniden yapılandırıp yazmalarına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olmuş pek çok ulusun tarihine ışık tutmalarına olanak sağlayabilmelidir. Bir başvuru çerçevesi olarak bu, Osmanlı Yahudilerinin tarihine gerçek anlamını kazandıracaktır.

Bu makalede, Yahudilerin Balkanlar'dan Anadolu'ya ve Balkan devletlerinin 1877-1878 yıllarında oluşmasından sonra Suriye-Filistine göçlerinin genel bir yaklaşım içinde izlenmesi amaçlanmıştır. 1783 yılında Osmanlı idaresinden ayrılan Kırım Yahudilerinin göçü de sınırlı bir çerçevede olmakla birlikte bu makalede ele alınmaktadır.

ESKİ OSMANLI TOPRAKLARINDAKİ OSMANLI YAHUDİLERİ

Osmanlı nüfusunun modern zamanlardaki başlıca hareketleri üç alanda meydana geldi: Göç ilk olarak Kırım ve Besarabya'dan (Bucak), bu toprakların sırasıyla 1783 ve 1812 yıllarında Rusya karşısında kaybedilmesinden sonra gerçekleşti. Müslümanların bu bölgelerden, hâlâ Osmanlı idaresi altındaki topraklara kitleler halinde göçü, Rus fetihleri zamanında başlamış ve 20. yüzyıla dek sürmüştü. Göçmenlerin ikinci çıkış noktası Kafkaslar'dı. Bu bölgelerdeki Müslümanlar, yaklaşık 1800 yılından, Şeyh Şamil'in önderliğindeki son direnişin de bastırıldığı 1859 yılına dek, atalarının topraklarının neredeyse aralıksız olarak Ruslar tarafından istila ve işgal edilmesine karşı savaştılar. 1862 yılından itibaren çok sayıda

Kafkas Müslümanı anayurtlarını terk edip, Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kaldı. Üçüncü göç dalgası 1877/78'de, başta Tuna vilayeti, Bosna-Hersek, eski Sırbistan vilayetinin bir kısmı olmak üzere Kafkaslar'daki başka bölgelerin yanı sıra Osmanlı Balkanlarının çoğu Rusya ve Avusturya karşısında kaybedildiğinde ve bu arada Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsızlıklarını ya da özerkliklerini kazandıklarında başladı. Göçün kaynaklandığı başlıca yerler olan bu bölgelere, Doğu Avrupa Rusyası'ndaki Kazan, Orta Asya'daki Buhara, Girit, Oniki Adalar ve Kıbrıs gibi ikincil çıkış noktaları da eklenebilir. Bu bölgelerden göç, imparatorluğun sonuna dek azalmadan sürdü. Türkiye Cumhuriyeti bugüne değin eski Osmanlı topraklarından ve genelde Türki dünyadan gelen göçmenleri kabul etmiştir. Bütün bu bölgelerden 1783-1913 yılları arasında Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin toplam sayısı, 5 ila 7 milyon olarak tahmin edilebilir. Son 15 yıldan beri bu konu üzerine bir araştırma yapmaktayım ve bulgularımı yakın bir gelecekte yayınlayacağım için bu konuyu burada gereğinden fazla açmayacağım.

Müslüman göçmenler arasında çok sayıda Yahudi de vardı. Kırım'dan gelen Yahudiler arasında Kırımçaklar (Türki dilde konuşan Rabbinik Yahudileri) ve Karaylar da vardı. Kafkaslar'dan Dağlı Yahudiler (Tatlar) ve Gürcüstan Yahudileri geldiler. Balkan Yahudi göçmenleri büyük ölçüde Sefarad Yahudilerinden oluşmaktaydı ama aralarında Romaniyotlar ve Eskenaziler de bulunuyordu. Göçmenler arasında çareyi Osmanlı topraklarına gitmekte bulan Yemenli, Buharalı ve Hindistanlı Yahudiler de vardı. Bir bölümü ise Balkan Yahudileri gibi yavaş yavaş imparatorluğun çeperinden merkezine doğru ilerlemekteydi.[12] Hemen hemen bütün Yahudi cemaatlerinin, 16. yüzyıldan ya da daha da öncesinden beri İstanbul'da zaten şöyle veya böyle temsilcileri olmuştu.[13]

Osmanlı idaresi Balkanlar'da ve bir dereceye kadar da Kırım'da daha sonra ortaya çıkan devletlerde kalan Yahudileri, sultanın tebaası olarak görüyordu. Osmanlı hükümdarı ve bütün tebaası arasındaki geleneksel bağlara ek olarak sultan ve imparatorluğun gayrimüslim vatandaşları arasında Avrupai anlamda milliyet kavramı hükümet

tarafından onaylanıp, 1861/69 milliyet yasasıyla kanunlaştırıldığında yeni bir yasal bağ oluşmuştu. Osmanlı idaresi 19. yüzyılın büyük bölümünde eski Yahudi tebaasıyla eski Müslüman tebaasını eşit konumda tutmayı sürdürmüştü. Eski Osmanlı topraklarında doğmuş ya da yaşamış olan Yahudiler ve Yahudi soyundan gelenler, artakalan Osmanlı topraklarına göç etmekte özgürdü. Bu nedenle, Osmanlı idaresi 1882 yılında Rus Yahudilerinin Filistin'e göçünü sınırlamaya başladığında, Osmanlı Yahudilerine herhangi bir kısıtlama getirmedi. Ancak 1890'lı yılların sonlarında, bir yandan İslamcı milliyetçiliğin artan baskısı altında diğer yandan Siyonist amaçların imparatorluğun kalan topraklarının bütünlüğünü tehdit edebileceği endişesiyle hükümet, Osmanlı Yahudilerinin Filistin dışındaki bölgelere göç edip yerleşmelerini şart koştu.

Osmanlı idaresi, eski Yahudi tebaasıyla başka yollardan da ilgilendi. Romanya'da 1872 yılında semitizm karşıtı gösterilerin başlamasından hemen sonra devreye giren sadrazam, Romanya yetkililerinden Yahudi halkını korumasını istedi. Osmanlı İmparatorluğu, bağımsızlığını yeni kazanmış olan Sırp devletiyle 1887 yılında imzaladığı bir anlaşmada, Sırp hükümetinin Yahudi tebaasına, sultanların idaresi altındayken sahip olduğu hakları tanımasını şart koştu.[14] Balkanlar'da yeni oluşmuş devletlerde yaşamakta olan Yahudiler de, Osmanlı idaresine olan özel bağlılıklarını göstermeye devam ettiler. Osmanlı Yahudilerinin, İspanya'dan kovulan Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yerleşmelerinin 400. yıldönümünü kutlamak için seçtikleri tarih olan 1892 yılında, Eflak'ta (Romanya) bulunan Yahudi cemaatinin başı, Kalafat, bölgedeki Osmanlı elçisine, cemaatin "İspanya'dan kovulduktan sonra haşmetlilerinin hükümeti tarafından kabul edildikleri ve dört yüzyıl boyunca özgürlükleri kısıtlanmadığı için müteşekkir olduğunu" ifade eden bir mektup gönderdi.[15] 1899 yılında kendisini "Siyonist" olarak tanımlayan Filibe'deki (Bulgaristan'da Polvdiv) Yahudi cemaati, "gelmiş geçmiş en büyük Osmanlı idarecisi" olan II. Abdülhamit'e merhameti ve "Yahudi tebaasına göstermiş olduğu şefkati" için teşekkür etti, sadakat duygularını ve iyi dileklerini dile getirdi.[16]

OSMANLI YAHUDİLERİNİN GÖÇÜ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

Osmanlı idaresi, göçmenlerin sayısını, kökenini ve gemilere bindikleri ve vardıkları yerleri gösteren aylık ve yıllık listeler derlemişti. Ne yazık ki eksiklikleri olan bu listelerde göçmenler genelde etnik kökenlerine ya da inançlarına göre sınıflandırılmazlardı. Bununla birlikte, "gelen Müslüman ve Yahudi muhacirler" ya da "Musevi olanlar" gibi pek çok kısa ibare, gelenler arasında açıkça Yahudilerin de bulunduğunu göstermektedir. İngiliz konsolosluk raporlarında da yer yer Müslümanlarla birlikte Balkanlar'dan göç eden Yahudilere gönderme yapılmaktadır. Bunun yanı sıra Balkanlar'dan gelen göçmenler arasındaki Yahudiler hakkında bazı kesin bilgiler veren resmi Osmanlı göçmen listeleri vardır. Bir listede özellikle 13 Mart 1898 ve 12 Mart 1899 tarihleri arasında toplam 13 Yahudi ailenin (64 kişi) gemiyle Bulgaristan'dan İstanbul'a geldiği görülmektedir. Aynı listede Balkanlar'dan gelen toplam 12 Yahudi ailesinin (94 kişi), İstanbul'un batısındaki Çatalca'ya yerleşmiş oldukları görülmektedir; Romanya'dan 7 Yahudi daha gelmiş ve toplam 38 Yahudi göçmen bu dönemde Trabzon'a yerleşmişti. 14 Temmuz 1893 tarihli bir başka liste, hicri takvime göre 1310 yılında (Temmuz 1892-Temmuz 1893) 849 Yahudinin eski Osmanlı tebaası olarak Aydın vilayetine yerleştirilmiş olduğunu ve birçoğunun da İstanbul'da, iskân edilecekleri yerlere nakledilmeyi beklediğini kaydetmektedir.[17]

Bu dönemde eski Osmanlı tebaasından olmayan Rusya Yahudileri, gitmek istedikleri ilk yer olan Filistin'e yerleşmekten onları alıkoymayı amaçlayan sıkı koşullara uymak zorunda bırakılmışlardı. Göç etmek isteyenler, Osmanlı ve Osmanlı olmayan Yahudilere ayrı muamele yapıldığının farkındaydılar. Devletten özel bir uygulama talep edildiğinde, Osmanlı idaresinin eski tebaasına karşı yükümlülüğünü yerine getirmesi isteniyordu. Bu nedenle 1882 yılında bir grup Romanya Yahudisi (Rus kökenli olabilirler) Babıâli'den, Filistin'e göç edip yerleşme izni talebinde bulunduklarında, sultanın hükümranlığı altındaki bir ülkede yaşamış olduklarını vurguladılar ve önceki

konumlarının Osmanlı topraklarında istedikleri bir bölgeye yerleşmekte özgür olmalarına hak tanıdığını iddia ettiler. Bir Sefarad Yahudisi olan sözcüleri De Castro, Osmanlı idaresinin, eski tebaasının ya da eski Osmanlı topraklarından gelenlerin cefası karşısında daha önceki örneklerinde de görüldüğü gibi kayıtsız kalamayacağını iddia etti. İngilizlerin, 1882 yılında Mısır'ı işgal etmesi, gayrimüslimlere karşı tepki yaratmış olmasaydı, De Castro bu savını kabul ettirmekte başarılı da olabilirdi.[18] Bu grubun geri çevrilmesinin bir başka nedeni de açıkça Filistin'e gitmeyi istemiş olmaları olabilir. Gerçekten de, Yahudilerin göç izni almakta daha başarılı oldukları durumlar olmuştu. Belgelerde bilhassa Dobrucalı 400 Yahudi ailesinin etkileyici bir öyküsü anlatılmaktadır. Başlangıçta Dobruca'ya, Karadeniz'de Dinyester ırmağının ağzında kurulmuş olan Besarabya kenti Akkerman'dan, kentlerini 1812 yılında Ruslar karşısında kaybettikten sonra gelmişlerdi. Bu Akkerman Yahudileri, Dobruca 1878 yılında Romanya'ya verilinceye dek Osmanlı idaresinin yetki alanı içinde yaşamışlardı. Daha sonra 1887 yılında, Romanya idaresinin kendilerine yaptığı uygulamadan hoşnut olmayan 400 aile, Osmanlı himayesine geçmek istedi. Osmanlı idaresi, bu ailelerin topraklarına göç etmesine izin vermekle kalmadı, özel olarak onlara yardım etti ve Bursa'da yeniden yerleşme masraflarını ödemeyi üstlendi.[19]

Bu nedenle, gelişigüzel, seçilmiş Osmanlı belgelerinden alınan bu bilgi bile, küçük bir kasabanın nüfusu kadar olan yaklaşık 4.000 Yahudinin, kısa süre içinde Balkanlar'dan gelmiş olduğunu ve hükümet tarafından Osmanlı devletinin çeşitli bölgelerine yerleştirildiğini göstermektedir. Hükümetin, göçmenleri yeniden yerleştirirken Aydın ve Bursa bölgelerine öncelik verdiğine işaret eden göstergeler vardır.

1882 yılında Babıâli, Osmanlı vatandaşlığını koşulsuz olarak kabul etmiş olan Rusya Yahudilerinin, Filistin dışında istedikleri bir yere, 100 ila 150 aileyi geçmeyen topluluklar halinde yerleşmelerine izin veren bir talimat yayımladı. Bununla birlikte, bu izne zamanla bir sınırlama getirildi. 1891 yılında, Rusya Yahudilerinin göç etmesi kesin olarak yasaklanmıştı. Yine de, bu kısıtlamalar yürürlüğe girmeden önce göç etmiş olanlar bundan etkilenmediler. Bu nedenle, ilk önce

Safed'e yerleşmiş olan 440 Rusya Yahudisi, 1891 yılının Temmuz ayında Hayfa'ya geçerek Osmanlı vatandaşlığı için başvurduğunda, kalmalarına ve vatandaşlık işlemlerini tamamlamalarına izin verildi.[20]

Osmanlı idaresi 1890 yılından sonra bile, Osmanlı vatandaşlığını sonraki idare altındayken de korumuş olan eski Osmanlı Yahudilerinin lehine bir uygulamayı sürdürdü. Ocak 1892 tarihli resmi bir yazışma, Besarabya ve Odesalı bazı Yahudilerin İstanbul'a gelmiş olduklarını göstermektedir. Osmanlı idaresi, Besarabyalı Yahudilerin ulaşım ve başlangıç masraflarını karşılayarak, imparatorluğun çeşitli yerlerine yerleştirilmeleri yükümlülüğünü üstlendi. Ancak, Rus pasaportu taşıyan Odesa Yahudilerinden ülkeyi terk etmelerini istedi.[21] Diğer yandan, Haziran 1892'de Rusya'dan gelen toplam 1.293 Yahudi, göçmen olarak (yani yeni gelenlere tanınan ayrıcalıklardan yararlanarak) yerleştirilmek üzere Selanik, Kosova ve Manastır'a gönderildi.[22] Sonraki yılın 5 Ağustos'una gelindiğinde, ilk gelen göçmenler arasında bulunan Rusya Yahudisi 42 kadın, yeni doğmuş bebekleriyle birlikte hâlâ İstanbul'da bulunuyordu.[23]

Osmanlı idaresi sonunda, Siyonistlerin ulusal bir devlet kurma planlarını boşa çıkarmak için Yahudilerin Filistin'de yeni yerleşimler kurmalarını yasakladı. 20 Rebiyülevvel 1317 (29 Temmuz 1899) tarihli bir düzenleme, bütün Osmanlı ve Osmanlı olmayan Yahudilere, Kutsal Topraklara seyahat gerekçelerini açıklayan bir tezkere ya da pasaport bulundurma yükümlülüğünü getiriyordu. Tezkere sahibi kişi belgeyi, karaya çıktığı limandaki görevlilere, üç ay geçerli olan seyahat iznini almak için göstermek zorundaydı. Bu sürenin sonunda tezkere sahibi kişi, ülkeden çıkmak zorundaydı ve ülkeyi terk etmediği takdirde zorla çıkarılabilecekti.[24] Bu talimatın büyük bölümü 1907 yılında, sultan tarafından iptal edildi. Osmanlı Yahudilerinin yapmış oldukları çeşitli gösteriler bunda bir dereceye kadar etkili olmuştu.

BALKAN YAHUDİLERİNİN TOPLAM SAYISI

Buraya kadar öncelikle, milyonlarca Müslümanın yanı sıra çok sayıda Yahudinin de savaşlar ve 1863-1878 yılları arasındaki zorunlu sürgünler sırasında mülteci olarak Osmanlı topraklarına göç ettiğini

ve aynı zamanda eski Osmanlı Yahudilerinin de tıpkı Müslümanlar ve bazı Hristiyanlar gibi 20. yüzyılda da Osmanlı topraklarına göç etmeye devam ettiklerini göstermeye çalıştım. Şimdi de söz konusu bölgelerdeki Yahudi nüfusunun büyüklüğü konusunu ele alacağım.

Balkanlardaki Yahudilerin 1860-1914 yılları arasındaki dönemde toplam sayıları büyük değişiklik gösterdi. 1878 yılında Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'ı terk eden Yahudiler, Anadolu, Suriye ve Filistin'e olduğu kadar Balkanlar'da son kalan Osmanlı vilayetlerine de göç ettiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun tam vatandaşı oldukları ve mutlak seyahat özgürlüğünden yararlandıkları için yer değiştirirlerken kayıtlara geçmemişlerdi. (1899'da Filistin'e daimi olarak yerleşmelerine geçici bir yasak getirilinceye kadar.) Dolayısıyla Balkanlar'da yaşayan Yahudilerin toplam sayısı, oldukça gerçekçi rakamlar veren 1882-1893 Osmanlı sayımına dek doğru olarak belirlenemez. Daha önceki 1831 sayımı, Rumeli ve Silistre eyaletlerinde yaşayan Yahudilerin toplam sayısının 10.133 erkekten oluştuğunu göstermektedir. Yoğun olarak bulundukları Selanik ve Edirne'de 7.700 ve Manastır'da 1.163 kişiydiler. Bu noksan bir sayım olduğu için rakamların düşük olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Üst düzey bir Osmanlı devlet adamı olan Selahaddin Bey, A. Ubicini'nin rakamlarından (muhtemelen kayıtları artık mevcut olmayan 1844 Osmanlı sayımından) yararlanarak 1867 yılında Yahudilerin sayısını, Avrupa'da 70.000 ve Asya'da 80.000 olarak vermişti.[25] Bu sayının da çok düşük olduğu açıktır ve bütün Romanya Yahudilerinin hariç tutulmuş olması bir hatadır. Öncü Fransız coğrafyacı Elisée Reclus, ulaşabildiği hemen her kaynaktan yararlanarak 1877/78 Türk-Rus Savaşı'nın öncesinde Türkiye Avrupa'sında yaşayan Yahudilerin sayısının 400.000 olduğu tahmininde bulunmuştur. Eflak ve Boğdan'ı kapsayan bu rakamda İstanbul hariç tutulmuştu.[26]

Diğer yandan 1882-1893'teki Osmanlı sayım sonuçları, imparatorluktaki toplam Yahudi nüfusunun kabaca 184.000 kişiden (olağan noksan sayımı gidermek için gerekli istatistiksel düzeltmeler yapıldığı takdirde bu sayı yaklaşık 220.000'e çıkar) oluştuğunu göstermektedir. Bu Yahudi nüfusunun 13.717'si Edirne'de, 37.237'si Selanik'te, 5.072'si

Manastır'da (Bitola), 3.677'si Yarıya'da ve 1.706'sı Kosova'da sayılmıştı. Dolayısıyla bu rakamlara göre toplam 61.409 Yahudi (toplam rakamda düzeltme yapıldığı takdirde kabaca 70.000) Balkanlar'da yaşamaktaydı. Bununla birlikte Sırbistan, Bulgaristan, Dobruca ve Romanya'nın bu toplam rakama dahil edilmemiş olduklarını göz önünde bulundurmak gerekir. Aslında bu sayı, imparatorluğun en zengin ve nüfus yoğunluğu en yüksek bölgelerinden biri olan Tuna eyaletinin nüfusunu da içermiyordu.

1866 yılında sadece Tuna vilayetinde (sonradan Yahudi göçünün kaynaklandığı başlıca yer olmuştu) yapılan Osmanlı sayımı, 1866'da bu bölgede çok sayıda Yahudinin yaşadığını göstermektedir. Bu sayımın tam metni, Bulgar ulusal kütüphanesindedir ve yabancılar bu belgeden yararlanamamaktadır. Bununla birlikte, bu sayımla ilgili belgeyi görebilmiş olan Profesör Nicolai Todorov, vilayetteki vergi yükümlüsü toplam Yahudi nüfusunu 5.071 kişi ya da vergi yükümlülerinin toplam sayısının kabaca % 3'ü olarak tahmin etmişti.[27] Diğer yandan, 1866 sayımının bir özetini içeren 1874 yılındaki Tuna Vilayet Yıllığı'nda (salname) Tuna vilayetindeki erkek nüfusun 1.021.309 olduğu tahmin ediliyordu. Dolayısıyla vergi yükümlüsü nüfusun yüzdesi, Tuna vilayetinin toplam nüfusuna uyarlandığı takdirde, vilayette 1877 yılındaki erkek ve kadın toplam Yahudi nüfusu 62.000'den düşük olmamaktadır. Osmanlı sayımlarında noksan sayımın olağan olduğu göz önünde bulundurulursa, Tuna vilayetindeki Yahudilerin sayısı pekâlâ 75,000 kadar yüksek bir rakam olabilmektedir.[28]

1878 yılında Avusturya tarafından işgal edilen Bosna-Hersek'te yaşayan Osmanlı Yahudilerinin toplam sayısının 1879'da 3,428, 1885'te 5.805,1895'te 8.212 ve fakat 1910'da 4.868'den ibaret olduğu söylenmekteydi.[29] Bu bağlamda, Avusturya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na 19. yüzyılda kesintisiz bir Yahudi akışı olduğunun üstünde durulması gerekir. Viyana'dan İstanbul'a uzanan ana yol üzerindeki Vidin, Sofya, Filibe, Pazarcık ve Edirne gibi kentler, Yahudilerin başlıca yerleşim merkezleri olmuştu. Sonuçta, 1877 yılında Osmanlı idaresi altındaki Balkan vilayetlerinin Yahudi nüfusunun en azından 170.000 ila 180.000 olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu nüfusun yarısı, 1877-1878

savaşları sırasında yabancı işgali alanda kalmış ve bunun sonucunda göçe yönelmiştir.

1906-1907 Osmanlı sayımı, Selanik'teki Yahudilerin sayısını 52.395 (bu rakam, kentin 1914'teki Yahudi nüfusunun 76.000 olarak tahmin edildiği diğer kaynaklarla da uygunluk içindedir) olarak tahmin etmektedir. Ayrıca Yahudilerin 23.839'u Edirne'de, 5.459'u Manastır'da (Bitola), 3.385'i Yanya'da ve 1.668'i Kosova'da yaşamaktaydı. (Rakamların hiçbiri düzeltilmemiştir). Dolayısıyla 1906-1907'de hâlâ Osmanlı idaresi altında olan Balkan vilayetlerindeki Osmanlı Yahudilerinin toplam sayısının kabaca 100.000 (düzeltilmiştir) olduğu görülmektedir ve bu rakam 1882-1893 sayımından itibaren % 20 oranında bir artış olduğunu gösterir. Bu artış, Balkanlar'da imparatorluktan ayrı düşmüş olan bölgelerden kaynaklanan göçe bağlanabilir. Aynı dönemde, hızla gelişmekte olan liman kenti İzmir'i de kapsayan Aydın vilayetindeki Yahudi nüfusu, 22.153'ten 57.218'e (düzeltilmemiştir) fırlamıştı; ancak, daha sonra 1914'te 35,041'e düşmüştür. Çeşitli sayımlara göre İstanbul'daki Yahudi nüfusu, yaklaşık 1865'e dek 25.000 civarındadır; bu nüfus 1906-1907'de 57.860'a (düzeltildiği takdirde 63.000) çıkmış, daha sonra 1914'te yaklaşık 57.000 olacak şekilde biraz düşmüştür. Anadolu'daki bölgelerde, 1882 yılından sonra önemli bir artışın olduğu bir dönemin ardından 1906-1907 ve 1914 yılları arasında Yahudi nüfusundaki bu düşüş (özellikle Aydın vilayetinde dikkat çekiciydi) Balkan Yahudilerinin Anadolu'dan Filistin de dahil olmak üzere başka yerlere göç etmiş olmalarına bağlanabilir.

FİLİSTİN'DEKİ OSMANLI YAHUDİLERİNİN ROLÜ

Osmanlı kökenli Yahudi nüfusu, Filistin'de Yahudi yerleşimlerinin kurulmasında önemli bir insan kaynağı oldu. 1880 yılına dek Filistin'in Yahudi nüfusunun çoğunluğunu oluşturdular. Daha çok Kudüs çevresinde toplanma eğilimindeydiler. Avrupalı Yahudilerle birlikte 1840'lı yıllardaki en büyük dini cemaati oluşturmuşlar ve 1860 yılından sonra da kentte (Kudüs kazası ya da mutasarrıflığı hariç) çoğunluğu sağlamışlardı. Tüm vatandaşlık haklarından yararlanan

Osmanlı Yahudileri, bölgede dükkân ve toprak satın almışlardı. Kısa sürede ekonomik güç kazanmalarını sağlayan finans işleriyle (çoğunlukla tefecilik) uğraşmışlardı. İngiliz elçilik kayıtlarında, zengin olan ancak daha sonra yabancı himayeden yararlanmak üzere İngiliz uyruğuna geçmenin yollarını araştıran "Oryantal" (yani Osmanlı) Yahudi sınıfından söz edilmektedir.[30]

Osmanlı Yahudileri Rusya, Romanya ve diğer ülkelerdeki kardeşlerinin davalarını savunmakta giderek daha etkin bir rol oynadılar ve çoğu zaman Osmanlı yetkilileriyle onlar arasında aracılık yaparak bunların da yerleşme izni almalarını sağladılar. Ayrıca iş ve diğer gerekli bağlantılarını kurmada da onlara yardımcı oldular. Dolayısıyla Rusya'dan gelen Yahudiler İstanbul'da karaya çıktıklarında, Osmanlı dindaşlarını kendilerine yardıma hazır bulmuşlardı. 1880'li yılların sonuna gelindiğinde, Eşkenaziler ve Sefaradlar arasındaki çekişme, daha temelli bir Yahudi siyasal kimliği oluşmaya başladığından yatışmış görünüyordu. Aaron Eisenberg'in girişimleri bu bağlamda bir anlam kazanmaktadır.

Bir Rusya göçmeni olan ve 1886 yılında Osmanlı vatandaşlığına hak kazanmış olan Eisenberg, İstanbul çevresinde ve Anadolu'da Yahudi göçmen kolonileri kurmayı teklif etmişti. Bu koloniler, Filistin'e yerleşmek üzere yola çıkmış olan Yahudi göçmenler için birer geçiş noktası olacaktı. Osmanlı idaresini ve kamuoyunu etkilemekte de bu noktalardan yararlanılacaktı. 1905'te Neta'im (yerleşim yerleri) adında bir şirket kuruldu ve 1.125.000 franklık sermayesi olan bir Osmanlı şirketi olarak kayıtlara geçti. Şirketin merkez ofisindeki Elsenberg'in damadı Gad Grumberg, daimi olarak İstanbul'da ikamet etmekteydi. Filistin'de dört yerleşim merkezi geliştirdi ve 1908 yılından sonra Rusya'dan ve Güney Avrupa'dan gelen göçmenler kapsamlı olarak bu düzenlemeden yararlandı. Nitekim, göçmenler doğrudan Filistin'e gitmeyi yeğlediklerinden geçici yerleşim yerleri kurma hedefine ulaşamadı.

Bununla birlikte bu yöndeki çabaları, Filistin'e göç eden Yahudiler için İstanbul, Selanik, İzmir ve diğer kentleri birer geçiş noktası yap-

maya yönelik uygulamayı kurumsallaştırma doğrultusunda resmi bir girişimi temsil eder. 1880'li yıllarda başlayan bu uygulama, Birinci Dünya Savaşı'na dek sürdü.[31]

SONUÇLAR

Sonuç olarak, birkaç nokta yinelenmelidir.

a. Osmanlı idaresi, 19. yüzyılda topraklarını yitirinceye dek Sultanın egemenliği altındaki topraklarda yaşamış olan Osmanlı Yahudilerine Müslümanlarla eşit davranmıştı. 1899 yılında Filistin'e yerleşmeleri yasaklanıncaya kadar genelde Osmanlı topraklarına göç etmekte ve yerleşmekte özgür bırakılmışlardı. İlk önce, Balkan Yahudileri göç ettiler ve hâlâ Osmanlı idaresi altında olan Balkan topraklarında yaşayan soydaşlarının yanına yerleştiler. Böylece Rusya, Romanya ve Macaristan kadar Sırbistan ve Bulgaristan'dan da gelen Yahudiler Makedonya'da ve Trakya'daki çeşitli kentlere ve ardından da Anadolu'ya göç ettiler. Aydın vilayetinin Yahudi nüfusundaki hızlı artış (1882-1893 yılları arasında ve 1907-1907 sayımında üç katına çıkmıştı) başta Osmanlı Yahudilerinin imparatorluğun çeperinden merkeze olan göçünden kaynaklanmaktaydı.

b. Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç etmiş olan Yahudilerin 1862-1914 yılları arasındaki toplam sayısı, yaklaşık 120.000 olarak tahmin edilebilir.

c. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus hareketleri, dünyanın her yerindeki benzerleri gibi siyasal sonuçlar doğurdu. 1890 yılında Osmanlı Yahudileri, özellikle de Balkanlar'dan gelenler, milliyetçi ideolojilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmasından dolayı belli bir düzeyde siyasal bilince sahip kimselerdi. Bu durum, sonunda bunlardan bir bölümünün Siyonist düşünceleri benimsemesine yol açtı. Osmanlı Yahudileri arasında Siyonizmin tutunmasında, Türk ve Arap milliyetçiliğini doğuran yükselen Müslüman kimliği kadar Balkan devletlerindeki şoven milliyetçilik de etkili olmuş olabilir. Sonunda bunlar Osmanlı idaresine, göçün kısıt-

lanmaması ve Siyonist taleplerin tanınması için baskı yapmak üzere Eşkenazi Yahudilerle birleştiler, özellikle de Selanikli Sefarad Yahudileri, İttihat ve Terakki Partisi'nin Osmanlı hükümetini Siyonizmin yasal bir ideoloji olduğunu kabul etmeye ikna etme girişiminde (girişim başarısız olmuştu) bulunmasında önemli bir rol oynadılar.

Osmanlı Yahudilerinin Balkânlar'dan göç ederek Anadolu ve Filistin'e yerleşmeleri ve buralardaki etkinlikleri, Kudüs'ün vali muavini Asım Bey tarafından İstanbul'a gönderilen gizli bir mektupta açıkça belirtilmiştir. 20 Ocak 1891 tarihli belgede şöyle denmektedir:

"Dünyanın her tarafındaki Yahudiler, öldüklerinde Kutsal Topraklarda gömülmek için yaşlılıklarında Filistin'e göç etmek gibi eski bir geleneği yerine getirirler. Son 15 ila 20 yıl boyunca bu göç, Rusya ve Almanya'dan ayrılmak zorunda kalan Yahudilerin Safed, Tiberia ve özellikle de Kudüs çevresine göç etmeye başlamalarından dolayı büyük ölçüde yoğunluk kazandı. *Bilhassa Osmanlı günlerinde Sırbistan'da huzur ve rahat içinde yaşamış olan Yahudiler İslam takvimine göre '93 savaşından (miladi 1877-1878) sonra pek acımasız bir uygulamaya maruz kalmışlardı. Bu Yahudilerin büyük bir bölümü imparatorluğun bu tarafına geldiler ve Kudüs'te büyük bir yerleşim yeri kurdular. İnsan, bu göç devam ettiği takdirde gelecekte siyasal sorunlar doğuracağını ve bu sorunların daha bugünden yaşanmakta olduğunu ve saymakla bitmeyeceğini düşünmeden edemiyor.** Kudüs'ün toplam nüfusu yaklaşık 45.000 kişiden oluşmaktadır. Müslüman ve Hristiyan nüfus 15.000'den azdır. Nüfusun geri kalanı yani, 30.000'den fazlası, çoğu yabancı pasaport sahibi olan Avrupalı Yahudilerden oluşmaktadır. Çok uzak bir geleceği düşünmeye gerek yok. Yukarda sözü edilen durumun on yıllık sonuçları Kudüs'te, Hayfa'da ve Hebron'da görülebilmektedir. Buralardaki binaların ve toprağın büyük bölümü Yahudilerin eline geçmiştir. Ticaret, el sanatları ve kısmen tarım onlar tarafından yürütülmektedir ve kamu zenginliği Yahudilere geçmiştir."[32]

* Bu italik kısım eklenmiştir.

Filistin'deki en yetkin Osmanlı devlet adamının inceleme konusu olan dönemdeki kişisel gözlemlerine dayanan bu belge, bu makalede geliştirilen düşünceleri tümüyle desteklemektedir.

Osmanlı Yahudileri, Filistin'deki bütün Yahudi yerleşimlerine yasaklamanın getirildiği tek bir dönem dışında, imparatorluk içinde istedikleri yere yerleşmekte özgür olmuşlardı. Kudüs'ün Yahudi nüfusundaki büyük artış ve bu nüfusun ekonomik açıdan giderek güçlenmesi, büyük ölçüde Balkanlardaki eski Osmanlı topraklarından kaynaklanan göçe bağlanabilir. Osmanlı Yahudilerinin tarihine ve İmparatorluk içindeki özel konumlarına ilişkin kapsamlı bir çalışmanın yapılması gerekmektedir. Böyle bir çalışma modern Yahudi tarihinin pek çok alanına ışık tutacaklar.

DİPNOTLAR

1 Bkz. Albert Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine*, 1838-1914, 2 cilt, Londra, 1939-1941. Bu bir dereceye kadar Neville J. Mandel'in *The Arabs and Zionism Before World War I*, (Berkeley, Los Angeles, 1976) adlı çalışması için de geçerlidir. Bu kitap, yazarın daha önceden üç makale olarak yayınladığı göç konusundaki yazılarının çoğunu kapsayan iyi bir çalışmadır. Bununla birlikte Mandel, salt Avrupa kaynaklarından yararlanmış ve çeşitli Yahudi topluluklarını coğrafi kökenlerine göre ayırmamıştır.

2 İngiliz Dışişleri Dairesi Arşivi (Buradan itibaren FO olarak geçecektir) 78/2375A. (Bu, Filistin'de İngiliz himayesinden yararlanan Yahudiler konusunda 16 Ocak 1873 tarihli uzun bir bildiridir.)

3 FO 195/1480 (No. 13), 28 Mayıs 1884.

4 FO 424/229, s. 17 (Cumberbatch'den Lowther'a), Beyrut, 6 Kasım 1910. Bu koleksiyondaki çeşitli mektuplara göre Kudüs mutasarrıflığı dışında Suriye'deki Yahudilerin toplam sayısı 50.000:dir. Avusturya'nın himayesindeki Yahudiler birkaç yüz kişiden ibaretti.

5 Bkz. Isaiah Friedman, "The System of Capitulations and its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine", *Palestine in the Late Ottoman Period*, David Kushner (ed.), Leiden, 1986, s. 280.

6 Mim Kemal Öke, "The Ottoman Empire, Zionism and the Question of Palestine (1880-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, 14. cilt, no. 3 (Ağustos 1982), s. 329-41.

7 *From Time Immemorial: The Origins of the Arab-Jewish Conflict over Palestine*, New York, 1984.

8 Yakında yayımlanacak olan bir çalışmada, Birinci Dünya Savaşı'na dek en yoğun olarak bulundukları yer olan Kudüs'te ve Filistin'in diğer yerlerinde yaşayan Yahudilerin tümünün kaydedilmediğine işaret ettim, çünkü

a) pek çok Yahudi vergi ödememek için kaydolmuyordu.

b) yabancı vatandaşları kayıt dışı tutuluyorlardı (daimi olarak ikamet eden yabancılar sonunda özel bir deftere kaydedildilerse de sayımlarda dinleri ve milliyetleri belirtilmemişti)

c) Osmanlı idaresi Filistin'deki Yahudilerin artan sayısından endişe duymaktaydı ve bu nedenle Osmanlı sayımlarında Filistin'deki Yahudiler için verilen rakamlar düşüktür. Bu bağlamda güvenilir bir Alman kaynağından söz etmek yararlı olabilir. Bu kaynakta, 1852-1911 yılları arasındaki dönemde Filistin'in Yahudi nüfusuyla ilgili olarak şu rakamlar verilmektedir:

1852	5.100
1867	12.000-13.000
1881	25.000
1897	50.000
1911	100.000

Bkz., Davis Trietsch, Juedische Emigration und Kolonisation, Berlin, 1917, s. 15.

9 Hariciye Arşivleri, İstanbul (buradan itibaren HA olarak geçecektir), İdare, no. 581.

10 HA, İdare, no. 346.

11 Bazı ön bilgiler Kemal H. Karpat'ın *Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Characteristics* (Madison, Wisconsin, 1985) adlı kitabta bulunabilir (4. bölüm). Avram Galante'nin kırk yıldan uzun bir süre önce yayımlanmış olan çalışmasının yeni baskısı yakın bir tarihte yayınlanmıştır. Bkz., *Histoire des Juifs de Turquie*, 9 cilt, İstanbul: Editions Isis, 1985.

12 Çeşitli seyahat anlatılarında bu Yahudilerden yer yer söz edilmektedir. *Pe'amim* (Times); "Studies in the Cultural Heritage of Oriental Jews", yakın bir tarihte Kudüs'teki Ben Zvi Enstitüsü tarafından İbranice olarak yayımlanmış bu makalede bu cemaatlere yer verilmektedir. Bkz. no. 17 (1986), İkinci Dünya Savaşı sırasında Dağlı Yahudilerin, Kırımçakların, Buharalıların ve diğerlerinin akıbetini ele alır.

13 Ahmet Refik (Altınay), *Hicri Onuncu Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1932; ayrıca *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı 1553-1591*, İstanbul, 1935. Bu çalışmalar, bir bölümü İstanbul'daki Yahudi cemaatine ait olan belgelerin birer toplamıdır.

14 Hayyim, J. Cohen, *The Jews of the Middle East*, 1860-1973, New York, 1975, s. 16-17 (A. Galante'nin alıntısı).

15 Başbakanlık Arşivleri, İstanbul (buradan itibaren, BA olarak geçecektir), Yıldız, Sadaret Hususi, no. 2 (27 Şevval 1309/25 Mayıs 1892). 24 Mayıs 1892 tarihli mektubu içermektedir Bu dosyada Londra'daki İngiliz-Yahudi Derneği tarafından gönderilene benzer bir mektup bulunmaktadır. Mektupta şöyle denmektedir: "Türkiye Yahudilerinin, İspanya'dan kovulan atalarının imparatorluğa gelişlerinin 400. yılını kutlama vesilesiyle gerçekleştirdikleri vefa gösterilerine katılma arzusu duyan İngiliz-Yahudi Derneği, saygıda kusur etmeden Haşmetmeap Sultan'a, iktidarda olduğu süre içinde Yahudi tebaasına göstermiş olduğu hoşgörülü tutumu takdir ettiğini dile getirmek istemektedir (Londra, 14 Nisan 1892)."

16 BA, Yıldız, Günlük Maruzat, no. 1051/9034 (29 Zilkade 1316/10 Nisan 1899).

17 Her iki liste için bkz. sırasıyla BA, Yıldız, no. 1354/1921 (4 Zilkade 1317/6 Mart 1900) ve Yıldız-Sadaret, Hususi Maruzat, no. 3036 (29 Zilhicce 1310/14 Temmuz 1893).

18 Friedman, "The System of Capitulations", s. 285.

19 BA, Yıldız, no. 4152 (26 Şevval 1304/18 Temmuz 1887), Başvezir dairesi tarafından hazırlanan ve 400 Yahudi ailesinin akıbetine ilişkin meclis tartışmalarını özetleyen resmi bir bildiriyi içermektedir.

20 BA, Yıldız, Perakende, n. 3898 (28 Zilhicce 1308/4 Ağustos 1891). Bu dosyada, Yahudi göçmenler konusunda sultanın sarayıyla Kraliyet Askeri Komisyonu arasında karşılıklı olarak sunulan çeşitli bildiriler bulunmaktadır.

21 BA, Yıldız-Sadaret, Resmi Maruzat, no. 2382 (5 Cemaziyelahir 1309/6 Ocak 1892) Babıâli ve Saray arasındaki yazışmaları içermektedir.

22 BA, Yıldız, Günlük Maruzat, no. 4837 (3 Zilhicce 1309/29 Haziran 1892).

23 BA, Yıldız, no 1354/1921 (4 Zilkade 1317/6 Mart 1900).

24 BA, İrade, Dahiliye, no. H34 (Cemaziyelahir 1318/Eylül-Ekim 1900). Bu dosyada idarenin, yerli ve yabancı Yahudilerin Filistine yerleşme eğilimi karşısında duyduğu endişeyle ilgili bir dizi belge bulunmaktadır. Yerli ve yabancı ayrımı, Osmanlı idaresinin Osmanlı Yahudilerini diğerlerinden ayrı tutmaya devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Yahudilerin

Filistin'e ziyaretlerini düzenleyen dört madde şu kaynakta bulunmaktadır: FO 78/5479, Enc l'den 440'a kadar (O'Connor'dan Landsowne'a), 27 Ocak 1901 tarihli.

25 *La Turquie á l'Exposition Universelle*, Paris, 1867, s. 5.

26 Bkz. Georges Castellan, "Peuples et nations des Balkans á la veille du Congrés de Berlin (1878) d'aprés Elisée Reclus", *Revue des Études Sud-Est Européenes*, 15. cilt, no. 2 (1977), s 279-93.

27 Bu, muhtemelen asıl sayıdan çok düşüktür. Todorov'un çalışmasıyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Karpat, *Ottoman Population*, s. 23-26.

28 Bu düşük bir tahmindir. Tuna vilayetindeki Yahudiler görece yoksuldu ve bu nedenle bu hesaplamalarda temel olarak alınan vergilendirilebilir Yahudilerin sayısı, bütün nüfusa oranla düşüktü.

29 *Justus Perthes*, 59. cilt, (1913), s. 197.

30 Bir İngiliz konsolosluk raporunda Filistin de dahil olmak üzere Suriye Yahudileri üç gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta yabancı Yahudilerin soyundan gelenler vardır; ikinci grupta sahte belgeler düzenleyip, İngiliz uyruklu olarak kayıtlara geçmeye çalışan ve Osmanlı tebaasından olduğuna kuşku duyulmayan Yahudilerin çocukları" bulunmaktadır; üçüncü gruptakiler ise şöyle veya böyle himaye konumunu elde etmiş olanlardır. FO 78/2375 A, Rapor no. 25, 1 Mart 1875.

31 Yosef Katz'ın bu yerleşimlerle ilgili ayrıntılı anlamı için bkz "Paths of Zionist Political Action in Turkey, 1882-1914: The Plan for Jewish Settlement in. Turkey During the Young Turks Era", *International Journal of Turkish Studies*, 4. cilt, no. i (Yaz 1987), s. 115-35.

32 BA, Yıldız, Perakende, no. 1352 (9 Ccmaziyelahir 1308/20 Ocak 1891).

BÖLÜM 7

OSMANLI YÖNETİMİ ALTINDA FİLİSTİN'E YAHUDİ GÖÇÜ, İSKAN VE NÜFUS ARTIŞI ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER*

Bu çalışma, aşağı yukarı 1850 ile 1914 yılları arasını kapsayan dönemde Osmanlı yönetimindeki Filistin'in nüfus yapısı üzerine bazı gözlemleri sunmak amacındadır. Osmanlı nüfus kayıtları ve 1881/2-1893 nüfus sayımı hakkında yayımlamış olduğum bir makalemde[1] konu ile alakalı olarak şu fikirler ön plana çıkmakta idi: Filistin'de demografik değişim, Osmanlı devletinin tamamındaki sosyo-ekonomik ve demografik dönüşüm bağlamında incelenmelidir; 19. yüzyılın ikinci yarısında zirai ürünlere talebin artması ve bölgedeki gıda işleme tesislerinin gelişiminin etkisiyle Filistin hızlı bir ekonomik büyüme geçirmiştir; bu ekonomik büyüme Yahudi göçmenlerin getirdiği sermayeden çok yerel kaynaklı yatırımlarla gerçekleşmiştir; Yahudi göçü sadece dış kaynaklı değildi, imparatorluk sınırları dahilinde seyahat özgürlüğüne sahip Osmanlı Yahudileri de bölgeye göç etmiştir; Yahudi yerleşimi Ürdün nehrinin Batı Yakası'ndaki (Batı Şeria) birkaç bölge ile sınırlı kalmış, Doğu Yakası'na çok az Yahudi yerleşmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi kaderini şekillendiren ekonomik ve sos-

---

* Bu yazı, "Some Observations on Jewish Migration, Settlement and Growth of Population in Palestine Under Turkish (Ottoman) rule 1850-1914", *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 7, No. 1 & 2, Spring 2001, p 54-67'den alınmıştır.

yo-demografik güçlerin doğru bir şekilde anlaşılması, Filistin-İsrail meselesinin demografik yönünü kavrama konusunda önem arz etmektedir. Bu dönemde, kapitalist anlamda piyasa odaklı bir ekonomik düzenin başlaması, göç ve iskan hareketlerinden kaynaklanan demografik değişimler, imparatorluk içinde belirli bir çoğunluğu teşkil etmeyen toplulukları milliyetçi hedefleri olan siyasi gruplara dönüştürdü. Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Balkanlar'ın günümüz devletleri bu dönüşüm ile vücuda gelmiştir. Nüfus hareketleri bu süreçte hızlandırıcı bir rol oynadığından Osmanlı nüfus istatistiklerinin derinlemesine çalışılması, Filistin ve diğer eski Osmanlı bölgelerinde ulus inşasının dinamiklerini kavramada çok esaslı bir öneme sahiptir.

Osmanlı demografik verilerinin önemini bir şekilde sezmiş, ancak bu verileri Filistin'de daha önce görülmemiş Arap ve Yahudi nüfus artışı hakkında yargılarda bulunmadan önce derinlemesine incelemeye tabi tutmamış yazarlar vardır. Filistin'in tarihsel demografisi, bazı partizan akademisyenlerin Yahudilerin 19. yüzyılda geldikleri Filistin'in tarımdan ve yaşamdan yoksun bir toprak olduğunu ve bölgenin yerli ahalisinin ancak Yahudilerin getirdiği sermaye zenginliğinden etkilendikten sonra bariz bir çoğunluk oluşturduklarını iddia etmesiyle siyasi bir mesele haline gelmiştir.

Kudus ve Safed'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında olduğu gibi her zaman az denebilecek bir Yahudi varlığı olmuştur; Yahudiler nüfusun yüzde üçünü oluşturuyordu. Osmanlı döneminde Filistin'e ilk Yahudi göçleri, Arapların yerlerini terk etmelerine sebep olmamıştır. Aksine, hem Arap hem Yahudi nüfusları, aynı anda göç kaynaklı büyüme yaşamıştır. Yahudiler, Rusya'dan ve 19. yüzyıl sonunda Filistin'e yerleşim sınırlandırılıncaya kadar serbest dolaşım hakkına sahip oldukları Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinden geliyorlardı. Arap göçü ise köylerden ve yerleşik kabile bölgelerinden ekonomik büyümenin yaşandığı şehirlere ve kasabalara gelmek şeklinde gerçekleşiyordu. Cezayir gibi başka Arap bölgelerinden Filistin'e düzenli olmayan ve ufak boyutlu göçler, bağımsız çeşitli gelişmelerden kaynaklı gerçekleşiyordu. Arap olmayan Müslümanların bölgeye

göçleri de bu şekilde olmuştur. Günümüze kadar etnik kimliklerini korumuş olan Çerkezlerin durumu bu kapsamdadır.

Filistin dahil Osmanlı Suriye'sindeki ekonomik, demografik değişimler ve Yahudi göçü, imparatorluğun tamamında gerçekleşmekte olan büyük değişimlerle alakalı idi. Osmanlı potasından ulus devletlerin ortaya çıkışı, Batı'da Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra meydana gelen sürece benzer. Bu süreçte, evrensel bir imparatorluğun (daha sonra da Roma Kilisesi'nin) hâkimiyeti altında yaşayan etnik gruplar ve kabileler, kendilerini çeşitli ideolojik meşruiyetlerle ve değişik liderler önderliğinde siyasi oluşumlara dönüştürdüler. Osmanlı'da bu süreç kabaca altmış, yetmiş yıla sıkışmıştır. Osmanlı devleti, dokuzuncu yüzyıldan sonra Bizans ismiyle anılan Doğu Roma İmparatorluğu'nun coğrafi ve siyasi anlamda halefi idi. Bunun neticesi olarak, Roma İmparatorluğu'nun doğudaki heterojen etnik-dini yapısı Bizans'tan olduğu gibi alınmış ve Osmanlı İmparatorluğu (1286-1918) boyunca devam etmiştir. Öte yandan, 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı yönetimi altındaki çok sayıdaki etnik ve dini grup aşama aşama sosyal-yapısal dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Eski cemaat düzeni yok olmuş ve sonunda dini-etnik kimlik ve sınıf dayanışması temelli ulusal bilinç gelişmiştir. İmparatorluk dâhilindeki göç sebepli demografik değişimler ve gelişen piyasa ekonomisi, bu etnik-dini yeni düzenin ve yükselen ulusal bilincin başlıca faktörleridir.

Kapitalist piyasa ekonomisine geçişle birlikte imparatorluğun her yerindeki ekilmemiş araziler, tarımsal üretim alanına dönüştürülmüştür. Buna rağmen, çok büyük araziler ekilmemiş olarak kalmıştır. Bunun sebebi, kısmen iltizam sisteminin yetersizliğidir (yeni arazi kanunu 1858'de kabul edilmiştir). Esas sebep ise savaşlar, salgın hastalıklar ve kötü beslenme ile kırılmış Müslüman nüfusun azlığıdır.

Anadolu ve Balkanlar'da Müslüman nüfusun hızla azalması üzerine vergi gelirlerindeki ani düşüşten kaygılanan Osmanlı yönetimi, 1857'de Batı dünyasındaki gazetelerde insanları Osmanlı topraklarına gelip yerleşmeye davet eden ilanlar verdi. Teşvik olarak çeşitli ayrıcalıklar sözü verilen, aralarında Rusya Yahudilerinin de olduğu kayda

değer sayıdaki olası göçmen, Filistin'e yerleşme konusunda istekliydi. Gelmesi beklenen bu göçmenlerden önemli sayıda bir kesim harekete geçmeden önce, Rusya'nın topraklarını terk etmek zorunda bıraktığı Kafkas Müslümanlarının büyük göçü başladı (1862). Bu tarihten sonra Osmanlı nüfusu, kendini muhacirlerle yenilemiştir. Piyasa talepleri ticarileşen tarımla karşılanmış ve tarımsal üretimi kontrol eden kesim gittikçe zenginleşmiştir. Yeni gelir dağılımı biçimleri, bu zamana kadar hiç görülmemiş bir dizi sınıf farklılıkları ve çatışmalarını doğurmuştur.

1870'lere gelindiğinde tarımsal dönüşüm ve toplumsal sonuçları, Filistin'de görülmeye başlanmış ve 1880'lerdeki Yahudi yerleşim dalgasından çok önce bir nüfus artışını doğurmuştur. Tarım devrimi, burada kısa zamanda kendi arazisinde ikamet etmeyen bir toprak sahipleri zümresinin doğmasına ve buna bağlı olarak topraksız bir köylü sınıfının oraya çıkmasına neden oldu. 1858 Arazi Kanunu'na şüpheyle yaklaşan Arap köylüleri, devletin bu düzenlemeyi daha fazla vergi almak, hatta topraklarına el koymak için çıkardığını düşünüyordu ve yeni yasanın gerektirdiği şekilde topraklarını kendi adlarına değil şehirli akrabalarının adına kaydettirdiler. Hakkaniyet anlamında çok da titiz olmayan şehirliler, bu hareketi teşvik etti ve yeni Arazi Kanunu'nun miri araziyi (devlete ait olan topraklar) üç yıl boyunca ekmeyen köylülerin kullanım haklarının ellerinden alınmasına dair olan kısmını (*mahlul* maddesi) kendi çıkarlarına kullandılar. Böylece, binlerce dönüm arazi Hayfa, Yafa, Gazze, Ramallah ve Nablus'tan birkaç düzine ailenin eline hiçbir bedel ödenmeden geçmiş oldu. Celile olarak bilinen bölgenin topraklarının yüzde sekseni, Samaria bölgesi topraklarının yarısı, yalnızca birkaç ailenin mülkü oldu.

Olumsuz toplumsal sonuçlarına rağmen büyük malikâneler tarımsal üretimin artışına yardımcı olmuştur. Üretilen artı değer sabun fabrikaları, un değirmenleri, zeytinyağı üretim tesisleri gibi yatırımlarda sermaye olarak kullanıldı. Birçok yeni iş olanağı da doğmuş, çok çeşitli, küçük ölçekli, yeni iş faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Similanskaya ve başkalarının da belirttiği gibi binlerce topraksız köylü iş bulmuş ve şehirlerin büyümesine katkıda bulunmuştur. Aynı

zamanda malikâneler çok sayıda köylüye de ortakçı ya da tarım işçisi olarak çalışma fırsatı sunmuştur. Arazileri ellerinde tutan aileler, kırsaldaki akrabalarına karşı sorumluluklarının tamamen farkındaydı: Tarımsal metotlardaki gelişmelerin belirli bir toprağın ürünüyle daha fazla insanın geçinebilmesini sağladığı bir zamanda yakınlarını kapı dışarı etmediler. Çok açık bir şekilde görüldüğü üzere, tarımdan ve yaşamdan yoksun bir Filistin tablosu doğru değildir.

Bütün bunlara rağmen, Filistin'in 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı ekonomik büyümeyi kabul eden bazı gözlemciler dahi bu kalkınmayı Osmanlı dışı, Müslüman olmayan bir dehaya atfetmekte ısrar ediyor. Örneğin Lawrence Oliphant, Filistin kalkınmasını en kalabalık olduğu zamanda bile ancak 1000 nüfuslu olduğu tahmin edilen dört Alman misyoner yerleşimine bağlıyor ki bunun bir tarım devrimi yapmış olduğunu söylemek güçtür. Hâlbuki Filistin'in 1870'lerde başlayan toplumsal ve ekonomik dönüşümü, tüm imparatorluğu saran daha geniş bir sosyo-politik değişim dalgasının parçası olarak görülmelidir. Benzer şekilde, yerli nüfusun hızlı artışı, yükselen yaşam standartları sonucu artan doğum oranları ve 1870 sonrası uygulanan sağlık önlemleri sayesinde düşen ölüm oranları ile açıklanmalıdır.

Filistin merkeze dışarıdan Müslüman göçü sınırlı kalmıştır. Osmanlı'nın Asya bölgelerine akan milyonlarca Müslüman sığınmacının neredeyse tamamı, Anadolu'ya yerleşmiştir. Çok küçük bir kesim günümüz Libya, Irak ve Suriye'sine, çok sayıda kimse ise Ürdün Nehri boyunca Salt, Ceraş ve Amman'a yerleşmiştir (ki torunları hâlâ buralarda yaşamaktadır). 1872 yılında Çerkez toplulukları Horus'a ve Kuneytra civarına yerleştirildiler. Horus'a yerleşenler refaha kavuşurken Kuneytra civarındakiler kabile baskınları sebebiyle perişan oldu. Daha sonra, torunları bugün İsrail'de yaşayan yeni küçük Çerkez grupları, Ürdün nehrinin Batı Yaka'sına yerleşti. Her halükarda, Filistine dışarıdan gelen toplam Müslüman göçü, nüfusun demografik yapısını değiştiremeyecek kadar sınırlı idi.

Afrika eyaletlerinden -Cezayir ve Mısır başta olmak üzere- gelip Filistine yerleşen belirli sayıda Müslüman oldu. Örneğin, Cezayir

direniş mücadelecisi Abdülkadir, Fransızlar tarafından serbest bırakıldıktan sonra sığınmacı olarak Şam'a yerleştirildi. İki yüz kadar takipçisi de Celile olarak anılan bölgede, Safed ve Akka sancaklarındaki Kerfersebt, Shuare ve Aum köylerine yerleşti. Fransız vatandaşı olmalarından yararlanarak kendilerini koruyan ve barındıran Osmanlı İmparatorluğu kanunlarından bağımsız davranmaya kalktılar. Bunun üzerine, Osmanlı yönetimi onları Fransız ajanlarının kolayca ulaşamayacağı, nehrin öteki yakasındaki Aclun'a nakletti. Bu ilk grubun bıraktığı yerlere 1893'te yeni bir küçük Cezayirli topluluk geldi. Bu gruba Mahlüle-i Emirye statüsünde yani sahibi varis bırakmadan öldüğü için veya ekilmedikleri için devlet kontrolüne geçmiş bulunan topraklardan 5.000 dönüm verilmişti. 19. yüzyıl boyunca Filistin'e yerleşen ciddi sayıda Mısırlı olduğuna dair bir delil yoktur. Bildiğimiz 1831 nüfus sayımı kayıtlarına göre pamuk tarlalarında çalışmak üzere Mısır'dan Adana eyaletine getirilen bazı tarım işçilerinin yani fellahların olduğudur.

Özellikle 19. yüzyıl boyunca gerçekleşen Yahudi göçü tarihini bütünüyle bilmiyor olsak da yasal ya da yasa dışı yollarla gelen çok büyük sayıdaki Yahudi sığınmacının Filistin'in Yahudi nüfusunu belirli bir noktaya yükselttiğini biliyoruz. 1856-1913 arasındaki dönemde, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Sovyet Birliği'nin sınırları içine dâhil olacak bölgelerde yaşayan yaklaşık altı milyonluk Hristiyan ve Slav olmayan bir nüfus Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Bu insanlar, ya yükselen Rusya kökenli, pan-slavist yabancı düşmanlığı sonucu yerlerini "kendi rızalarıyla" terk etmeye ikna edilmişti ya da acımasız fiziki saldırılarla yurtlarından çıkarılmıştı. Bu sığınmacılar arasında, Yahudi varlığının Roma İmparatorluğu dönemine kadar gittiği Balkanlardan ve Kırım'dan çok sayıda Yahudi vardı.

1878 Berlin Anlaşması ile Bulgaristan ve Romanya gibi bağımsız ve özerk devletler kurulurken buralardaki Yahudi ve Müslüman nüfusun büyük kısmı ayrıldı. Kimisi doğrudan imparatorluğun Asya'daki topraklarına giderken diğerleri daha yakın olan Ege Adaları'na ya da hâlâ Osmanlı yönetiminde olan Edirne, Manastır (Bitola), Makedonya, Selanik gibi Balkan şehirlerine gitti. Elde kalan Avrupa toprakları

yavaş yavaş imparatorluk'tan kopmaya devam ettikçe Yahudi nüfusu Osmanlı'nın Asya bölgelerine doğru bir kez daha göç etmek zorunda kaldı. Osmanlı yönetimi Yahudi ve Müslümanları ayırt etmeksizin Anadolu'ya naklediyordu. Bunun sonucu, örneğin Aydın (İzmir) Yahudi nüfusu 1878 sonrası kısa sürede artış göstermiştir. Osmanlı uyruklu Yahudiler, imparatorluk sınırları içinde istedikleri yere özgürce seyahat etme ve yerleşme hakkına sahipti. Ancak, 1890'larda toplu göçün yasaklanmasından sonra Osmanlı uyruklu olmayan Yahudilerin ancak münferit göç edebileceğine dair bir sınırlandırma getirilmişti. Bu duruma örnek vermek gerekirse, Osmanlı göç kayıtları, Mart 1899 ile Mart 1900 arası bir yılda toplam Bulgaristan'dan 64, Romanya'dan 7 Yahudinin Osmanlı'ya göç ettiğini göstermektedir. Aynı yıl Çatalca'ya - İstanbul'un 80 km batısında bir kasaba yerleşimi- yerleşen Yahudi sayısının 94, Karadeniz şehri Trabzon'a yerleşenlerin ise 38 olması, bir önceki yıl göç edip sonraki yıl yerleşen Yahudilerin olduğunu göstermektedir.

Osmanlı idari uygulamaları arasında imparatorluğun bir yerinden başka bir yerine giden vatandaşların -Müslüman, Yahudi ya da Hristiyan- dolaşımını kayıt altına almak yoktu. Bu nedenle nüfus hareketlerine dair veriler, ancak zorlukla iki veya daha fazla nüfus sayımının sonuçlarının karşılaştırılması ile elde edilebilmektedir. Bu duruma örnek olarak, 16. yüzyılda bir Sefarad Yahudi merkezi olan Selanik'e gelip yerleşen Balkan Yahudilerinin durumu verilebilir. 1881/82 yılında Selanik'in Yahudi nüfusu 34.423'tür ki yaklaşık olarak şehir nüfusunun yarısıdır. 1906'ya gelindiğinde 76.000 civarındadır ve bu şehirdeki Yahudi nüfusu 20. yüzyılda da varlığını sürdürmüştür. (1943'te Naziler şehrin ana mezarlığındaki 400.000 kadar Yahudi mezar taşını yerle bir etmiş ve kalan Yahudi nüfusunu mahvına sebep olmuştur.) Nüfus sayımı kayıtları aynı zamanda, 1878 sonrası Osmanlı'nın elinde kalan Avrupa topraklarında, yanı sıra kalabalık ve geçmişi oldukça eskilere giden yerleşik Yahudi toplulukların olduğu Bağdat, ayrıca Aydın (İzmir), Halep ve Şam gibi Asya şehirlerinde Yahudi nüfusunda yavaş ama düzenli artışlar olduğunu göstermektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında diğer ülkelerden kitleler halinde gerçekleşen sığınmacı akını, devlet nezdinde, nüfus işlerinden sorumlu daireyi fazlasıyla aşan bir gündem yaratmıştı. Rusya'yı "kendi rızalarıyla" terk edip Osmanlı'ya belirli bir sermaya ile gelenlerin maddi desteğe ihtiyacı yoktu. Fakat yol masrafı, barınma, kap kacak ve toprağa ihtiyacı olan başka bir kesim vardı. İhtiyaç sahibi bu insanlar, Osmanlı yönetiminden bir miktar kredi ve toprak aldılar. Ayrıca barınma ve beslenme gibi temel ihtiyaç konularında bölge halkından yardım gördüler.

Benzer şekilde, 1880'lere kadar eski Osmanlı topraklarından Filistin'e Yahudi yerleşimi konusunda en ufak bir kısıtlama olmamasına rağmen çok büyük gruplar halinde göç ederek yerleşen Osmanlı vatandaşı Yahudiler dahi devletin gündemine giriyordu. Bu sebepten Osmanlı kayıtları bize örneğin 1882 yılı başında Akka'ya iki yüz Yahudi ailenin yerleştiğini göstermektedir. 1880'lerin sonuna doğru yönetim, Yahudilerin çok büyük gruplar halinde Filistin'e yerleşimini yasakladı. Bu tarihten sonradır ki aslen Akkerman'lı (Rusya'ya bırakılmış surlarla çevrili bir Karadeniz şehri) olup bir vakittir Dobruca'da yaşayan ve bu bölge 1878'de Romanya'ya verildiğinde Filistin'e göçlerine izin verilmeyip batı Anadolu şehri Bursa'ya yerleştirilen yaklaşık dört yüz ailelik bir Yahudi grubun kayıtlarına rastlıyoruz.

Filistin'e yerleşimlerine sınırlama getirilmiş olsa da Osmanlı uyruğu taşıyan ya da başka bir devletin uyruğuna geçmiş bulunan Yahudiler, sürekli toprak kaybetmekte olan imparatorluğun geri kalan kısımlarında dolaşım özgürlüğüne sahipti. Nitekim 1892 senesine ait bir belge, çoğunluğunun böyle yaptığını göstermektedir. Bu dolaşım serbestisi, 1897'den sonra Filistin'e Yahudi göçü resmi olarak tamamen yasaklandıktan sonra dahi devam etmiştir. Bunun neticesi olarak, nüfus sayımı sonuçları, tüm Osmanlı nüfusu içinde Yahudi nüfusunun oranının, göçlerin azaldığı 1914 yılına kadar arttığını göstermektedir. (Göçlerin şiddetli etkisi, şüphesiz çok daha büyük bir artışa neden olmuştu. 1840'ta yüzde altmışlarda olan Müslüman nüfus oranı, 1881/82'de yüzde 75'in üzerine çıktı ve sonraki otuz yıl boyunca da artmaya devam etti).

Joan Peters, *From Time Immemorial: The Origins of the Arab-Jewish Conflict Over Palestine* (New York: Harper and Row, 1984) isimli çalışmasının "Osmanlı Yönetiminde Filistin" bölümünde bölgede Yahudi yerleşimine karşı Osmanlıların tutumunu şiddetle eleştirmekte; fakat bu devlet politikasına rağmen 1914'e kadar Filistin'in toplam Yahudi nüfusunun arttığı gerçeğini kabul etmek durumunda kalmaktadır. Gerçek şu ki Osmanlılar genellikle Yahudilere yönelik dostane politikalar izlemiştir. Olumsuz imajına karşın, Sultan II. Abdülhamit şahsen Yahudilere sıcak hisler beslemiştir. 1901/2'de iki kez görüştüğü Siyonist lider Theodore Herzl'e bu hislerini ifade etmiştir. Bu görüşmeler, padişahın güvenini kazanmış bir ahbabı olan Yahudi kökenli Macar bilim adamı Arminius Vámbéry tarafından ayarlanmıştır. Abdülhamit'in idare etmesi gereken bir imparatorluk vardı. Hristiyan/Slav hakimiyetine giren bölgelerden gelen bütün Müslüman ve Yahudilerin sığınma taleplerini karşılayarak sorumluluğunu yerine getirdikten sonra Anadolu ve Arap bölgelerinin yerli ahalisi olan vatandaşlarının iyiliğini ve devletin uzun vadeli çıkarlarını gözetmek zorundaydı.

Yerli halk yerinden edilmeden ve aşırı bir yükün altına sokulmadan göçmenlere toprak ve maddi destek verilebildiği ölçüde padişahın birbirleriyle çakışan bu sorumlulukları hakkıyla yerine getirilebiliyordu. Daha önce ekilmeyen araziler tarıma açılıyor, böylece bölgeye refah gelirken devlete de yeni vergi gelirleri sağlanıyordu. Göçmenler yerel isyanlar ya da idari zorluklar yaşamadan kabul gördü.

Osmanlı iskan politikaları ekseriyetle çok iyi işlemiştir. Yerli Arapların, Yahudi göçmenlerin ve Osmanlı yönetiminin çıkarlarının çakıştığı ve çözümün mümkün olmadığı Filistin bunun tek istisnasıdır. Filistin'e odaklanan Yahudi ulusal bilincinin gelişimi Arap halkın yükselen ekonomik ve sosyal beklentileriyle çatışmıştır.

Filistin bu tarihte sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun izole bir bölgesi değildi. Artık uluslararası boyutta dikkat çeken bir ilgi odağı idi. Kudüs'ün Hristiyanlığın Kutsal Toprakları'nda olması durumu, hem Doğu hem de Batı Hristiyan kiliselerine mensup cemaatlerin varlığı,

Rusya ve Fransa'ya burada etkin olma fırsatlarını açtı. İngiltere'nin dini temelli bir destek noktası yoktu. Fakat, o dönemde Suriye'yi kontrol eden Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa İngilizlere Kudüs'te bir konsolosluk açma izni vermişti. Konsolosluğun görünüşteki amacı Yahudileri korumaksa da İbrahim Paşa'nın gerçek amacı bu durumu Ruslara ve Fransızlara karşı denge unsuru olarak kullanmaktı. İngiltere'nin gerçek amacı Yahudilerin *de facto* koruyucusu olmak ve onları Protestanlaştırmak suretiyle rakiplerine karşı kendi çıkarlarını korumaktı.

1840 yılında İstanbul, Suriye'ye yeniden hakim olduğunda Kudüs ve civarının üç büyük Avrupa gücünün sıkı gözetimi altında olduğunu ve bölgenin ayrı bir özen ve statü gerektirdiğini kabul etmek durumundaydı. 1873'te Osmanlı yönetimi, Kudüs'ü ve Lut gölü ile Akdeniz arasında kalan bölgeyi doğrudan İstanbul'dan yönetilen bir mutasarrıflık haline getirdi.

Yüzyılın sonunda, Osmanlı Yahudilerinden ve dünyanın değişik yerlerindeki Siyonistlerden Filistin'in toplu Yahudi yerleşimine açılması için gelen yoğun baskı Sultan Abdülhamit'i çok zor bir duruma soktu. Devlet mülkü olan büyük arazilerin Siyonist kuruluşlara satılmasına ve dolayısıyla kontrolünden çıkmasına izin vermesi durumunda İslamcı devlet politikaları özellikle memnun etmeye çalışılan Arap uleması nezdinde sorgulanabilirdi. Ayrıca, tarımdaki gelişmeye rağmen Filistinde hâlâ bu değişimden nasibini almamış araziler vardı. Tarımsal üretimde artış, vergi gelirlerinde artış sağlıyordu. Ancak bazı arazilerin tarıma açılabilmesi, örneğin drenaj gibi çok büyük yatırım giderleri gerektiriyordu ve bunun altından ancak Avrupalı yatırımcılar kalkabiliyordu. Bu sebeple, yönetim Lawrence Oliphant'ın başvurusunu ciddi olarak değerlendirdi. 1880 yılında Oliphant, Yahudi yerleşimine açmayı planladığı, çoğu Ürdün nehri kıyısında olan Belka Sancağı'na bağlı 4.356.000 dönümlük bir arazi satın alma talebini iletmişti. Netice itibarıyla Babıâli Oliphant'a bedevi kabilelerin vatanı olan bu bölgeyi kalkındırmayı istemekle beraber zamanın henüz uygun olmadığını bildirdi.

Filistin ile ilgili yerli halka karşı adilâne düzenlemeler ve kişisel sempati gözetmek bir yana, Abdülhamit'in Yahudi yerleşimine sınırlama getirirken Siyonistlere devlet topraklarının satılması konusunun ötesinde, göz önünde bulundurmak zorunda olduğu ciddi devlet meseleleri vardı. Yahudi yoğunluğu ne kadar fazla olursa Avrupalıların müdahale etme olanakları o kadar artacaktı. Buna karşılık, Filistin'de yerleşimine izin verilen Yahudi sayısına çok ciddi sınırlamalar getirmek de İngilizlere müdahale etmeleri için bir sebep oluyordu. Başka bir ifadeyle, Osmanlı yönetimi sığınmacıların iskanı ve diğer yabancı göçmenlerin kabulü konularında Osmanlı dünyasındaki çıkarlarını artırmak isteyen bir yabancı güce taviz vermeden uygun bir politika geliştiremiyor ve uygulayamıyordu. Filistin meselesi dışında, örneğin Hanover'da, Berlin-Bağdat demiryolu boyunca Anadolu'da özerk Alman yerleşim birimleri kurmak için bekleyen bir topluluğun olması gibi meseleler vardı.

Abdülhamit'in uyguladığı politika, Filistin'e düzenli Yahudi akışını durdurmamak ve bir yandan yerel halkı memnun etmek suretiyle kısa vadeli tehlikeleri bertaraf etmek üzere tasarlanmıştı. Devlet arazilerinin Siyonistlere satılmasını ve kalabalık Yahudi grupların Filistin'e yerleşmesini yasaklayan düzenlemeler başarılı bir şekilde uygulanmıştı. Aynı şekilde, bir süre için bölgeye yeni Yahudi yerleşimleri engellenebildi. Ancak, herhangi bir gruptan bağımsız gelen Osmanlı Yahudisi şahıs ve aileler, daha sonra yabancılar da küçük gruplar halinde Filistin'e girme yolunu bir şekilde buldu. Üstelik Osmanlı yönetimi, yasağın yürürlüğe girmesinden sonra bölgeye giren Yahudileri zorla çıkarmak için herhangi bir adım atmamıştır. Çünkü İngiltere, büyük olasılıkla böylesi bir hareketi "hâmi" haklarına başvurarak harekete geçmek için bir sebep olarak değerlendirecekti.

Osmanlı İmparatorluğu içerisinden gelenler başta olmak üzere Yahudilerin Filistin'e göçü ve yerleşimi 1875-1914 döneminde devam etmiştir. Bu durum, Filistin'de, özellikle de 19. yüzyılın sonuna kadar yoğun Yahudi nüfusunun yaşadığı belli başlı bölgelerden biri olan Kudüs'te Yahudi nüfusunun iyiden iyiye artmasına neden olmuştur. Bu artış, Osmanlı yönetiminin Yahudi yerleşimine karşı duruşu ile

çeliştiğinden ötürü yönetim, Kudüs bölgesindeki Yahudi nüfusunun gerçek sayısını kamuya duyurmak konusunda çekinceli tavırlar sergilemiştir. Devlet görevlilerinin hazırladığı çeşitli raporlar-henüz araştırmacıların kullanımına açılmamıştır-Yahudi nüfusunun artışını gösteren nüfus sayımlarını doğrular niteliktedir. Buna örnek olarak Kudüs Mutasarrıf Muavini Asım Efendi tarafından hazırlanan ve İstanbul'a gönderilen 19 Ocak 1891 tarihli bir raporu sunalım:

> Dünyanın her yerindeki Yahudilerin eski bir geleneği vardır: Öldüklerinde Kutsal Topraklara gömülebilmek için yaşlılıklarında Filistin'e göç ederler. Bu göç, son 15-20 yılda Rusya ve Almanya'dan sürülen Yahudilerin Safed, Tiberya ve özellikle de Kudüs civarına göç etmesiyle birlikte çok fazla artmıştır. Özellikle Bulgaristan ve Sırbistan'da Osmanlı zamanı barış ve huzur içinde yaşayan Yahudiler, 93 Harbi'nden sonra [Balkan uluslarının bağımsızlığı ile sonuçlanan 1877/78 savaşı] çok kötü muamelelere maruz kaldılar. Bu Yahudilerin çok büyük bir kısmı ülkenin bu bölgesine gelmiş ve Kudüs'te büyük bir yerleşim oluşturmuştur. Bu göçün devam etmesi durumunda, gelecekte, şimdiden varlığı hissedilen ve sayılamayacak kadar çok olan siyasi zorlukların doğacağı akla gelmektedir.
>
> Kudüs'ün toplam nüfusu 45.000 civarındadır. Müslüman ve Hristiyan nüfus 15.000'in altındadır. Nüfusun geri kalanı yani 30.000'in üstünde bir kesim, çoğu yabancı devlet pasaportuna sahip Avrupa Yahudileridir. Uzak geleceğe bakmaya gerek yoktur. Yukarıda izah edilen durumun on yıllık sonuçları, gayrimenkullerin ve arazilerin çoğunun Yahudilerin eline geçmiş olduğu Kudüs, Yafa ve Hebron'da (Halilürrahman) görülebilir. Ticaret, zanaat ve kısmen tarım onların kontrolündedir ve ahalinin varlığı Yahudilere geçmiştir. Müslüman ve Hristiyan nüfusunun çoğunluğunun geçim kaynağı, [iki dinin hayır kurumlarından olan] Müslüman vakıfları ve Hristiyan manastırlarından elde edilen ufak gelirlerden ibarettir.

Rapor, bölgenin yeni sakinlerine yayılmacılık atfettikten sonra onları, yerel kanunlara tabi olmamak için, yabancı devletlerin hukuk

dışı korumasını kullanmak ve çoğu kez faiz karşılığı para verme yöntemiyle bölge köylüsünün arazilerini almakla itham etmektedir:

> Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa'nın önerisi üzerine Filistin'e Yahudi yerleşimi yasağı 5 veya 6 yıllık bir süre için uygulanmıştı. Fakat, daha Rauf Paşa görevine devam ederken yasak Babıâli tarafından alınan bir kararla kaldırılmıştır. [Eski] karar [sadece] geçmişte görülen kalabalık grupların yerleşimini yasaklıyordu. Gerçek şu ki Yahudiler hiçbir zaman kalabalık gruplar halinde göç etmedi. [Yasak kararı verildikten sonra] Yahudiler Filistin'e iki ya da üç aileden oluşan gruplar halinde gelme düzenini benimsedi.

Rapor ayrıca, Müslümanların eğitim alanındaki geri kalmışlığının üstesinden gelinmez ise "milletimiz ve vatanımız için son derece vahim sonuçlar" doğacağını ön görerek yönetimden Müslümanların eğitim olanaklarının iyileştirilmesini talep ediyordu.

Hariciye Nezareti memurlarından Mehmet Arslan 24 Temmuz 1902 tarihli raporunu doğrudan padişaha sundu. Rapor, arazi satışına dair yasağın uygulanmasında bir süre için görülen gevşeklikle ilgiliydi. Arslan, Filistin'de toprak satın almak isteyen çeşitli Siyonist örgütlerden bahsettikten sonra, Osovski adlı birinin Beyrut'tan Sabbaq isimli başka birisini aracı olarak kullanarak Tiberya bölgesinden arazi satın aldığını belirtiyordu. Osovski buraya Beyrut'taki Osmanlı memurlarının desteğiyle Yahudileri yerleştirmişti. Haddi zatında, Osovski ve Sabbaq'ın İstanbul'a giderek padişahın bilgisi olmadan Meclisi Siyonist örgütlerin toprak satın almasına izin veren bir kararı almaya ikna ettikleri ortaya çıkmıştı. Arslan'ın detaylarıyla anlattığı bu satış çok çabuk tamamlanmıştı. Arslan raporunda daha sonra meclisin kararının feshedilmesini ve toprak satışına dair yasağın uygulanmasını talep ediyordu. (Padişahın yasağın geçici olarak kaldırılmasına zımnen onay vermiş olma olasılığı vardır. Theodore Herzl, Abdülhamit'e Siyonist örgütlerin Yahudi yerleşimi amaçlı toprak satışına izin vermesi için başvurmuştu. Yasağın uygulanmasına bir süre için ara verilmesi bu başvuruya karşı gösterilmiş bir iyi niyetin neticesi olabilir.)

İlk olarak yukarıda sunulan iki rapor, nereden geliyor olurlarsa olsun oldukça kalabalık bir Yahudi göçmen grubunun Beyrut Vilayeti'ne bağlı Akka Sancağı'na ve Kudüs'e yerleştiğini gösteriyor. İkinci olarak da biraz çabalamayla toprak satışını yasaklayan kanuna muhalif davranılabilindiğini gösteriyor. Öte yandan, Yahudi yerleşimciler sıkı kontrol altındaki bölgelere büyük çapta, çok göze çarpan yatırımlar yapmaya girişemiyorlardı. Bunun sonucu olarak, Osmanlı zamanı bölgede büyük yatırımlarla ekonomik olarak kalkınmış ve Arap yerleşimciler için çekim merkezi haline gelmiş özel bir "Yahudi yerleşim alanının" ortaya çıkışından söz etmemiz kesinlikle olasılık dışıdır.

Bu noktada Osmanlı yönetiminde Filistin nüfusu üzerine istatistiki bulgulara değineceğim. Bu alanda gerçekten güvenilirliği olan yegane veriler, eksiklere rağmen bir çeşit kayıt da diyebileceğimiz gerçek sayımları temel alanlardır. Gerçekten gelişmiş nüfus müdürlükleri ağı sayesinde Osmanlı yönetiminin nüfus sayımı yapmak için her türlü olanağı vardı. Bu nüfus müdürlüklerinin hazırladığı 25.000 civarı nüfus kaydı İstanbul'daki T.C. Başbakanlık Arşivleri'nde muhafaza edilmektedir. Bu kayıtların kataloglanması bitip araştırmacılara açıldıklarında Filistindeki her köy ve şehrin nüfusu hakkında yeni bilgiler elde edebileceğiz. (İsrail Milli Arşivleri'nde bulunan ve sayıları birkaç yüzü bulan Osmanlı kayıtları üzerinde çalıştığını haber aldığımız İsrailli Profesör U.O. Schmelz'in vardığı sonuçları elinizdeki çalışmayı yazdığım esnada görme fırsatım olmadı.)

Bunun dışında Kudüs'ün Yahudi nüfusu 1839 ve 1875 arasında yapılmış beş özel nüfus sayımıyla kayıt altına alınmıştır. İmparatorluğun 19. yüzyıldaki demografisi üzerine Osmanlı nüfus verilerini sıkça ve doğru bir biçimde kullanarak yazan Avrupalılar olmuştur. Bunlar arasında Ubicini, Kutschera ve von Samo zikredilebilir. Maalesef, bir "Şark yönetiminin" karışıklıklarını çözebilmiş konuya vakıf uzman imajından istifade etme adına verilerinin kaynağını anmamaktadırlar. Rupin ve Paul Fesch gibi diğer bazı Avrupalılar ise yalnızca bir şehir ya da semti derinlemesine bilmekte ve yalnızca uzmanı oldukları bölgeler söz konusu olduğunda

güvenilebilirler. Cuinet, Synvet'nin ve daha birçoğunun aralarında bulunduğu Osmanlı nüfusu konusundaki diğer Avrupalı "uzmanlar" ise resmi Osmanlı istatistiki bilgilerini çarpıtarak ve yanlış kullanarak basbayağı kendi "verilerini" üretmişlerdir. Bu suretle, bir etnik grubun iddiasını, Avrupalı bir gücün politikalarını ya da kendi inandıklarını desteklemek adına, 1876 yılında Bulgarların "Büyük Bulgaristan' olarak isimlendirilen bölgede çoğunluk olduklarını "bilimsel" -gerçeğe zıt şekilde- olarak ispatlamak için Belçikalı bir istatistik uzmanını tutan Rusya'nın yolunu izlemişlerdir.

15. ve 16. yüzyıllardan kalma Osmanlı nüfus istatistikleri o derece detaylı ve iyi korunmuştur ki bilim adamları Filistin de dahil olmak üzere herhangi bir bölgenin nüfusunu derinlemesine araştırabilir. İki asırlık bir aranın ardından nüfus sayımları 1831'de yeniden başlamış ve nüfus 1844, 1881/82-93 ve 1906/7 senelerinde tekrar sayılmıştır. Ayrıca 1866 ve 1874 senelerinde kısmi sayımlar yapılmıştır. 19. yüzyıl boyunca yapılan sayımların çoğunda amaç Müslüman erkekleri askerlik için, gayrimüslim erkekleri ise askerlik vazifesinden muaf olmak karşılığında ödedikleri vergi, cizye için kayıt altına almaktı. Öte yandan 1881/82-93 ve sonrasında yapılan sayımlar nüfusun tamamının durumunu detaylı bir şekilde sunmayı amaçlıyordu.

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi 19. ve 20. yüzyıllarda da Osmanlı nüfus sınıflandırmasının temel kıstası dindi. İlk sayımlar nüfusu beş kategoriye ayırıyordu: Müslümanlar, Ortodoks (ya da Katolik) Hristiyanlar, Gregoryen Ermeniler, Yahudiler ve Çingeneler. Fakat sonraki sayımlar Hristiyanları giderek daha küçük alt gruplara ayırmıştır. Bu nedenle 1906/7 sayımında on dokuz farklı nüfus kategorisi yer almıştır. Yahudiler ise her zaman Müslümanlar gibi tek bir grup olarak kayıt altına alınmıştır.

1881 sonrasında Yahudilerin Osmanlı nüfus sayımlarında kaydedilmeleri vergi meseleleri açısından olduğu kadar siyasi açıdan da anlam kazanmıştır. 1897'de Basel'de toplanan I. Siyonist Kongre'nin deklarasyonu, Filistin'e Yahudi göç ve yerleşiminin amaçları hakkında Osmanlı otoritelerinin zaten bilgisi dahilinde olan durumun

tasdikinden öte bir şey olmamıştır. Fakat halen Yahudi nüfusunu hatasız olarak saymak zorluklar çıkarıyordu. Örneğin 19. yüzyılın başında Tiberya, Safed ve Kudüs'e gelen Rusya Yahudileri 1850 yılına kadar Rusya vatandaşlıklarını korumuşlardır. Bu tarihte Rusya'nın bu durumu müdahale için bir bahane olarak kullanmasını önlemek adına Babıâli'nin onayıyla İngiltere tarafından geçici İngiliz vatandaşı yapıldılar. Ancak 1911'e gelindiğinde tamamı Akka Sancağı'nda yaşayan yalnızca on bir Rusya Yahudisi İngiliz vatandaşı olarak gözüküyordu. Bu esnada, çok sayıda Rusya Yahudisi Osmanlı vatandaşı olmuş, daha sonra çoğunluk Osmanlıların 1909'da vatandaşlarının tamamını zorunlu askerlikle mükellef kılması üzerine Avusturya vatandaşlığına geçmiş, bir kısmı ise tekrar Rusya vatandaşlığına dönmüştür. Hiç şüphesiz bazıları Osmanlı devletini kalıcı olarak terk etmiştir. Fakat çok sayıda insan durum müsait olduğunda Filistin'e geri dönme niyetiyle başka Osmanlı şehirlerine gitmişti.

Yabancı devlet pasaportu taşıyan Yahudiler ile hukuki statüsü ya da gerçek ikametgahı konusunda netlik olmayanlar çoğunlukla yalnızca "yabancı" olarak kaydediliyordu. Çeşitli pratik sebeplerle kayıttan kaçabilmek için hususi yöntemler uygulayanlar da vardı. Bunların neticesi olarak Osmanlı sayımları Filistin'e yerleşmiş Yahudilerin tamamının kaydını içermez. Ayrıca Filistin'deki Yahudi nüfusunu eksik bildirmek suretiyle Kudüs bölgesindeki hızlı Yahudi nüfusu artışının üstünü örtmek Arapları hoş tutmak isteyen Osmanlılar için siyasi olarak uygundu.

1881/82-93 sayımı Kudüs şehri, Yafa, Gazze ve Halilürrahman bölgelerini kapsayan Kudüs Mutasarrıflığı'nın toplam nüfusunun 234.770, Yahudi nüfusunun ise 8.110 olduğunu gösterir. Osmanlı nüfusunun sürekli eksik sayılması karşısında düzeltme için geliştirilmiş formülü uygularsak yani toplam kadın nüfusunu toplam erkek nüfusuna eşitler ve sonra da yüzde onluk bir hata payını eklersek tüm kategorileri içeren toplam nüfus, 272.113 olarak hesaplanacaktır.

Buradan hareketle Kudüs merkezin yeniden hesaplamalarla bulunan nüfusu 7.854'tür ki bu sayı bazı açılardan belirli derece güve-

nilir olan Asım Efendi'nin 1891 raporunda verdiği 30.000 sayısının çok altındadır. Ayrıca Asım Efendi'nin şehrin toplam nüfusu için verdiği sayı (45.000) yeniden hesaplamalarla bulunan 92.279 olan toplam kaza nüfusunun çok altındadır. Gözüken o ki Müslüman ve Hristiyanların nüfusu ile ilgili toplamı (15.000), dahi sayım sonuçlarının yeniden hesaplanmasıyla bulunan 84.317'lik toplamın çok altındadır. Asım Efendi'nin çevre köyleri, kırsalı ve bir olasılıkla şehrin dış mahallerini dahi dışarıda bırakarak yalnızca şehir merkezinin nüfusunu rapor etmiş olması bölgenin yerel halkını bu kadar düşük bir sayı ile ifade etmesinin nedeni olarak düşünülebilir. Asım Efendi'nin Yahudi nüfusunu olduğundan çok fazla göstermesi büyük olasılıkla karamsarlıktan dolayıydı. Bununla birlikte daha sonraki bir sayımın gösterdiği gibi verdiği rakamlar, nüfus sayımı sonuçlarına nazaran gerçeğe daha yakındı.

1906/7 sayımı bölgenin toplam nüfusunun 229.812 (yeniden hesaplanmış haliyle 265.177) ve Yahudi nüfusunun 7.883 (yeniden hesaplanmış haliyle 8.256) olduğunu göstermektedir. Merkez kaza için toplam nüfus 78.498 (yeniden hesaplanmış haliyle 88.321) ve Yahudi nüfusu için 7.068'dir (yeniden hesaplanmış haliyle 7.794). Buradaki tüm sayılar bir önceki sayıma göre hafif dereceli bir düşüşü göstermektedir.

1914 nüfus listesi bize çok farklı bir resim çiziyor. Bölgenin toplam nüfusunun 21.259'u Yahudi olmak üzere 328.168'e yükseldiğini görüyoruz. Merkez kazanın toplam nüfusu 78.498'den 120.921'e, Yahudi nüfusu ise 7.068'den 18.190'a yükselmiştir. (Burada verilen sayıların yeniden hesaplaması yapılmamıştır.) 1914 nüfus listesinin gerçek bir sayımın sonucu olmadığı belirtilmelidir. 1906/7 sayımının sonuçlarından yola çıkarak yerel idarelerinin kayıtlarında yer alan, doğanların ve göçle gelenlerin eklenmesi, ölenlerin ve göçle gidenlerin de çıkartılması sonucu yapılan hesaplarla hazırlanmıştır.

1906/7 sayımı ile 1914 nüfus listesinin yayımlanması arasındaki Osmanlı yönetiminin bölgeye Yahudi göçünü tamamen yasaklamış olduğu yedi yıllık dönemde Yahudi nüfusunun yüzde 275 artabil-

diği sonucuna varmak akıl dışıdır. Gerçek şu ki yasak hiçbir zaman Filistin'e yeni Yahudi göçmenlerin gelişini durduramamıştı. Fakat göçlerin aralıklı ve küçük gruplar halinde olmasını sağlamıştı. Bu sayede 1914 nüfus listesine göre Yahudi nüfusunun 1906/7'de 379, 1914'te 2.105 olduğu Yafa'da ya da Kudüs'te daha fazla halk protestosu olması önlemiştir. Buradan hareketle nüfus sayımının tek seferlik yapılan kayıt işlemine bir şekilde girmemeyi başarmış Yahudi yerleşimcilerin bölgenin her tarafında yaşadıklarını ve idari görevlilerin bunu bildiğini varsaymak akla uygundur. Osmanlı yönetiminin neden 1914'te gerçek toplamı kayıtlara geçirdiği konusu ise burada değinemeyeceğimiz kadar uzun bir konudur.

Yukarıda zikredilen nüfus bilgisi sıralamalarının üçünde de Yahudilerin büyük çoğunluğunun merkez kazada olduğunu görüyoruz. Halbuki kaza Yahudilerin hiçbir zaman çoğunluk olmadıkları bir yerdi. Asım Efendi'nin belirttiği gibi yüzyılın sonuna doğru yalnızca şehir merkezinin dar sınırları içerisinde çoğunluk olabilmişlerdi. Selanik gibi Yahudi nüfusunun kalabalık olduğu yerlerin kaybedilmesiyle birlikte İmparatorluktaki toplam Yahudi nüfusu 1906/7'de 253.435'ten 1914'te 187.073'e gerilemiştir. Üstelik Selanik Yahudilerinin çoğu Osmanlı topraklarına dönmüştü. Buna karşın, tüm bu sayısal değerler doğru şekilde okunduğunda Filistin'de Yahudi nüfusunun Birinci Dünya Savaşı arifesinde toplam nüfusun yüzde 7'si seviyesine ulaşana dek düzenli olarak arttığını ve büyük ölçüde Kudüs bölgesinde yoğunlaştığını gösterir. Tüm bu değerler, Justin McCarthy'nin *Filistin Nüfusu* kitabındaki (*The population of Palestine: Population history and statistics of the late Ottoman period and the Mandate*) değerlerle karşılaştırılmalıdır.

Filistin'in idari olarak çeşitli alt birimlere ayrılmasına neden olan 1830 sonrasındaki değişiklikler, Osmanlı istatistiklerinin analizini zorlaştırmıştır. En çok karışıklık, 1850 ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı arasında sancak ve kazalarda isim ve düzenlemelerin yoğun şekilde değiştiği Perea bölgesinde -Lut gölü, Ürdün nehri ve Taberiye gölünün doğusundaki bölge- ortaya çıkıyordu. Aşağı yukarı 1864 sonrasında Lut gölünün güney ucundan kuzeydeki liman kenti Sur

seviyesine kadar uzanan bütün alan Suriye Vilayeti'ne bağlı Horan (güney kısım) ve Belka (doğu kısım) sancaklarına dahil edilmişti. 1881/82 senesinde Belka yeni vilayetlerden Beyrut'a bağlı bir sancak olurken Lut gölü ve Ürdün nehrinin doğusundaki bölge Cemain Kazası içinde ve Horan ise Suriye sınırlarında kaldı. 1906 yılında Cemain, akarsu ve göllerin batısındaki bölgeden ayrılarak Kerek Sancağı olarak Suriye'ye bağlandı, Horan'un idari statüsünde bir değişiklik olmadı. Son olarak 1914 senesinde Horan ve Kerek Sancakları Suriye Vilayeti'ne bağlı olarak birçok kazaya ayrıldı. Yerleşim yoğunluğu çok düşük olduğu ve kabilelerin yaşadığı Horan'da, 1914 sayımının gösterdiği kadarıyla Yahudi bulunmuyordu. 1881/82-93 sayımlarına göre Belka'ya bağlı (Beyrut) Cemain Kazası'nda yalnızca üç Yahudi meskun vardı; 1906/7 yılında bölge Kerek Sancağı olduğunda sayım yapılmamıştı; 1914 sayımında da bölgede yaşayan Yahudi kayıtlara geçmemiştir. Sonuç olarak söz konusu bölge, İkinci Dünya Savaşı öncesi gerçekleşen büyük göç akını kapsamında Filistin'deki Yahudi nüfusu dağılımının belirleyici noktalarından olmamıştır.

Büyük Yahudi göçünden önce Ürdün nehrinin batısı, Kudüs Mutasarrıflığı, Judea bölgesini de kapsayacak şekilde 1873 yılında bir birim oldu ve bazı dahili idari değişikler haricinde 1881'den 1914'e kadar bu şekilde kaldı. Antik Filistin'in Celile ve Samaria bölgeleri 1881/82-93 sayımında Belka (batı kazaları) ve Akka sancaklarına içindeydi. 1906'da batı Belka'nın ismi Nablus sancağı oldu, toprakları aynı kaldı.

Nüfus istatistikleri (yeniden hesaplanmamış halleriyle) Akka Sancağı'nda 1881/82'de 75.882 kişilik toplan nüfus içinde 1.618 Yahudi; 1906/7'de 82.668 kişi içinde 6.303 ve 1914'te 133.877 kişilik nüfusta 10.293 Yahudi olduğunu gösteriyor. 1881/82'de Yahudi nüfusu Tiberyas (799) ve Hayfa (503) kazalarında yoğunlaşmıştır; Akka merkez kazada sadece 123, Safed'de 193 Yahudi bulunurken Nasıra'da hiç Yahudi yoktur. 1906/7 sayımı kazalara ayrılmamıştır. 1914 sayımına göre Safed 4.644 kişiyle en kalabalık Yahudi yerleşimidir, Tiberyas'ta 3.194, Hayfa'da 2.439 ve Akka'da yalnızca 106 Yahudi vardır. İki liste de açık bir şekilde Yahudilerin en yoğun oldukları

yerlerde dahi çoğunluk olmadığını gösteriyor: 1881/82 rakamlarına göre Tiberyas'ın toplam nüfusu 6.179 ve Yahudi nüfus oranı %12.5; Hayfa'da Yahudi nüfusu 16.394 kişi içinde sadece %3'e denk gelmektedir. Muhtemelen yukarıda açıklanan toprak satışı sebebiyle 1914'te 12.027 kişilik Tiberyas nüfusunun yaklaşık %26'sı Yahudidir. Hayfa'da bu oran 30.189 kişilik nüfusun %8'i civarında ve Safed'de büyük bir artışla %15'i kadardır. Akka Sancağı Yahudilerinin Kudüs'te olduğu gibi daha önceki sayımlarda kayıt altına alınmadıklarını düşünebiliriz. Gerçi Küdus'ten farklı olarak Akka Sancağı'nda 1906/7 sayımında göze çarpan bir artış vardır. Dolayısıyla 1906/7 için kaza bazında veriler olmasa da yeni satın alınan arazilere yerleşen göçmenlerin göz ardı edilemeyecek derecede oldukları kanısı öne çıkmaktadır.

Belka/Nablus Sancağı'nda üç sayım boyunca Yahudi nüfusunda düşüş görülmektedir. 1881/82 sayımında toplam 93.986 kişilik nüfusta Nablus kazasında yalnızca 83 ve Cenin'de 3 Yahudi; 1906/7 sayımına göre sancak bazında 114.015 kişide toplam 87 Yahudi ve 1914'te tüm Nablus kazasında 154.563 kişi içinde sadece 29 Yahudi vardır.

Sayım neticeleri, Yahudi nüfusun kentsel bölgelerde yoğunlaştığını açıkça göstermektedir. Mutasarrıflık içinde Kudüs merkezde, Yafa, Hebron ve Akka sancağında Hayfa'da ve Safed'de meskundular. Safed ve Tiberyas bölgesi geleneksel olarak yaşlı Yahudilerin bir nevi emeklilik yeriydi, buraya küçük gruplar halinde gelir ve dindaşlarıyla birlikte olurlardı. Tiberyas bir "Yahudi yerleşim bölgesi" olarak kabul edilebilir; Kudüs'ten daha fazla olacak şekilde Arap yerleşimcinin aşırı ilgisini çekmemişti. Tüm Filistin'de Yahudi-dışı nüfusta, Yahudi varlığı ya da yokluğundan bağımsız bir şekilde düzenli artış görülmektedir. Örneğin az sayıda Yahudinin bulunduğu Belka Nablus'un nüfusu 1881/82'de 93.986 iken 1914'te 154.563'e çıkmıştır.

Özetle, Osmanlı istatistiklerinin, yok yere kötülenmiş imparatorluğun bir nevi hızlandırılmış çekimde, doğru bir panoramasını sunmada ve başka etmenler yanında inanılmaz boyutlardaki nüfus hareketleriyle gerçekleşen dönüşümünü göstermede kullanılabileceğini ortaya koymak istedim. Böylesi demografik bir portre, hiç

şüphesiz ki Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin diğer etnik-ulusal grupların kaderini şekillendiren ve ulus devletleşmeye giden yolu açan güçlere maruz kaldığını gösterir niteliktedir. Bu sebeple olgusal, objektif bir Yahudi göçü çalışmasının, birçok akademisyenin tercih ettiği gibi "anlaşmazlık-conflict" modeli temel alınarak değil, geniş bir Osmanlı toplumsal, ekonomik ve siyasi referans çerçevesi kullanılarak gerçekleştirebileceğine inanıyorum.

DİPNOT

1 "Ottoman Population Records and the Census of 1881/2-1893" *International Journal of Middle East Studies*, 9:2 (1978), s. 237-274.

BÖLÜM 8

RUSYA VE BALKANLAR'DAN HİCRET: GEÇ OSMANLI DEVLETİ'NDE KENDİNİ TANIMLAMA SÜRECİ*

Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun az çok Balkanlar, Kafkasya, Anadolu, Kuzey Irak ve Suriye'deki topraklarına karşılık gelen bir bölgede yaşayan Müslümanlardaki kimlik değişimi ele alınmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, bu bölgelerin toplumsal kimliğindeki en önemli değişim, hicret olarak tanımlanan ve imparatorluğun Avrupa'daki bölgelerinden Asya'daki Osmanlı eyaletlerine yönelen göçte ifadesini bulmuştu. Bu göç, 1850'den 1914'e kadar süren 65 yıllık döneme yayılan kesintisiz bir süreç olarak değerlendirilebilir. Avrupa'daki Müslüman nüfusu, Rusya'nın ve Bulgaristan'ın baskıcı yöntemleri karşısında 1862-1865 yılları arasında ve daha sonra 1878 yılında tekrar kitleler halinde yoğun bir harekete geçti. Küçük topluluklar zaten kitleler halinde göç dönemlerinin hem öncesinde hem de sonrasında Slav topraklarından Anadolu'ya doğru sürekli bir hareket halindeydiler.

Bu ahalilerin "Müslüman" kimliği, dıştan bakıldığında isimler ve törenler gibi belli bir amaca hizmet eden simgeler ve eylemlerden oluşuyordu ve bir birey Müslüman olarak adlandırılan bir topluluk ya da cemaat ile bunlar sayesinde bağ kuruyordu. İnancın gereklerinin

---

* Bu yazı, *Muslim Travellers, Pilgrimage, migration and the religious imagination* (ed. Dale F. Eickelman ve James Piscatori), Routledge, Londra, 1990, s. 131-152'den alınmıştır.

pratikte yerine getirilmesi, kişinin kendini Müslüman sayabilmesi için zorunlu görülmediği gibi, Müslüman topluluğuna kabulü için bir ön koşul da değildi. Ele aldığım topluluklardaki ortalama Müslümanlar için besmele çekmek (Arapçada bismillah, Allah'ın adının ibadet gereği zikredilmesidir) ve kelime-i şahadet getirmek (Arapçada şehadetin, inancın açıklanmasıdır), içten görüldüğü ve ciddi bir inanca adanmışlığın ifadesi olduğu takdirde kişinin Müslüman kimliğinin yeterli bir göstergesi olarak değerlendiriliyordu. (Ramazanda oruç tutmak ve diğer Müslüman ibadetlerini yerine getirmek de elbette diğer göstergelerdi.)

Savım öncelikle, göçmenlerin anayurtlarında kendilerini İslamiyetle, siyasal bir düzenden çok toplumsal davranış ve ibadet bağlamında özdeşleştirme eğiliminde olduklarıdır; ikinci olarak göç sürecinin, cemaate özgü bu görece edilgen Müslüman kimliğini, onun coğrafi ve ideolojik kapsamını genişleterek daha dinamik bir siyasal bilince dönüştürmüş olduğu gerçeğidir; üçüncü olarak da, göç sürecinin, sadece göçmenlerin başlangıçtaki cemaate özgü Müslüman kimliğinde bir değişikliğe yol açmakla kalmayıp, gidilen bölgedeki Müslümanların kimliğinin de siyasallaşmasını sağlamış olmasıdır.

TARİHSEL GÖÇLER: KISA BİR ANLATI

Osmanlı devletine göç, Rusya'nın 1783 yılında Kırım'ı ilhak etmesiyle birlikte başladı. Müslümanlar, Rus Ortodoks çarın idaresi altında yaşamaktansa Müslüman bir hükümdarın egemenliği altında yaşamayı istedikleri için atalarının topraklarını terk etmeye başladılar. Ancak bu göçte, ekonomik etkenler de zorlayıcı olmuştu. Kırım'da Rus varlığının artmasıyla birlikte Müslüman köylüler, yetiştiricilere baskı yaparak gelirlerini azami derecede artırmak isteyen yeni Rus toprak sahiplerinin kiracıları oldular. Köylüler ve sonunda yerlerine Ruslar geçinceye dek çar yönetimine hizmet etmiş olan Müslüman seçkinler, kurtuluşu göç etmekte buldular. Göç, 1806-1812 ve 1829 savaşlarından, özellikle de 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra yoğunluk kazandı, çünkü Müslümanlar eski özerkliklerini ve bağımsızlıkla-

rını yeniden kazanabilme umuduyla Osmanlı ve müttefik ordularını desteklemişlerdi. 1812 yılından sonra siyasal ve dini bir Ortodoksluk tutkusuna kapılan Rus yöneticileri, Müslümanları göçe teşvik ederek ya da zorlayarak onlardan kurtulmak için daha büyük bir çaba gösterdiler (Karpat 1984-1985). Bu politika son nefesini ancak 1944 yılında, aralarında Almanlara karşı 1941-1943 yıllarında savaşmış olan komünistlerin ve partizanların da bulunduğu Kırım'daki Müslüman nüfus zorla yerinden yurdundan edilerek, topyekûn Orta Asya'ya gönderildiğinde verdi.

Kafkaslar'dan başlıca göç dalgası, Şeyh Şamil'in önderliğindeki Müridizm yanlılarının Ruslara karşı direnişinin ancak 1859 yılında bastırılabilmesinden sonra başladı ve 1862 yılından sonra doruk noktasına çıktı. Kafkas göçünden kimi zaman Çerkez göçü olarak söz edilse de aslında göç edenler arasında etnik ve dilsel açıdan birbiriyle ilgisiz çok çeşitli topluluklar bulunuyordu.

Balkanlar'dan son büyük göçmen dalgası 1877-1878'deki Türk-Rus Savaşı ve 1912-1913'teki Balkan Savaşı'ndan sonra geldi. Balkanlar'ın pek çok bölgesinde çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfus, bölgede imparatorluktan kopmuş olan çeşitli yeni gayrimüslim ulus devletleri arasında bölünmüştü ve her birinde Müslümanlar ya derhal göçe teşvik ediliyor ya da buna mecbur bırakılıyorlardı. Sırbistan, 1815 yılında bir dereceye kadar özerklik kazandıktan sonra Müslümanları ülkeden sürmeye başladı; bunu 1878, 1892 ve 1913 yıllarında sırasıyla Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya izledi. Arnavutluk 1912 yılında, Makedonya'nın büyük bölümüyle birlikte Kosovalı Arnavutlarla Üsküplü Türklerden oluşan büyük Müslüman nüfusunu zaten ele geçirmiş olan Sırbistan'a dahil edilmemek için bağımsızlığını ilan etmişti.

1860-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na göç edenlerin toplam sayısı yaklaşık beş ila yedi milyondu. Osmanlı istatistikleri, ülkenin toplam nüfusunun 1860-78 yılları arasında yaklaşık % 40 ve yüzyılın sonunda da neredeyse % 10 oranında arttığını göstermektedir. Bu dönemde Osmanlıda doğum oranı % 1.2'den ibaret olduğuna

göre nüfustaki büyümenin esas olarak göçe bağlı olduğu sonucunu çıkarmak kaçınılmazdır (Karpat 1985).

Bu göçlerin ardında, sözü edilen siyasal ve tarihsel nedenlere ek olarak bir neden daha yatmaktadır: Hicret geleneğinin varlığı. Masud'un da bu kitabın ikinci bölümünde gösterdiği gibi, Hicret kavramının yüzyıllar boyunca Müslüman düşünce dünyasında ve geleneğinde derin bir etkisi olmuştur. O halde, bunun Osmanlı düşünsel mirasının gerçek bir unsuru haline gelmesi şaşırtıcı olmasa gerek. Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olarak sahip olduğu özel konum -evrensel bir halifelik düşüncesi 19. yüzyılda siyasal bakımdan yeniden canlanmıştı- ve Osmanlıların Rusya ve Habsburglarla imzaladıkları çeşitli anlaşmalara, topraklarındaki Müslümanların Cuma namazlarında halifeye bağlılıklarını ifade etmelerine izin veren bir maddenin eklenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün Müslümanlara açık bir merkez ve sığınak olma konumunu büyük ölçüde pekiştirmişti. Bu ilke, 1880'li yılların sonunda sultan, göç edip yerleşmek isteyen bütün Müslümanlara imparatorluğun açık olduğunu ilan etmeye ikna olduğunda yeni bir anlam kazandı. Sonuç olarak, İmparatorluğun çeperinde yaşayan ve kültürel varlıkları ve maddi refahları tehdit altında olan Müslümanlar kurtuluşu, çeperin zayıflamasıyla orantılı olarak çekiciliği ve önemi artan merkeze daha da yaklaşmakta aradılar.

Bununla birlikte, birden fazla merkezin öngörüldüğünün dikkate alınması gerekiyor. Her ne kadar Rusya'da ve Balkanlar'daki Müslümanlar tarihsel, siyasal ve dini nedenlerden ötürü Osmanlı topraklarını tercih etmiş olsalar da imparatorluk, Müslümanlar açısından her zaman varılacak son nokta değildi. Din seçkinleri, (özelllikle Orta Asya, Afganistan ve Kafkaslar'dan gelenler), Mekke ve Medine'ye göç edip yerleşerek Hicret'i doğasına uygun bir biçimde noktalamış oldular. Günümüzde onların soyundan gelen pek çok kişi, "Araplaşmış" olmakla birlikte ayrı bir topluluk olarak buralardaki varlıklarını sürdürmektedirler. Bununla birlikte, Orta Asya Müslümanlarının, İstanbul'da kimi zaman yıllarca süren bir mola verilmeden yapılmış bir haccı, bir anlamda eksik saydıklarının belirtilmesi gerekmektedir.

"Haccın bu ikinci rolü"nün çok yönlü kültürel ve siyasal önemi daha kapsamlı olarak ele alınmaya değer.

GÖÇMENLER

Göçmenler toplumsal, etnik, dilsel ve tarihsel olarak birbirinden çok farlı oluşumlardan geliyorlardı. Kırımlılar, Kafkaslar'dan gelen iki ya da üç topluluk gibi kendi Türki lehçelerini (Tatarca) konuşuyorlardı ve bu birkaç alt lehçeye bölünmüştü. Irk ve dilsel olarak Türklerle akraba olmayan Çerkezler, Çeçenler, Abazalar ve Gürcüler gibi çeşitli Kafkas toplulukları farklı diller konuşuyorlardı. Balkanlar'dan gelen göçmenlerin büyük bölümü etnik olarak Türk'tü ve Rumeli lehçesi konuşuyorlardı; ancak, Balkan göçmenleri arasında Slavca konuşan Bosnalı, Hersekli, Karadağlı ve Pomak gibi büyük topluluklar da vardı. Pek çok Girit Müslümanı Rumca, Arnavutlar da Arnavutça konuşuyorlardı.

Bununla birlikte göçmenlerin çoğunun ortak iki özelliği vardı. Birincisi, aşiret yapısından gelmeleriydi. Kafkas göçmenleri, anayurtlarındayken aşiret başlarının ve feodal beylerin egemenliği altında yaşamışlardı. Sadece Dağıstan'da, Gazi Molla ve Şeyh Şamil'in Müridizm olarak bilinen köktendinci, eşitlikçi, Rus karşıtı hareketi, aşiret bağı ve kimliğinden önde gelen belirli bir birlik ve Müslüman kimliği duygusunun oluşmasını sağlamıştı. Ortak düşman Ruslara karşı verilen mücadele buna olanak vermişti. Benzer bir aşiret bağı da Kırım'ın kırsal bölgelerinin çoğunda, hanlığın buralarda siyasal bilinci bir dereceye kadar beslemiş ve İslamiyetin Kafkasya'dakinden çok önce kabul edilmiş olmasına karşın egemen durumdaydı. Dolayısıyla çeşitli topluluklar dini olarak önemli ölçüde ve siyasal olarak da bir dereceye kadar aralarında özdeşlik kurabiliyorlardı. Ayrıca Kırımlılar arasında eski aristokrasiden gelen ve kıyı kesimlerinde yaşayan çok gelişmiş bir tüccar topluluğu da bulunmaktaydı; iç kesimlerdeki köylüler aşiretlerine son derece bağlı iken, onların aşiret bağları zayıftı. Kırsal bölgelerdeki Slavca konuşan Boşnaklar, 1840'lı yıllarda özerkliklerini korumak için Osmanlı devletinin merkezileştirme

politikasına karşı kıyasıya mücadele etmiş olan feodal beylerin idaresi altındaydılar. Bu feodal beylerin çoğu İslamiyeti, 1463 yılında eyalet fethedildiğinde yeni bir din olarak kabul etmişlerdi; İslamiyeti Hristiyanlığın, Paganizmin ve Maniciliğin bir karışımından oluşmuş olan yerel inançları Bogomilciliğe yakın olduğunu düşünmüşlerdi. Ayrıca bu sayede topraktaki varlıklarını ve etnik kimliklerini koruyacaklarını ummuşlardı. Arnavutlar ve Karadağlılar eski aşiret törelerini, yüzyıllar boyunca hem İslamiyetin hem de Osmanlı siyasal kültürünün etkisi altında büyük ölçüde zayıflamış olmasına karşın muhafaza etmişlerdi.

İslamiyete geçmeden önce belirli bir siyasal ve etnik bilinç geliştirmiş olan topluluklar, din değiştirdikten sonra da bunu koruma eğiliminde oldular. Bu bilhassa Müslüman Slavlar, özellikle de II. Mehmet tarafından 1463 yılında fethedilmeden önce kendi krallıklarını kurmuş olan Boşnaklar için geçerliydi. Bölgedeki en eski halk olan ve çeşitli hükümdarların ve feodal beylerin yönetimi altında yaşamış bulunan Arnavutlar da bir dereceye kadar etnik bilinçlerini korumuşlardı. Balkanlardaki Türk olmayan toplulukların etnik kimlik duyguları göç öncesinde negatif bir üslupta dile getiriliyordu; ısrarla Müslüman olduklarını ama Osmanlı (Türk) olmadıklarını söylüyorlardı, ancak, bu ayrılık duygusunun hiçbir siyasal öneminin olmadığı anlaşılmaktadır. Kırımlılar dışında bu topluluklardan hiçbirinin göç öncesinde kendisini, kendisine ait bir Müslüman siyasal devletle özdeşleştirmediğini vurgulamakta yarar var. Her ne kadar Kırımlı aristokratlar ve egemen hanedan tarihsel süreklilik duygularını korumuş olsa da Kırım halkının, bağımsız bir devlet olarak var olmuş oldukları gerçeği, Osmanlı idaresi döneminde unutmaya yüz tutmuştu. Bu durumda, bu Müslümanların çoğunun, Osmanlı devletinin can damarlarına göç etmeden önce kendilerini aşiretleri ve etnik topluluklarıyla özdeşleştirdiği ve bu arada İslamiyetin öncelikle toplumsal davranış için bir norm ve ikincil olarak da bir kimlik kaynağı olduğu belirtilebilir.

Bununla birlikte, Kafkas bölgesinde durum farklıydı. Burada İslamiyet, özellikle bazı özel toplumsal, ekonomik ve siyasal güçlerin etkileri yüzünden göç öncesindeki kimlik değişiminin en önemli nedeni olmuştu. Kuzeydoğuda Dağıstan olarak bilinen bölgedeki aşiret toplumu, önceleri, demokratik olarak kendi kendisini idare eden cemaatlerden feodal beylere ve köle ticaretine dek çeşitlilik gösteren geleneksel toplumsal örgütlenmesini muhafaza etmek istedi. Sekizinci yüzyılın sonlarında başlayan Müridizm, başlangıçta Rus işgaline karşı muhafazakâr bir direnişti ancak, kısa sürede ideolojik içeriği değişti. Toplumsal adalet adına köylülerin feodal kölelikten kurtulmasını ve eski, barbar geleneklerin ortadan kaldırılmasını talep eden Sünni, köktendinci bir İslam hareketi oldu. Hızla halkçı bir kitle hareketine dönüştü. Daha sonra Çerkez beyleri ve diğer feodal beyler de Müridizm yanlılarının kendi çıkarlarına Rus işgalcilerden daha iyi hizmet edeceğine karar vererek bu harekete katıldılar. Müridistler, animizme inanan pek çok aşiretin İslamiyete geçmesinde ve bilhassa Şeyh Şamil'in önderliğinde 1834-1859 yılları arasındaki dönemde, yandaşlarının İslamiyet bilincini, İslam dünyasının başka hiçbir yerinde görülmemiş bir düzeyde keskinleştirmelerinde aracı oldular.

Bu nedenle Kafkaslar'da İslamiyet, bir din olarak kökleşmesine yardımcı olan siyasal seferberliğin ve mücadeleci hareketin çıkış noktası oldu. Bunda Kafkaslardaki baskın bir Sufi tarikatı olan Nakşibendilerin (Arapçada tarikat, kardeşlik ya da mezhep anlamındadır) desteği sınırsız olmuştu. Tarikatın dünyevi, siyasal ve mücadeleci yaklaşımı, büyük ölçüde Kafkaslardaki olaylara bağlı olarak gelişmişti, çünkü Şeyh Şamil de dahil olmak üzere Müridizmin önderlerinin çoğu Nakşibendiydi. Gerçekten de, Kafkas göçmenlerinin, Osmanlı devletinde ve Türkiye'de Nakşibendi hareketinin güçlenmesinde büyük payları oldu.

Balkanlar'daki Müslümanların çok büyük çoğunluğu için İslamiyet, çoğunun İslam dünyasının kıyısında ve düşman bir Avrupa-Hristiyan dünyasıyla karşı karşıya yaşıyor olmasına karşın, yerlerinden yurtlarından edilinceye değin siyasal bir içerikten yoksun kaldı. Edilgen bir dini ve kültürel bilinç, koşullar gerektirdiğinde kolaylıkla etkin bir

Müslüman kimliğine dönüştü; yine de bu Müslümanların Müslüman kimliği, genel olarak göç başlayıncaya dek daha çok siyasal olmayan törenlerde ve toplumsal uygulamalarda kendini göstermişti.

Göçmenlerin ikinci ortak özelliği ise Osmanlı siyasal kültürünü paylaşıyor olmalarıydı.[1] Bu kültürün kökeninde İslamiyet vardı ancak, uygulamada imparatorluğun bütün nüfusunun etnik ve dini gerçeklikleriyle uyumlu bir toplumsal ve siyasal düzenin kurulması amaçlanıyordu. Bu kültür daha 15. yüzyılda, Sultan II. Mehmet (1451-1481) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), çeşitli kanunnameler yoluyla onun temelini attıklarında oluşmaya başlamıştı. Hükümdar tarafından yayınlanan bu kanunnameler, aslında Osmanlı anayasasını oluşturmaktaydılar, şer'i yasaların bir parçası değillerdi ya da İslam kanununu telkin etmiyorlardı. Kuramsal olarak kanunname İslama uymak zorundaydı; uygulamada, pratik nedenlerin gerektirdiği bazı sapmalar olabiliyordu. Sultan tarafından atanan şeyhülislamın (Arapça'da *Şeyh al-İslam,* mahkemedeki en önemli dini devlet görevlisi), hükümetin kararlarını onaylayan bir fetva (Arapça *fatva,* diniyasal görüş) yayınlamaktan kaçındığı pek görülmemişti; bu nedenle, İslamiyete uyma geleneği biçimsel olarak yerine getirilmiş oluyordu. Osmanlı mahkemeleri ve hukuksal düzeni gerek İslami gerekse din dünyası dışındaki toplumsal, ekonomik ve siyasal değişimlere göze batmadan uyarlanabildikleri için "seküler"di. Müslüman mahkemeleri ülke geneline yayılmıştı ve genellikle kanunnamelerin yanı sıra şer'i kuralları da uygulayarak aile meselelerinde, sözleşmelerde ve diğer sivil konularda bir dereceye kadar bir bütünlük sağlıyorlardı. Bu sayede Müslüman Osmanlılar arasında kolektif bir toplumsal davranış tarzı oluşmuştu.

Osmanlı siyasal kültürünün gelişimine, merkezi idari düzen de yerel çıkarların gerektirdiği ölçüde dolaylı seküler düşüncelerle katkıda bulundu. Sultanın otoritesi, İstanbul'daki merkezi hükümet tarafından atanmış olan ve otoritesi dahilinde çalışan devlet memurları tarafından kusursuzca temsil ediliyordu. Beylerbeyi ve sancakbeyi gibi mutasarrıflık idarecileri, merkezi iktidar tarafından atanmışlardı ve emirlerinde merkezi idarenin kararlarını uygulamakta ve otoriteyi

sağlamakta yararlandıkları epeyce büyük yeniçeri birlikleri vardı. Yerel halktan kişilerin çeşitli yerel idari konumlara atanması ve bir dereceye kadar *de facto* (fiilen) bir idari özerklikten bahsedilmesi (Arap vilayetlerinde olduğu gibi) olağan bir uygulamaydı. Ancak, bütün bu yerel atamalar, her ne kadar çoğu zaman gerçekte yerel çıkarların ve tercihlerin bir ifadesi olsa da resmen merkezi idarenin onayından geçiyordu.

Göçmenlerin çoğu, Osmanlı merkezi idaresinin görece tek tip bir hukuki ve idari düzen ile devlet, toplum, haklar ve yükümlülüklerle ilişkili yine tekdüze bir felsefeyi uygulamaya koymuş olduğu bölgelerden gelmekteydiler.[2] Bunun meydana getirdiği siyasal kültür, özünde İslamiyetin yasallık kazandırdığı seküler bir siyasal kültürdü ancak tam da bu nedenle, toprak bütünlüğü olan bir devletçilik de dahil olmak üzere yeni modellere uyum sağlayabilmiş ve evrilebilmişti. Osmanlının bu siyasal kültürünün bir yansıması, Müslümanların, özellikle de Balkanlar, Kırım, Batı Kafkasların kıyı kesimleri, Kuzey Irak ve Suriye'dekilerin toplumsal davranış kalıplarındaki benzerliklerde görülüyordu ve aslında göçmen toplulukların seçkinleri, merkezi otoritenin kararlarını kabul etmeye dünden hazırlardı.

KİMLİK DEĞİŞİMİNİ KOLAYLAŞTIRAN KOŞULLAR

Osmanlı'nın başlangıçtaki göç politikası, göç daireleri kurallarının da gösterdiği gibi ideolojik bir içerikten yoksundu. İlk Müslüman muhacirler, kısmen genel bir İslami ödev anlayışı gereğinden, ama aynı zamanda ister Müslüman ister gayrimüslim olsun talep eden herkese sığınma hakkının bağışlandığı geleneksel Osmanlı uygulamasından dolayı kabul edilmişlerdi.

Bununla birlikte, Osmanlı idaresinin göç politikası, 1880 yılına kadar Müslümanlardan yana olan kesin bir ideolojik önyargı edinmişti. Eski politika resmen 1887 yılında, şeyhülislamın iktidardaki Sultan II. Abdülhamit'e, yabancı idare altındaki Müslümanların hayatlarının çekilmez bir hale geldiğini ve Müslüman bir ülkede yaşamak

isteyen bütün Müslümanların göç etmesine izin verilmesi gerektiğini yazmasından sonra değişti. Bu tavsiyenamede, Osmanlı topraklarına giriş yapmak isteyen Müslümanlara, gayrimüslimler karşısında öncelik tanınması ima ediliyordu (Karpat, 1981). Göç meselelerini denetlemekle yükümlü olan dairenin bu tarihte Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Âlisi olarak yeniden adlandırılmış ve doğrudan sultan-halifenin idaresi altına girmiş olmasının sembolik bir anlamı vardır. Bu politika değişikliğinin sonuçlarından biri, 1901 yılına gelindiğinde gayrimüslimlerin kitleler halinde Filistin'e yerleşmelerinin yasaklanmış olmasıdır. Osmanlı topraklarına tek tek göç etmelerine yerleşmelerine izin verilen Yahudiler, kitleler halinde Filistine yerleşmeyi istediklerinde bundan açıkça menedilmişlerdi.[3]

Esas olarak Sultan II. Mahmut (1808-1839) zamanında başlatılmış olan reformlar, Tanzimat döneminde (1839-1876) yeni bir evreye girdi ve 1876 yılından sonra, II. Abdülhamit zamanında tümüyle farklı bir yol izledi.[4] II. Abdülhamit'in idaresi altında (1876-1909) yapılan reformların İslami niteliği, büyük ölçüde göçlerin neden olduğu değişikliklerden kaynaklanan bilinçli bir seçimdi. Gerçekte, Müslümanların, Müslüman dünyanın çeperinden merkeze doğru olan göçü, II. Abdülhamit'i öncüllerinden farklı bir siyasal yol izlemek ve "İslami" olarak bilinegelen bir politikayı benimsemek zorunda bırakmıştı. Çoğu zaman Osmanlıcılık olarak öne sürülen bu politika aslında yeni bir devlet, milliyetçilik, toprak ve İslam kimliği kavramlarını temsil ediyordu; devlet, hükümet ve toprak konularındaki klasik İslami görüşlerle ortak yanı pek yoktu.[5] Abdülhamit'in toprak bütünlüğü olan ulusal bir İslami devlet inşa etme politikasının "ulema"nın büyük bölümü tarafından desteklenmiş olması, en katı Müslüman alimlerin bile, bir siyasal kimlik değişimini, İslamiyetin kültürel çerçevesi içinde gerçekleştiği ve özellikle de Müslüman toplumun bağımsız bir varlık olarak ayakta kalmasının tehlikede olduğu bir dönemde İslami usullere uygun olarak yürütüldüğü sürece onaylayacaklarını göstermekteydi.

KİMLİK DEĞİŞİMİNİ HAREKETE GEÇİREN BİR UNSUR OLARAK GÖÇ SÜRECİ

Göçü tetikleyen nedenler, göçmenleri bir kimlik değişimine hazırlamakta etkili olmuştu. Temelde bütün göçmenler, canlarının ve mal varlıklarının açıkça ya da üstü kapalı olarak tehdit edilmesi yüzünden harekete geçmişlerdi.

Rus ordusuna direnen donanımsız Kafkas isyancıları, acımasızca katledilmişler ya da yerlerinden sürülmüşlerdi. İngiliz konsolosluk istatistiklerinde, çoğu açlık ve hastalıktan ölen Kafkasların sayısının yarım milyonun üstünde olduğu tahmin edilir (Pinson, 1972, s. 71-85; Voennyj Sbornik, 1884, s. 158-96).[6] Anayurtlarında kalan Kafkaslılara, Hristiyanlığa geçme ve Kuban'ın kolaylıkla denetim altına alınabilen ovalarına yerleşme fırsatı verilmişti; daha sonra, çarın ordusunda hizmet etmeleri istendi. Bu durumda büyük olasılıkla diğer Müslümanlara karşı savaşmak zorunda kalacaklardı. Sonuç olarak çoğu, 1862-1865 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç etti.

Rus ordusu ve Bulgar silahlı çeteleri, 1878 yılında bir milyon kadar Müslümanı, günümüzde Bulgaristan ve Romanya olarak bilinen bölgeyi terk etmek zorunda bıraktılar ve İngiliz elçilik raporlarına göre 300.000 kadar Müslümanı öldürdüler. Rusya, kendisine bağımlı bir ulusal Bulgar devleti kurmak istiyordu ve kaba güce başvurarak Ortodoks Hristiyanları bölgedeki egemen çoğunluk haline getirmeye çalıştı. Bu göçmenler bütün toprakların, evlerini, hatta kişisel eşyalarını yitirdiler. Çok az sayıda göçmen, bu kayıpların karşılığında bir tazminat aldı. Ancak bazı Bulgar mültecilerin geri dönerek mallarının bir kısmını komik fiyatlara satmalarına izin verilmişti. Böylece, üst sınıflardan gelen göçmenler kendilerini cemaatin en mütevazı üyeleri olarak yoksunluk içinde buldular.

Yeni oluşmakta olan basın, bu çarpıcı olaya Osmanlı devleti genelinde geniş ölçüde yer verdi. Eldeki bilgiler, Hristiyan Avrupa topraklarındaki Müslümanların akıbetinin, 1860'lı yıllardan sonra Mekke'deki hacılar arasında en çok tartışılan konular arasında olduğunu göstermektedir. Böylelikle imparatorluğun merkezindeki vatan-

daşlar da kendi Müslüman kimliklerinin giderek daha çok bilincinde oldular; dolayısıyla bunun mültecileri karşılama biçiminde de bir etkisi oldu. Muhacirlere yardım etmeye ve barınak sağlamaya ilişkin Kuran'daki köklü yükümlülüğe (Bkz. Masud, bu kitabın ikinci bölümü) uyularak göçmenlere aylarca barınak ve yiyecek sağlandı, hatta birçoğu yıllarca evlerde ağırlandı. Pek çok bölgede yerli halktan Müslümanlar, yeni gelenlere evlerinin inşasında yardımcı oldular. Yine de kimi zaman göçmenlere gösterilen olumsuz tepki kadar Çerkez aşiretlerinin kavgacı tutumu da hoş olmayan çatışmalara neden olmuştu. Ancak, bunlar birer istisna olarak kaldı. Göçmenlerin yeni yurtlarındaki yerli Müslüman ahali tarafından iyi karşılanmış olmaları, onların Müslüman kimliklerini iyice pekiştirmeye yaramış ve sonunda toplumla kaynaşmalarını kolaylaştırmıştı.

Cemaatlerin hem alt hem de üst kademelerindeki Müslümanların ortak deneyimi olan kitlesel göç olayı, Müslümanlar arasındaki cemaate özgü dayanışma duygusunu pekiştirmekte ya da göçmenleri anayurtlarında birbirlerinden ayıran toplumsal engelleri yıkmakta başlı başına etkili oldu. Dönüşüm geçiren yalnızca düşünsel kalıplar değildi; göçmenlerin ekonomik ve toplumsal koşullarındaki somut değişiklikle daha büyük bir eşitliği de beraberinde getirdi. Göçle birlikte eski hiyerarşik düzendeki konumlarını besleyen ekonomik ve siyasal güçten yoksun kalan geleneksel önderlerin liderlik konumları aşınmaya uğradı. Yeni yurtlarında zaman zaman geleneksel toplum düzenini yeniden kurma yönünde bir girişimde bulundular, ancak daha sonra açıklanacağı gibi, Osmanlı idaresinin iskân politikaları, göçmenlerin geleneksel iktidar yapısını yeniden kurmalarını olanaksız kılmasa da güçleştirmişti. Gizil önderlik yeteneği olan kişiler için göç, anayurtlarındaki toplumsal ve kültürel âdetlerin baskısından ve egemen iktidar hiyerarşisinden bir dereceye kadar kurtulmak anlamına geliyordu. Yeniliğe ve toplumsal ve siyasal değişimi kolayca kabul etmeye yatkın kişilik özellikleri olan insanlar için göç, kendini gerçekleştirme yolunda bir fırsat sağlamıştı. Hayatı idame ettirme, yeni yerlere ve yerleşim koşullarına uyum sağlama zorunluluğu, belirli

bir öngörü ve girişimcilik gerektiriyordu. Bu kişilik özelliklerine sahip olan kişiler ön saflarda yer aldılar.

Bu sav, 1853-1856 Kırım Savaşı'nı izleyen dönemde Dobruca'ya yerleşmiş olan Kırım göçmenlerinin lider kadrolarında ve toplumsal yapılarındaki değişiklikleri gösteren verilerle desteklenmektedir. Kırımlılar arasındaki toplumsal merdivenin alt basamağında bulunan Nogaylar, aşiret biçiminde bir örgütlenmeyi ve liderliği muhafaza etmişler ve Kırım platosunda tarımla uğraşmışlardı. Kırım kıyıları boyundaki kentlerde yaşamış ve daha iyi bir eğitim almış olan üst sınıf, göç ettikten sonra da Nogayları küçük görmeye devam etti ve Dobruca'daki iktidar konumlarını tekeline alma girişiminde bulundu. Bununla birlikte, artık alt sınıf olarak kalmak istemeyen Nogaylar, Osmanlı idaresini, diğer Kırım önderlerine yaptığı gibi kendilerine de ücret ve madalya vererek, sembolik de olsa onlarla eşit olduklarını tanımaya zorlayarak tepkilerini sertçe ortaya koydular. (Bir bölümü idarenin olumsuz davranışlarını protesto etmek için Rusya'ya bile döndü.) (Karpat, 1984-1985) Dobruca 1878 yılında Romanya'ya bırakıldıktan sonra Nogay, Yalıboy, Keriş ve diğer Kırım toplulukları arasındaki toplumsal farklılıklar, bu toplulukların Müslüman kimliklerini konuna çabası içinde tek bir Müslüman-Tatar topluluğu olarak birleşmeleriyle birlikte görünmez oldu. Romanya bugüne dek 60.000 Müslümanı, Türk ve Tatar olarak sınıflandırmıştır.

Bir aşiret ya da köy, kitle halinde göç edip coğrafi, kültürel, ekonomik ve siyasal çevre bakımından çıktıkları yere çok benzeyen bir yere yerleştiğinde, önderlik de dahil olmak üzere eski toplumsal yapı, kimlik değişiminin önüne bir engel olarak çıkabiliyordu. Bununla birlikte, Osmanlı idaresi bunu önlemek üzere önlemler almıştı. Aşiretlerin iskânı konusunda 15. yüzyıldan 18. yüzyıla dek zaten uzun bir deneyimi olmuş ve kaynaşmayı kolaylaştırma amacına uygun bir düzen kurmuştu. İttifak halindeki aşiretler, özellikle de Kafkaslar, birkaç topluluğa bölünmüş ve farklı yerlere yerleştirilmişlerdi. Pek çok aşiretin ve cemaatin ileri gelenlerine, önderlik iddiasında bulunmaktan vazgeçmeleri için teşvik edici özel mükâfatlar verilmişti; bazıları subay rütbesiyle orduya alınırken, bir kısmı da din

büyükleriyle birlikte kentlere yerleşmeye teşvik edilmişti. Kafkaslar ve Balkanlar'da yerleşik düzen içindeki köklü cemaatlerin önde gelenleri her zaman kentlere yerleşmeyi tercih etmişlerdi.

Bu politikanın bir sonucu olarak seçkin göçmenler, hızla Osmanlı seçkinlerinden oluşan topluluğun bünyesine dahil oldular ve bu nedenle kurulu düzenin bir parçası haline geldiler; geçmişteki önderlerine sadakat ve itaat yükünden kurtulmuş olan cemaat üyeleri ise doğal olarak yeni çevrelerine uyum sağlayabildiler. Seçkin göçmenler ve çocukları, sadece oluşmakta olan Müslüman-Osmanlı kimliğinin tanımlanmasında ve biçimlenmesinde önemli bir rol oynamakla kalmadılar, aynı zamanda bu yeni kimliğin geçmişte liderlik ettikleri kişiler arasında kabul görmesini sağlamakta da başarılı oldular. Üstelik iskân edilen cemaatlerde ortaya çıkan yeni lider kadrolarının da, kendilerini ve cemaatlerini yeni anavatanlarının siyasal hedefleri, arzuları ve değerleriyle bilinçli olarak özdeşleştirmeye çalışmaları nedeniyle bu dönüşümde önemli bir payları da oldu.

Osmanlı kurulu düzeniyle bütünleşen ve yeni rollerini kolayca benimseyememiş olan eski liderler, tüm çabalarına karşın bu yeni koşullarda göçmen soydaşlarının karşısında geleneksel iktidar konumlarını muhafaza edemediklerini gördüler. Önceleri kendilerinin ve sosyal sınıflarının çıkarlarını bütün cemaatinkinden önde tutanların çoğu, artık bütün cemaatin savunuculuğunu yapmaya başlamışlardı. Kendilerini büyük toplulukla sıkı sıkıya bir tuttukları takdirde liderlik konumlarını koruyabileceklerini ve bu sayede idari çevrelerde daha büyük bir güç kazanabileceklerini umuyorlardı. Bununla birlikte, artık kentsel bölgelerin uzağında kalmış olan ve esas olarak eski düzeni ve ayrıcalıklarını sürdürme eğiliminde olan bu eski liderlerin yerini kısa sürede, değişen coğrafi ve toplumsal çevreyle baş edebilmeye çalışan insanların ihtiyaçlarını ve isteklerini daha iyi dile getirebilen yeni liderler aldı. Bu yeni cemaat önderlerinin ilk kuşağı, eski şeflerle iletişimi koparmamış ancak, ikinci ve sonraki kuşaklar kendi konumlarını ve rollerini yaşlıların önerilerinden çok cemaat içinde geçerli olan koşullara uygun olarak tanımlamışlardı. Kimliklerini sultan-halife tarafından desteklenen

yeni Osmanlı-Müslüman unsurlar bağlamında tanımlamaya başlamakta gecikmediler.

İSLAMCILIK VE KİMLİK DEĞİŞİMİ

Osmanlı devletindeki İslamcılık, İslami koşullara uygun bir toplumsal ve ekonomik düzen arayışı içinde olan halk tabanlı, köktendinci bir hareket olarak değerlendirilebilir.[7] Bu hareket, büyük ölçüde, 19. yüzyıldaki kitlesel göç hareketlerinin bir yan ürünüydü. Bu göçlerle birlikte Osmanlı dünyasına, dağılmakta olan imparatorluğun kıyısındaki Müslümanların farklı dini ideolojilerinin çoğu gelmişti. İslamcı hareket, hem yeni gelenlerin hem de Osmanlı devletinin Asya eyaletlerindeki eski sakinlerinin kimlik değişiminde önemli bir rol oynadı.

1860'lı, özellikle de 1870'li yılların basını Osmanlı devletindeki ekonomik ve siyasal meselelerin geldiği noktayla ilgili derin bir hoşnutsuzluğu dile getirmekteydi. Geleneksel tekstil sanayiindeki binlerce işçi, 1840 yılından sonra İngiliz ve Fransız malı ucuz kumaşın Osmanlı piyasalarına yağmaya başlamasıyla birlikte işinden olmuştu; zanaatkârlar arasındaki işsizlik oranı yaklaşık % 70'e yükselmişti, Avrupalıların, ekonomik çıkarları doğrultusunda, yerel Hristiyan ticaret simsarları aracılığıyla sömürdüğü ve hükmettiği Müslüman tüccarlar ve kırsal kesimdeki küçük toprak sahipleri de köylülerin ve işçilerin hoşnutsuzluğunu paylaşmaktaydılar (Issawi 1966; Pamuk 1987). Devlet, ülkenin toprak bütünlüğünü koruyamamak ya da Müslüman'ların haklarına sahip çıkmamakla suçlanıyordu. Bu suçlamalar, 1877-1878 Rus Savaşı'nın yenilgisinden sonra, üst sınıfların ve dini kurumların hoşnutsuzluğunun da eklenmesiyle birlikte büyük yaygınlık kazandı ve sertleşti. Yoksunluk içindeki milyonlarca Müslüman göçmenin Balkanlar ve Kafkaslardan akını (sadece İstanbul'a 1878 yılında yaklaşık 200.000 mülteci gelmişti) genel endişeyi daha da pekiştirdi. Yine aşağı yukarı bu dönemde, Avrupalı güçlerin işgal tehditi altında bulunan Asya'da ve Afrika'daki birçok prens ve sultan, Sultan Abdülaziz'e (1861-1876) ve II. Abdülhamit'e

başvurarak korunma talebinde bulundu. Karşılığında hükümdara sadakatlerini sunacaklardı. Bu etkenler, İslamcılığın uluslararası bir hareket olarak gelişmesinin habercisi gibi görünüyordu, ancak, Avrupalıların endişesine karşın bu tip bir hareket somutluk kazanamadı.

Ortaya çıkan İslami akım, İslami birliği ve devletin Müslüman bir oluşum olarak ayakta kalmasını sağlamaya ve dindarların yaşam koşullarını iyileştirmeye yönelik halk tabanlı talepler (hem alt düzeydeki dini liderlerin hem de sıradan insanların talepleri) biçiminde kendisini gösterdi. Mevcut idarenin, hem yetersiz hem de gerçek bir İslami yol izlemeye yanaşmayacak denli Tanzimat'ın Avrupai reformlarıyla yozlaşmış durumda olduğu düşünülüyordu. Mülteciler bu hareketi, yeniden canlanmış bir Osmanlı devletinin Avrupa'daki topraklarını tekrar fethedeceği ve böylece kendilerinin de evlerine dönebilecekleri umuduyla yürekten desteklediler. Ancak bu umutları, Sultan Abdülhamit'in yeniden fetih politikasını benimsemeyi tümden reddetmesiyle birlikte kısa sürede söndü.

İslamcı halkçı-köktendinci hareketin ana düşüncesine göre Osmanlı Müslümanları, Müslüman idaresi altında ye Müslüman tarzı bir yaşantının egemen olduğu topraklarda yaşamayı hak ediyorlardı (Lewis ve Braude 1982). Geçmişte millet terimi sadece gayrimüslim cemaatler için kullanılırken, sultan bile artık Müslümanlardan "benim milletim" diye söz eder olmuştu. Köktendinciler geride kalan Osmanlı topraklarını, Müslüman milletinin beklentilerinin karşılanabileceği topraklar olarak görüyorlardı; dolayısıyla toprak, Müslümanlığın var olmasının vazgeçilmez bir koşulu olarak görüldü. Bu hareketin aydınları, Anadolu'yu Eyüp el-Ensari gibi efsanevi kahramanlarla (İstanbul'un Araplar tarafından kuşatılması sırasında ölmüştü), II. Mehmet'le (İstanbul'un fatihi) ve dönemin sultanıyla ilişkilendirerek burasının Müslüman Türklerin alın yazılarındaki anavatan olduğunu kanıtlamaya çalıştılar. Böylelikle "Osmanlıcılık" (Tanzimat reformcuları tarafından dile getirilen) doktrininin birleştirdiği çok dinli, çok etnikli bir ulus düşüncesi, köktendinciler tarafından tersyüz edilmiş ve kendi topraklarında yani, "anavatanlarında" yaşayan homojen bir

Müslüman ulusu kavramı haline dönüştürülmüştü. Bu yüzden bu kavram, her ne kadar İslamcıların kendileri ve özellikle de yüksek ulema tarafından ümmetin birliğini ve ümmete bağlılığı zayıflattığı için kuramsal düzeyde reddedilmiş olsa da, Müslüman kültürünün ve dininin korunmasında temel olarak benimsenmişti.

Köktendinci harekette, Sünni olsun ya da olmasın bütün tarikat üyelerinin ve önderlerinin de aralarında bulunduğu çok sayıda göçmen yer almaktaydı. Bu tarikatların sağlam toplumsal dayanakları vardı ve pek çoğu eşitlikçi, halkçı düşüncelerin sürdürülmesinde etkili olmuştu: Örneğin, Serezli Bedreddin yanlıları. Deliorman ve Dobruca Kızılbaşları, Kuzey Kafkasya'nın Nakşibendileri ve Müridizm yandaşları. Mülteci olarak deneyimleri onları sarsmıştı ve başlarına nasıl böyle bir şeyin gelebilmiş olduğunu anlamaya çalışıyorlardı; bunun yanıtını baştakilerin beceriksizliğinde buldular. Kendisini İslam ideallerinin gerçekleşmesine adayacak dürüst ve hakiki bir Müslüman öndere ihtiyaç duyuyorlardı.

Yönetime karşı şiddete başvurmaya istekli görünenler vardı. Örneğin, *Ulum* dergisinin yayıncısı Ali Suavi, 1878 yılında çoğu Balkan mültecisi olan yüz yandaşıyla birlikte o sırada II. Abdülhamit'in işgal ettiği tahta yeniden Sultan V. Murat'ı çıkarmak üzere Murat'ın Çırağan'daki sarayının rıhtımına ayak bastı. Suavi pek çok dervişle ya da halk vaiziyle işbirliği içindeydi. Avrupa'da eğitim görmüş, bir İngiliz hanımla evlenmiş ve İstanbul'da 1868 yılında kurulmuş olan Fransız okulu Galatasaray'ın bir süre için müdürlüğünü yapmıştı. Ancak, camilerde Avrupa emperyalizmi ve İslami yaşam tarzının bozulması aleyhinde vaaz verdiği de biliniyordu. Dolayısıyla çağdaş Müslüman köktendinciliğinin göze çarpan bir öncüsüydü. Anlaşılan Sultan Abdülhamit'in baskıcı siyasetinden, Rodop Dağları'nda Ruslara ve Bulgarlara karşı savaşan Müslümanları desteklemekteki başarısızlığından ve Müslüman topraklarını kâfirlere bırakmaya hazır olmasından dolayı yerine başkasının geçmesini istiyordu. Suavi'nin eylem sırasında ölmesine, yandaşlarının tutuklanmasına ve İstanbul'da yaşayan 178.000 mültecinin güya daha fazla sorun çıkarmalarına engel olmak üzere Anadolu'ya sürülmesine karşın bu olay, askeri bir

komplo olmasından çok, ilk kez bir grup sivilin iktidardaki sultanı devirme girişimini göstermesi bakımından sıradışıydı.

Göçmenler genelde köktendinci hareketin içindeki toplumsal ayrışmayı hızlandırarak bu harekete sınıfsal bir boyut kattılar. Kafkaslar ve Balkanlar'da, hem varlıklı hem de yoksul insanların yerlerinden yurtlarından edilerek kitleler halinde göçe zorlanmalarından sonra bile geride büyük Müslüman toplulukları kalmıştı; bugünkü Bulgaristan'ın kuzeydoğu bölümünde; Dobruca'da, Bosna'da, Kafkaslar'ın çeşitli bölümlerinde ve Kırım'da. 1912-13 Balkan Savaşı'ndan sonra bu Müslümanlar da dindaşlarının akıbetine uğramamak için yavaş yavaş göç etmeye başladılar. Bulgar ve Romen ulusal devletleri, mallanın satmalarına ve gelirlerinin bir bölümünü Türkiye'ye götürmelerine izin vererek onları göçe teşvik etti. Sonuçta, çoğu büyük toprak sahibi olan çok sayıda bey ve diğer nüfuz sahibi kişiler İstanbul'a gelirken beraberlerinde önemli miktarda sermaye de getirdiler. Görece varlıklı bu göçmenler, çoğunlukla kentlerde mülk satın alarak seçkin Osmanlı kentli sınıfına dahil oldular. Çoğu sermayesini ticaret ve küçük sanayi işletmelerine yatırdı. Böylelikle kentte ortaya çıkmakta olan girişimci sınıfın büyümesine neden oldukları gibi ona Müslüman bir boyut da kattılar.

Yeni Müslüman tüccar sınıfında, Balkanlar, Kafkaslar ve Kırım'dan gelen eğitimli ulema ve aristokrat ailelerinin yanı sıra bir bölümü çarın ordularında hizmet etmiş olan subaylar da vardı. Bunların bir kısmı anayurtlarında Avrupa tarzında bir eğitim almış veya Avrupa'daki üniversitelerde okumuş olmalarına karşın İslamcı harekete katılmışlardı. İslamiyet aslında başlıca kimlik simgesi haline gelmişti ve siyasal bağlılık da İslamiyete odaklanmıştı. Bu konuya açıklık getirecek nitelikte iki örnek verilebilir. Karadağlı hükümran hanedanın, kraliyet erkanında çok gözde olan ve büyük topraklara sahip bulunan bir Müslüman üyesi, bütün bunları terk etmiş ve Osmanlı hükümetinin verdiği az bir maaşla yaşamak üzere İstanbul'a gelmişti. Olayı bütün ayrıntılarıyla kaydeden, ancak kusursuz bir kaynak olarak değerlendirilmemesi gereken İngiliz elçi, bu Slav aristokrat nezdinde her türlü unvan ve mal varlığı yerine inanca sahip çıkmanın daha değerli oldu-

ğunu gözlemlemişti.[8] İkinci örnek ise, çarın ordusunda çok yüksek bir konuma gelmiş olan Çeçen General Musa (Kondukov) idi. Bir araştırma ekibine katılma bahanesiyle sonunda Osmanlı devletine gelmiş, ordunun bir birliğinin idaresini üstlenerek burada kalmıştı. Daha sonra da Kafkaslar'da Ruslara karşı savaşmıştı. Rütbelerini ve ayrıcalıklarını kaybetme pahasına Müslüman bir devletin vatandaşı olarak yaşamayı yeğleyerek Rusya'dan ve Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına gelmiş olan Müslümanların yüzlerce örneği vardı.

ABDÜLHAMİT'İN SENTEZİ: KİMLİK DEĞİŞİMİ

Sultan Abdülhamit, 1876 yılında tahta çıktığında öncelikle 600 yıllık hanedanlığın, ikincil olarak da Osmanlı devletinin ve topraklarının muhafaza edilmesine önem veriyordu. Üçüncü sırada ise hanedanlığın, devlerin ve dini inancın karşılıklı olarak var olmasını güvence altına almak üzere İslam inancını gerekli her yola başvurarak güçlendirmek vardı.[9] Zaman içinde deneme yanılma yoluyla bir "İslamcı politika" oluşmuştu.

Abdülhamit, parlamentoyu ve anayasayı 1878 yılında askıya alarak, halkın yönetimden hoşnutsuzluğunun ve halkçı-köktendinci harekete olan desteğinin arttığı bir dönemde yönetim aleyhtarlığını bastırmaya çalıştı. Halkçı-köktendinciler, aslında tahta doğrudan bir tehdit oluşturmuyorlardı, çünkü çok karışık bir yapıları vardı ve iyi dile getirilmiş bir ideolojiden ve güçlü bir liderden yoksunlardı. Ancak, Osmanlı sultanları popüler tarikatlardan daima çekinmişler ve rüşvet hatta hapis yoluyla onları etkisiz kılmaya çalışmışlardı. Abdülhamit, daha çok Suriye ve Irak'ta yığınların bağlanmış olduğu Kadiri ve Rafai gibi Sünni tarikatların ileri gelenlerini bazı mevkilere atayarak Müslüman kitlelerin desteğini kazanmayı umuyordu.

Başlangıçta Abdülhamit, her ne kadar yüksek sınıflar arasında egemen olan, Sünni İslamiyete ve halifelik gibi köklü kurumlara önem veren ve halkçı-köktendincilerin görüşlerinden farklı İslamcı görüşleri benimsemiş olsa da, Tunus'un Fransızlar tarafından işgali (1881) ve İngilizlerin Mısır'ı ele geçirmesi (1882), onun düşüncelerinde de

genel bir değişikliğe yol açmıştı. 1882 yılından sonra sünni İslamiyetin önderleri, köktendinciler arasında egemen olan mücadeleci, Avrupa aleyhtarı radikal bir yaklaşımı benimsemeye artık daha yatkınlardı. Böylece halk tabanlı İslamcı bir köktendincilik ile yüksek sınıfların devlet tarafından desteklenen İslamcılığı arasındaki ideolojik farklılıkların azaldığı görülmektedir. Bu iki akım birleşerek, her iki tarafın da tek bir Müslüman ulusun parçası olduğunu düşünen ayrı bir bilince dönüştü. Sultanın, bir noktada birleşmiş olan bu İslamcı milliyetçiliğin etkin bir savunucusu olarak sonunda halifeliğin önemi üstünde durması, ancak bu meselenin basında kapsamlı olarak ele alınmasından ve çeşitli din ileri gelenlerinin, Müslümanların birliği ve ayakta kalması için onu bu konuda sıkıştırmasından sonra mümkün olabildi.

Osmanlı ilkokullarında 1880 yılından sonra okutulan ders kitaplarına şöyle bir bakmak bile bu kitapların öğrencilere öncelikle Osmanlı-Müslüman kimliği anlayışını aşılama amacıyla yazıldıklarını göstermeye yetecektir. Rum Ortodoks ve Ermeni patriklerin, Osmanlı tarihinin erdemlerinin yüceltildiği ve başarılarının göklere çıkarıldığı bu kitapların okutulması zorunluluğunu 1897 yılında protesto etmiş olmaları şaşırtıcı olmasa gerek. İki yüksek rütbeli Hristiyan din adamı, yalnızca kendi etnik topluluklarının tarihini öğretmek istiyorlardı, ancak onların bu protestoları dikkate alınmadı. Hükümet, Osmanlı-Müslüman ulusu kavramını geliştirmek için çoğu Avrupa'dan ödünç alınmış olan elindeki bütün araçlardan yararlanmaya hazırdı. Müslüman-Osmanlı vatandaşı düşüncesi, Abdülhamit döneminde, kırsal kesimde pek yaygınlaşmamış olmakla birlikte sayıları hızla artan ilkokullarda ısrarla işlendi. Bu öğrencilerin, öncekilerden farklı bir siyasal kimlik geliştirecekleri belliydi.

Abdülhamit, ürkek dış politikası ve baskıcı idare tarzı yüzünden Batılılaşmış entelektüellerin ve hatta bazı din adamlarının tepkilerini kısa sürede üstüne çekecekti. Sonunda 1908-1909'da tahttan indirildi. Bununla birlikte, İslamcı politikasının sonuçları kalıcı oldu. Gerçekten de, 1908 devrimine yol açan ve "Jön Türkler" olarak adlandırılan gizli derneğin çoğu kurucusunun, devletin çeperinden gelen tıp öğrencileri olması ve etnik bakımdan Türk olmamaları simgeseldir. Sultanlığın

ve halifeliğin kaldırılmasında etkili olan modern Türkiye'nin kurucusu Atatürk'ün kendisi ve ardından gelen iki cumhurbaşkanının ailelerinin bazı üyeleri de Selanik göçmeniydiler. Ayrıca Türk milliyetçiliğinin yükselişinde Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali (sırasıyla Kazanlı ve Azerbaycanlı) ve diğer göçmenler anahtar rol oynadılar. Çünkü Abdülhamit iktidarda olduğu dönemin büyük bölümünde uluslararası savaşlara girmemeyi başardığı için (Yunanistan'a karşı 1897'de girişilen ve zaferle sonuçlanan kısa savaş hariç) kendisini, İslamcı politikanın tutunmasına ve nüfusun çeşitli unsurlarının, kendi toprakları üstünde var olan ve şahsi olmayan sadakat bağları talep eden yeni bir Osmanlı-Müslüman ulusu bireşimi içinde kaynaşması politikasına adayabilmişti.

SONUÇ

Göçler ve onlara yol açan koşulların, göçmenlerin dininin ve kültürel kimliklerinin, toprak bütünlüğü olan yeni bir müslüman devlet kavramıyla bağlantılı etkin bir yeni siyasal kimliğe dönüşmesinde katalizör olduğu gösterilmiştir. Göçler aynı zamanda Osmanlı devletindeki toplumsal ve mesleki yapıda, demografide, yerleşim biçimlerinde ve toprak imtiyazı düzeninde görülen değişiklikleri de tetiklemişti. Alt sınıflardan seçkinlere dek bütün göçmenler, Müslüman-Osmanlı toplumuyla iyice bütünleşmişler ve anayasal değişikliklerin yapılmakta olduğu ve Avrupa tarzında bir piyasa ekonomisinin benimsendiği bir dönemde toplum meseleleriyle etkin olarak ilgilenmişlerdi.

Sultan II. Abdülhamit, içerdeki bütünlüğü sağlamak üzere, halkçı köktendinciliği sınırlamak ve denetlemek ve bunu seçkinlerin sünni İslamcı ideolojisiyle birleştirmek için kendi halife konumundan yararlandı. Sonunda bu politika, göçmenlerin ve Müslüman orta ve üst sınıfların büyük bir kesiminin (Suriye ve Kuzey Irak'ın kentsel bölgelerindeki Araplar da dahil olmak üzere) görece bölünmez bir siyasal ve toplumsal birim olan yeni Osmanlı Müslüman ulusu bünyesinde ideolojik ve kültürel bakımdan kaynaşmasında başarılı oldu.

Müslüman vatandaşlar zamanla kendilerini bireysel olarak, farklı aşiretler ve etnik topluluklardan oluşan ancak, İslamiyet gibi bağlayıcı bir ideolojisi ve Türkçe gibi bir yönetim ve iletişim dili olan bu yeni oluşumla özdeşleştirmeye başladılar. Bu oluşum, ideal olarak bütün Müslümanların bağlılık ve sadakat yemini edecekleri bir vatan ve toprak bütünlüğü olan bir devletti. Anavatanın ayakta kalması ve refahı, sultanın çıkarlarından önce geliyordu. Ayrıca anavatandaki bazı koşulların, ulusu güçlendirmek ve hayatı Müslümanlar açısından daha yaşanılır kılmak üzere düzeltilebileceği düşüncesi kabul görmüştü. Böylelikle Müslümanlar artık vatana yalnızca erdem ekebilecekleri ve kendilerini öbür dünyaya hazırlayabilecekleri bir toprak olarak değil, aynı zamanda dünyevi isteklerini gerçekleştirebilecekleri bir yer olarak da baktılar. Nakşibendilerin benimsediği gibi siyasal ve toplumsal meselelerle etkin olarak ilgilenme düşüncesi, aslında bu yeni dünyevi bakışın bir sonucuydu. Değişim fikrinin ve insanların maddi yaşam koşullarının geliştirilmesi düşüncesinin kabulü ya da çoğu zaman adlandırıldığı biçimiyle "modernleşme", Abdülhamit'in İslamcı politikasında zımni olarak vardı.

Bu yeni Osmanlı-Müslüman ulusu, oluşumunda toplumun çeşitli unsurlarının katkıda bulunduğu diyalektik bir sürecin sonucuydu ve sahip olduğu içsel güç, 1908 yılından sonra bölünmesine neden olan güçlere karşı şiddetle direndi; yeni etnik milliyetçiliklere, Jön Türklerin savunduğu imparatorluk karşıtı milliyetçiliğe ve Batı'nın tehditkâr askeri gücüne karşı. Modern Türkiye, bu devletin yaşamsal özünü miras aldı. Monarşik bir rejimden cumhuriyete dönüşüm, Osmanlı devletinin önce kendi içinde dönüşmesine yol açan etkenlerin etkileşiminin nihai ve mantıklı bir sonucuydu.

KİŞİSEL BİR NOT

Bu değerlendirmede ortaya konan konuların çoğu, daha ilerideki bir tarihte kendi kişisel deneyimime de yansıdı. Ben Dobruca'da (aşağı Tuna'yla Karadeniz arasında bir vilayet) 14. yüzyıldan, Romanya'ya dahil edildiği 1878 yılına dek Osmanlı devletinin bir

parçası olmuş olan Müslüman-Türk cemaatinin bir üyesi olarak doğdum. Gayrimüslim rejime gayet iyi uyum sağlayan cemaat, İslamcı cemaate özgü toplumsal ve kültürel kimliğini de korumuştu. Cemaat, Türkler, Tatarlar, Lazlar ve Kürtlerin yanı sıra başka topluluklardan da oluştuğu halde bu toplulukların üyeleri arasındaki etnik farklılıkların yerini topyekûn Müslüman oldukları bilinci almıştı. Ancak dini statülerinin yasal-siyasal ya da anayasal olarak tanınmasını sağlamaktan çok, kültürel, dini ve toplumsal âdetlerini ve geleneklerini korumakla ilgilenen Müslüman cemaati, çarpıcı bir biçimde siyasal bilinçten yoksundu.

Nüfuz sahibi kişiler ve dini liderler -efendiler, kadılar ve müftülercemaatin sıradan üyelerine göre siyasal bilinçten daha da yoksunlardı. Bunların çoğu, 1878 yılından sonra Romanya idaresi döneminde cemaatin temsilcileri olarak ön plana çıktılar. Müslüman mezhebine (konumlarını borçlu oldukları) sıkı sıkıya bağlı kalırken Romanya idaresine (politikaları çoğu zaman kendi inançlarının temel ilkelerinin zararına işlemişti) de hizmet ettiler. Cemaatteki kişiler –genellikle biraz eğitimli olan gençler ve çok yoksullar (alt sınıf konumunda bir azınlık olarak kıstırıldığını düşünenler) ya da eski ulema (inançlarından ödün vermek istemiyorlardı)- göçe, bulundukları berbat durumdan kurtulmanın en akılcı yolu olarak bakıyorlardı. Eğitimli olanların mesleki ilerleme fırsatları çok sınırlıydı ve yoksullar da kendilerine karşı ayrımcılık yapıldığını ve ekonomik açıdan Romanya devlet görevlileri ve kendi cemaatlerinin seçkinleri tarafından sömürüldüklerini düşünüyorlardı.

Her iki topluluk da Türkiye'yi kültürel yakınlıkları ve tarihsel bağları bulunan ve toplumsal ilerleme ve maddi refah vaat eden dünyadaki tek ülke olarak görüyordu. Hiçbir sınıftan Müslüman, Atatürk'ün sekülarizmi ve İslamiyet karşıtı politikaları hakkında anlatılanları ciddiye almadı, çünkü ülkenin temel İslami kimliğinden vazgeçilemeyeceği ve kısmen onun reformlarına atfedilen maddi gelişme ve artan refah sayesinde de dini şevk kaybının yeniden kazanılacağı umuluyordu. 1930'lu yıllarda, çocukluğumun geçtiği Dobruca'da hâkim olan durum buydu.

Çeşitli etnik kökenleri olan Müslümanlardan ve gayrimüslim Romenlerden ve Bulgarlardan oluşan bir cemaatte Türkçe konuşan bir Müslüman olarak büyüdüm. Romence'yi mükemmel konuşuyordum ve pek çok kişi er ya da geç egemen Romen çoğunluğun kültürüne asimile olacağımı varsayıyordu. Bununla birlikte bana, aile içindeki ilk İslami eğitimim sırasında, beni hem Romenlerden hem de Müslüman cemaatin Romenlere boyun eğen ileri gelenlerinden ayıran değerler aşılanmıştı: Aileme ve arkadaşlarıma olan bağlılığım beni Romenlerden, eşitlik anlayışım ise beni din ileri gelenlerinden ayırmaktaydı. Türk kimliğim, tam da bu koşullarda yeni bir anlam kazandı, çünkü farklı kültürler ve siyasal düzenlerle yüz yüze gelmekten kaynaklanan kişisel sorunlarıma bir çözüm sunuyordu. Dini bağnazlıktan arınmış bir Atatürk Türkiyesi', bana üniversitede okuma (Romanya'daki okulumdan mezun olanlar bu haktan yoksunlardı) amacımı gerçekleştirebileceğim bir sığınak olarak göründü. Ayrıca kimliğim, kendi yurttaşlarım arasında daha fazla alay konusu olmayacaktı. İşte bu noktadan sonra her ne kadar Romen edebiyatına ve toplumsal yaşantısına duyduğum ilgiyi kaybetmemiş olsam da Müslüman olmanın yanı sıra Türk olmaya da heves duymaya ve kendimi Türk olduğunu düşündüğüm her şeyle özdeşleştirerek savunmaya başladım. Sonunda iki kültürle iki ayrı dünyada yaşamanın olanaksız olduğu sonucuna vardım ve 18 yaşındayken "gerçek" ülkeme göç etmeye karar verdim. Ancak, Türk kimliğimin yerli halkınkinden farklı olduğunu keşfedecektim.

Türkiye'ye 1940'lı yıllarda gittim ve hem Dobruca'daki Müslüman cemaatimi Türkiye'dekinden, hem de birey olarak beni (farklı bir Türk-Müslüman çevreden geliyordum) yerli halktan ayıran beklenmedik kimlik farklılıkları benim için başından itibaren çok çarpıcı oldu. Bu farklılığın İslami törenlerden ya da İslamiyet bilincinin yoksunluğundan (bu bilinç Türkiye'de, laikliğe karşın paradoksal olarak Dobruca'dakinden daha yoğundu) kaynaklanmadığını gözlemledim. Ancak yıllar sonra beni şaşırtan farklılığın şu olduğunu anladım: Türkiye Türkleri arasında temelde İslamiyetten kaynaklanan -farklı görüşlere rağmen- özel tipte bir siyasal-ulusal bilinç hâkim iken Dobruca Müslümanlarının kimlikleri, siyasal olmayıp cemaate

özgüydü ya da edilgendi. Hem Müslüman hem de ulusal bir niteliği olan kendi devletlerinde yaşayan Türkiye Türklerinin sahip olduğu siyasal bilinç gücünü, Türklerin kendilerini ulusal bir toprakla özdeşleştirmelerinden almaktaydı. Buna karşın Dobruca'daki cemaatimin Müslüman kimliği, toprakla özdeşleşme düşüncesinden apaçık ki yoksundu. Cemaatin sınırlı bir tarihsel belleği vardı, topraklarının genişliğine ilişkin hiçbir bilince sahip değildi ve bir Müslüman topluluğu olarak hiçbir siyasal hedefi bulunmuyordu.

Türkiye'de yaşayan Dobruca göçmenlerinin hemen hepsi doğdukları yerleri sevgiyle hatırlasalar ve çoğu zaman derin bir sıla özlemini dile getirseler de siyasal açıdan Türkiye ve temsil ettiği şeylerle özdeşlik kurdular. Bilebildiğim kadarıyla, 1934-1938 yılları arasında Türkiye'ye gitmiş olan 45.000 ila 50.000 Dobrucalıdan yalnızca iki ya da üç aile Romanya'ya geri döndü. Osmanlı döneminde Anadolu, Trakya ve Dobruca arasındaki yolculuklar olağandı ve bu bir kimlik değişiminden çok yer değiştirme anlamı taşıyordu. Ancak, 1930'lu yılların göçmenleri, kendilerine siyasal bir gelecek tanındığı ve Kemalist rejim yoğun bir Türkleştirme programını başlattığı için Türkiye'de kalmışlardı. Yoksul göçmenlerin büyük bir çoğunluğu eski ülkelerine geri döndükleri takdirde hoş karşılanmayacaklarını da biliyorlardı. Ancak, asıl önemlisi bazı göçmenler, hükümetin 1930'lu yıllardaki İslami görüşünün halkınkinden önemli ölçüde farklı olduğunu bilmekle birlikte, genelde geleneksel kültürlerinin ve dini kimliklerinin artık tehlikede olmadığını düşünüyorlardı. Dobruca'da ve Türkiye'deki deneyimlerimi, ancak Türkiye'den Amerika'ya ikinci kez göç ettiğimde bir çerçeveye oturtabilmiş olmam şaşırtıcı olmasa gerek.

KAYNAKÇA

Bozdağ, İsmet, *Sultan, Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, Selek Yayınevi, İstanbul, 1960.

Sultan Abtdülhamit, Siyasi Hatıratım, 5. baskı, Dergâh Yayınları: İstanbul, 1987.

Berje, A. B. (1982) "Vasilenie gortzev s. Kavkaza", *Russkaisstarina*, 36. cilt, 7. bölüm.

Issawi, C. (1966) *The Economic History of the Middle East*, University of Chicago Press: Chicago.

Karpat, K. H., *The Gecekondu, Rural Migration and Urbanization in Turkey*, Cambridge University Press: Cambridge, New York, 1976.

_____, "The status of the Muslims under European rule: the eviction and settlement of the Cerkes", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2, no 1 (1981), s. 7-27.

_____, "Ottoman Urbanism: the Crimean Emigration of 1856-65 and the Establishment of mecidiye," *International Journal of Turkish Studies*, 3, no. 1 (1984-1985), s. 1-25.

_____, *The Ottoman Population*, 1820-1914: *Demography and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press: Madison 1985.

Lewis, B. ve Braude, B., (ed.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes & Mcier: New York, 2 cilt, 1982.

Pamuk, Ş., *The Ottoman Empire and European Capitalism*, 1820-1913, Cambridge University Press: Cambridge, New York, 1987.

Pinson, M., "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", *Etudes Balkaniques*, 3 (1972), s. 71-85

DİPNOTLAR

1 "Osmanlı" terimi devletin resmi adının *Devlet-i Âl-i Osmani* olmasına rağmen Batılıların ve Türklerin eserlerinde geçtiği haliyle ilk kez 19. yüzyılda kullanılmaya başlandı. Bu ad 500 yıl boyunca devralınan bir mirası ifade ederken, "Osmanlı" terimi 19. yüzyılda toprak bütünlüğü olan bir devlet ve Osmanlı yurdunda yaşayan vatandaşlar topluluğu anlamında kullanılır oldu.

2 Osmanlı devlet adamları ve düşünürler tarafından 15. yüzyıldan itibaren toplumsal düzen, egemenlik ve tebaanın görevleri konularında çok çeşitli kitaplar yayımlanmıştı. Bunlar arasında örneğin Tursun Bey'in ve Kınalızade Ali'ninkiler (1510-1572) sayılabilir. İkisinin de hiçbir eseri İngilizce'ye çevrilmemiştir. Kınalızade'nin *Ahlâk-i Ala*'i adlı çalışması günümüz Türkçe'sine çevrilmiş ve *Tercüman* dizisinde (İstanbul, 1970) yer almıştı. Koç Bey'in 17. yüzyıldan ünlü risalesi de bu gruptaki kitaplar arasındadır.

3 "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudiler" konulu bir konferansın Brandeis Üniversitesi tarafından yayımlanacak olan bildirilerine bakınız. Ayrıca bkz. Karpat, 1985.

4 Göç meseleleri başlangıçta 1860 yılında kurulmuş olan İdare-i Umumiye-i Muhacirun Komisyonu'nun yetki alanı içindeydi 1880'li yıllarda, önce de sözü edildiği gibi genişletilmiş olan komisyon, sultan tarafından yönetilmeye başlanmıştı.

5 Ortaçağ hukuk düzeni tarafından tanınan tek toprak sınırının dar al-İslam ve dar al-harb arasındaki sınır olmasına karşın, 15. yüzyıl Osmanlı düşünürü Kınalızade Ali, *Ahlâk-i Ala*'ı adlı kitabında, "dünya düzeni"nin (*nizam-ı âlem*), adaletin -"nizam-ı alem'in" ana öğesi- var olması için gerekli olan döngünün bir parçası olarak "devletin duvarlarının' çevrelediği bir arena olduğuna işaret etmişti. "Devletin duvarları" arasındaki bu alan devlet toprağı olarak kabul ediliyordu.

6 Bu raporlar, Londra'daki Kamu Kayıtları Dairesi'nde bulunur çeşitli koleksiyonlara dağılmıştır. 1860-1880 yılları arasındaki dönemi kapsayan FO 78 ve 424 koleksiyonları özellikle konuyla ilgilidir. İngiliz hükümeti Çerkezlerle ilgili olarak da çeşitli raporlar yayınlamıştı. Örneğin bkz. Avam kamarası'na sunulan *Accuounts and Papers* (1864), 63. cilt. Ayrıca bkz. Karpat 1985.

7 Bu bölümde, 1981 yılı Temmuz ayında Cuenca, İspanya'da Osmanlı Dönemi ve öncesindeki Çalışmalar konulu bienal konferansında sunulan makalem ve çeşitli arşiv kaynaklarından toplanarak monografik bir çalışmada bir araya getirilmiş olan malzeme kaynak olarak alınmıştır.

8 Karadağlılar ve Bosnalılar konusunda bkz. FO 424, 72. cilt, no. 333 ve 89. cilt, no. 52; ayrıca bkz. Türkiye Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'ndeki yazışmalar: İdare, 269. cilt.

9 II. Abdülhamit üzerine hem Türkçe'de hem de Avrupa dillerinde çok sayıda eser yayımlanmış olmakla birlikte bunların çoğu nesnel olmaktan uzaktır. Sultanın felsefesine ilişkin en iyi görüş, ilk kez İbnü'l-emin Mahmut Kemal tarafından sultanın Yıldız Sarayı'ndaki özel koleksiyonunda ortaya çıkarılan ve Fransızca ve Türkçe olarak yayımlanan anılarından edinilebilir. Bu anılar, iktidarı sırasında gündeme gelen çeşitli konularla ilgili olarak tuttuğu kısa notlardan oluşmaktadır. Söz konusu notlar yeni bulunanlarla birlikte *Abdülhamit'in Hatıra Defteri* adı altında yayımlanmıştır. Anılarının ikinci bölümü 1909 yılında iktidardan düşürülmesinden sonra yazılmıştı. Bu bölümde *Siyasi Hatıratım* savunma içeren bir üslubu olmasına karşın, yazdıklarından İslamiyet de dahil olmak üzere

pek çok önemli konudaki görüşüne ilişkin genel bir fikir elde edilebilir. Beşinci baskısına (1987), önceki baskıların içeriğinde büyük değişikliklere yol açmadan yeni eklemeler yapılmıştır. Abdülhamit'in anıları Fransızca olarak da yayımlanmıştır.

BÖLÜM 9

AMERİKA'YA GÖÇ EDEN OSMANLILAR 1860-1914*

Nüfus hareketleri, İslamiyette ve özellikle Ortadoğu'da daima önemli bir rol oynamıştır. 19. yüzyılda çok sayıda insanın yer değiştirmesi Osmanlı devletinin -Ortadoğu'nun ve Balkanların- toplumsal, etnik ve dini yapısını kökten değiştirmişti. Ekonomik ve toplumsal olaylar Doğu Anadolu, Suriye, Irak ve Arap Yarımadası'nın başıboş kabilelerini, daha önceden eşi benzeri görülmemiş bir şekilde harekete geçirmiş ve Osmanlı idaresi, iskânla ilgili yaygın sonuçları olan önlemler almak zorunda kalmıştı. 1806 yılında başlayan ve yüzyıl boyunca aralıklı olarak süren Osmanlı-Rus savaşları, büyük insan topluluklarını, ağırlıklı olarak da Kırım, Kafkaslar, Balkanlar ve Akdeniz adalarında yaşayan Müslümanları yerlerinden yurtlarından etti. Atalarının topraklarından sürülen bu insanlar sonunda Anadolu, Suriye (günümüzdeki Suriye'nin yanı sıra Ürdün, Lübnan ve İsrail topraklarını da kapsamaktadır) ve Kuzey Irak'a yerleştiler. Bu göçler Birinci Dünya Savaşı'na dek sürdü.[1] Ayrıca, 1830 yılından sonra buna, Abdel Kader'in Fransızlara karşı direnişe son vermesinden sonra Cezayir ve Tunus'tan göç edenler de eklendi. Bu insanlar da Suriye'de Şam'a yerleştiler.[2]

19. yüzyıldaki nüfus hareketlerinin öne çıkan özelliği, göçün (başta çeşitli Müslüman topluluklarınınki olmakla birlikte bazı gayrimüslimlerin ve özellikle de Yahudilerinkinin) Osmanlı topraklarına yönelmiş olmasıydı. Ancak, buna koşut olarak Osmanlı devletinden

---

* Bu makale, *International Journal of Turkish Studies*, 17 (1985), Cambridge University Press, s. 175-209'dan alınmıştır.

Amerika kıtasına yönelen bir hareket de oldu. (Aynı zamanda Rumlar, Ermeniler ve Bulgarların Rus topraklarına daha küçük çaplı bir göçü oldu; ancak kuzeye yönelik bu göç, hiçbir zaman batıya yönelen hareketin düzeyine ulaşmadı.) Ayrıca Bulgarların çoğu daha sonra Osmanlı topraklarına geri döndüler. Yeni Dünya'ya göçenlerin çıkış noktası Suriye ve daha küçük bir ölçekte Güneydoğu Anadolu idi.

Bu makalede, "Suriyelilerin" göçünü şimdiye değin yapıldığı gibi bağımsız bir olgu olarak değil, Amerika kıtasına yönelen bütün Osmanlı göçünün bir parçası olarak ve Osmanlı idaresinin kendi toprakları dışındaki insanların hareketlerini düzenleyen politikalarıyla bağlantılı olarak ele almayı amaçlıyorum.[3] Her ne kadar Suriyelilerin göçü, büyüklüğü ve kendine özgü özellikleri bakımından ayrı bir sınıfta değerlendiriliyorsa da, bu göçü Osmanlı demografisini toptan etkilemiş olan hükümet politikalarından, toplumsal ve ekonomik güçlerin bileşkesinden ayrı olarak ele almak doğru olmayabilir.

Suriyelilerin göçüyle ilgili mevcut çalışmalar, Osmanlı döneminde Arapça konuşulan toprakların tarihini ele alan yazıların çoğu gibi, nicelik ve kapsam olarak sınırlıdır. Türk kaynaklarından hiç yararlanılmamıştır. Türk arşivlerinde, özellikle de Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde, valilerin ve diğer devlet görevlilerinin, çoktan göç etmiş olan, ülkeden ayrılmayı tasarlayan veya vatanına geri dönmüş olan insanların çeşitli sorunlarına ilişkin bilgi veren çok sayıda yazışması bulunmaktadır. Fransa, İspanya, İtalya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Karayipler ve Güney Amerika'daki Osmanlı elçilikleri, temsilcilikleri ve konsoloslukları da, göçmenlerin nakledilmesi, yerleştikleri ülkelerdeki yasal ve toplumsal konumları, kültürel ve siyasal etkinlikleri, Osmanlı hükümetiyle ilişkileri ve ilgili diğer konularda bilgi sağlamaktaydılar.

Bu çalışmada, Osmanlı belgelerinde yer alan bu bilgileri bir araya getirerek genel bir tarihsel çerçeve içinde çözümlemeye çalışacağım. Bunun Suriyelilerin göçüne yol açan Osmanlı toplumsal tarihine duyulan ilgiyi artırmasını ümit ediyorum. Kolaylık açısından "Suriyelilerin göçü" terimini kullanıyor olmama karşın bunun iki bakımdan yanlış bir adlandırma olduğunu belirtmem gerekiyor; bu

terim önceleri, hiçbir toplumsal gruba ait olmayanlar ve kendilerini daha çok dini aidiyete ya da köy ve kasaba gibi daha küçük bir bölgeye ya da aşirete göre tanımlayan göçmenler tarafından kullanılıyordu; ayrıca, mevcut verilerin de gösterdiği gibi, Osmanlı göçmenlerinin hepsi Suriye topraklarından gelmiyordu. Bu göç, ileride de değinileceği gibi, bir "Hristiyan" göçü de değildi; Osmanlı Hristiyanlarını kısmetlerini Yeni Dünya'da aramaya iten çoğu neden, önemli sayıda Osmanlı Müslümanlarının da ülkesini terk ederek batıya, Atlantik'in öte yakasına gitmesine yol açmıştı.

GÖÇÜN NEDENLERİ

Suriye'de ve Anadolu'nun kıyı kesimlerinde yaşayan halklar binlerce yıl boyunca, uzak diyarlara yerleşerek, ticaret yapmak üzere deniz yolundan batıya göç etme eğiliminde olmuşlardır. Ulaşımı kolay ve güvenli hinterlandlardan yoksun olan bu eski halklar, yaşamlarını sürdürebilmek için denize güveniyorlardı ve bu nedenle son derece devingenlerdi. Denizcilik ve uzak yerlerle yapılan ticaret nedeniyle göç bir gelenek halini almış ve göç etme usulleri oluşmuştu; koşullar gerektirdiğinde bunlara uyuluyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı toplumunun ekonomik ve etnokültürel yapısındaki değişiklikler, Kuzey Amerika'daki sanayileşmeyle ve Güney Amerika'da büyük tarım işletmelerinin çoğalmasıyla birleştiğinde -yani, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "itici" etkenlerin ortaya çıkmasına, Amerika kıtasındaki "çekici" etkenler eklendiğinde- uykuda olan dış göç geleneği canlanmış ve Suriye halklarıyla Anadolu'nun bazı kesimlerinde yaşayan insanlar, bir kez daha yüzlerini Batı'ya çevirmişlerdi.

Osmanlı devletinde bu dönemde köklü yapısal değişiklikler oldu. Geleneksel ekonomi, neredeyse tümüyle tarıma dayanan ilkel bir bağımlı kapitalizm biçimine doğru kayıyordu. Bu geçiş, salgın hastalıkların, savaşların, ekonomik durgunluğun ve demografik düşüşün Osmanlı dünyasında öne çıktığı görece uzun bir dönemden (1792-1853) sonra gerçekleşti. Nüfus, özellikle de Anadolu'nun ve

Rumeli'nin nüfusu o denli azalmıştı ki, Osmanlı idaresi Avrupa'dan göçmen çekmek için vergi muafiyeti gibi teşviklere başvurma yoluna gitmişti. 1857 yılında göçmenleri davet eden ilanlar çeşitli Avrupa başkentlerinin gazetelerinde çıkmış ve olası yerleşimcilerin merakını uyandırmıştı.[4] Ancak, 1862 yılından sonra Kırım'dan, Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan milyonlarca Müslüman mülteci Osmanlı topraklarına akmaya başladığında Avrupalı göçmenlere yönelik liberal politikadan vazgeçildi.[5] Osmanlı İmparatorluğu'nun geriye kalan toprakları, büyük sayıda mülteci akınıyla birlikte ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı bir bölgeye dönüştü. Bu nedenle Suriyelilerin göçünün hemen öncesinde, Osmanlı devletinin hem dini ve kültürel yapısı hem de ekonomik koşulları, halklarının pek çoğunu derinden etkileyen ciddi bir dönüşüm geçirmekteydi.

Müslüman mültecilerin, çoğu zaman devlet malı olan işlenmemiş topraklara yerleştirilmesi bile başlı başına bir toplumsal devrim sayılabilirdi, çünkü yeni gelenlerin çoğuna topraklarında tasarruf hakkı verilirken, yerleşik yetiştiricilerin çoğu, devletin denetimindeki topraklarda (miri) düpedüz kiracı olarak (yetiştirici olarak hakları 1867'de ve daha sonra genişletilmiş olmakla birlikte) çalışmaya devam etmişti. Üstelik Avrupa'da tarımsal ürünlere duyulan talep, peşin parayla satılan ürünlerin yetiştirilmesini teşvik ederek ve bazı çiftçilik sektörlerini pazar ekonomisine yönelterek Osmanlı tarım ekonomisinde küçük bir devrim yaratmıştı. Sonuçta, Anadolu ve Suriye'deki büyük toprak parçaları işlenmeye başlamış ve tarımsal ürünlerin üretimi büyük ölçüde artmıştı.

Yine de tarım devrimi, Osmanlı toplumunun her kesimine zenginlik getirmedi. Tarımsal açıdan görece zengin hinterlandları olan kıyı bölgeleri ve/veya elverişli liman kentleri (İzmir, Mersin, Beyrut, Hayfa gibi) hızla geliştiler; iç kesimler, nakliyat yapılamamasından ve başka nedenlerden ötürü ayrıcalıklı kıyı kesimlerinde yaşanan toplumsal ve ekonomik yeniden doğuşun nimetlerinden hemen yararlanamadılar. Gerçekte, iç kesimlerde üretilen tarımsal ürünlerin (bunlar eski kuru tarım yöntemleriyle yetiştirilen geleneksel ekinlerden oluşuyordu) miktarının ve fiyatlarının değişmediği, hatta düştüğü anlaşılmakta-

dır. Anadolu ve Suriye'nin bazı bölgelerindeki göçmen Boşnaklar, Çerkezler, Giritliler ve Türkler giderek zenginleşirken eski toprak düzenine bağlı kalan ve yenilikçi yöntemleri kabul edemeyen yerli halk başka nedenlerin de eklenmesiyle, ekonomik durgunluktan, toplumsal ve kültürel tutuculuktan yakasını kurtaramadı. Diğer yandan, yeni yurtlarına uyum sağlayamayan göçmenler de vardı ve değişen ekonomik ortam onlara zenginlik getirmemişti.

Liman kentlerindeki ticari etkinliğin artması, ülkenin yoksul kesimlerinden pek çok hırslı insana cazip gelen yeni iş alanları yarattı. Aynı zamanda, kentler işsizlerin ve işsiz kalabilecek olanların toplandıkları yerler haline geldi.[6] Kentsel bölgelere kalabalık gelen ve bu nedenle kimi zaman ciddi sorunlara yol açan (Beyrut'ta Çerkezlerle ve İzmir'de Giritlilerle olduğu gibi) göçmen toplulukları ve bazı topraksız köylüler de bu kişiler arasındaydı. Ayrıca kentlerdeki meslek yapısının hızlı bir dönüşümden geçmesi sonucunda pek çok geleneksel zanaatkâr ve meslek erbabı, becerileri yeni toplumsal düzende işlevini yitirdiği için işsiz kaldı. Osmanlı idaresi tarafından 1880-1900 yılları arasında basılan çeşitli meslek listelerinde ilginç bir ikilik görülmektedir. Bir yanda, uygulayıcıları sayıca azalan eski zanaatlar ve meslekler sıralanıyor, diğer yanda ulaşım, bankacılık, sigorta ve benzeri alanlarda pek çok yeni meslek belirtiliyordu; üstelik bu alanlardaki insanların sayısı hızla artmaktaydı.[7] Dolayısıyla, başta Osmanlı'nın ekonomik, toplumsal ve kültürel ortamındaki genel değişim olmak üzere, artık kendi kentlerinde iş bulamayan geleneksel zanaatkârlar ve meslek erbabı gibi halkın bazı kesimlerini etkileyen belirli nedenler, Suriye ve Doğu Anadolu'dan göçü harekete geçirmişti.

Belli toplulukların ekonomik konumlarındaki altüst oluşa neden olan diğer özel etkenlerden bazıları şunlardı: Üzüm bağlarının büyük bir bölümünün fidan bitleri yüzünden harap olması; Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte ticaret yollarının güneye kayması; 1875-1885 yılları arasında yerli ipek böceklerinin bir hastalık yüzünden ölmesi sonucunda ipek sanayisinin çökmesi ve ipekböceği yumurtalarının Fransa'dan alınmasının ve kozaların oraya gönderilmesinin zorunlu bir hale gelmesi. Ayrıca, 1861 yılında Lübnan dağlarına özel bir

idari konum tanınmış olması, halkın zengin Biga vadisi ve Tripoli ile bağının kopmasına ve görece sınırlı olan kendi kaynaklarıyla baş başa kalmalarına neden olmuştu; böylece çoğu Hristiyan olan dağ halkı, ekonomik güvenceyi göçte aradı.

Bu arada, eski dini toplulukların çözülmesi ve yeni kiliselerin çoğalmasıyla birlikte toplumsal ve ekonomik değişimin neden olduğu alt üst oluşa dini bir kargaşa da eklenmiş oldu.[8] Suriyeli Hristiyanların, başta Müslüman nüfusun tehdidi karşısında göç ettiklerini ve zenginleşmeye çalıştıklarını iddia edenler olmuştur.[9] Bu görüş, her ne kadar çok sayıda Müslüman göçmenin Suriye'nin demografik dengesini değiştirebileceğinden gerçekten endişe duyulmuş olsa da (bu makalenin ilerideki bölümünde bu konu ele alınmaktadır) bu ifadeyle kabul edilemez. Yoksulluktan kaçma ya da kişinin kötüleşen ekonomik durumuna düzelme şansı sunan bir yere giderek çare arama isteği güçlü bir etkendir. Amerika kıtasına giden ilk Suriyeli göçmenler, çoğunlukla alt toplumsal ve ekonomik sınıflardan geliyorlardı;[10] bazıları sırf yolculuk masraflarını karşılayabilmek için varını yoğunu satmak zorunda kalmıştı.

Suriyelilerin göçüyle ilgili mevcut araştırmalarda Dürzi isyanları, denetlenemeyen eşkıyalık, Osmanlı devlet adamlarının yozlaşması (gerek tüccarlara gerekse köylülere zorbalık uygulanması) ve bütün bu nedenlerden kaynaklanan güvensizlik duyguları gibi etkenler üzerinde abartılarak durulur.[11] Aslında, büyük Dürzi ayaklanmaları (Hristiyanlar hedef aldığı ve onların göç etmelerinde payının olduğu varsayılmaktadır) 1896 ve 1909 yıllarında, göçün başlamasından çok sonra gerçekleşmişti. Üstelik kargaşaların bütün suçunu Dürzilere yükleyen ve Hristiyanları saldırılar karşısında savunmasız kurbanlar olarak resmeden Avrupalıların bu olaylarla ilgili basmakalıp yorumları gerçeklerle desteklenmemektedir.[12] Osmanlı idarelerinin (en azından Jön Türkler dönemine dek) uyguladığı sözde baskılar hakkında anlatılan hikâyelerin doğru olmadığını, yalnızca güvenilir çeşitli çalışmalar değil, göçmenlerin kendi eylemleri de göstermektedir; çoğu, biraz para biriktirdikten sonra Suriye'ye dönmeye kararlıydı ve nitekim daha sonra üçte biri geri döndü. Osmanlı

idaresinin ve Müslüman vatandaşlarının uyguladığı baskı, haksızlık ve kötü muameleye dair sonu gelmez hikâyeler, öncelikle Avrupa'da ve Amerika kıtasındaki Hristiyanların desteğini ve anlayışını kazanmayı amaçlıyordu. Bu hikâyeler, Amerika Birleşik Devletleri basınında ve başka yerlerde yayımlandı. Bunlar çoğu zaman Osmanlı idaresinin otoritesini gösteren her hareketi "baskı" ve yasal vergilerin ödenmesi talebini "zorbalık" olarak değerlendirme eğiliminde olan yerel rahiplerin ve misyonerlerin raporlarına dayanmaktaydı.[13]

Amerika'daki Hristiyanların duygudaşlığına başvurma çabası, entelektüel göçmenlerin 20. yüzyılın başından itibaren milliyetçiliğin çeşitli biçimlerini benimseyerek ve kendilerini yurtlarında kalanların siyasal sözcüsü görerek gazete yayımlamaya ve kitap yazmaya başlamalarıyla birlikte daha şiddetli bir Osmanlı ve Müslüman karşıtı yaklaşıma dönüştü.[14] Hristiyan duygudaşlığını uyandırmanın yöntemlerinden biri de, göçmenlerin, aslında Suriye'ye ya da Anadolu'ya Kudüs'e uzak herhangi bir yerden geldikleri halde fanatik Müslümanlar tarafından Kudüs'ten sürüldüklerini iddia etmeleriydi.

O halde Suriyelilerin göçündeki başlıca "itici" etkenin, 1860 yılından itibaren Osmanlı devletinin toplumsal ve ekonomik koşullarındaki bozulma olduğu vurgulanmalıdır. İster Müslüman ister Hristiyan olsun, nüfusun bütün unsurları bu bozulmadan etkilenmekteydi. Suriye'nin bazı bölgelerindeki huzursuzluk kadar Müslümanlara zorunlu askerlik uygulamasının getirilmesi ve ordu görevleri yerine getirilirken kimi zaman ayrımcılık yapılması da Müslümanları özellikle göçe yönelten nedenler arasındaydı.[15] Bu nedenle, Suriyelilerin göçü, Hristiyan göçmenlerin sayısının daha çok olmasına karşın tümüyle Hristiyanlara özgü bir olgu değildi.

Amerika kıtasında çok güçlü ve belki de göç hareketinde yukarıda değinilen "itici" etkenlerden daha önemli olan "çekici" etkenler vardı. Kuzey ve Güney Amerika'daki iş imkânları ve görece yüksek ücretler, göçmenleri çeken güçlü unsurlardı. Kuzey Amerika'daki fabrikalarda, Arjantin'de ve Brezilya'daki tarlalarda insan gücüne gerek duyuluyordu; bu ülkelerin hızla büyümekte olan kentlerinde, zanaatkârlar ve sanayi işçileri için de fırsatlar vardı.

Osmanlı Hariciye Nezareti'ne hitaben yazılmış göçmen talepleri değerlendirildiğinde, bu bölgelerde insan gücüne had safhada ihtiyaç duyulduğu anlaşılıyordu. Örneğin, Brezilya São Paulo'da bir toprak sahibi olan Paulo Duval, topraklarında çalışacak çok sayıda göçmen getirtmek için izin istemişti. "Doğulu işçilerin kolaylıkla uyum sağlamalarından, aklı başında ve çalışkan olmalarından" özellikle etkilendiğini yazıyordu. Ayrıca "Bana kalırsa bunlar arasında Ermenilerin tarım işi için gerekli niteliklere sahip oldukları belli oluyor." diyordu.[16]

Başarılı olan göçmenlerin Amerika kıtasından ülkelerine döndüklerinde toprak satın alacak ve büyük evler yaptıracak kadar para sahibi olmaları ve kırsal kesimde üst sınıfı temsil etmeleri, Osmanlı yurttaşlarının gözünde girişimcilikleri ve çalışkanlıkları lehine güçlü bir sav oluşturmaktaydı. Dönenlerin Amerika kıtasındaki bolluk hakkında anlattıkları, durumu hiç de fena olmayanlarda bile zenginlik arzusu uyandırmıştı ve sonradan göç edenler daha çok, belli bir varlık düzeyinde oldukları halde zenginliklerine zenginlik katma umuduyla Yeni Dünya'nın çekimine kapılmış olanlardı.

Deniz aşırı ülkelerdeki göçmen kolonileri, yerlerini sağlamlaştırdıktan ve zenginleştikten sonra kendileri de birer "çekici" etken haline geldiler ve belki de daha az maceracı olan ya da kendi yurdundaki durumu çok da umarsız olmayan kişileri de cezbettiler. Kendi yurttaşlarından oluşan toplulukların yabancı Batı'da daha önceden yerleşmiş olması, bu kişiler için terazinin göç yanının ağır basmasının bir koşuluydu. (Kuşkusuz, iyice yerleşmiş olan kolonicilerin akrabaları da Amerika kıtasına gittiler.) Ayrıca, yüzyılın sonunda diğerlerinden epeyce farklı bir topluluk da Amerika'ya gitmeye başlamıştı; kültürel ve siyasal nedenlerden ötürü göç eden meslek sahipleri, yazarlar ve gazeteciler. Örneğin, Papaz Henry H. Jessup, 1906 yılında Beyrut'taki Süryani Protestan Okulu mezunu olan 58 kişinin Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunduğunu yazıyordu.[17] Ayrıca, ABD Göç Komisyonu'nun verileri, 1911 yılında ülkeye giriş yapan Suriyeli göçmenlerin diğer işçilere göre çok daha fazla beceri sahibi olduklarını göstermektedir; % 22.7'si ustalık gerektiren mes-

leklere sahipti, % 20.3'ü ticaretle uğraşıyordu. Diğer göçmeler için bu oranlar sırasıyla % 20.2 ve % 19.1 idi. Suriyeli göçmenlerin yarısından biraz fazlası vasıfsız tarım ve fabrika işçisi (% 50.8) iken, diğer tüm göçmenlerin (% 59.2) yaklaşık % 60'ı bu tip işlerde çalışıyordu.[18]

Amerika kıtasına, Afrika'ya ve Avustralya'ya giden Osmanlı göçmenlerinin büyük çoğunluğu kentlere yerleşti. Pek çoğu zanaatla uğraştı ya da seyyar satıcılık yaptı. Birçoğu sonunda küçük iş sahibi oldu. Aslında bir kısmı ülkelerinden gelirken New York'un ya da diğer kentlerin sokaklarında satmak üzere halı veya diğer el sanatı ürünleri de getirmişti. Böylelikle yeni ülkelerinin halklarına pek çok Şark ürününü tanıtmış oldular.

Suriye ve Anadolu'nun farklı bölgelerinden daha sonra başka göçmenler de geldi. Osmanlı topraklarından gelen göçmenler hakkında genel bir fikir veren 1907 tarihli bir Fransız elçilik raporuna göre, iç kesimlere uzanan demiryollarının yapımı sayesinde Şam, Halep ve tüm Mezopotamya'da yaşayan insanların Amerika kıtasına giden gemilere binmek üzere kıyılardaki liman kentlerine ulaşmaları kolaylaşmıştı.[19] Raporda, Filistin'den göç edenlerin sayısının diğer bazı bölgelere göre daha az olduğundan söz edilmektedir; 10 yılda 4.000 kişi göç etmişti. Bununla birlikte, Filistinlilerin neredeyse yarısı ailelerini beraberlerinde götürdüler. Aslında, 1900 yılından sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne giren Suriyeli göçmenlerin büyük bir oranını, eşleri ve babalarıyla birlikte gelmiş olan kadınlar ve çocuklar oluşturmaktaydı. Böylelikle önceki yıllarda % 67.9 olan göçmen erkeklerin oranı dengelenmiş oluyordu. (Daha önce toplam 38.635 erkeğe karşılık yalnızca 18.274 kadın gelmişti.)[20] Bu oranın erkeklerden yana ağırlıklı olmasına karşın aslında, Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden diğer Osmanlı toplulukları arasındaki kadın-erkek oranından çok daha iyi olduğu söylenebilir. Dürzi 1.000 göçmen arasında yalnızca bir düzine kadın bulunurken, yaklaşık 8.000 Müslüman göçmen içinde sadece yaklaşık iki düzine kadın vardı.[21] Bu rakamların, Müslüman göçmenlerin ikinci vatanlarında neden güçlü cemaatler kurmayı başaramadıklarını açıklamada önemli olduğunu sanıyorum.

GÖÇÜN KAPSAMI: TOPLAM SAYILAR, KÖKENLER, DİNLER

Osmanlı topraklarından özellikle de Suriye'den Amerika kıtasına göç, 1860'lı yıllarda başladı ve kesintisiz olarak azar azar sürdü. (Bazı kaynaklar Osmanlıların Amerika Birleşik Devletleri'ne daha 1820'lerde göç ettiğine işaret etmektedir.) İlk yıllarda Amerika'ya giden gemilerin sayısı hayli düşüktü. Bununla birlikte, dış göç oranı 1878-1879 tarihinden itibaren artmaya başladı. Ayrıca ilk kez Güney Amerika ve Karayipler'e yönelen bir hareket oldu. 1891 yılından sonra İspanya'nın, Osmanlıların Küba'ya (ve Filipinler'e) göçünü yasaklama kararı üzerine göç seli Kuzey Amerika'ya yöneldi ve hacmi artarak 1896-1897'de, Osmanlı hükümetinin göç yasağını kaldırmasından sonra, doruk noktasına ulaştı. Göç oranı, kaynaklandığı yerde yeni kısıtlamalar getirilmiş olmasına karşın yüzyılın başından itibaren tekrar arttı ve 1908-1914 yılları arasında son kez doruk noktasına ulaştı. Bu dönemde öncelikle İttihat ve Terakki hükümetinin ilk iş olarak görece bir özgürlük ortamı getirmesi ve ardından 1912 yılında Balkan Savaşı'nın bir alt üst oluşa neden olması göçü canlandırmıştı. Balkan Savaşı, başta Balkanlar ve Anadolu olmak üzere bütün Osmanlı vilayetlerinden Amerika kıtasına ve aynı zamanda Rusya'ya olan göçü tetikledi.

İyi tutulmuş ve kesin istatistikler olmadığından Amerika Birleşik Devletlerine göç eden Suriyelilerin toplam sayısını, doğru olarak saptamak olanaksızdır. Amerikan hükümetinin 1798 yılı gibi erken bir tarihte göç istatistikleri tutmaya başlamış olmasına ve 1819'dan sonra bu işlemi, gemi yolcu listelerinin (manifestolar) yerel gümrük memurlarına sunulması zorunluluğunu getiren bir kanun doğrultusunda desteklemiş olmasına karşın, genelde bu istatistikler ancak 1880 yılından sonra sistemli bir hale getirilmiş ve görece güvenilir olmaya başlamıştır.[22] Türkiye'nin Asya topraklarından gelen göçlerle ilgili istatistikler, ancak 1869 yılından sonra (akının başlamasından epeyce sonra) tutulmaya başlandı. Kaydedilen göçmen sayısının aşırı ölçüde düşük olmasından da bunların güvenli istatistikler olmadıkları

bellidir. 1867-1881 yılları arasında yalnızca 74 Asyalı Osmanlının ülkeye giriş yaptığı kaydedilmiştir; 1881-1885 döneminde ise Amerika Birleşik Devletleri'ne hiçbir giriş kaydedilmemiştir. Resmi istatistiklere göre 1895 yılında "Türkiye'nin Asya topraklarından" çok sayıda göçmen gelmeye başlamıştı. (1885-1894 yılları arasındaki dönem için hiçbir bilgi bulunmamaktadır). Yine de 1910 yılına kadar gelen göçmenlerin toplam sayısı 59.729 olarak verilmişti ve bu, Asya'da doğmuş olan Amerikalıların toplam nüfusunun üçte birini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla, 1880 yılında, göçle ilgili bilgi toplama yöntemlerinin düzeltilmesinden sonra bile Asyalı Osmanlılarla ilgili olarak tutulan kayıtların yetersiz olduğu açıktır. Göçmenlerin pek çoğu yasadışı yollardan giriş yapmış ya da Kanada üzerinden gelmişti veya Osmanlı belgelerini kullanmamıştı ve bu yüzden de ya hiç kaydedilmemiş ya da yanlış kaydedilmişti. Osmanlılar dış göçe (resmi olarak yasaktı) ilişkin olarak resmi düzeyde çok az rakam tutmuşlardır, ama bazı tahminler daha önce de değinilen elçilik raporları gibi çeşitli kaynaklardan sağlanmaktadır. Mevcut istatistik malzemesinin bir bölümü bu makalenin sonundaki Ek I-IX' da verilmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri'ne giriş yapan Suriyelilerin sayısının kesin olarak saptanmasının önündeki bir başka zorluk da, kayıtların çoğunda farklı bölgelerden gelen Osmanlı göçmenlerinin ayırt edilmemiş olmasıdır. Osmanlı kayıtları, ister Asya ister Avrupa topraklarından olsun bütün göçmenleri bir arada topluyordu.[23] Amerikan istatistiklerinde, "Türkiye Avrupa'sındaki" ve "Türkiye Asya'sındaki" ayrımı yapılıyor olmasına karşın, ancak 1895 yılında göçmenlerin kökenleri belirtilmeye başlanmıştı; 1920 yılına dek Filistin'den (3.202), Suriye'den (51.900) ve "Türkiye Asyası'ndan" yani Anadolu'dan (11.014) gelen göçmenler genel bir "Türkiye Asyası" sınıflandırması altında verilmişti. (Ermenistan da 1920'de "Türkiye Asyası" sınıfında sıralanmış, ancak gelen göçmenlere ilişkin hiçbir rakam verilmemişti; başlangıçta Ermeniler "Diğer Asyalılar" sınıfına dahil edilmişti. Ermenilerin sayısı ancak sonraki yıllarda, sınıflandırma ölçütleri değiştiğinde ayrı olarak kaydedilmeye başlandı.)

Kesin veriler olmamasına karşın Osmanlı devletinden Amerika kıtasına giden göçmenlerin, yurtlarındaki baskıdan kaçan Suriyeliler, özellikle Lübnanlılar ve Maruniler ya da Ortodoks Hristiyanlar olduğu çoğu kez kesin bir ifadeyle belirtilmiştir. Mevcut Osmanlı belgeleri aslında önemli bir sayıda Müslümanın göç ettiğine işaret etmektedir. Örneğin bir Osmanlı elçisi, 1904 yılında Malta'ya gelen bir gemide, Amerika kıtasına gitmek üzere Tripoli'den gemiye binmiş olan 201 "Suriyeli"nin bulunduğunu ve bunların yarısının ülkelerinden izinsiz olarak ayrılmış Müslümanlar olduğunu kaydediyordu; ardından Marsilya'daki Osmanlı elçiliği, Suriye kadar Anadolu'dan, Mamuretulaziz (Elazığ), Aydın ve Trabzon'dan gelen "18-35 yaşları arasında çok sayıda kaçak Müslüman göçmenin" olduğunu ve bu genç Müslümanların askerlikten ve yoksulluktan kaçtıklarını kaydediyordu.[24]

Bu yolcu trafiğiyle ilgili bütün yazışmalarda, Müslüman göçmenlerden söz ediliyordu. Örneğin, gerekli belgeleri olmadığı ve/veya geçimlerini temin etme koşullarından yoksun oldukları için Amerika Birleşik Devletleri'ne girmesi yasaklanan bir grup Osmanlının yaklaşık 200 Suriyeli, 200 Ermeni ve 60 Türkten (yani Müslüman) oluştuğu bildiriliyordu. Arjantin'deki bir istatistik kaydında (bkz. Ek VI), 1909 yılında ülkeye kabul edilen 11.765 Suriyeli göçmenden 5.111'in (yaklaşık % 45'i) Müslüman, geri kalanının Katolik (6.428) ve Yahudi (226) olduğu görülmektedir.[25]

Müslümanların ancak 1900 yılından sonra göç etmiş olabileceklerinin ileri sürülmesine karşın, Washington'daki Osmanlı temsilciliği, daha 1892'de Amerika'ya gelen Suriyeli göçmenler arasında "önemli bir sayıda" Müslüman olduğunu kaydetmişti. Rapora göre bunlar toplam 200 kişi kadarlardı ve Massachusetts, Michigan ve St. Louis'e yerleşeceklerdi (daha çok sayıda Müslümanın yerleşmiş olduğu New York'tan ya da doğudaki diğer büyük kentlerden söz edilmiyordu); özellikle Harputlu 10 Müslümanın yakın zamanda Massachusetts Worcester, Massachusetts'e gelmiş olduğu ve bunlardan birinin ülkeye önceden yerleşmiş olan oğullarıyla çalışmak üzere gelen bir imam olduğu belirtiliyordu. Raporda Müslümanların,

çoğu zaman Hristiyan, (özellikle de günlük yaşamdaki âdetleri diğer Anadolululara benzeyen ve ilk dil olarak çoğunlukla Türkçe konuşan), Ermeni olarak kayıtlara geçmeyi tercih ettiklerinden söz edilmesi önemlidir. Bu sayede Amerika Birleşik Devletleri'nde daha kolay kabul göreceklerini ve başlarını Osmanlı idaresiyle derde sokmayacaklarını umuyorlardı.[26]

O halde 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında imparatorluktan yapılan ve imparatorluğa yönelik göç istatistikleriyle ilgili olarak sistemli bir biçimde veri toplama programlarının olmamasının yanı sıra Müslümanların kararlı suskunlukları da Müslümanların sayısını kesin olarak saptama girişimimizde karşımıza bir engel olarak çıkmaktadır. Osmanlı devleti topraklarından gizlice ayrılmaları gerekiyordu, çünkü göç etmeleri, genel kısıtlamaların getirilmesinden önce bile yasaklanmıştı. Birkaç misyoner grubun, bazı Müslümanların Osmanlı devletinden kaçarak Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmelerine yardımcı olduğuna ilişkin bazı bilgiler bulunmaktadır. (Bu misyonerler, Müslümanların Hristiyanlığa geçmelerini iyi niyetle sağlama amacı güdüyorlardı.) Her durumda, bunların çoğu Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmemek için "Suriyeli" ve Hristiyan olarak kayıtlara geçme yolunu seçmişti. Aksi takdirde yeni ülkelerine girişlerini tehlikeye atmış olacaklardı. Üstelik Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Müslümanlar da, toplumun kamu alanında dini eşitliği telkin ettiğini, ancak özel yaşamda bu konuda hoşgörüsüz olduğunu anladıklarından kültürel açıdan fazla göze batmamak için Hristiyan kisvesi altında yaşamayı sürdürdüler. Pek çok Müslüman, Hristiyan adı aldı. Aslında çok sayıda Müslümanın (ya da çocuklarının) da Hristiyanlığı seçmiş olduğuna kuşku yoktur. Bazı Türk Müslüman çocukları da ailelerinin milliyetçi terörist çeteler tarafından öldürülmesinden ya da Balkan Savaşı sırasında Makedonya'daki Sırplar ve Bulgarlar tarafından katledilmesinden sonra Bulgar, Sırp ve Boşnak aileler tarafından evlat edinilmişler ve Hristiyan olmuşlardı. Bu Müslüman çocuklar, kendilerini evlat edinen aileleriyle birlikte Amerika Birleşik Devletleri'ne göç ettiklerinde ülkeye Avrupalı Hristiyan kisvesi altına girmiş oldular. (Yakın zamanda bu iki dönme

Müslüman topluluğu temsil edenlerle kişisel olarak görüştüm; asıl adı Ahmed Şerif olan ve ailesini Hristiyan olarak yetiştirmiş bulunan Bay Johnson ve çocukluğunda Bulgar bir aile tarafından Amerika Birleşik Devletleri'ne getirilmiş bir Türk'ün oğlu olan bir rahip.)

Anlaşılan, din değiştirmek için, toplumun geri kalan kesimiyle kaynaşmak gibi basit bir isteğin dışında da teşvik edici nedenler vardı. Bunlar oldukça cazip etkenlerdi; öyle ki, Hristiyan göçmenlerin Müslüman olduklarını iddia ettikleri ve bir kazanç elde etmek üzere "dinlerini değiştirmeye" ikna edilmeyi umdukları durumlar olmuştu.[27]

İlk Müslüman cemaatlerinden bazıları Kuzey ve Güney Amerika'nın çeşitli kentlerinde zayıflamış olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Ama bu cemaatlerin çoğu, üyelerinin din değiştirmesi, ölmesi ve özellikle de anavatanlarına geri dönmesi gibi nedenlerle sayıca azaldıktan sonra ortadan kaybolmuş olsa gerektir.[28] Destek olacak, yol gösterecek bir Müslüman liderlik kurumunun olmayışı ve göçmenler arasındaki Müslüman kadınların sayıca azlığı -bu durumda kültürel aktarımın ana aracı olan ailenin kurulma şansı kalmıyordu- bu cemaatlerin düşüşe geçmiş olmalarını büyük ölçüde açıklayıcıdır; Müslüman cemaatleri hiçbir zaman üyelerinin din değiştirmeleri için yapılan baskılara karşı koymalarını sağlayacak ya da din değiştirmek istemeyenlerin Yeni Dünya'yı daimi yurtları olarak benimsemeleri için kültürel açıdan yeterince cazip kılacak kadar güçlü olamadılar.

Müslüman olarak tanımlanmayı istememelerine karşın, çoğunun kimliği, gittiği ülkeye kabul edilme aşamasında ya da yolculuğu sırasında karşılaştığı sorunlar yüzünden resmi makamlardan yardım istediğinde ortaya çıkıyordu. Örneğin, Marsilya konsolosu toplam 108 göçmen arasında 18 Müslümanın olduğunu öğrenmişti. Güya hepsi Suriyeli Hristiyandı ve Beyrut'ta kendilerini kandırmış olan seyahat acentelerini şikayet etmek üzere gelmişlerdi; Napoli'den New York'a gidiş ücreti yalnızca 160 frank olduğu halde, kendilerinden Marsilya'dan New York'a bilet ücreti olarak 310 frank alınmıştı.[29] Konsolosluk yazışmaları, Mamüretülaziz, Malatya, Harput,

Akçadağ gibi yerlerden gelen pek çok Müslümanın, deniz aşırı ülkelere giden gemilere binmek üzere liman kentlerine ulaşmak için uzun mesafeler katettiklerine hatta kimi zaman yürüdüklerine işaret etmektedir. Aslında iç kesimlerden kıyılara olan göç güzergâhları iyi belirlenmişti; Konya'dan Mersin'e, Halep-Urfa'dan Beyrut'a, Sivas ve Ankara'dan İzmir'e ve Erzincan'dan Trabzon'a.[30] Tripoli, özellikle Suriyeli Müslümanlar için önemli bir limandı. Konsolosluk kayıtları "Suriyeli" göçmenlerin Lübnan dağları, Tripoli ve Kudüs'ten geldiklerine işaret etmektedir; ancak, 1895 yılına kadar Lübnan'dan göç edenlerin sayısal olarak diğer bölgelere yetişmiş olduğu görünmektedir.

Her ne kadar Hristiyanlar Osmanlı göçmenler arasında çoğunlukta olsalar da elimizdeki bilgiler Müslümanların oranının da hayli yüksek olduğunu göstermektedir. (Toplam rakamın muhtemelen %15'i ile %20'siydi.) Mevcut kaynaklara dayanarak söz konusu toplamın büyüklüğüne ilişkin akla yatkın bir tahminde bulunulabilir. Himadeh, 1860-1914 yılları arasında yaklaşık 120.000 kişinin Suriye'den ayrıldığını tahmin ediyordu.[31] Issawi, Suriye ve Lübnan Dağları'ndan 1860-1914 yılları arasında göç edenlerin toplam sayısını 330.000 olarak tahmin ederken, rakamlarını Alman konsolosluk hesaplarına dayandıran Ruppin, 1912 yılında Kuzey ve Güney Amerika'da yaşayan Suriyeli göçmenlerin sayısını, yarısı Lübnanlı olmak üzere 500.000 olarak vermektedir.[32] E. Weakly, 1909 yılında yalnızca Tripoli ve Beyrut'tan toplam 13.848 kişinin gemilere bindiğini kaydetmektedir.[33] Hem Issawi hem de Ruppin, yılda 15.000 ile 20.000 kişinin ülke dışına çıktıklarını tahmin etmektedir.[34] Bu tahminlere dayanılarak 1900-1914 döneminde yalnızca Beyrut ve Tripoli'den göç edenlerin toplam sayısının yaklaşık 280.000 olduğu sonucu çıkarılabilir. İzmir, Mersin ve Trabzon gibi diğer liman kentlerinden göç edenler de göz önünde bulundurulduğunda, o dönemde Asya'dan göç eden Osmanlıların toplam sayısının neredeyse yarım milyona ulaştığı anlaşılmaktadır.

Göç edenlerin toplam sayısına ilişkin olarak hem imparatorluk geneli hem de yalnızca Suriye için yapılan ilk tahminler kuşkusuz

oldukça düşüktür. Daha 1893 yılına ait bazı Osmanlı elçilik kayıtlarında, Amerika kıtasında yaşayan "Arapça konuşan Osmanlılar"ın sayısının 200.000 kadar yüksek bir rakam olduğuna işaret edilmektedir. Bu kayıtlara göre 1880 yılında bile ve özellikle 1885'ten sonra göç hızı ve ülke dışında yaşayan Osmanlıların sayısı o kadar artmıştır ki, hükümet ya yeni elçilikler açmak ya da İspanya (Barselona) , Fransa, Karayipler (Havana, Küba) ve Güney Amerika'da (Arjantin) mevcut olanları genişletmek zorunda kalmıştır. Osmanlı idaresini yurtdışında ciddi bir elçilik hizmeti sağlamaya yönelten şey, yalnızca vatandaşlarını koruma isteği değil, aynı zamanda bu kişilerin diplomatik korunma arayışlarına ve Avrupa devletlerinden pasaport almalarına engel olma isteğiydi. Özellikle Maruniler kolaylıkla Fransız pasaportu edinebiliyorlar ve bu yolla Fransız vatandaşı oluyorlardı. Bu sayede yurtlarına döndüklerinde Osmanlı kanununu hiçe sayan eylemlerde bulunabiliyorlardı.[35]

Çeşitli Osmanlı elçilik kayıtlarında dağınık olarak bulunan veriler, göç eğilimini tahmin etmek için iyi birer kaynaktır. Bir kayıtta, Amerika yönünde giden ve Barselona limanına yanaşmış olan gemilerde 1889 yılının Nisan ayında 980, Mayıs'ta 860 ve Haziran'da 665 Lübnanlı göçmenin bulunduğu bildirilmektedir; tek bir aktarma noktasında yalnızca üç ayda toplam 2.505 kişi.[36] 1899'da Marsilya'daki Osmanlı elçisi, önceki bir yıl içinde 7.010'u Suriyeli ve 526'sı Ermeni olmak üzere toplam 29.763 göçmenin bu limandan geçtiğini bildiriyordu. Elçi üç yıl sonra yılda 15.000 Suriyelinin kısmetlerini Yeni Dünya'da aramak üzere ülkeyi terk ettiğini ve bunlardan 5.000 kişinin yurtlarına erken döndüğünü bildiriyordu.[37] Cenova'daki Osmanlı elçisinin gönderdiği bir mektupta ise 1910 yılının Eylül ayında pasaport ücreti olarak toplam 28.705 kuruş toplandığı kaydedilmişti. (Pasaport başına ücret 11.50 ya da 12 ile 15 franktı.) Elçi, Suriyeli göçmenlerin %60'ı (abartılı bir yüzde) Cenova'dan geçtiği için pasaporttan sağlanan gelirin o zaman ayda 800 ile 900 Osmanlı lirası olan bir düzeyden ayda 4.000 ile 5.000 liraya çıkarılabileceğini ima ediyordu.[38] Diğer elçilik yazışmaları, yalnızca Arjantin'e giden Suriyeli

'Lübnanlı göçmenlerin 1910, 1911 ve 1912'deki toplam sayılarını sırasıyla 13.099, 13.605 ve 19.797 olarak vermektedir. Bu rakamlar bilinen bütün önceki rakamlardan çok daha yüksektir.[39] Elimizde eksiksiz listeler bulunmamaktadır; yine de, Buenos Aires'ten gelen 1913 tarihli bir yazışma, bir milyondan fazla Osmanlının Amerika kıtasına göç etmiş olduğunu ortaya koymaktadır; bu göç Hamidiye idaresi sırasında başlamış ve Jön Türkler döneminde de devam etmişti. Ancak, Osmanlı idaresi bu sorunla ilgilememişti.[40]

Büyüyen göç dalgası, Osmanlı idaresinin sorun karşısında resmi düzeyde kayıtsız kalmış olmasına karşın, ülke dışındaki Osmanlı elçileri için son derece endişe vericiydi. Buenos Aires'teki elçi, yaklaşık 46.000 Osmanlının 1911-1913 yılları arasındaki iki yıllık dönemde Arjantin'e gelmiş olduğunu kaydederek şunları söylüyordu: "Eğer önceki raporlar incelenecek olursa göçmen sayısının her yıl artmakta olduğu ve ülkenin boşalmasına neden olan bu göç dalgasını, bilhassa ülkenin evlatlarına son derece ihtiyaç duyduğu böyle bir zamanda durdurmak için ciddi önlemlerin alınması gerektiği anlaşılacaktır."[41]

Bu durumda elimizdeki bilgiler, 1860-1914 yılları arasında Amerika kıtasına göç eden Osmanlıların toplam sayısının 1.200.000'e ulaşmış olabileceğine işaret etmektedir. Bunların yaklaşık 600.000'i Suriye ve Lübnan dağlarından geliyor ve Arapça konuşuyordu: Yaklaşık 150.000'i çeşitli yerlerden gelen Müslümanlardı, geriye kalanlar da Arnavutluk, Makedonya, Trakya ve Batı Anadolu'dan gelmekteydiler. (Türkiye'deki Fransız büyükelçisi 1907 yılında, Makedonların 1902'den itibaren yılda 15.000 kişilik bir kitleye ulaşacak ölçüde göç ettikleri ve yaklaşık aynı büyüklüğün Arnavutluk için de geçerli olabileceği tahmininde bulunuyordu.)[42]

Yeni Dünya'yı yurt edinmeyen Osmanlı göçmenlerinin sayısı fazlaydı. Vatanlarına dönenlerin oranı fevkalade yüksekti. Suriyeliler ve diğer bütün bölgelerden gelen Müslümanlar arasında geri dönenler, başlangıçtaki toplam göçmen sayısının üçte birini oluşturuyordu. Ruppin, Beyrut'taki liman yetkililerinin, 1912-1915 yılları arasın-

daki üç yıllık dönemde 41.752 kişinin gittiğini ve 27.868 kişinin geri geldiğini kaydettiklerini belirtir.[43] Yolcuların hepsinin göçmen olmayabileceği düşünülse de (savaş nedeniyle yolcu sayısı muhtemelen son derece yüksekti) geri dönenlerin sayısının kuşkusuz oldukça yüksek olduğu bir gerçektir. Himadeh'in verdiği rakamlar, 1926-1933 yılları arasında geri dönenlerin gidenlere oranının yılda % 30 ile % 60 arasında değiştiğini göstermektedir.[44] (Bu durumda yüzdedeki artışın, Amerika Birleşik Devletleri ekonomisinin alt üst olmasından kaynaklandığına kuşku yoktur.) Marsilya'da yayımcısı olan ve Osmanlı idaresine Suriyeli göçmenlerin siyasal etkinlikleri hakkında bilgi sağlayan Antun Fares de geri dönen göçmenlerin gidenlere oranının üçte bir olduğunu tahmin etmişti.[45] New York'taki Osmanlı elçisine göre Suriyelilerin büyük çoğunluğu kente giriş yaparken, er ya da geç vatanlarına geri dönme konusunda kararlı olduklarını dile getirmişlerdi; sonuç olarak, "işleri yoluna girer girmez uyruk değiştiren" Ermeniler dışında çoğu, Amerikan uyruğuna girmeyi reddetmişti.[46]

O halde göç etmiş olan Osmanlıların üçte birinin (yaklaşık 400.000 Osmanlının ya da 200.000 Suriyelinin) anavatanlarına geri döndükleri neredeyse kesindir. Bu, 400.000 kadar ya da daha fazla Suriyeli göçmenin Kuzey ve Güney Amerika'da kaldığını gösterir. Bu rakam, çeşitli kaynaklarda verilen toplam rakamlarla da örtüşmektedir.[47]

Anavatanlarına dönememiş ya da dönmek istememiş olanların çoğunluğu, geride akrabalarını bıraktıkları için Eski Dünya'yla bağlarını koparmamışlardı. Suriye ve Amerika kıtası arasında kesintisiz bir gidiş geliş vardı: Bir New England kasabasına yerleşmiş olan bir göçmen, doğduğu köyden bir kızla evlendiğinde, gelinin peşi sıra çok sayıda erkek ve kız kardeş, kuzen ve akraba da Amerika'ya geliyordu. Aslında ilk göçmen dalgasıyla birlikte gelenlerin yerleşmesinden sonra, aile bağları, Atlantik Ötesi yolculukların yapılmasında ana gerekçelerden biri haline gelmişti. Amerika Birleşik Devletleri Göçmen Kurulu'nun bir raporuna göre 1908-1909 yıllarında ülkeye giren Suriyelilerin 9.188'i, akrabalarının ya da dostlarının yanına geldiklerini beyan etmişlerdi.[48]

OSMANLI GÖÇ POLİTİKASI VE GÖÇMENLERİN NAKLİ

Suriye, Anadolu ve Mısır'dan yapılan göçlerle ilgili Osmanlı diplomatik yazışmalarının önemli bir bölümü, seyahat belgeleri ve nakil gibi iç içe geçmiş iki soruna odaklanmaktadır. Nakil sorunu, Osmanlı devletinin seyahat belgeleri konusundaki politikasının bir sonucuydu.

Ülkelerine geri dönenler, Osmanlı devletine yeniden giriş yaparken hiçbir sorun yaşamamışlar, hatta çoğu zaman kendilerine parasal yardım da yapılmıştı. Hükümetin temel politikası, ırk ya da din ayrımı gözetmeksizin, mevcut durumdaki ya da eski bütün Osmanlı tebaasına geri dönmekte sınırsız bir özgürlük tanımaktı. Bu liberal Osmanlı politikasına en iyi örnek, eskiden Müslümanların yaşadığı Kırım ve Kuban köylerine göç ederek yerleşmiş olan, ancak Rusya'daki yaşamlarından hoşnut kalmayan yaklaşık 16.000 Ortodoks Hristiyan Bulgar, sultandan Lom bölgesindeki köylerine geri dönmek için izin istediğinde, hükümetin kendi aleyhine olduğu halde onları yeniden vatandaşlığa kabul etmiş olmasıdır,[49] Hükümetin tüm giderleri üstlenerek yeniden vatandaşlığa alma politikası, Rusya'dan geri dönmek isteyen Rum ve Ermeni tebaası ve Amerika, Avustralya ve Afrika'dan geri dönmek isteyen Suriyeliler ve diğer Osmanlı tebaası için de geçerliydi. Sonunda bu liberal politikada bir değişikliğe gidilmesi gerekti, hatta 1900-1903 yılları anısında tam tersi bir uygulamaya geçildi; ancak bu politika Osmanlı idaresinin dış göç konusundaki fevkalade tutucu yaklaşımıyla çoğu zaman taban tabana zıttı.

Yıllar boyu dış göç, Osmanlı idaresi sırf nüfusunu ve vergi gelirini kaybetmek istemediği için değil, aynı zamanda yoksul göçmenlerin Osmanlı saygınlığına ülke dışında zarar vermelerinden çekinildiği için de yasaklanmıştı. 1888 yılında Osmanlı resmi çevrelerinde egemen olan görüşe göre pek çok göçmen "proleter sınıflara" aitti ve Amerika kıtasında dilencilik yapmayı düşünüyordu. Bu görüş, bilhassa seçkinci bir bakış açısı ve saygınlık düşkünü olan Barselona'daki elçi Türkhan Bey tarafından da kesin olarak dile getirilmisti.[50] Osmanlı idaresinin bu yaklaşımı, göçmenlere karşı bazı Amerikan basın organlarındaki

olumsuz tutumu da yansıtmaktaydı. Örneğin, *Mail and Express*'te, Kıbrıs'tan gemiye binmiş olan Maruniler şu sözlerle anlatılmaktaydı:

> Vahşi ve kavgacı bir insan topluluğu olmanın yanı sıra koyu cahiller ve yıllarca Müslümanlara karşı sürdürdükleri savaş nedeniyle insanlıktan çıkmışlar. Güya Hristiyanlar... Amerika Birleşik Devletleri'ne nakledilmeleri girişimi, Roma Katolik Kilisesi'nin desteği ve teyidi alandadır. Doğaları, eğitimleri, kalıtsal içgüdüleri gereği bu yırtıcı, yarı vahşi dağlılar Amerikan vatandaşı olmak için gerekli niteliklerden tümüyle yoksunlar... Zaten bize bir dert olan kökü dışarıdaki bu cehaletin ölümcül yükü, bunların aramıza katılmasıyla birlikte daha da artacaktır... Çok sayıda Ermeni Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etme hazırlığı içindedir... Ama bunların hiçbiri Amerikan vatandaşı olmaya uygun değildir.[51]

Diğer yandan, Suriyelileri çalıştıran pek çok Amerikalı işadamı, onların becerileri ve canla başla çalışmaları konusundaki hayranlıklarını dile getirmişlerdi.

Resmen yasaklandığı ve yasadışı yollardan gerçekleştiği için, göçün "gizli" tutulması gerekiyordu. Yine de bu çok katı bir gizlilik değildi, çünkü Osmanlı memurları sık sık göçmenlerden rüşvet alıyor ve yolcu trafiğine set çekmek için ciddi bir çaba göstermiyorlardı. Osmanlı idaresi, Lübnan Dağları'ndan kaynaklanan göçün büyüklüğü karşısında (sultanın bunu yasaklayan irade-i seniyesine karşın gerçekleşmişti) ciddi bir endişeye kapılmış ve içişleri nazırı, bu yasadışı duruma yol açan nedenlerin tespit edilmesi için kesin talimat vermişti. Bütün suç yerel yetkililerin üstüne atıldı ve yasadışı göçün önünü kesmek üzere zorlu önlemler önerildi.[52] Bununla birlikte, önerilen önlemler hiçbir zaman uygulanmadı, çünkü göç yasağı kısa bir süre sonra kaldırıldı.

Göçü önlemek üzere olası göçmenlere pasaport verilmemesi yöntemi uygulamaya konduysa da, bu politika düpedüz komisyoncular, göçmenlerin naklini üstlenen şirketler ve yasağı kırmaya yarayacak hileler geliştirebilenler için son derece kârlı bir iş imkânının büyümesinde kışkırtıcı olmuştu. Beyrut'ta, (az da olsa) İzmir'de

ve İskenderiye'de göçmen kaydı yaparak ve onların yolculuklarını düzenleyerek zenginleşen pek çok acente vardı. Göçmenlerin Osmanlı nüfuz alanı dışına nakil için ödedikleri standart ücret başlangıçta 60 franktı ama 1914 yılına gelindiğinde bu rakam 190 franka fırlamıştı. Marsilya, Napoli ve Cenova'daki denizcilik şirketlerine çalışan Beyrut acenteleri, göçmenleri kaydediyor ve bazı aktarma noktalarına giden gemilere sıradan yolcu olarak bindiriyorlardı. Göç yasağı daha katı uygulanmaya başladığında, göçmen nakli yaptığından kuşku duyulan gemilerin Beyrut limanına yanaşmalarına izin verilmedi.[53] (Sonunda bu gemiler Osmanlı karasuları açığında demir atarak çeşitli küçük kıyı teknelerinden yolcu almaya başladılar ve bu sayede gemicilik şirketleriyle aracılar bu işten daha çok kâr elde ettiler.)

Yolcular Osmanlı toprakları dışına çıktıklarında mürur tezkeresini (seyahat belgesi) -II. Mahmut'un iktidarının (1808-1839) son yıllarında getirilmiş olan bir çeşit kimlik belgesi- pasaport yerine kullanabiliyorlardı. Tezkerenin yalnızca iç seyahatlerde kullanılması amaçlanmıştı ama modern milliyet kanununun uygulanmaya konmasından (1861) ve standart Osmanlı pasaportlarının basımına başlanmasından çok sonra bile bir nevi pasaport olarak yaygın bir biçimde kullanılmasına devam edilmişti. Yabancı hükümetler tezkereyi, "dahiliyeye mahsustur" damgası olmadığı sürece kabul ediyorlardı. Bu yüzden tezkere başvurusunda bulunan bir kişi, tezkereyi basan yetkilinin çekince kaydı damgasını vurmadığından emin olmalıydı. Göçmenlere Marsilya, Cenova, Napoli, Barselona ya da Korfu gibi herhangi bir Akdeniz limanına ayak basar basmaz Atlantik ötesi biletleri veriliyor ve gitmek istedikleri yerlere kalkan gemilere bindiriliyorlardı. Kuzey Amerika yolcuları, İtalyan liman kentlerinden de yararlanılıyor olmalarına karşın daha çok Marsilya'da aktarma yapıyorlardı. Lübnan dağlarından gelen Maruniler bazen Kıbrıs'tan ve hatta İngiltere'de Liverpool'dan gemiye biniyorlardı. Başta Barselona olmak üzere İspanyol limanları ise Güney Amerika yolcuları için belli başlı aktarma noktalarıydı.

Lübnanlı ve Mısırlı göçmenler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özel yasal konumlarından dolayı aktarma noktalarında mürur tezkeresi

yerine geçen standart Osmanlı pasaportlarından edinebiliyorlardı. Mısır ve Lübnan dağları özerk idari bölgelerdi, ancak hâlâ resmi olarak Osmanlı egemenliği altındaydılar; hükümet bu durumu muhafaza etme konusunda hassasiyet gösteriyordu. Sonuç olarak, bu bölgelerden birinden gelen bir kişi yabancı bir limana ayak basar basmaz, kendisine yolculuğunun geriye kalan kısmında kullanabileceği bir pasaport çıkartılıyordu.[54] (Bu pasaportların belli bir ücret karşılığında basılması sayesinde Cenova'daki Osmanlı elçisinin artmasını ümit ettiği bir gelir sağlanmıştı.)

Göçmenlerin nakledilmesi işinde her milletten insan vardı.[55] Yolculardan ya fazla ücret talep ediyorlar ya da yarı yolda onları kendi başlarına bırakıyorlardı. Osmanlı idaresi Avrupa devletlerini, göçmenlerin ulusal bayrakları altındaki gemilerle Amerika kıtasına taşınmasına izin vermemeleri için ikna etmeye çalıştı, ancak buna kısa bir süre için uyan İspanyollar dışındaki Avrupalılar bu isteğe saygı göstermediler.

Lübnan dağlarından göçe getirilen yasağın kapsamı genişletildi ve 1895 yılında Suriye valisi tarafından verilen bir talimatın da gösterdiği gibi bu yasak Suriye için de geçerli hale getirildi.[56] Bununla birlikte, 1896-1897'de bu yasak, yeni koşulların getirilmesiyle birlikte fiilen kaldırıldı. Politikadaki bu ani değişimin ardında pek çok karmaşık neden vardı. Bu nedenleri burada kapsamlı ve ayrıntılı olarak ele almaya kalkışmayacağım. 1896 yılından itibaren giderek artan sayıda Balkan ve Kafkas Müslümanının Osmanlı topraklarına sığınmak üzere akın etmesi bunun en önemli nedenlerinden biriydi. Bu büyük göçün pek çok sorun getireceğini düşünen ve mültecilerin Osmanlı topraklarına girmesine izin verilmesine karşı çıkan idari bürokratlar ve bütün Müslümanlara koşulsuz iltica hakkı tanınmasında direten dini yetkililer arasındaki uzun tartışmalardan sonra sultan, dini ödev yolunu seçti ve mültecilerin yerleştirilmesi emrini verdi.[57] Osmanlı idaresinin artık nüfus kıtlığı yüzünden kaygılanması gerekmiyordu, çünkü serbestileştirilmiş dış göç politikasıyla birlikte gidenlerin yeri, yeni gelenler tarafından çarçabuk doldurulabilecekti.

Politikadaki bu değişimin bir diğer nedeni de hükümetin Amerika kıtasındaki göçmenlerin evlerine gönderdikleri paranın değerinin farkına varmış olmasıydı. Lübnan dağlarında kamu hizmetleri ve tarım müfettişi olan A. A. Naccache, bölgedeki yıllık toplam gelirin 220 milyon franka çıktığını, bunun 90 milyonunun Yeni Dünya'dan gönderildiğini hesaplamıştı.[58] Güney Amerika'daki Osmanlı elçileri, Suriyeli göçmenlerin yalnızca 1913 yılında tek bir Arjantin bankası kanalıyla anavatanlarındaki akrabalarına 11.800.000 peso kadar bir meblağ göndermiş olduklarını kaydediyordu; beş ya da altı başka banka da aynı miktarda parayı transfer etmişti. O yıl içinde yalnızca Arjantin'den gönderilen toplam para 24 milyon peso ya da 240 milyon Osmanlı kuruşu olarak hesaplanmıştı.[59] Örneğin Hama ve Humus gibi diğer bölgelerden giden Müslüman göçmenler de evlerine para göndermişlerdi.

Gönderilen bu paraların pek çok köy ve kasabanın çehresinin değişmesinde gözle görülür bir etkisi oldu. Örneğin Zahleh'te, taştan güzel evler inşa edildi; yine de bölgenin temel ekonomisinin bu zenginlikten etkilenmediği anlaşılmaktadır. Sultana sunulan özel bir raporda mahkeme tercümanı Lewis Sabuncu, bazı göçmenlerin nasıl Ortadoğu'ya özgü malları Amerika Birleşik Devletleri'nde halka tanıtarak bir servet edindiklerini anlatıyordu. İki kişi (biri kadındı), yoğurt yapımı için patent alarak çok zengin olmuştu. Zengin olarak geri dönen göçmenler yalnızca kendi bölgelerindeki konumlarını iyileştirmekle kalmamış, aynı zamanda "ülkenin yeniden inşasına destek olmuş ve Hazine'nin, binaların vergilendirilmesinden sağlanan gelir artışı nedeniyle epeyce kâr etmesini sağlamışlardı".[60] Sabuncu sultana, göçmenlerin güvenini kazanmak ve onları Amerikan vatandaşı olmak yerine servetleriyle birlikte yurtlarına dönmeye ikna etmek üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne Arapça konuşan bir diplomatın gönderilmesini tavsiye etti. O zaman Osmanlı idaresi, ülke dışında ikamet eden tebaasının ekonomik başarılarıyla geç de olsa ilgilenmeye başladı.[61]

Serbestleştirme politikası, göçmenlerin naklini yapan acentelerin kârlı işini olumsuz yönde etkilemişti, çünkü pasaportlar artık

hiçbir ücret ödenmeden elde edilebiliyor ve seyahat düzenlemeleri açık olarak yapılıyordu. Beyrut'ta kurulmuş olan dürüst denizcilik şirketleri, New York'a ve diğer noktalara düzenli olarak bilet basıyorlardı. Gemilerinin güvenli ve konforlu olduğunun reklamını yaparak yolcu çekmeye çalışan gemicilik şirketleri arasında serbest rekabet vardı.[62] Sonunda bazı girişimci acenteler, pasaport almadan ülkeden ayrılmak isteyen göçmenleri kışkırtıp cesaretlendirerek bir kez daha bu pazara girdiler. Bu göçmenler ya pasaport bedelini ödemekten ya da hükümete veya vatandaşlarına hiçbir borçları olmadığını gösteren belgeleri edinme zorunluluğundan kaçınmak istiyorlardı.

GÖÇMENLERİN YASAL KONUMU: OSMANLI İDARESİYLE AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ ARASINDAKİ ANLAŞMAZLIK

Osmanlıların Amerika Birleşik Devletleri'ne göçünün gündeme getirdiği meseleler, iki ulus arasındaki ilişkileri yarım yüzyıl boyunca etkileyen bir diplomatik çekişmenin büyümesine yol açtı. Bu çekişmenin özü, her iki ülkenin vatandaşlık ve bireysel haklar felsefesindeki farklılıkta yatıyordu: Osmanlı devleti, vatandaşa hükümetin onayı olmadan vatandaşlıktan çıkma hakkının tanınmadığı *jus sanguinis* ilkesine bağlıyken, Amerika Birleşik Devletleri, vatandaşlıktan çıkma hakkını tanıyan *jus soli* doktrinini kabul ediyordu.[63] Sonradan bu temel fark daha da etkili oldu ve anlaşmazlık zamanla yoğunlaşarak özel bir siyasal içerik kazandı.

19 Ocak 1869 tarihli Osmanlı vatandaşlık yasasına göre (Madde 5), Osmanlı idaresinin onayıyla ülkeden göç ettikten sonra yabancı uyruğa geçmiş olan eski Osmanlı tebaasının, ülkesine geri döndüğünde yabancı uyruklu olarak kabul edileceği belirtiliyordu. Resmi yollardan izin almadan ülkeyi terk etmiş olan kişiler geri döndüklerinde Osmanlı vatandaşı olarak kabul görecekler ve bu kişilerin yabancı uyrukluğu geçersiz kabul edilecekti. 1869 yılından önce izinsiz göç etmiş olan Osmanlılar, hükümetin başka bir tabiyeti onama hakkına sahip olduğu konusunda direttiği birkaç vaka dışında bu kanun

yüzünden uygulamada pek bir sorunla karşılaşmadılar. Bir kişinin yabancı bir uyruğa geçmiş olmasının geçerliliği meselesi, miras ya da mülk iddiasıyla ilgili davalarda, o kişi davacı ya da davalı olarak Osmanlı mahkemesine çıktığında veya resmi evrakını bir devlet dairesinde onaylatmak istediğinde ortaya çıkıyordu. Osmanlı idaresi tarafından yabancı uyrukluğu reddedilen kişilerin çoğunun, borçlarını ödememek ya da cezai takibattan kaçınmak için resmi onay almadan ülkeyi terk etmiş oldukları üstünde duruluyordu.

Amerika Birleşik Devletleri, ülkeden ayrılmaları durumunda bütün göçmenlerin yurtdışında Amerikan korumasına hak kazanmış vatandaş konumlarını mutlaka muhafaza etmeleri konusunda diretmiyordu. Konuyla ilgili önde gelen bir otorite olan John Bassett Moore, Amerika Birleşik Devletleri'nin tavrını şöyle ifade etmektedir:

> Vatandaşlığa kabulle ilgili anlaşmalarımıza, belki tek bir istisna dışında, Amerikan uyruğuna geçmiş bir vatandaşın, anavatanına kesin olarak dönmesi durumunda onun uyruğundan feragat etmiş olarak kabul edileceği ilkesi dahil edilmiştir.[64]

Amerikan idaresi, Osmanlı devletinin Amerikan uyruğuna geçmiş olan kişilerin vatandaşlığı konusunda tek taraflı olarak karar verme hakkının olduğunu beyan etmesinin "özerk eşitler kanunlarında ihtilafa" yol açacağını ve Osmanlı idaresinin uygulamada, "geçerliliğini yitirmiş olan daimi bağlılık doktrini" ile ülkedeki yabancı topluluklar arasında ayrımcılık güttüğünü ve Amerika Birleşik Devletleri'ni, doğuştan vatandaşı olan kişilerle sonradan Amerikan uyruğuna geçenler arasında ayrımcılık yapmaya zorladığını ileri sürmekteydi. Bununla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlıların bu yaklaşımının "Türkiye'nin ilişki içinde olduğu uygar dünyanın geriye kalan bölümü tarafından tanındığını" kabul etmekteydi.[65] İngiltere ve Fransa da dahil olmak üzere çoğu Avrupa devleti, Osmanlı Vatandaşlık Yasası koşullarını kabul ediyor ve önceden Osmanlı tebaasından olup kendi uyruğuna geçmiş olan kişiler için Türkiye'ye döndüklerinde özel ayrıcalıklar ya da koruma talebinde bulunmaktan kaçınıyorlardı.[66] Bununla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri, beş yıl boyunca Amerika'da yaşamış ve Amerikan vatandaşlığına hak

kazanmış olan herkes için koruma kapsamını genişleten farklı bir politika benimsemişti.

Amerika Birleşik Devletleri'yle Osmanlı idaresi arasındaki çoğu Suriye ve Doğu Anadolu'dan gelen eski Osmanlı uyrukluların konumuna ilişkin bu çekişme açıkça 1870'li yıllarda başladı, ancak 11 Eylül 1874 tarihinde her iki hükümetin yetkilileri, Amerikan vatandaşlığına hak kazanmış olan eski Osmanlı uyruklular anavatanlarına geri dönüp iki yıl kaldıkları takdirde, Amerikan vatandaşlığından çıktıklarının varsayılmasına ve bir kez daha Osmanlı vatandaşı olarak kabul edilmelerine ilişkin bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşma, vatandaşlığa kabul konusundaki Amerikan-Alman anlaşmasını örnek alıyordu ve sıra dışı bir özellik taşımıyordu. Bununla birlikte, Amerikan Senatosu bu anlaşmaya karşı çıktı ve belgeyi onaylamayı reddetti.

1880'li yıllardan itibaren Osmanlılar, böyle bir anlaşmanın yapılmasına daha çok ihtiyaç duymaya başladılar, çünkü çoğu önceden Osmanlı uyruğunda olan Ermeni milliyetçiler, devlete karşı silahlı isyan ve fesattan tutuklanıp yargılanmalarına yönelik girişimleri boşa çıkarmak üzere Amerikan vatandaşı konumlarından yararlanmayı adet haline getirmeye başlamışlardı. Dönüş yapan bazı Ermenilerin, Amerika Birleşik Devletleri hükümetinin himayesinden yararlandıkları ve yıkıcı eylemlere giriştikleri İstanbul'daki Amerikan elçisi (Charles Dicknon) tarafından da onaylanmaktaydı. Beyoğlu (Pera) mutasarrıfına, Ermenilerin diğer Hristiyanları, göç edip Amerikan vatandaşlığına hak kazanmaya ve daha sonra ülkeye dönüp siyasal eylemlerde bulunmaya kışkırttıklarını söylemişti. Elçi, senato artık 1874 Anlaşmasını onaylamaya hazır olduğundan, Osmanlı idaresine dokunulmazlık için iki yıl sınırının kabul edilmesi yolunda baskı yapmasını önermişti.[67]

8 Ocak 1889 tarihinde Osmanlı idaresi, başlangıçta yapılan itirazları gidermek üzere vatandaşlığa kabul anlaşmasında değişikliğe gidilmesini onayladı; ancak, senato yeni itirazlar öne sürdü ve bir çözüme bağlanamayan uyrukluk meselesi 20. yüzyıla dek bir çekişme unsuru olmaya devam etti. Bu sorunu ele aldığı bir çalışmasında Roger R. Trask, doğrudan konunun özüne inmektedir:

1914 yılından önceki kapitülasyonlar, bu durumu içinden çıkılmaz bir hale getirmişti, çünkü aralarında Ermenilerin de bulunduğu Osmanlı tebaasından pek çok kişi, Amerika Birleşik Devletleri'ne gelmiş, vatandaşlığa hak kazanmış ve daha sonra anavatanlarına Amerikan vatandaşı olarak döndüklerinde Osmanlı kanununa tabi olmamışlardı. 1900-1924 yılları arasında böyle yetmiş bin kadar kişi Amerika'dan Türkiye'ye dönmüştü.[68]

Göçe, belli koşullar altında serbestlik getiren 9 Ekim 1896 tarihli imparatorluk fermanı, kısmen Osmanlı idaresinin bazı Ermeni milliyetçileri üzerinde denetim kurmasının bir yolu olarak düşünülmüştü. Daha 1892 yılında hükümet, geri dönmemeyi kabul edenlere hükümetin izni olmadan göç etme ve vatandaşlık değiştirme hakkını tanımıştı. Yeni yasa, ülkeyi terk etmeye ilişkin bu koşulu kanun haline getirmiş ve bu göçmenlerin yasal yollardan geri dönmelerini neredeyse olanaksız bir hale getirmişti. Bu fermanın ilgili koşulları şöyledir:

Ülkeyi terk etmek isteyen herkes bir belge imzalamak zorundadır ve Türkiye'ye geri dönmeyeceklerine dair patrik tarafından tasdik edilmiş çözümlü bir teminatları olmalıdır. Bu beyannameye göçmenin bir fotoğrafı eklenmeli ve ancak bu formalitelerin yerine getirilmesinden sonra göçe izin verilmelidir. Bu göçmenlere verilen pasaportlarda bu kişilerin bir daha Osmanlı topraklarına ayak basmalarına izin verilmeyeceği ifade edilecektir. Göçmenlerin Osmanlı vatandaşlığını kaybettiklerinin beyanıyla birlikte bu açıklamalar, bu işe mahsus olarak kurulan komitenin defterine, yetkili dairenin arşivlerine ve Ermeni Patrikhanesi'nin kançılaryasına kaydedilecektir. Bugünden itibaren bir buçuk aylık ve makul gerekçelerle iki aylık bir müddet içinde, İmparatorluk Hükümeti'nin izni olmadan ülke dışına gidenlerin yurtlarına dönmelerine izin verilecektir. Bulundukları yerde kalmayı düşünmeleri halinde Türk konsolosluklarına ve temsilciliklerine bu mealde bir beyanda bulunmaları gerekmektedir. Bununla birlikte bu gruba giren göçmenler, yukarda belirtilen süre içinde Türkiye'ye dönmedikleri takdirde Osmanlı vatandaşlığından çıkartılacaklardır.

Sahte isimler altında göç etmiş olup, yabancı pasaportlarına çeşitli yollardan Türkiye'ye geri dönmüş olan Osmanlı Ermeni tebaası,

yabancı uyruklu olarak kabul edilmeyeceği gibi bunların imparatorluğun herhangi bir bölgesinde oturmalarına da izin verilmeyecektir.[69]

1902-03 yılında fermanın koşulları, Balkanlar'da Arnavutluk'tan ve Makedonya'dan göç edenlerin hızla artması karşısında daha da sıkılaştırıldı. Bu bölgeden göç görece sınırlandırılmıştı, ancak 1900 yılından sonra büyük ölçüde yoğunluk kazandı ve 1902-1907 yılları arasında yalnızca Makedonya'dan 75.000 kadar kişi ayrıldı. İstanbul'daki Fransız konsolosu, 1907 yılında, iç kesimlerdeki Osmanlı vilayetlerinin de bu göçten etkilendiğini kaydetmekteydi. Bursa'dan Amerika ve Rusya'ya gitmek üzere 1.000 Rum ve 100 Ermeninin ayrıldığını bildiriyordu. (Rusya'ya göç etmiş olan Ermenilerin toplam sayısının 20.000 olduğunu öne sürmüştü.)[70] Göçmenlerin çoğu genç erkeklerdi; marangoz, ayakkabı imalatçısı, demirci, terzi, debbağ (sepici) gibi zanaatkârlar ve esnaflardı. Kuzey ve Güney Amerika kentlerinde kolaylıkla iş bulabilmişlerdi; köylülerin madencilik sanayiinde istihdam edilmeleri ise çok kolay olmuştu. Bu insanların ülkeden ayrılması, pek çok malın üretim hızında bir düşüşe ve fiyat artışına yol açmakla kalmamış, çeşitli dini cemaatlerin yapısını da alt üst etmişti. Bu cemaatlerin ileri gelenleri, Arnavutluk ve Makedonya'dan yapılan göçe yasak getirilmesi için Osmanlı yönetimine baskı yaptılar, çünkü cemaat üyelerinin azalmasıyla birlikte siyasal etkileri de zayıflıyordu.

Göçmenler ve Osmanlı idaresi arasındaki ilişkiler bu göçün yaşandığı yıllarda oldukça iyiydi. Hükümet, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Latin Amerika'daki Suriyeli göçmenlerin bağlılığından yüzyılın sonuna dek yararlandı, çoğunun evine dönmeyi ve beraberinde birikimlerini getirmeyi düşündüğünü bilmekle yetindi. New York'taki her Suriyelinin daha 1880'de ayda yaklaşık 50 dolar biriktirdiği hesaplanmıştı. Osmanlı idaresi, kendilerini "Genç Suriye" olarak adlandıran bir grup entelektüelin Osmanlı karşıtı bir yaklaşım benimsemiş olmasından ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Suriyeli entelektüel göçmenler tarafından basılan 9 gazeteden 4'ünün Osmanlı idaresine düşmanca bir çizgiye girmiş olmasından dolayı telaşa kapılmış görünmüyordu. Bu, önemsiz bir azınlığın muhalefetiydi.[71] Bununla birlikte, Lübnanlı Hristiyan entelektüeller bilhassa 1895 yılından sonra Amerika'ya gitmeye başladığında ve 1908 yılında iktidarı ele

geçiren İttihat ve Terakki hükümeti bir hayal kırıklığı yarattığında, özellikle Osmanlı idaresi aleyhinde olan etnik-dini bir milliyetçiliğe (zaman zaman "Arap milliyetçiliği" olarak adlandırılır) belirgin bir yönelim oldu.

Bu sırada Müslüman göçmenlerin Balkanlar ve Kafkaslar'dan Osmanlı devletinin diğer bölgelerine olduğu gibi Suriye'ye de akın etmesi, çok sayıda Hristiyanın kitleler halinde göçüyle birleştiğinde toplumun etnik, dini ve ekonomik yapısında ciddi bir değişime neden olmuştu. İstanbul'daki Fransız elçiliğinin sekreteri olan Prosper de Barante, 1907 yılında nüfus dengesinin, toprak sahipliği ve tarımsal teşebbüste bulunma oranının Müslümanların lehine değiştiğini bildirmekteydi. Bu değişimle ilgili olarak Bursa'dan bazı örnekler verdikten sonra Suriye'deki durumu şöyle ele alıyordu:

> Aynı durum Suriye'de ve bilhassa Beyrut'ta da görüldü. Beyrut'ta günümüze değin azınlıkta olan nüfusun Müslüman unsuru, gitgide önem kazandı ve yöntemli ve akılcı bir plan sayesinde, 1860 yılından bu yana, hâkim konumda bulunan Hristiyanların yerini almaya başladı. Halep ve Şam Müslümanları ve tahıl ticareti yaparak zenginleşen Bekaa ve Harran ahalisi, Hristiyanların mallarını satın almaktadırlar. Bolluk içinde yaşama meraklarından dolayı, yoksullaşmış olan ya da bölgedeki karışıklıktan ötürü endişe duyan Hristiyanların bir kısmı Mısır'a, bir kısmı da Amerika'ya doğru harekete geçmiştir.[72]

Bu nedenle, Hristiyan Arap göçmenlerin "milliyetçiliğinin" kısmen Lübnan ve Suriye'nin bazı bölgelerinde çoğunluğu ve iktidarı yitirmelerine bir tepki olduğunu söylemek akla yatkın görünmektedir. Bu gelişmeden Osmanlı idaresini sorumlu tutuyorlardı, çünkü Osmanlı göçmenlerin iskânı konusunda nüfusun Müslüman kesiminin yararını gözeten bir politika benimsemişti.

SONUÇ

Osmanlı göçüne (Osmanlı topraklarından ve Osmanlı topraklarına göçe) ilişkin, olgulara dayanan ve derinlemesine yapılmış bir

çalışma, Ortadoğu toplumunun 19. ve 20. yüzyıllardaki dönüşümü hakkında, gerçekte olan biteni aslında gölgelemekten başka bir işe yaramayan basmakalıp etnik ve dini genellemelerden daha iyi bir görüş sağlayacaktır, Bu kısa çalışmada ele alınan mevcut bilgi, izinde gidilebilecek pek çok merak uyandırıcı ipuçları sağlamaktadır. Burada bu ipuçları üzerinde durmayacağım ancak, yapılan bu değerlendirmeye dayanarak ulaşılabilen sonuçların bazılarını belirtmekle yetineceğim.

Suriyelilerin göçünün, Osmanlı idaresinin göçle ilgili genel politikasından ayrı olarak ele alınamayacağı gayet açıktır. Bu politika ilk önce insanların bir bölgeden diğerine hareketiyle ilgili geleneksel Osmanlı anlayışına uygun olarak geliştirilmiş ama sonunda ideolojik olduğu kadar somut ekonomik ve siyasal etkenler tarafından da biçimlenmişti. Bunun sonucunda Osmanlı idaresi, dış göçe getirdiği ılımlı bir yasaklamadan, 1896-1897'de koşullu bir serbestleştirme politikasına ve son olarak da 1902-1903'te ülkeye dönen yabancı pasaportlu göçmenlerin, yabancı devletlerin vatandaşı olarak özel ayrıcalıklar ve dokunulmazlıklar talep etmek üzere yeni konumlarından yararlanmalarından sonra katı bir yasaklamaya (hiçbir zaman tam olarak uygulanmadı) yönelmişti.

Osmanlı idaresi ile ülke dışındaki Suriyeli göçmenler arasında, siyasal gerekçelerle harekete geçen bazı entelektüellerin düşmanca tutumlarına karşın, imparatorluğun dağılmasına değin yakın ve dostça bir iletişim olmuştu. Göçmenlerin çoğu, en azından İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara gelmesine dek günün birinde yurduna geri dönmeyi düşünmüş ve doğduğu yerle bağlarını koparmamaya gayret göstermişti. Gerçekte, büyük çoğunluğu Yeni Dünya'da hiçbir zaman vatandaşlığa hak kazanamadı.

Suriyelilerin göçü, genel olarak Osmanlıların göçünün bir parçasıydı. Hem genel dış göçün hem de Suriyelilerin bundaki payının, hacim olarak tahmin edilenden daha büyük olduğuna kuşku yok gibidir. "Suriyeli" göçmenler başlangıçta Suriye'nin bütün batı ve kuzeydoğu kesimleri ile Filistin de dahil olmak üzere Anadolu'nun

güneydoğusundan geliyorlardı. Ama sonunda göçmenlerin asıl çıkış noktası Lübnan dağları oldu. Göçe katılan Suriyeli ve Doğu Anadolulu Müslümanların sayısı, yayınlanan bazı kaynaklarda verilen rakamlardan çok daha büyüktür.

Kapitülasyonlar, Osmanlı idaresinin dış göçe ve anayurtlarında yaşamak üzere yabancı pasaportlarıyla geri dönen eski tebaasına yönelik politikalarını oluşturma çabasında köstekleyici oldu. Osmanlı idaresi, resmen bağımsız ve özerk olduğu halde kendi yasalarını yabancılar (bu yabancıların, açıkça Osmanlı karşıtı eylemlerde bulunan eski tebaasından kimseler olmalarına karşın) üzerinde uygulamaktan alıkonulmuştu.

Sonuç olarak, Osmanlı topraklarına ve Osmanlı topraklarından yapılan göçün, Osmanlı devletinin ekonomik, toplumsal ve etnik yapısının değişmesine, böylelikle geleneksel imparatorluk yapısının çöküşünün hızlanmasına ve Ortadoğu'da toprak bütünlüğü olan ulusal devletlerin süratle ortaya çıkmasına neden olan başlıca etken (sanayileşme gibi etkenlerin yokluğunda) olduğu görülmektedir.

EKLER

İstatistiksel eklerle ilgili bir not

Bu makaleyi genel olarak tamamlayan I-IX no'lu eklerde sunulan istatistikler, yayımlanmış olan bazı temel kaynaklardan ve Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Brezilya ve Osmanlı devletinin nüfusunu ele alan yayımlanmamış belgelerden alınmıştır. Bazı tabloları, çeşitli yerlerde bulduğum malzemelerden yararlanarak kendim derledim; kaynağından alınan diğer tablolarda ise yalnızca bazı küçük editörlük düzeltmeleri yapılmıştır.

Osmanlı rakamları, konsolosluk kayıtlarından alınmıştır ve çeşitli yabancı hükümetlerin sağladığı bilgiler arasında yer almış olabilir. Bu raporlarda Osmanlı topraklarından yapılan göçe ilişkin verilen rakamların, göç alan ülkelerin ilgili göç rakamlarından genellikle daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu uyumsuzluğun başlıca nede-

ni, göçmenleri sınıflandırmada tek tip bir ölçütün kullanılmamış ve özellikle çok sayıda göçün tümüyle kayıt dışı kalmış olmasıdır.

Amerikalı yetkililer tarafından göçmenleri sınıflandırmada kullanılan yöntemler bir daireden diğerine farklılık göstermekteydi ve ölçüt sürekli olarak değişmekteydi. Örneğin, İstatistik Bürosu tarafından verilen rakamlar, genellikle 1892 tarihinden itibaren Göç Dairesi ve sonraki kurum tarafından yayımlanan rakamlardan % 7 ila % 8 daha yüksekti; İstatistik Bürosu, göçmen girişlerini esas alan rakamları derlerken, Göç Dairesi yalnızca resmi giriş izni olanları sayıp, 1904 yılına dek ikinci sınıf yolcuları saymamıştı. Sistem daha sonra (1906) transit yolcuları ve yurtdışından dönen yabancı mukimleri sayıma dahil etmeyecek biçimde değiştirildi. Göç genel müdürünün yıllık raporları, göç konusunda yararlanılan diğer Amerikan kaynaklarına göre daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Amerikan göç kayıtlarıyla ilgili daha fazla bilgi için E. P. Hutchinson'ın "Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Göç İstatistikleri Üzerine Notlar" adlı makalesine bakınız (*American Statistical Association Journal*, No. 1,963 ff. [Aralık, 1985]).

Osmanlıların Latin Amerika'ya göçüne ilişkin istatistikler de aynı derecede sistematik olmaktan uzak ve eksiktir. Küba ve Meksika da dahil olmak üzere hemen her Latin Amerika ülkesinde Osmanlı vatandaşı bulunmasına karşın yalnızca Arjantin, Brezilya ve Venezuela'da ülkeye giriş yapanlarla ilgili rakamlar verilmekteydi. Bununla birlikte, Brezilya ve Arjantin verilerinin göçmenlerin dini kökeni ve meslekleri gibi konularda ayrıntılı bilgiler içerdiği şaşırtıcı durumlar da vardır. Yine de, Osmanlı göçmenleriyle ilgili sınıflandırıcı genel terimlerin tanımlayıcı olmadığına işaret etmek gerekiyor: Arjantin'de "Suriyeli" olarak anılırlarken Brezilya'da "Türk" ve "Arap" olarak adlandırılıyorlardı.

Kabaca yapılan bir karşılaştırma, başlangıçta Osmanlı göçmenlerinin Amerika Birleşik Devletleri'ne gelen Asyalı göçmenlerin üçte birini oluşturduğunu göstermektedir: Osmanlılar, Brezilya'ya 1908-1912 yılları arasında gelen beşinci büyük göçmen topluluğuydu (ilk dört sırada Portekizliler, İspanyollar, İtalyanlar ve Ruslar gelirken altıncı sıradan sekizinciye kadar Almanlar, Avusturyalılar ve Fransızlar sıralanıyordu); Osmanlılar Arjantin'de ise altıncı büyük göçmen topluluğunu oluşturuyorlardı.

AMERİKA'YA OSMANLI GÖÇÜ

EK 1. Türkiye'nin Asya'daki Topraklarından Amerika'ya Göç Edenler, 1869-1915

Yıl	Göç Eden Nüfus	5 Yıllık Toplam	Yıl	Göç Eden Nüfus	5 Yıllık Toplam
1869	2		1893	....	
1870	....	2	1894	....	
			1895	2.767	5.255
1871	4				
1872	....		1896	4.139	
1873	3		1897	4.732	
1874	6		1898	4.275	
1875	1	14	1899	4.436	
			1900	3.962	21.544
1876	8				
1877	3		1901	5.782	
1878	7		1902	6.223	
1879	31		1903	7.118	
1880	4	53	1904	5.235	
			1905	6.157	30.515
1881	5				
1882	....		1906	6J54	
1883	....		1907	8.053	
1884	....		1908	9.753	
1885	....	5	1909	7.506	
			1910	15.212	46.878
1886	15				
1887	208		1911	10.229	
1888	273		1912	12.788	
1889	593		1913	23.955	
1890	1.126	2.215	1914	21.716	
			1915	3.543	72.231
1891	2.488				
1892					
			Genel Toplam		178.712

Kaynak: Amerika Birleşik Devletleri Ticaret Bölümü Sayım Bölgesi, *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*, (Washington D.C.) 1975, bölüm 1. s. 105-7

Not: Aynı rakamlar küçük bir değişiklikle başka bir kaynakta daha yer almaktadır, *The Statistical History of the United States from Colonial Times to the Present*, (Stamford, Conn.)

EK II. Göç Genel Komisyonu'nun Yıllık Raporu, ABD Çalışma Bölümü

Yıl	Türkiye'nin Avrupa'daki Toprakları	Türkiye'nin Asya'daki Toprakları	Ermeniler	Türkler
1895	242	2.766	....	....
1896	169	4.139	....	....
1897	152	4.732	....	....
1898	176	4.275	....	....
1899	80	4.436	....	....
1900	285	3.962	....	....
1901	387	5.782	1.855	136
1902	187	6.223	1.151	165
1903	1.529	7.118	1.759	449
1904	4.344	5.235	1.745	1.482
1905	4.542	6.157	1.878	2.145
1906	9.510	6J54	1.895	2.033
1907	20.767	8.053	2.644	1.902
1908	11.290	9.753	3.299	2J27
1909	9.015	7.506	3.108	820
1910	18.405	15.212	5.508	1.283
1911	14.438	10.229	3.092	918
1912	14.481	12.788	5.222	1.336
1913	14.128	23.955	9.353	2.015
1914	....	....	....	....
1915	1.008	3.543	....	....
1916	313	1.670	964	216
1917	152	393	1.221	454
1918	15	43	221	24
1919	10	19	282	18
1920	1.933	5.033	2.762	140
1921	6.391	11.735	10.212	353
1922	1.660	1.998	2.249	40
1923	3.743	2.183	2.396	237
1924	1.481	2.820	2.940	355
Toplam	140.833	178.112	65.756	18.848

Not: Bu istatistikler mali yıla göre düzenlenmiştir. (30 Ocak'tan 30 Haziran'a kadar)

Not: Durum muhtemelen şuydu ki, ABD istatistiklerinde "Türkiye'nin Avrupadaki topraklarından" geldikleri belirtilen göçmenler aslında Asya kökenlilerdi.

EK III. ABD'ye Osmanlı Göçü 1891-1892

	Meslek Sahipleri		Mesleği Olmayanlar	Bir İşi Olanlar		İşsizler			Toplamlar
Etnik Köken	1891	1892	1891	1891	1892b	1891	1892	1891	1892
Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları	7	30	32	117	95	109	102	265	227
Arabistan	....	....	....	221	110	130	81	352	191
Türkiye'nin Asya'daki toprakları	6	114	159	1.324	1.105	339	1.953	2.488	3.172
Ermeniler	2	6	75	619	2.406	118	316	812	2.728
Mısır	....	2	1	22	8	17	7	40	17
Toplam	15	152	267	2.302	3.724	713	2.459	3.957	6.335

Kaynak: AFM. fol. 587 (Idare). Buradaki rakamlar ABD Göç Servisi tarafından hazırlanmıştır. Ayrıca BA, Yıldız, Perakende. 20 L.310. No. 13,17 Mayıs 1893, Washington DC'deki Osmanlı temsilcisiyle yapılan görüşmeler sonucunda hazırlanmıştır.

Not: Dokümanlar iki kategoriye referans vermektedir: Sanatkar ve meslek sahibi. Burada bu iki kategori bir arada verilmiştir, çünkü sınıflama için herhangi bir kriter belirtilmemiştir. Görüşmelerden elde edilen notlar 1892'deki ani artışı bildirmektedir.

EK IV. 1889'da ABD'ye Ulaşan Osmanlı Göçmenlerinin Yaş Profili

	15 Yaş Altı		15-40		40 Yaş Üstü		Toplam		Genel Toplam
Etnik köken	E	K	E	K	E	K	E	K	E ve K
Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları	21	18	162	28	19	4	202	50	252
Arabistan	18	4	157	20	14	3	189	27	216
Ermenistan	13	1	68	7	5	2	86	10	96
Türkiye'nin Asya'daki toprakları	36	14	419	65	44	15	499	94	593
Mısır	—	2	26	4	1	—	27	6	33
Toplam	88	39	832	124	83	24	1003	187	1.190

Kaynak: AFM, fol. 587 bu rakamlar muhtemelen ABD hükümetinin sağladığı bilgilere dayanmaktadır.

EK V. Suriyelilerin Arjantin'e Göçü

Yıl	Sayı
1871-1876	164
1877-1890	(ulaşılamadı)
1891-1895	885
1896-1900	8.394
1901-1905	15.591
1906-1909	35.489
Toplam	60.653

Kaynak: Juan A. Alsina, La inmigracion Europea (Buenos Aires, 1898), and idem. La inmigracion en el primer siglo de la independencia (Buenos Aires, 1910), s. 22, 76, 96. Ayrıca Tercer Censo National, Vol. 11 (Buenos Aires, 1914), s. 397'deki resmi rakamlara bakınız.

Not: 1909'da Arjantin'deki Suriyelilerin sayısı tahminen 51.936'dı ve 1914 yılında toplam 64.369 Suriyelinin 51369'u erkek ve 12.175'i kadındı.

EK VI. Suriyeli Mültecilerin 1905'te Arjantine Göçünün Genel Özellikleri

Giriş		**Ayrılış**	
1. Yaş grupları, cinsiyet			
Erkekler	9.065	Aileler (3.638 kişi)	1.154
Erkek çocukları	998		7.665
Kadınlar	1.363	Bekar erkek	462
Genç kızlar	339	Bekar kadın	128
		Yaşlı mukimler	
Toplam, mülteciler	11.765		
		Toplam, kişiler	11.893
2. Din		**Ayrılış**	
Katolikler	6.428		
Müslümanlar	5.111		
Yahudiler	226		
Toplam	11.765		
3. Esas meslekler			
Çiftçiler	1.477		
Tüccarlar	3.634		
Geçimleri başkasına bağımlı olanlar	2.114		
Ücretli işçiler	1.906		
Hizmetçiler	298		
Terzi kadınlar	184		
Mesleksiz çocuklar	133		
Mesleksiz kadınlar	639		

Kaynak: Juan A. Alsina, *La inmigracion en el primer sigh dela independencia* (Buenes Aires, 1910) s. 96-97

Not: Öte yandan Ferenczi ve Willcox, Arjantin'e Osmanlı göçüyle ilgili aşağıdaki toplamları vermektedir. (özetlenmiş rakamlar): 1871–1880, 672; 1881–1890, 3.537; 1891–1900, 11.583; 1901–1910, 66.558; 1911-1920, 59.272. Bkz. İmre Ferenezi ve W. F Willcox, *International Migrations*, Cilt 1. (New York, 1929), s. 546

EK VII. Osmanlıların Brezilya'ya göçü

	A. Resmi İstatistiklere göre[a]			**B. Ferenezi – Willcox'a göre**		
		Gelen göçmenler (Türkiye'nin Asya'daki topraklarından gelenler)				
Yıl	Göçmen giriş	Ayrılış	Yıl	Göçmenlerin sayısı	Yıl	Ayrılan göçmen sayısı
1908	3.170	....	1871-1875	31	1908	3.170
1909	4.017	....	1876-1880	21	1909	4.027
1910	5257[b]	2.318	1881-1885	103	1910	5.257
1911	6.319	2.424	1886-1895	3	1911	6.319
1912	7.302	2.260	1896-1900	1.900	1912	7.302
	....	....	1901-1905	4577[c]	1913	10.886
Toplam	26.065	7.002	1906-1910	15.127	1914	3.456
			1911-1915	28.477		

Kaynaklar: Bölüm A: *Direcioria Genii Je Eslalisiico, Annuario, Estathlicu Jo Brazil Anno 1, cilt 1*, 1908-1912, ve *Terriioria e Populacao*, Rio de Janeiro 1916, s. 429-51 Bölüm B: İmre Ferenezi ve W. F. Willcox. *International Migrations*, cilt 1, New York 1929, s. 264,551.

a Brezilya istatistikleri Osmanlı göçmenlerinin Asyalılar genel kategorisini altında Türk Arapları olarak sınıflandırmıştır.

b 1910,1911 ve 1912 "girişleri" için toplamlar sırasıyla 6.879, 7.008 ve 8.002 olarak verilmiştir. Bu rakamlar büyük ihtimalle resmi göçmenlerin yanı sıra ziyaretçileride kapsıyordu.

c Bu döneme dahil toplamların hiçbirinin Suriye'den olduğu belirtilmemiştir.

EK VIII. Çeşitli Osmanlı Belgelerinden Elde Edilen Osmanlı Göçünün Sayısal Tablosu

A. Yıllık Rakamlar			
Yıl	**Göçmen Sayısı**	**Geldiği yer**	**Hedeflediği yer**
1885	561		
1886	178		
1887	254		Havana, Küba[a]
1888	369	Osmanlı İmparatorluğu	
1889[b]	334		
1890[c]	32.000		Çoğunlukla Kuzey Amerika
1893	410[d]		Melbourne, Avustralya
1898	7890[e]	Suriye ve Doğu Anadolu	Kuzey ve Güney Amerika
1902-1904[f]	281	Osmanlı Uyrukları	Güney Afrika
1910	13.099		
1911	13.605		
1912	19.792	Osmanlı imparatorluğu	Arjantin

B. Göçmenlerin Toplam Sayısının Genel Tahmini[g]			
Yıl	**Göçmen sayısı**	**Geldiği yer**	**Hedeflediği yer**
1883'e kadar	1.000.000		Kuzey ve Güney Amerika
1881-1901	320.000	Suriye	ABD, Brezilya ve diğerleri
1880-1901	1.000.000+	Tüm Osmanlı ülkesi	ABD, Brezilya ve diğerleri

Kaynaklar: AFM, fol. 587 (İdare), 29 Şubat 1911, 7 Mart 1890, 4 Mayıs 1891; fol. 346 (İdare), 13 Şubat 1901; fol. 473 (İdare), 31 Ocak 1898.

a 1885 ile 1889 arasında göç edilen bir yer olarak verilen Havana, nihai bir hedef olmaktan ziyade gemiler için bir aktarma noktasıydı.

b Bu istatistikler yılın sadece 5 ayı içindir.

c Bunların 240'ı, çoğu Maroni olmak üzere Lübnan'dan ve Suriye'den geliyordu. Kuzey Amerika'ya gidenlerin gemiye bindikleri liman İspanya, Barselona'ydı. Haziran 1890 için verilen ayrı rakamlar sadece bu tek ayda 2.167 kişinin göç ettiğini göstermektedir. Bu rakam 598 Ermeniyi ve Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarından gelen 1.126 insanı içerir.

d Bunlar aslen Suriyeliler olarak kaydedilmiştir; Çoğu Hristiyandır fakat bazıları Bağdat ve Mısır'dan gelen Müslümanlardır.

e Bu rakam 6.287 Suriyeli ve 1.603 Ermeniyi içerir. Suriyeliler için hareket noktası Fransa idi.

f Bu istatistiklerin hepsi sadece 1902, 1903 ve 1904'ün ilk 4 ayı içindir. Bu göçmenler daha önceden Transvaal ve Orange'a gitmiş olan 600 kadar soydaşına katılmak için giden Suriyelilerdi; Güney Afrika'daki 600 göçmenin 500'ü Lübnan'dan gelen Maroniydi ve bunların 12'si altın madenlerinde çalışan Müslümandı.

g Bu tahminlerin ilki, 1883'e kadar göç edenleri "Arapça konuşan" Osmanlılar olarak nitelendirmiştir; ikinci tahmin ise Antun Fares'e aittir.

EK IX. Dolaylı İstatistikler: Türkiye'den Avrupa Dışı Ülkelere Göç

A.1820-1890

Yıl	Arjantin'e	Brezilya'ya	ABD'ye Türkiye'nin Avrupa'daki Topraklarından Gelenler	ABD'ye Türkiye'nin Asya'daki Topraklarından Gelenler	ABD'yeTüm Türkiye'den Gelenler
1856	....	....	5	....	....
1857	....	....	11	....	....
1858	....	....	17	....	....
1859	....	....	10	....	....
1860	....	....	4	....	....
1861	....	....	5	....	....
1862	....	....	11	....	....
1863	....	....	16	....	....
1864	....	....	11	....	....
1865	....	....	14	....	....
1866	....	....	18	....	....
1867	....	....	26	....	....
1868	....	....	4	....	....
1869	....	....	18	2	20
1870	....	....	6		6
1871	....	2	23	4	27
1872	....	....	20	....	20
1873	....	8	53	3	56
1874	....	21	62	6	68
1875	....	....	27	1	28
	672				
1876	....	....	38	8	46
1877	....	15	32	3	35
1878	....	....	29	7	36
1879	....	....	29	31	60
1880	....	6	24	4	28
1881	....	38	72	5	77
1882	....	....	69	....	69
1883	....	6	86	....	86
1884	....	16	150	....	150
1885	....	43	138	....	138
	3.537				
1886	....	....	176	15	191
1887	....	....	206	208	414
1888	....	....	207	273	480
1889	....	....	252	593	845
1890	....	....	206	1.126	1.332

EK IX. 1891-1924

KÜBA'YA						ABD'YE				KANADA'YA				
				Türkiye'den										
Yıl	Arjantin'e	Brezilya'ya	Türkler	Asya	Avrupa	Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarından	Türkiye'nin Asya'daki topraklarından	Bütün Türkiye'den	Türkler (tam olarak belirtilmemiştir)	Araplar Ermeniler		Mısırlılar	Suriyeliler	Bütün Türkler
1916	....	603	68	....	....	313	1.670	1383	5	....	3	....	9	17
1917	....	259	33	....	....	152	393	545	....		2	....	2	4
1918	....	93	13	....	....	15	43	58	....	....	....	....	....	....
1919	....	504	79	....	77	10	19	29	1	....	10	....	18	29
1920		4.854	572	....	566	1.933	5.033	6.966	....	5	41	364		410
1921	162	1.865	159	....	57	6.391	11.733	18.126	3	13	64	....	....	80
1922	199	2.278	137	3	109	1.660	1.998	3.658	3	2	59	....	....	64
İ923	1.613	4.829	803	23	42	3.743	2.183	5.926	27	3	486	....	....	516
1924	1309	4.078	1.148	....	30	1.481	2.820	4301	29	3	304	....	....	336

Kaynak: Imre Ferenczi ve Waller F. Willcox, International Migrations, cilt 1, New York, 1919, s. 890-91. 1911'den itibaren rakamlar sırasıyla Asya ve Avrupa'ya işaret eder.

B. 1891-1924

			KÜBA'YA			ABD'YE				KANADA'YA				
				Türkiye'den										
Yıl	Arjantin'e	Brezilya'ya	Türkler	Asya	Avrupa	Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarından gelenler	Asya'daki topraklarından gelenler	Bütün Türkiye'den	Türkler (tam olarak belirtilmemiştir)	Araplar	Ermeniler	Mısırlılar	Suriyeliler	Bütün Türkler
1916	—	603	68	—	—	313	1.670	1383	5	—	3	—	9	17
1917	—	259	33	—	—	152	393	545	—		2	—	2	4
1918	—	93	13	—	—	15	43	58	—	—	—	—	—	—
1919	—	504	79	—	77	10	19	29	1	—	10	—	18	29
1920		4.854	572	—	566	1.933	5.033	6.966	—	5	41	364		410
1921	162	1.865	159	—	57	6.391	11.733	18.126	3	13	64	—	—	80
1922	199	2.278	137	3	109	1.660	1.998	3.658	3	2	59	—	—	64
1923	1.613	4.829	803	23	42	3.743	2.183	5.926	27	3	486	—	—	516
1924	1309	4.078	1.148	—	30	1.481	2.820	4301	29	3	304	—	—	336

Kaynak: Imre Ferenczi ve Waller F. Willcox, International Migrations, cilt 1, New York, 1919, s. 890-91. 1911'den itibaren rakamlar sırasıyla Asya ve Avrupa'ya işaret eder.

EK X: BEYRUT SEYAHAT ACENTESİ İLANI: 1896

Marsilya, Amerika ve Brezilya'ya Seyahat Eden Yolcuların Rahatlığı İçin Sunulan İmkânlar:

Beyrut'taki Mikhail ve Taufail Far'un Acentası, Marsilya'daki ünlü Fransız vapur şirketinin (Frasinet) Suriye'de temsilciliği yapmakta olup, Marsilya üzerinden Amerika'ya seyahat eden yolcuların rahatını sağlamak için (başka hiçbir yerde bulunamayacak olan) her türlü çabayı (kelimelerle tarif edilmesi olanaksız) göstermektedir. Bundan dolayı tüm yolcular bütün vapurlar arasında bizim vapurlarımızı tercih etmektedirler. Bunun nedenleri şöyle sıralanabilir:

Öncelikle, her on günde bir yolcuları, herhangi bir istilada (iskeleliman) durmaksızın doğrudan Marsilya'ya götüren bir vapurumuz hazır olmaktadır. Böylelikle varış noktasına 6 gün gibi bir sürede ulaşarak normal deniz yolculuğu süresinin yarısından tasarruf edilmekte ve yolcuların genellikle iskelelerden geçerken karşılaştıkları zorluklar bertaraf edilmektedir.

İkinci olarak, şirket vapur kaptanlarından ve temsilcilerinden yolcuların rahatını sağlamaları için her türlü çabayı göstermelerini ve onların her birine iyi davranmalarını ve böylelikle diğer şirketlerin yolcularına karşı gösterdikleri genellikle kaba olan muamelelerden kaçınmalarını istemekte ve bu konunun ısrarla üstünde durmaktadır.

Üçüncü olarak, her vapurda tehlike arz eden bir durumda bilhassa geminin arkasındaki yolcuların gidebileceği bir sığınak hazırlanmıştır.

Dördüncü olarak, şirket herhangi bir hastalık durumunda yolcularla ilgilenmesi için bir doktor görevlendirmiştir.

Beşinci olarak, temsilcilerin (yukarda anılan) (hizmetleri) diğer şirketlerin çoğundan daha ucuzdur; bu nedenle yolcular, (bizim gemilerimizle seyahat ederek) sonunda daha çok tasarruf etmiş olurlar.

Altıncı olarak, yolcunun (gemimize) binmek üzere Beyrut'a ulaşmasını kolaylaştırmak için şirket her türlü çabayı göstermektedir.

Yedinci olarak, bu şirketin vapurları yolcuların rahatı düşünüldüğü için hızlı ve büyüktür. Ayrıca (geminin) arkasındaki yolcuların

gemi içinde kaptan köşkü dışında diledikleri yere gidebilmelerine izin verilmektedir. Diğer şirketler bu yolcuları geminin çok kötü bir yerinde tutmakta ve hareketlerini kısıtlamaktadırlar.

Marsilya'dan Amerika'ya ya da Başka Bir Yere

Amerika'ya, Brezilya'ya ve yolcuların gitmek istedikleri diğer noktalara biletler, Marsilya'ya ulaştıklarında aynı acenteden alınabilir. Böylesi Marsilya'daki diğer acentelerin fiyatından % 25 daha ucuzdur. Yolcu sözü edilen noktalara biletini Beyrut'tan aldığı takdirde Marsilya'ya vardığında kendisine ünlü Nawar Hint-Amerikan Şirketi tarafından hizmet verileceğinden rehberler ve aracılarla anlaşma sıkıntısından kurtulacaktır, çünkü sözü edilen şirket yolcuyla ilgilenebilecek Arapça konuşan kişiler görevlendirmiştir. Yolcu bu sayede seyahat eden diğer kişilerin (başka acentelerin hizmetlerinden yararlanan) ödemek zorunda kaldığı masraflardan tasarruf edecektir. Bir yolcunun yapması gereken tek şey şirketin kartını (Marsilya'daki seyahat bürosuna) göstermektir. Temsilci bütün gerekli düzenlemeleri yapacaktır. (Bizim şirketimizden) Beyrut'tan Amerika'ya ya da yukarıda açıklanan usule uygun olarak başka bir yere bilet almak isteyen yolcuya başka kolaylıkların da sağlanması için Beyrut'taki temsilcilere yalnızca 20 frank ödenmesi gerekmektedir. Ücretin geri kalan kısmı Marsilya'daki şirkete ödenecektir. Daha fazla bilgi almak isteyen kişiler şirketin yukarda anılan genel temsilcileriyle bağlantı kurmalıdırlar. Bu kişiler Beyrut'taki Gemayel Suq'da çalışan Khawajat Mikhail ve Rufail Far'undur.

1 Temmuz 1896

DİPNOTLAR

1 Bkz. K. H. Karpat, 'The Status of Muslims under European Rule: The Eviction of the Circassians and Their Settlement in Syria", *Journal of Muslim Minority Affairs*, no. 1 (1980).

2 *Pierre Bardin, Algeriens et tunisiens dans l'Empire ottoman de 1848 á 1914, Paris, 1979.* Bardin'in çalışması Fransız elçilik raporlarına dayanmaktadır.

3 Suriyelilerin göçüyle ilgili belli başlı çalışmalardan bazıları şunlardır: Charles Issawi, "Migration from and to Syria, 1860-1914", 6. bölüm, *The Economic History of the Middle East*, 1800-1914, Chicago, 1966 (A. Ruppin'in yeniden basılan makalesi bu bölümde ele alınmaktadır); Elie Safa, "L' Emigration Libanaise," Beyrut, 1960; Said Himadeh, *The Economic Organization of Syria and Lebanon*, Beyrut, 1936; George Tu'meh, *Al-mughtaribun al-arab fi Amerika al-shimaliyya*, Şam, (t.y); Najib E. Saliba, "Emigration from Syria"", *Arabs in the New World*, Detroit, 1983, s. 31-40; Philip K. Hitti, *The Syrians in America*, New York, 1924. Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşmiş olan Ortadoğuluları ele alan çalışmalarda da bilgi bulunabilir: bkz. Barbara Aswad, *Arabic-Speaking Communities in American Cities*, New York, 1974; Beverly Turner Mehdi, *The Arabs in America, 1492-1977*, New York, 1978; Abdo A. Elkholy, *The Arab Moslems in the United States*, New Haven, 1966; *The Muslim Community in North America*, Earle H. Waugh ve diğerleri (ed.), Edmonton, Alta, 1983.

4 Ayrıntılı bilgi için bkz. K. H. Karpat, *Ottoman Population*, 1830-1914: *Social And Demographic Characteristics*, University of Wisconsin Press, 1985.

5 Gerçekte, bir grup Alman, dini nedenlerle, yeni gelenleri kabul etme ve Akra ve Hayfa'daki kolonilerini genişletme konusunda ısrar ettiğinde yerel halkın öfkesini o denli üstlerine çekmişlerdi ki Babıâli, yerleşimcilerin güvenliğinin sağlanacağına dair Berlin ve Viyana'ya teminat verme gereğini duymuştu. Bkz. Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (buradan itibaren AFM olarak gösterilecektir), fol. 36 (Siyasi), 1 Şubat 1863.

6 Ekonomik gelişme ve göçün eşzamanlı olarak meydana gelmesi konusunun ele alındığı bir kaynak için bkz. K. H. Karpat, *Gecekondu: Rural Migration and Urbanization in Turkey*, New York, Londra, 1976.

7 Bu listelerin bazıları *Ottoman Population* isimli kitabımda yayımlanacaktır.

8 Sameer Y. Abraham ve Nabeel Abraham, *The Arab World and Arab-Americans*, Detroit, 1981, s. 17; ayrıca bkz. bu çalışmanın genişletilmiş hali, *Arabs in the New World* (3. notta sözü edilen). Kapsamlı bir kaynakçası vardır.

9 Bkz. Donald M. Reid, "The Syrian Christians, The Rags to Riches and Free Enterprise", *International Journal of Middle East Studies* 1 (1970), s. 358-66; benzer bir yokluktan varlığa geçiş öyküsü için bkz. Leila Fawaz, "Refugees of a Civil War: The Case of Dimitri Debbas, 1860", Middle East Studies Association'ın bir toplantısında sunulan bildiri, Kasım 1980.

10 Abdo A. Elkholy'e göre ilk "Arap göçmenler" -bu ifade kendisine aittir- Suriye ve Lübnan'daki köylerden gelen ve alt toplumsal ve ekonomik sınıflara mensup insanlardır. Elkholy bu tespitinin üzerinde önemle durmaktadır; bkz. "The Arab-Americans: Nationalism and Traditional Preservations", *The Arab Americans*, E. C. Agopian, Ann Paden (ed.), Wilmette, III, 1969, s. 5.

11 Göçebelerin yerleşik halka saldırılarına ilişkin raporların sayısı had safhaya ulaşmış ve bu olaylar Osmanlı idaresine rahatsızlık vermek isteyen Avrupalı diplomatlar tarafından ilk başlarda Hristiyanlara yönelik saldırılar ya da yönetime karşı "ayaklanmalar" olarak anlatılmıştır. Beni Sahr göçebe aşiretinin, Lehib ve Beni Kitab aşiretlerinden çetelerin eşliğinde Acre civarındaki köylerden sığır çalmaya çalışmalarını Avrupalılar tam bir ayaklanma olarak anlatmışlardır. Oysa tek bir Osmanlı taburunun düzeni yeniden sağlaması birkaç günden fazla sürmemişti, bkz. AFM, cilt. 36 (Siyasi), Sayda valisinin 29 Ekim 1863 tarihli raporu. Göçmenler ülkeden ayrılma kararlarının nedeni olarak çoğu zaman bu tip olayları öne sürmüşlerdi ama aynı göçmenler zengin olup köylerine dönme isteklerini de dile getirmişlerdi.

12 Si H. Bulwer'a 1860 yılında Lübnan dağlarındaki olayları bildiren Lord Dufferin şöyle yazıyordu: "Bu ülkeye ilk geldiğimde Dürzilerin Hristiyanlara uyguladıkları zulüm karşısında duyduğum doğal bir öfkenin etkisi altındaydım... bununla birlikte, kısa zamanda bu hikâyenin benim için şaşırtıcı olmakla birlikte ... iki cephesi olduğunu keşfettim. Artık çelişkiye düşme korkusu duymadan şunu ifade edebilirim ki Dürziler sonradan yanlış yola saparak taşkınlıkta bulunmakta ne denli suçlu olurlarsa olsunlar ilk kışkırtma Hristiyanlardan gelmişti. İngiltere, *Parliamentary Papers*, Avam Kamarası, *Accounts and Papers*, 68, cilt (1861), s, 439, Beyrut'tan gönderilen 24 Şubat 1861 tarihli mektup.

13 Örneğin bkz. 9 Aralık 1896 ve 4 Eylül 1899 tarihli *New York Times*: Ülkesine dönmüş olan misyoner Edward Riggs'in, Lübnan dağlarındaki Müslüman-Hristiyan gerginliğinden söz ederken Müslümanları "tanımlanamaz Türkler" olarak ifade etmesi Washington'daki Osmanlı temsilciliğinin protestosuna neden olmuştu. (Dr. G. M. Bannerman'a, Madison, Wisconsin Üniversitesi'nde göç konulu bir seminerde Suriyeli göçmenler konusunda sunduğu, bazı bilgiler için teşekkür borçluyum.)

14 Hristiyanların duygudaşlığını kazanmaya yönelik bu duygusal ve çarpıtılmış taleplerin bir bölümü için bkz. Abraham M. Rihbany, *A Far Journey: An Autobiography*, Boston, 1914; George Haddad, *Mt. Lebannto Vermont*, Rutlandi Vt., 1916; Hitti, *Syrians in America*; Salom Rizk, *Syrian Yankee*, New York, 1943.

15 St. Jean d'Acre paşalığı (genellikle Akra [Acre] olarak bilinen bu yörede) 16 Dürzi köyü vardı ve bu köylerin toplam 15.000 olan nüfusu zorunlu askerlik hizmetine tabiydi: Dürzi köyleri şunlardı; Gerha, Djulus, Abu-Snan, El-Meghar, Errami, Bidjin, Shefama, Djedd, Esfia, Eddaliye, Elebkeaa, Harfar Kefr, Essmeaa, Sedjiar, Yamalı ve Kessa. Diğer yandan, Havran (Houran) ve Lübnanlı Dürziler askerliğe tabi değillerdi. Belli ki bu adaletsiz uygulama bir kızgınlık duyulmasına neden oluyordu. Bkz. AFM, fol. 36 (Siyasi) 13 Aralık 1873 tarihli mektup.

16 AFM, fol. 346 (İdari), 5 Mart 1908 tarihli mektup.

17 *Fifty-Three Years in Syria*, Londra, 1910, 2. cilt, s. 589. Jessup, kolej mezunu 87 kişinin Mısır'da olduğunu da kaydetmekteydi.

18 Göçmen Komisyonu'nun raporu, 1. cilt (Washington, D. C, 1911), s. 100.

19 Bkz. "L'émigration ottomane aux Etats-Unis,", İstanbul'daki Fransız büyükelçisinden dışişleri bakanına sunulan 14 Ekim 1907 tarihli uzunca bir bildiri, "Archives des Affaires Etrangéres, Correspondénce Politique, N. S.,Turquie, Politique Intérieure", *Macadonie XXXIII*, 54. cilt (1907).

20 Göçmen Komisyonu'nun raporu, s. 97.

21 Hitti, *Syrians in America*, s. 58.

22 Bkz. E. P. Hutchinson, "Notes on Emigration Scatistics of the United States", American Statistical Assosiation Journal 53, 284 (Aralık 1958), s. 963.

23 Bir defasında Prens Said Halim, Buenos Aires'teki Osmanlı elçisi Emin Arslan Bey'den Arjantin'e gelen göçmenlerin hangi köy ve kasabalardan olduklarının bir listesinin çıkarılmasını istemişti: bkz. AFM, fol. 346 (İdare), 13 Mart 1913. (Ancak Osmanlı arşivlerinde böyle bir liste yoktur.)

24 AFM, fol. 346, (İdare), 27 Nisan 1904 ve 12 Aralık 1907.

25 *Ibid* 16 Şubat 1914.

26 AFM, fol. 473 (İdare), bir Osmanlı Rumu olan Mavrogheni tarafından imzalanmış 20 Kasım 1892 tarihli mektup.

27 AFM, fol. 36 (İdare), 29 Ocak 1889.

28 Abrahams'ın iki çalışmasının yanı sıra Hitti ve özellikle Elkholy, Müslüman göçmenler konusunda bazı bilgiler vermektedir; bkz. 3., 8. ve 10. notlar.

29 AFM, fol. 346 (İdare), 12 Aralık 1907.

30 *Ibid*, 4 Nisan 1907 ve 27 Temmuz 1909.

31 *Economic Organization*, s.16.

32 *Economic History of the Middle East*, s. 271

33 "Reports on the Conditions and Prospects of British Trade in Syria" ,

(İngiltere, *Parliamentary Papers*, Avam Kamarası, *Accounts and Papers*, 87. cilt (1911), s. 7-11. Saliba, yararlı bazı rakamlar da vermektedir; bkz. "Emigration from Syria" , s. 34-35.

34 Issawi, *Economic History of the Middle East*, s. 271

35 Barselona'daki elçi Yusuf Efendi ve Madrid'deki Osmanlı temsilcisi Turkhan Bey arasındaki yazışmaya bkz. AFM, fol. 346 (İdare) , Haziran 1889'dan 14 Kasım 1892'ye kadar.

36 *Ibıd*, 23 Ekim 1893 tarihli rapor.

37 AFM, fol. 177 (İdare), 14 Şubat 1899 ve 5 Şubat 1902.

38 AFM, fol. 346 (İdare), 23 Ekim 1893.

39 *Ibıd*, 10 Ocak 1913

40 *Ibıd*, 17 Eylül 1913

41 *Ibıd*, 10 Ocak 1913 tarihli bir mektup.

42 "*L'emigration ottomane aux Etats-Unis.*"

43 *Issawi'de aktarılıyor: Economic History of The Middle East> s. 271.*

44 *Economic Organization, s. 20.*

45 Bkz. AFM, fol. 346 (İdare), 13 Şubat 1901 ve 21 Şubat 1914 tarihli mektuplar. Fares 1881-82 ve 1901 yılları arasında toplam 320.000 kişinin evlerini terk ettiğini ve 1901 yılında 220.000 Suriyelinin yabancı ülkelerde yaşamakta olduğunu belirtmişti. Fares 100.000 kadar Suriyelinin de evlerine dönmüş olduğunu ifade ediyordu. Dönenlere dair verilen yüksek oran, Marsilya'daki Osmanlı elçisinin verdiği rakamlar (37. dipnotta söz edilmektedir) da dahil olmak üzere diğer rakamlarla uyumludur ve gidenlerin üçte biri oranında kişinin dönmüş olabileceği varsayılmaktadır. Fares'in toplam göçle ilgili verdiği rakamın çok düşük olduğu bellidir. Ayrıca bkz. Donald Reid, *Odyssey of Farah Antun*, Chicago, 1975.

46 AFM, 587. cilt (İdare), 3 Temmuz 1889.

47 15 Eylül 1895 tarihli New York Times'a göre yaklaşık 10.000 Suriyeli New York'ta, 150.000 Suriyeli de Amerika Birleşik Devletleri'nin diğer yerlerinde yaşamaktaydı.

48 12, cilt, s. 59.

49 AFM, fol. 177 (İdare), 1861 ve özellikle 1862 yıllarındaki yazışmalar.

50 AFM, fol. 346 (İdare), 14 Nisan 1888 ve 29 Ocak 1889.

51 11 Temmuz 1890 yayını. Amerikalı göçmen yetkililerinin Suriyelilerden "kirli", "yalancı" ve "doğuştan namussuz" diye söz ettikleri olmuştu; onlar ayrıca yeni gelenlerden bazılarının "diğer bütün Lübnanlı Araplar bizim

kardeşlerimiz, akrabalarımız" diye iddia etmelerine de içerliyorlardı. Bkz. New York Times, 17 Ocak 1888, 7 Haziran 1894 ve 21 Temmuz 1894.

52 Bu sorunla ilgili olarak Dahiliye Nazırı Şefik ile Babıâli arasındaki yazışmalar için bkz. Başbakanlık Arşivi (buradan itibaren BA olarak geçecektir), Yıldız koleksiyonu, Perakende bölüm 9 B 1314 no. 961, 14 Aralık 1896 (2 Kânunevvel 1312).

53 AFM, fol. 346 (İdare), 21 Nisan 1895.

54 Osmanlı idaresinin tutumuna göre Lübnanlılar ve Mısırlılar, kendi özerk topraklarının dışına çıktıkları anda Osmanlı kanunlarına tabilerdi ve bu nedenle ülke dışına seyahat etmek istedikleri takdirde Osmanlı pasaportu edinmeleri gerekiyordu. 25 Lübnanlı, Lübnan'ın özerk olduğu gerekçesiyle Osmanlı pasaportu almayı reddettiğinde Osmanlı idaresi bu tutumunu açıkça ifade etme gereği duydu; *Ibid*, Dışişleri Bakanlığı, 18 Nisan 1911 tarihli yazışması.

55 Marsilya'daki Osmanlı elçisi, etkin göçmen aracıların bir dökümünü vermişti: bu kişiler arasında Alexander Saab, Selim Saab, Tanous Bechelani, İsaac (Faslı bir Yahudi), Joseph Chababe (Isaac'ın yeğeni), İbrahim Chababe, Selim Beyruti, Boutrous al-Hazin, Bemandos ve yeğeni, George Richa, Joseph Tehara, Nassim al-Trablussi, Süleyman Sahaf, Vincent Jamuzzi ve başka isimler vardı.

56 1895 yılından bir yazışmaya bkz. AFM, fol. 346 (*idare*).

57 Bkz. Karpat, "Status of Muslims under European Rule".

58 Issawi, *Economic History of the Middle East*, s. 271.

59 AFM, fol. 346 (İdare), 21 Şubat 1914.

60 BA, Yıldız, Perakende, 1326 no. 844.

61 Osmanlı idaresi, Amerika kıtasındaki eski tebaasının genç refahıyla hep yakından ilgilenmişti. Ekonomik bakımdan başarılı olamayan ve parasız pulsuz ortada kalmış olan kişilerin ülkeye dönüş masrafları karşılanmış ancak geri dönüş yapmak isteyen bazı varlıklı kişilerin, dönüş masraflarının karşılanması için hükümetin bu iyi niyetini kötüye kullandığı anlaşıldığında bu politikadan vazgeçilmişti. Bu nedenle daha 1895 yılında Suriyelilerin ve Lübnanlıların ülkelerine dönüş masraflarının karşılanmaması emredilmişti. Yine de bu emre çoğu zaman uyulmamıştır.

62 Osmanlı idaresi, göçmenlerin sayıca çok olmasından duyduğu endişeyle seyahat acenteleri konusunda bir araştırma yaptırmış ve bunun sonucunda söz konusu şirketlerin, yolcuları özellikle rahat koşullarda bir yolculuk vaadiyle kandırdıkları ortaya çıkmıştı. Bir seyahat acentesinin ilanı, bu rekabet ortamında sunulan imkânları kusursuz bir biçimde betimlemek-

tedir. Bu ilan Osmanlı arşivlerinde muhafaza edilmekte olup, Ek X'da verilmiştir.

63 Roger R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform*, 1914-1939, Minneapolis, 1971, s. 189. Ayrıca bkz. Leland J. Gordon, "The Turkish-American Controversy over Nationality", *American Journal of International Law* 25 (Ekim 1931).

64 *Collected Papers of John Bassett Moore*, 5. cilt, New Haven, 1944, s. 54.

65 John Bassett Moore, *A Digest of International Law*, 3. cilt, Washington D.C., 1906, s. 686

66 BA, Yıldız, Perakende, 20 Za. 316, no. 1506, 1 Nisan 1899 tarihli Dışişleri Bakanlığı bildirisi (H. 20 Zilkade 1316, R. 20 Mart 1316); çeşitli benzer belgeler aynı folioda bulunmaktadır.

67 *Ibid*, no. 633, Beyoğlu Mutasarrıfı'nın 14 Ağustos 1899 (H. 6 Rebiulevvel 1316, R. 2 Ağustos 1315) tarihli mektubu.

68 *United States Response*, s. 189. Sultanın sarayında eski bir Amerikan konsolosu olan Oscar S. Straus, 1874 anlaşmasının, "Amerikan vatandaşlığına geçmiş ve daha sonra Türkiye'ye dönmüş olan bazı önemli Ermeni şahısların kışkırtmasıyla Amerikan öncü misyonerleri" tarafından baltalandığını ifade etmişti. "Çok sıkıntılı bir dönemdi çünkü sürekli olarak rahatsız edici -bazen ciddi boyutlarda- durumlar ortaya çıkıyordu." (*Under Four Administrations* [Boston, New York, 1922], s. 92).

69 Moore, Digest of International Law, 3. cilt, s. 706.

70 "L'émigration ottomane aux Etats-Unis."

71 Göçmen topluluklar pek çok gazete çıkardılar. Örneğin Brezilya'daki göçmenler 1901 yılında dokuz (başka bir rapora göre dört) gazete çıkarıyorlardı, Arjantin'de ise iki gazete çıkıyordu. Bkz. AFM, fol. 346 (İdare), A. Fares'in 13 Şubat 1901 tarihli mektubu.

72 Archives des Affaires Etrangéres, Correspondence Polituque, N.S., Turquie, Politique Générale, IV, cilt. 5 (1905, 1907, fol. 130, "Note sur les Mohadjirs," Ek. 26 Kasım 1907 tarihli mektup.

BÖLÜM 10

BULGARİSTAN TÜRKLERİ: MÜSLÜMAN AZINLIĞIN MİLLİ-DİNİ VAR OLMA MÜCADELESİ*

1989 yılının Mayıs ayında, Bulgaristan'ın kuzeydoğusundaki Türk köylerinde gerçekleşen iki gösteri, 50.000'den fazla Müslüman Türk'ün aynı bölgedeki Şumnu şehrine toplanmasına yol açtı. Çevre köylerden ve kasabalardan Türkler, Şumnu'ya dönemin mutlak lideri Todor Zhivkov hükümetinin dayattığı Bulgarlaştırma ve zorla isim değiştirme politikalarını protesto etmek amacıyla gelmişlerdi. Gösteriler, Bulgaristan'ın alışıldık sert yöntemleriyle bastırıldı, yaklaşık yirmi, yirmi beş gösterici öldürüldü ve yüzlercesi yaralandı. Ancak Türkler tavırlarını açıkça ortaya koymuşlardı; resmi terör ne kadar şiddetli olursa olsun İslami kimlik ve kültürlerinden vazgeçmeyeceklerdi.

Dünya kamuoyu, Türklerin Bulgaristan'da, Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Anlaşması ve Bulgar anayasası tarafından güvence altına alınmış haklarını korumak için düzenledikleri gösterilerin ne anlama geldiğini kavrayamadı. Rejimin politikalarına açıkça meydan okuması bakımından bu gösteriler Bulgaristan'da türünün ilk örneğiydi. Bu bağlamda, Türklerin Bulgaristan'da hâkim olan feodal-komünist rejime meydan okumaya cesaret eden ilk vatandaşlar olduğunu fark etmek önemlidir. Türkler haklarını koruma

---

* Bu yazının orijinali için bkz. "The Turks of Bulgaria: The Struggle for National-Religious Survival of a Muslim Minority", *National Papers*, 23:4. Charleston, IL: Association for the Study of the Nationalities (USSR and East Europe), 1995.

mücadelesinde hayatlarını kaybederken, Bulgarlar her zaman olduğu gibi hükümeti yöneten her kimse ona boyun eğdiler. Beklenmeyen bu muhalefet karşısında Todor Zhivkov ve *Politbürosu*, Türklerin kendilerini feda ederek ortaya attıkları rejime muhalefet fikri, Bulgar kökenli vatandaşlara da bulaşmadan, Türk direnişini kalıcı biçimde bastırmaya karar verdi. Bulgaristan yöneticileri, uygulamanın "isteğe bağlı" olduğu gibi inandırıcı olmayan bir açıklamayla Türkleri ülkeden kovmaya karar verdiler. (İsim değiştirme uygulamaları da "isteğe bağlı" olarak nitelendirilmişti.) Bu karar, Zhivkov iktidarını daha da zayıflatarak nihayetinde 1989'un Kasım ayında hükümetin düşmesine yol açtı. Bunun sonucunda uzun yıllar Bulgaristan Dışişleri Bakanlığı görevini yapmış olan, titizlikle seçilmiş halefi Peter Mladenov iş başına geldi. Bulgar kökenli vatandaşların çok az bir bölümü bunu kabul etse de, Bulgaristan Türkleri, belki de farkında olmadan, Bulgaristan'da hükümetin değişmesine ön ayak oldular. (Bulgaristan'daki siyasi değişimin gidişatı ileride ele alınacaktır.) Türkleri sınır dışı etme kararının sonrasında, Haziran ayının ortasından, Türk hükümetinin Bulgar hükümetini göç eden Türklerin mal varlıklarının bir bölümünü muhafaza edebilmeleri için uzlaşmaya zorlamak amacıyla sınırı kapatma kararı aldığı 20 Ağustos 1989'a kadar geçen sürede yaklaşık 340.000 kişi ülkeyi terk etti.

Bulgaristan'dan göç eden Türkler arkalarında evlerini, arsalarını, menkul mallarını, banka hesaplarını ve hatta bazı aile fertlerini bırakmışlardı. Binlerce mültecinin beyanatına göre, Bulgar polisi ve askeri birlikleri onları çeşitli hükümet makamlarına çağırmış, kendilerine önceden hazırlanmış pasaportlar vermiş ve ülkeyi bir an önce terk etmelerini söylemişti. Bulgar hükümeti bu göçün "isteğe bağlı" olduğunu, Türklerin "seyahat özgürlüğünden" yararlandıklarını ve arzu ederlerse Bulgaristan'daki evlerine geri dönebileceklerini iddia etti. Sözde "yurtdışına seyahat özgürlüğü" (yani Türkiye'ye), yalnızca Türkler için geçerliydi –Bulgar kökenliler ya da diğer azınlıklar için değil. Ayrıca sözü edilen eve dönüş hakkı bazı mali cezalarla kısıtlanmıştı. Üç ay içinde evlerine dönmeyen Türkler ağır cezalar

ödemek zorunda kalırken, altı ay yurtdışında (yani Türkiye'de) kalmış olmak, emeklilik hakkının ve diğer hakların otomatik olarak kaybına yol açıyordu.

Bulgar hükümeti, her zaman olduğu gibi sezgi gücünden yoksun hesaplamaları sonucunda, Türkleri kovmanın kendisine her halükarda faydalı olacağını düşünüyordu. Sürgün edilen vatandaşların Türkiye'de kalmaları halinde, Bulgaristan'daki Türk nüfusu azalacak, mal varlıkları hükümete kalacak, biriken emeklilik maaşları ödenmeyecekti; içlerinden bazılarının Bulgaristan'a dönmeleri halinde ise bu kişiler Türkiye'deki kötü yaşam koşullarını ve göçmenlerin maruz kaldığı ayrımcılığı Bulgaristan'da kalan Türklere anlatarak Bulgarlaştırma politikasını kolaylaştıracak bir propaganda aracı olarak kullanılabileceklerdi. Bulgaristan'a geri dönen bir grup mülteci televizyon ve radyolara çıkartılarak, kendilerinden Türkiye'yi kötülemeleri istenmişti: bu kişilerden bazılarının Bulgar hükümetinin ajanı oldukları düşünülmektedir.

Türklerin göçe zorlanması, Bulgaristan'da Türk kökenli vatandaşların var olduğunun Bulgar hükümeti tarafından kabul edilmesi ve yıllardır süregelen "Bulgaristan'da Türk yoktur" iddiasının gerçek olmadığı anlamına gelmektedir. Bulgaristan'ın Türk kökenli vatandaşlarını ülkeden kovma kararı, Müslüman azınlığı sert yöntemlerle Bulgarlaştırma politikasının umutsuz bir başarısızlıkla sonuçlandığının itirafı olarak yorumlanabilir. Binlerce Türk'ün öldürülmesi ve hapse atılmasına rağmen, direniş artarak devam etti ve sonunda Bulgarlaştırma politikasından sorumlu tutulan asker ve polis birliklerine karşı meydan okumayla sonlandı. Yaklaşık 50.000 Türk'ün Şumnu'da düzenlediği devasa gösteri sırasında çaresiz Türkler kendilerini tutuklamak için gönderilmiş onlarca askeri silahsız bıraktılar.

Göstericiler Türk Müslüman isimlerinin zorla Slav-Hristiyan isimlerle değiştirilmesinin yanı sıra inanç ve adetlerini yerine getirmelerine karşı dayatılan yasaklara da karşı çıkıyorlardı. Bulgaristan'dan özerk Türk bölgesi ya da bölgesel ayrılık gibi talepleri yoktu, yalnızca haklarının tanınmasını istiyorlardı. Helsinki'de ve başka platform-

larda korumayı kabul ettiği hakları ve mutlak özgürlükleri kasıtlı olarak ihlal eden Bulgar hükümetinin baskıcı politikaları karşısında Türklerin protestosu, her bakımdan meşru ve doğal bir tepkiydi. Birçok Bulgar, hükümetlerinin faaliyetlerini sorgulamaksızın destekliyordu. Mültecileri taşıyan arabaları, otobüsleri ve trenleri taşlıyor, soyuyor, kadınlara ve hatta 8-10 yaşlarındaki kız çocuklarına tecavüz ediyorlardı.

Bulgarların bu insanlık dışı tutumları, Türk isimlerinden ve İslam inançlarından vazgeçmektense ölümü ya da sürgünü yeğleyen Türklerin azim ve cesareti için dolaylı yoldan bir övgü niteliğindeydi. Mültecilerin Türkiye'deki aşırı sol gruplar tarafından bile sıcak karşılanması on yıllardır Doğu Avrupa hükümetleri tarafından ileri sürülen "sosyalist kardeşliği" ve "hümanizm" mitinin de zayıflamasına yol açtı.

Bulgar hükümetinin en son eylemlerinin birçok gerekçesi vardır. Türkiye'ye göç etmeye zorlanan Türklerin köyleri, Doğu Bulgaristan ve Türkiye yakınlarındaki Kırcaali dağlarının stratejik olarak önemli bir bölgesinde bulunmaktaydı. Türk kökenlileri bölgeden kovduktan sonra hükümet, diğer bölgelerden gelecek Bulgarların yanı sıra, sivillerin giden Türklerin yerini dolduramayacak kadar az sayıda olduğu düşüncesiyle, askeri birlikleri de bölgeye yerleştirmeyi planlıyordu. Böylece hükümet, Türkleri ülkeden kovarak birbirine bitişik Türk köylerinden oluşan ve zorla Bulgarlaştırma politikalarının fazla sonuç vermediği Köstendil, Şumnu, Silistre ve Varna bölgelerinde daha sıkı denetim kurmayı hedefliyordu.

Raporlar, Bulgaristan'ın, diğer uluslardan insanların yanı sıra 260.000 Bulgar'ın yaşadığı Sovyet Moldova'dan işçi ithal etmeye başladığına işaret ediyor. Moldova'ya (eskiden Romanya'ya bağlı bir vilayet olan Beserabya) on dokuzuncu yüzyılda yerleşmiş olan bu vatandaşların Bulgaristan'a dönüşleri bir tür memlekete geri dönüştür. Buna karşın, SSCB'nin batıdaki cumhuriyetlerinde baş gösteren iş gücü sıkıntısı ve Moldovalı Bulgarların genellikle Rusya'nın amaçlarını desteklemeleri sebebiyle Moskova'nın Bulgarların eski memle-

ketlerine dönüşlerine izin vermesi olası değildi. Ankara'da bulunan Rus büyükelçisi Türkiye ile Bulgaristan arasındaki anlaşmazlık için arabuluculuk etmeyi teklif etti, ancak bu teklifin Türk hükümetinin meseleyi uluslararası forumlara taşıma çabalarını önlemek amacını taşıdığı söylenebilir. (Bulgaristan'daki tarlalarda Vietnamlıların çalışması bile söz konusuydu ancak bu haber, kovulan Türklerin köylerine Sovyetler Birliğinden gelen Bulgarların yerleştirildiğini gizlemek için öne sürülen yapay bir sis gibi görüldü.)

Sınırın kapatılması, Bulgar hükümetinin planlarını gerçekleştirmesine engel olmuş olabilir. Bulgaristan'ın 500.000 ila 600.000 civarında Türk vatandaşından kurtulmaya çalıştığı tahmin ediliyordu. Bunun üzerine, kendi hatalı istatistiklerine dayanarak bir kez daha (sayıları iki milyonu bulan) "bütün Türklerin Bulgaristan'ı terk ettiğini" beyan eden Bulgar hükümeti kalan Müslüman vatandaşlarını Bulgarlaştırmak için daha katı önlemlere başvurdu. Bulgarlar, Türklerin siyaseten en bilinçli gruplardan biri olduğuna, Türkiye'nin onlara karşı bir sempati beslediğine ve bu yüzden yer değiştirmelerinin, Bulgarlaştırma politikasına yüksek sesle karşı çıkan en dirençli grup olan Müslümanların tepkisini ortadan kaldıracağına inanıyorlardı.

MÜSLÜMANLARI BULGARLAŞTIRMA KAMPANYASI

Giriş bölümünde anlatılan son olaylar, Türklere karşı yürütülen uzun bir Bulgarlaştırma kampanyasının ardından gerçekleşmiştir. 1984 Aralık ayının sonlarında Bulgar hükümeti, iyi planlanmış bir program dahilinde, ülkede yaşayan Türk halkını Müslüman isimlerini bırakıp Slav-Hristiyan isimler almaya zorladı. Bulgar hükümeti, Müslüman halkın isimlerini isteyerek değiştirdiklerini iddia etse de batılı hiçbir gazete, dergi ya da kitapta bu savı doğrulayan bir rapora rastlanmaz. Sovyet basını bile bu konuda sessiz kalmayı seçmiştir, Rus devlet adamları da, bu konuyla ilgili bir soruyla karşılaştıklarında, bunun "Türkiye ile Bulgaristan arasındaki bir mesele" olduğunu söy-

leyerek cevaplamaktan kaçınıyorlardı. Zorunlu isim değişiklikleri –ki bu İslam nezdinde bir tür zorunlu vaftiz anlamına gelir- Uluslararası Af Örgütü'nün raporlarında, Helsinki Gözlem Komitesi bültenlerinde ve Birleşik Devletler Kongresi'nin belgelerinde kesin olarak tespit edilmiştir.[1] İsim değiştirme uygulamasının yanında camilerin kapatılması, yıkılması ve oruç, sünnet, hatta cenazelerin Müslüman mezarlıklarına gömülmesi gibi İslami törenler de yasaklanmıştı.

Batılı kaynaklarda yer alan tahminlere göre, isimlerinin değiştirilmesine karşı çıkan 1000'den fazla insan öldürüldü, binlercesi tutuklandı ve birçoğu Belene adasında alıkonuldu. Direniş, resmi olarak bildirilenden çok daha geniş çaplıydı. Birçok köy, tanklarla ve Sovyet silahlarıyla donatılmış hükümet birliklerinin saldırılarına hendekler kazarak karşı koydu. Günümüzde bu köyleri ziyaret etmek Bulgar vatandaşları için bile yasaktır. Bazı bölgelerde direniş halen devam etmektedir. Bulgaristan'da binaların bombalanması, sabotaj eylemleri ve Müslüman direniş savaşçılarının üstlendiği rehin alma eylemleri gibi münferit olaylar yaşanmıştır. Baskı gören Müslümanlarla konuşan ziyaretçiler, ilk elverişli anda bu grupların *kitle halinde* ayaklanacağına inanmaktadırlar. Müslümanların geçmişte sözcük dağarcıklarına sızmış Bulgarca kelime ve ifadeleri eleyerek kendi aralarında yalnızca Türkçe konuşmaya özen gösterdiklerini saptayan raporlar da bulunmaktadır. Pomaklar da Türkçe öğrenmeye çalışarak kendi anadilleri olan Bulgarcayı konuşmaktan kaçınmaktaydılar. Nitekim Bulgaristan'da bir süre kalmış olan bir grup batılı gözlemci buradaki Türkler arasında milliyetçiliğin aşırı boyutlara ulaştığını iddia etmektedir.

Bu sırada, Türkiye'de Bulgaristan göçmenleri ya da onların nesillerinin devamını oluşturan yaklaşık on milyon kişi ve ülke nüfusunun geri kalanı, Bulgaristan'a karşı duygusal bir tepki beslemekteydi. Bulgar hükümetinin faaliyetlerinin yan etkilerinden biri de Türk komünistlerin farklı ulusal ve etnik gruplar arasında kardeşlik ve eşitliğin sağlanmasının hangi grubun iktidarı elinde bulundurduğuna bakmaksızın yalnızca komünist rejim ile mümkün olduğu iddiasını çürütmek oldu. 1987 seçimlerinin sonucu, Türkiye'deki solcuların

büyük ölçüde zayıflamış olduklarını gösterdi. Yukarıda kısaca özetlenen raporlar, Bulgaristan'da Müslüman isimlerinin değiştirilmesinin bir zorlamanın sonucu olduğunu kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlamaktadır.

Bulgaristan'da yaşayan modern Türk halkı, hakiki Türk soyundan gelenlerin neslindendir. Atalarından bazıları bölgeye Bulgarlardan önce yerleşmiş, göç edenlerin çoğu ise Osmanlı devrinde Anadolu yarımadasından gelmişlerdir. Osmanlı egemenliğinde oldukları dönemde Türk topluluklar Bulgarlarınkinden farklı olarak kendilerine ait Müslüman kültürlerini oluşturmuşlardır. Sonunda Bulgarlar bir araya gelerek siyasi bir grup oluşturmalarının ardından Osmanlı devletinden ilk özerklik (1878) ve bağımsızlığı kazanan grup olmuştur.[2]

Rus ordusu yeni kurulan beyliğe 1878 yılında özerklik verdiğinde Bulgaristan, kelimenin modern kültürel, etnik ya da siyasi anlamıyla bir ulus değildi. Acemi devlet bir an önce milli-tarihi bir *varoluş nedeni* oluşturma ihtiyacı hissetti ve böylece mutlak bir etnik-ulusal homojenlik fikrini ulus inşası ilkesi olarak benimsedi. Bunun akabinde hükümet bütün ulusal azınlıkların asimilasyon ve tasfiyesine girişti. Bu eylemlerde inandırıcılığı sağlamak için başvurulan yöntem, her ne kadar deliller sahte olsa da, belirli bir bölgenin ve orada yaşayan insanların, tarihin bir döneminde "Bulgar" olduklarını iddia etmekti. "Aslen Bulgar" olduğu iddia edilen topraklar arasında bugün Bulgaristan'ın komşularının sınırları içinde kalan bölgeler de vardı: Trakya (Yunanistan), Makedonya (Yugoslavya), Doğu Trakya (Türkiye), ve Dobruca (Romanya). 1885'te Bulgaristan, 1878 Berlin Anlaşması'na açıkça meydan okuyarak ve bölgenin kültürel, ekonomik, demografik ve tarihsel bakımdan Türkiye'nin organik bir parçası olmasına rağmen, Doğu Rumeli'yi (Balkan dağlarının güneyinde kalan bölge) kendi sınırlarına katmayı başarmıştır. Toprak kazanım hırsını tek taraflı olarak gerçekleştiremeyen Bulgaristan daha güçlü devletlerle işbirliği yapma yoluna gitmiştir: Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında Almanya ile, 1944 sonrasında ise SSCB ile. İkinci Dünya Savaşı sırasında Bulgaristan, Hitler'in bir müttefiki olarak

Yugoslavya ve Yunanistan'ın kuzeyinde bulunan ve uzun zamandır göz koymuş olduğu Makedonya topraklarını işgal etti akabinde buraları derhal Bulgarlaştırmaya çalıştı. Ancak Hitler'in küresel savaşı kaybetmesiyle, Bulgaristan bu kazanımlardan vazgeçmek zorunda kaldı. Makedonya, günümüzde Yugoslavya'ya bağlı altı cumhuriyetten biridir ve karışık dinsel yapısına rağmen ayrı etnik-ulusal bir varlık olarak tanınmaktadır. Diğer bölgeler bu şansa erişememiştir.

Philippopolis bölgesinde yoğun olarak yaşayan Rum halkı (Bulgarlar adını Plovdiv olarak değiştirmiştir) ve Karadeniz'deki eski Rum kasabaları göç veya asimilasyon yoluyla yok olmuştur. On üçüncü yüzyılda Varna civarındaki Karadeniz kıyılarına yerleşerek Müslümanken Hristiyanlığı benimseyen, ancak dillerini ve geleneklerini muhafaza eden ve Türk olan Gagavuzlar, uzun süre önce "Bulgar"[3] ilan edilmişlerdir. Tuna nehrinin güney kıyılarında yaşayan Romenler de, Pirin ve Rodop dağlarında yaşayan Vlaklar da (Romen soyundan gelen bir topluluk) aynı durumla karşı karşıya kalmışlardır. Katolik Bulgarların arasından -yaklaşık 50.000 kişilik- küçük fakat etkili bir grup kısmen de olsa Batının siyasi standartlarına uymaya çabaladıkları için olağanüstü bir baskı ve zulme maruz kalmıştır. (Bulgaristan'ın Batının ilgi ve ekonomisine muhtaç olduğu zamanlarda ölümlerde azalma gözlenmektedir.)

Bulgar hükümetinin, egemenliği altındaki uluslara uyguladığı politikanın yukarıda değindiğimiz kısa özetinden de anlaşılacağı üzere, Türklere ve diğer Müslüman nüfusa yapılan muamele, belirgin bir şekilde tarihsel sürecin devamıdır. Her ne kadar genel anlamda Müslümanlar (Pomaklar daha az şanslı olmuşlardır) ve özellikle Türkler, yirminci yüzyılın ikinci yarısına dek, geleneksel asimilasyon baskılarından muaf tutulmuş olsalar da muhtemelen bu durum, yalnızca Müslüman nüfusun fazlalığından değil (toplam nüfusun % 30'u), Türk Müslüman nüfus ile Hristiyan Ortodoks Bulgarlar arasında var olan din, dil ve kültür farklılıklarından kaynaklanan geniş uçurumdan da kaynaklanmaktadır. Bulgaristan'ın, Breznev'in ısrarıyla Sovyet politikalarının Balkanlardaki deneme sahası olma

rolünü benimsemesine kadar, Türkiye'nin komşusu olmasının da bu uygulamalarda caydırıcılığı olmuştur.

Balkanların demografik tarihine aşinalığı olan uzmanların da bileceği üzere, Bulgaristan'daki geniş Türk nüfusu, milliyetçi görüşe sahip olan Bulgaristan yöneticileri için her zaman belalı bir sorun teşkil etmiştir. Tarihsel olarak Bulgaristan, Osmanlı devletinin stratejik merkezlerinden biri olagelmiştir ve hükümetin yürüttüğü asimilasyon politikalarının sebep olduğu birçok değişikliğe rağmen nüfusu da özünde Türk özellikleri taşımaktadır. Günümüze kadar kalabilmiş yüzlerce eserde görüleceği gibi Osmanlı *camileri, vakıfları, hanları* ve *imarethaneleri* ülkenin bütününe yayılmıştır.[4] Bulgar hükümeti, iktidarı ele geçirir geçirmez bu Osmanlı eserlerini yok etmeye kalkışmıştır.[5] Bu sırada Türklere göç etmeleri için baskı uygulanmıştır. 1878'den günümüze kadar Türkiye'ye düzenli olarak Bulgar Türkü akışı yaşanmaktadır. (Buna rağmen, ileride de bahsedileceği gibi Bulgaristan'da yaşayan Türk nüfus, ortalama büyüklüğünü korumuştur). 1950-1952 yılları arasında, Türkiye ekonomisini Kore Savaşı'na ve NATO'ya katılımından dolayı cezalandırmak isteyen Stalin'in emri üzerine Bulgaristan, 152.000 ila 156.000 civarında Türk'ü ülkeden kovmuştur.[6] Buna rağmen, daha geniş anlamda Müslüman nüfusun sorunu olduğu düşünülen bu içinden çıkılmaz durum, sonunda Bulgar yöneticilerinin şiddetli yöntemlere başvurmasına sebep olmuştur. 1956'da –ve akabinde 1964, 1969, 1970 ve 1984'te- Komünist Parti merkez komitesi *edinna Bulgarska natsiya* (tek bütün bir Bulgar ulusu) kurabilmek için *priobshtavane* hedefini (homojenlik, "bir bütün olmak") gerçekleştirecek adımlar attı. Başlangıçta "birleştirme", yani asimilasyon önlemleri Makendonlar, Vlaklar ve Çingeneler gibi daha küçük grupları hedef alıyordu. Nihayet, 1960'larda Pomaklar (Bulgarca konuşan Müslümanlar) hedef alınmaya başlandı. Hükümet, bu grubu dinlerinin -yani İslam'ın- kendilerine zorla kabul ettirilmiş olduğuna ve bunun üzerine içlerinden bazılarının Türkçe konuşmaya başladığına inandırmak için, Pomakların uydurma "tarihi" ile desteklediği bir kampanya başlattı. 1970'lerin sonlarına gelindiğinde,

1956 nüfus sayımlarında belirlenen on yedi ulusal topluluktan geriye yalnızca Bulgarlar ve Türkler kalmıştı.

Geleneksel Bulgar tarih yazımı, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda yer alan iki kısa dönem boyunca bazı Hristiyanların İslam'ı benimsediği ve bu din değiştirmenin gönül rızası ile gerçekleştiği görüşüne dayanmaktadır. 1960'ların sonlarında Pomaklar asimilasyon politikalarının hedefi haline geldiklerinde, Bulgar tarih yazımı, İslam'a geçişlerin hepsinin zorlama sonucunda gerçekleştiği şeklinde radikal bir görüş benimsedi. Başkan Todor Zhivkov'un kızı Liudmila Zhivkova'nın desteğini elde etmeye çalışan ulusçu kanada mensup genç tarihçiler, özellikle de Osmanlı yönetiminin olumlu yönlerini şu ya da bu şekilde kabul etmeye başlayan eski kuşaktan tarihçilere karşı bir saldırı başlattı. Veselin Traykov, Petur Popov, Bistra Cvetkova, Hristo Hristov gibi Osmanlı karşıtı saldırılarda başı çeken tarihçiler, saldırılarını en çok Bulgaristan'daki Türk yönetimi hakkında daha ılımlı ve yerinde yorumlar getiren, eğitimini Moskova'da tamamlamış, Batı'da sevilen, Rum ve Gagavuz kökenlere sahip aydın bir tarihçi olan Nicolai Todorov'a yöneltti. Todorov saldırılara karşı durabilmeyi başardı.[7] (Yakın zamanda UNESCO'daki yüksek mevkilerden birine aday gösterilmişti. Birkaç yıl boyunca, Bulgaristan'ın Yunanistan büyükelçisi olarak ortalıktan çekildiği sırada meydan milliyetçilere kaldı.)

Yeni nesil ulusçu tarihçiler, hükümet söylemini kanıtlamak amacıyla tasarlanmış "belgesel çalışmaları" ortaya koydu.[8] Bu belgelere kısaca göz atmak bile, yazarların yanlış kanıtlara dayandıklarını, temel Türk belgelerini kullanmadıklarını, ancak kullanmış olsalardı dahi, Osmanlı devletinin etnik, dinsel ve sosyal örgütlenmesinden bihaber olduklarından, okuduklarının anlamını kavrayamayacaklarını görmemiz için yeterli olacaktır.[9] "İslamı zorla kabul ettirme" iddialarını belgelemek için yapılan Bulgar çalışmalarının hepsinde kullanılan temel kaynak, muhtemelen bir Bulgar papazı olan Methodii Draginov tarafından yaklaşık 1666 tarihli el yazması bir dua kitabının arkasına düşülen birkaç sayfa nottan ibarettir[10]. Yayınlandığı haliyle bu notta, Pehlivan Mehmet Paşa'nın 1666 yılındaki Mora Seferi sırasında Rodop dağlarına doğru gittiği anlatılmaktadır. Rum Piskoposu Gavril,

Mehmet Paşa'ya köylülerin, (Rum-Hristiyan) Filibe Metropolitliği'ne vergilerini ödemediklerini, bu yüzden asi olduklarını bildirmiştir. Vergilerini ödemeyenlerin İslam'ı kabul etmeleri halinde canlarının bağışlanmasını öneren Müslüman imam -Hasan Hoca- olmasaydı, Mehmet Paşa bu suçun cezası olarak Hristiyan eşrafını ve oranın papazını öldürebilirdi. Genel olarak bakıldığında yedi Çepni köyünün sakinlerinin İslam'ı seçtiği söylenebilir. İslamı kabul etmeyenlerse köylerindeki evleri tahrip edilmiş olduğundan dağlara kaçmışlardır. Bu "din değiştirmeyi" Bulgarca kaynaklarda incelemiş olan Dennis P. Hupchick, İslama geçişin hem sosyal hem hukuki kökleri olduğunu iddia eder. Ona göre, Rodop dağlarındaki Çepni köylerine, 14. yüzyılda gerçekleştirilen fetih sırasında sundukları bazı askeri hizmetler karşılığında, İstanbul'daki Rum patrikhanesine karşı özerklik tanınmıştır. Sonrasında Kanuni Sultan Süleyman bölgeyi vakıf arazisi ilan ederek köylülerin diğer vergi ve hizmet yükümlülüklerini ortadan kaldırmıştır. Çepni Bulgarlarının, "ya bu dinsel özerkliğe dışarıdan –örneğin Filibe Rum Ortodoks Metropolitliği'nden- gelecek bir tehdit yüzünden ya da vakıf arazilerinde uygulanan ve vakıf sakinlerine topluca din değiştirme hakkı veren Osmanlı kanunları sebebiyle, ayrıcalıklı statülerini korumak için, giderek daha tutuculaşan Müslüman rejimde, İslama geçişin tek seçenek olduğuna karar vermiş olmaları muhtemeldir."[11] Orijinal belgeyi inceleyen güvenilir hiçbir uzman bulunmamaktadır ve aslında, Osmanlı tarihi ve Bulgar meselesi üzerine bilgi sahibi olan uzmanlar da bunun bir sahtekârlık olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Bulgaristan'da uzun süre kalmış Hollandalı bir uzman olan Dr. Machiel Kiel önde gelen Bulgar tarihçilerin kendisine gizli bir şekilde, belgenin gerçek olmadığını söylediklerini açıklamıştır.[12] Belgenin sahteliğine işaret eden -içeriden ve dışarıdan- birçok delil bulunmaktadır. Balkanlarda büyük Bogomil gruplarının kendi rızalarıyla din değiştirdikleri yaygın olarak bilinmektedir. Bogomiller, Mani öğretisine inanan, bu sebeple de Katolik ve Ortodoks kiliselerinin kurallarına göre kâfir olarak görülen, Slav halkına mensup Hristiyanlardır. Bu yüzden Bogomiller, Hristiyan din kardeşleri tarafından ağır şekilde zulüm görmüşlerdir.

Osmanlılar, bu toprakları fethettiklerinde Bogomillerin uğradığı zulme bir son vererek bölge insanının yeni yönetimi iyi karşılamasını sağladı. Bunun ötesinde, bu grubun Bogomilizme tutunmasının sebebi, sıkı dinsel inançlarıyla olduğu kadar, tek tip Bizans Ortodoksluğu karşısında kendi etnik kimliklerini koruma amacıyla da bağlantılı olduğundan, sadece İslamı benimseyerek, etnik farklılıkları kabul eden ve "kafirliği" cezalandırmak için örgütlenmemiş olan hakim dinsel gruba dahil olmanın avantajlarının erkenden farkına vardılar. Bu yüzden birçok köyde yaşanan din değiştirmeler, mutlaka zorla gerçekleştirilmiş demek değildir. Yukarıda sözü edilen belgenin din değiştirmeden hem Rum kilisesini hem de Türk yönetimini sorumlu tutması onun sahte olduğunun bir kanıtıdır. Bulgar milliyetçilerinin iddialarından biri Bulgar milli ruhunun bastırılmasında Rumların ve Türklerin suç ortağı olduğu yönündedir. Sonuç olarak, iddia edilen bölgenin Çepni olması hikâyeyi yalanlamaktadır: Çepni ismi, Alevi-Kızılbaşların bir kolu olan, Doğu Anadolu'da Sivas civarında yaşayan grubun adıdır. Açıkça görülmektedir ki, bu Türk halklarından bazıları uzun süre önce Bulgaristan bölgesine yerleşmişlerdi, bu yüzden köylülerin zaten Müslüman olmaları muhtemeldir.

Bulgar hükümeti, yakında parti üyesi olacak olan edebiyat tutkunu Anton Donchev'den, tarihçilerin Pomakların zorla Müslümanlaştırıldıkları yönündeki iddialarını destekleyen bir roman yazmasını isteyecek kadar ileri gitti. Pomakların arasında iki yıl yaşadığını iddia eden Donchev, *Vreme Razdelno* (Ayrılma Zamanı) adlı romanını yalnızca 144 gün içinde tamamladı. Donchev yalnızca "olağanüstü yaratıcı eserlere" verilen Dimitrov edebiyat ödülüne layık görüldü ve romanı birçok Batı Avrupa diline çevrildi.[13] Hikâyede, yaklaşık 1668 yılında Bulgarları Müslümanlaştırmak için Bab-ı Âli tarafından Rodop dağlarındaki Elidenya vadisine gönderilen Kara İbrahim adlı bir yeniçeri ağası tarafından yönetilen bir askeri birlik anlatılmaktadır. Romandaki diğer karakterler arasında Müslüman din adamları, Şeyh Şaban, Molla Zülfikar Softa (yazarın Müslüman isimleri ve din adamlarının mertebeleri hakkındaki bilgisizliği kolayca anlaşılıyor) ve bir Pomak olan Hasan Hoca yer almaktadır. Kara

İbrahim'in askeri kuvvetlerine, korkusuz bir Bulgar olan çoban Manol, onun oğulları ve Bulgarları temsil eden çeşitli karakterler karşı koyar. Yukarıda sözü edilen Methodii Draginov'a ait sahte belgeye dayanan hikâye, bunun gibi sipariş üzerine yazılan romanlardan bekleneceği üzere, yeniçerilerin tecavüz ve katliamları ve "Canımdan vazgeçerim, inancımdan asla" diyenlerin infazıyla son bulur. Bulgar hükümetinin emrine amade tarihçiler ve yazarlar, Pomakların "Bulgarlaştırılması" politikasına ahlaki-tarihsel bir meşrulaştırma zemini sağlamaya çalışmaktaydılar.

"Meşrulaştırma" her ne kadar tamamen temelsiz iddialara dayansa da bu politika 1960'larda dünyanın hiçbir olumsuz tepkisini almaksızın güç kullanarak dayatılmıştı. Bulgaristan'ın güneybatısında yaşayan Pomaklar, muhtemelen on birinci ve on ikinci yüzyıllarda bölgeye yerleşen, Türkçe konuşan bir topluluk olup, sonradan Slav dilini benimseyen Kumanların soyundan gelmektedir. İçlerinden bazıları Bulgar Hristiyanlığını benimsedikten sonra İslam dinine geçmiştir. Doğu Macaristan'a göç edip oraya yerleşen ve sonunda Kalvinizmi benimseyen (muhtemelen kendilerini Katolik olan diğer Macarlardan ayırt etmek için) Kumanların dışında sadık Müslümanlardır ve Bulgar lehçesinde konuşmalarına rağmen (kitle halinde Türkiye'ye göç edip yerleşmelerinden anlaşılacağı üzere) kendilerini Türk olarak kabul etmektedirler.

1960'larda başlatılan kampanyada yer alan parti kadroları yalnızca Pomakları zorla Müslümanlaştırıldıklarına ikna etmeye değil, aynı zamanda kendilerini ve kadroları gelecekteki daha önemli görevlere hazırlamaya da çalışıyorlardı. Türkiye'deki birkaç grup Pomaklar'a uygulanan zorla isim değiştirme politikasını eleştirdilerse de bundan gözle görülür bir başarı elde edemediler.[14] Türk hükümeti bu uygulamaları Müslümanların geri kalanının dinsel ve kültürel özgürlüklerine müdahale etmeyen münferit bir olay olarak değerlendirdi ve her zaman olduğu gibi Bulgaristan'a karşı son derece uzlaşmacı bir tutum sergiledi. Türkiye bu dönemde (silahları Bulgaristan tarafından sağlanan) yurtiçi terörizm sorunuyla uğraşmaktaydı, ayrıca karayolları Batı Avrupa'ya gidip gelen milyonlarca Türk işçisi

tarafından kullanılmakta olan batı komşusuyla ilişkilerini bozmak istemiyordu. Yabancı basın raporlarının aksine, Türk hükümetleri genellikle, Dışişleri Bakanlığı'nın yönlendirmesiyle, kamuoyu tarafından zorlanana kadar (1963-1967'de Kıbrıs vakasında ve 1985'te Bulgaristan'da olduğu gibi) Türkiye dışında yaşayan Türklerin davalarını savunmaktan kaçınmaktadırlar.

BULGARİSTAN TÜRKLERİ VE GÖRDÜKLERİ MUAMELE

Bulgaristan'ın 1878 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından Bulgaristan Türkleri, Berlin Anlaşması'nda ve Osmanlı devletiyle Cumhuriyet dönemindeki Bulgar hükümetleri arasında imzalanan birçok anlaşmada ulusal ve dinsel hakları güvence altına alınmış olmasına rağmen sürekli baskı altında tutuldu ve siyasi hakları reddedildi. Buna karşın 1944'ten hemen sonra, Sovyet birlikleri Bulgaristan'ı işgal ederek sosyalist bir rejim kurduktan sonra Türklerin durumu önemli ölçüde iyileşti. Bu dönemde Türklerin yoğun olarak yaşadığı şehirlerde dergi ve gazeteler basılmaya başlandı ve Türk okullarının sayısı hızla arttı. Bulgaristan'daki Türklerin dil ve kültürleri üzerine yapılan çalışmaların çoğalmasının yanı sıra yerel Türk edebiyatı ortaya çıkmaya başladı. [15] Birkaç Bulgar lideri, ancak 1975 gibi geç bir tarihte, Bulgaristan'daki Türk dili ve edebiyatının gelişmesini övmeye başladı ve yerel Türk edebiyatının gelecekteki büyümesine yardım edeceğine dair söz verdi. Buna karşın 1976'da yabancı ziyaretçilere gösterilmek için ayrılan -birkaçı hariç- Türk okulları, Türkçe gazeteler, dergiler vs. aniden kapatıldı. 1984 yılına gelindiğinde, tarihsel çalışmaların hepsi yeniden gözden geçirildi ve Türklerden bahseden her türlü yazı, kitaplardan ve makalelerden çıkarıldı. Nitekim tanınmış birçok Bulgar araştırmacı, kitaplarını Osmanlılar dışında Türklere yapılan atıfları çıkartarak yeniden yazmaya mecbur edildiler.[16] Görünüşe göre Bulgar hükümeti bütün geçmişi bir kararname ile silebilecekmiş gibi, Türklere etnik kimliklerini hatırlatacak her şeyi mutlak biçimde ortadan kaldırmaya karar vermişti.

Bulgar hükümetinin ani politika değişikliği, öncelikle Bulgarlarda var olan derin tarihsel aşağılık kompleksinin sirayet ettiği, uygar dünya standartlarını benimsemek için gösterdikleri ideolojik, taktik ve hatta bazen iyi niyetli çabalardan kaynaklanmaktadır. Bulgaristan her zaman için Avrupa'nın ahlaki sınırlarının dışında kalmıştır. Bulgar köylüsü çalışkandır, onurludur, güvenilirdir, ancak Bulgar aydını, Bulgaristan'ın görkemli tarihindeki "beş yüz yıllık Türk baskısını" (tarih tarafından desteklenmeyen bir görüş) ve sonrasında Batı Avrupalı komşularından gördüğü adaletsiz muameleyi şiddetle eleştirerek aşmaya çalıştığı sürekli bir kimlik bunalımının, güvensizlik ve aşağılık hissinin pençesindedir.

Bulgar aydınları, her zaman rejimlerinin tarihin ve uygarlığın akışına karşı durmak için gösterdikleri beyhude çabayı haklı çıkarmaya çalışmışlardır. Böylece Bulgar hükümeti, hırslarının peşinde koşarak küçük toprak kazanımları için halkının onurunu ve ahlaki doğruluğunu feda ettiğinde ve ülkenin azınlık vatandaşlarını ezdiğinde, bu aydınlar da hükümetin suç ortakları oldular. Ülkenin en eski ve güçlü kurumlarından olan, Bulgar kimliğinin esas kaynağı sayılan Bulgar kilisesini zayıflatmasında hükümete yardım ettiler. 1933'ten 1944'e kadar Bulgaristan'da hüküm süren faşist rejim, kiliseyi kendi siyasi emelleri için kullandı ve süreç içerisinde kilisenin manevi çizgisini materyalist milliyetçi bir ülküyle değiştirdi. Sonrasında komünist rejimin vaaz ettiği materyalizm, kiliseyi daha da zayıflattı.[17] İşin daha da kötüsü, 1944'ten sonra Bulgar halkı, yöneticiler tarafından Sovyetler Birliği'ne dalkavukluk ederek onu taklit etmeye neredeyse zorlanıyor ve bu yüzden kendi kültür ve kimliklerini reddediyordu. Zhivkov'un Sovyetler Birliği'nden, Bulgaristan'ı bir Sovyet Cumhuriyeti olarak kabul etmesini rica ederek ülkenin ulusal varlığını sonlandırmak istediği bilinmektedir. Yakın tarihli sayılabilecek bir makalede, 1960'larda *New York Times'ın* Doğu Avrupa muhabiri olan David Binder, Zhivkov'un "Sovyetler Birliği ve Bulgaristan'ın aynı akciğerlerle soluduğu ve damarlarından aynı kanın aktığı" gibi açıklamalarla nasıl SSCB'ye kamusal borcunu ödediğini ve Çekoslovakya'nın işgali gibi antidemokratik müdahalelerde rol aldığını anlatır.[18]

1944'ten beri liderlerinin Sovyetler (yanı sıra Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında Almanlar) karşısındaki itaatkarlığına sıradan Bulgar vatandaşlarının tepkisi, Türklerin günah keçisi ilan edildiği ultra-milliyetçi öfke dolu patlamalara yol açtı. 1970'lerde milliyetçilik bayrağı Todor Zhivkov'un kızı Liudmila Zhivkova tarafından devralındı.[19] Zhivkova, "geçmişin ve geleceğin gözden geçirildiği bir noktada [İlk Bulgar devletinin kuruluşunun 1300'üncü yıldönümünde] bu tarihsel sorumluluk ve şeref bizim neslimize nasip oldu" gibi sözlerle Bulgarların milli gururuna hitap ediyordu.[20] Bulgar liderlerinin halkın gözündeki düşük itibarının bir başka örneği de Batı'ya kaçıp, Bulgaristan hakkında en sert eleştirileri yayınlayıncaya kadar Zhivkov'un sırdaşı olan Bulgar yazar Georgi Markov tarafından ifşa edilmiştir. Tahmin edilebileceği gibi bu yazar, Bulgar liderlerini eleştirmenin bedelini hayatıyla ödedi. Markov anılarında, Bulgar teknokrat seçkinlerinin tatil kasabası olarak bilinen Arkutino'da gerçekleşen bir olayı anlatır. Bulgaristan'ın "Küçük Stalini" Vulko Chervenkov (1980'de hayatını kaybetmiştir) yılbaşı gecesini geçirmek için Arkutino'ya gelir, genç Bulgar aydınlarla dolu bir bara girer. Chervenkov'u gördükten sonra aydınlar komünizm öncesi Bulgaristan'ın eski milli marşı *Shumi Maritza*'yı (Meriç Akar) söylemeye başlar. Yasaklanmış olan marş, Chervenkov'a ve sonradan olayı incelemeye gelen polise gerçek Bulgarlar olmadıklarını hatırlatmak için söylenmiştir.[21] (1970'lerde Bulgaristan'ı ziyaretlerim sırasında, bir kaç aydın, Bulgarlar Rus olan her şeyi taklitte birbirleriyle yarışırken, Bulgarların ve Rusların kötü muamelesine karşı, etnik kimliklerini koruyan Türklere hayranlıklarını ifade etmişlerdi. Zhivkov milliyetçi bir siyaset uğruna Bulgaristan'daki Türk topluluğunu yok ederek bunun gibi etnik gurur örneklerini ortadan kaldırmayı amaçlamış olabilir.)

Bulgaristan'ın Türklere ve Türkiye'ye karşı tarihsel husumetinin kaynağı iyi bilinmektedir. Balkanlara yedinci yüzyılda gelen ilk Bulgarlar, anadilleri Türkçeyi bırakıp yönetimleri altındaki Slavların dilini benimsediler. Yöneticilerin, yönetimleri altındaki halk tarafından asimile edildikleri bu gibi olaylara tarihte sıkça rastlanır. Ancak

Bulgaristan vakası, diğer örneklerden farklıdır çünkü Bulgaristan, her zaman kitlelerden uzak durmuş ve çoğu zaman daha büyük güçlere hizmet ederek iktidarda kalmıştır. Rumlar, Sırplar, Arnavutlar, Karadağlılar ve Romenler, Balkanlardaki Osmanlı hakimiyetine karşı koymuşlardır, yalnızca Bulgarlar Osmanlılara meydan okumamıştır. Tarihte on dokuzuncu yüzyıla kadar patlak vermiş tek bir Bulgar ayaklanmasına bile rastlayamayız, bu durum, Bulgaristan muhalifleri tarafından sık sık değinilen bir gerçektir. Bulgaristan, 1878'de Rusya'nın Osmanlı ordusu karşısında kazandığı zaferin direkt bir sonucu olarak bir anda bağımsız bir ulus devlet olarak kuruldu. Rusya, Çarlık zamanında olduğu gibi Güneydoğu Avrupa'da kendi çıkarlarını koruyacak büyük, güçlü ve aynı zamanda sadık bir vekil devlet kurmayı arzuluyordu. Bulgaristan, hami devleti tarafından kendisine biçilen rolü itaatkarlıkla yerine getirdi ve bunun karşılığında ekonomik, askeri ve diplomatik desteğin yanında zaman zaman toprak kazanımı da elde etti. Bazı yazarlar SSCB'nin yeni bir politikayı kendi halkına uygulamadan önce deneme amacıyla Bulgaristan'ı kullandığını söyleyecek kadar ileri gitti. A. Benningsen'e göre Bulgaristan Türklerine dayatılan zorla isim değiştirme uygulaması SSCB'nin Müslümanlar için tasarladığı benzer politikalara deneysel bir başlangıç olarak görülebilir.[22]

Hemen hemen bütün Bulgar tarihçiler beş yüz yıl boyunca Bulgaristan'ın bir ulus haline gelmesini, kültürel ve ekonomik gelişimini engellediği için Osmanlı İmparatorluğu'nu (yani Türkleri) suçlamaktadırlar. İstanbul'daki Rum Patrikhanesini de, dini ve Ortodoks kilisesinin ekümenliğini kullanmak suretiyle Bulgarların milli kültürlerini yok ederek onları Helenleştirdiği gerekçesiyle daha da şiddetli bir şekilde eleştirmektedir. Sözü edildiği gibi, içlerinden bazıları bir Türk-Rum komplosu teorisini savunmaktaydı: "Türkler bizi fiziksel olarak sömürdüler, Rumlar ise milli kimliğimizi elimizden alarak liderlerimizi halka yabancılaştırdı." (Bulgar seçkinleri çocuklarını mevcut olan tek okul olan Rum okullarına gönderdikleri için Helenleşiyorlardı.)

Bu makale çok iyi bilinen bazı tarihsel gerçekleri, Bulgar liderlerinin tarihsel deneyimlerinden kaynaklanan kişilik komplekslerini, bu

komplekslerin Türkiye'ye ve Türklere olan yaklaşımlarını belirlediğini ve bunun politika oluşturmayı olduğu kadar, ideolojik algı ve geçmiş olayların, güncel olayların ışığında yorumlanmasını etkilediğini göstermek için kullanılmıştır. Bulgaristan Türkleri, (en azından son dönemde yaşanan zorla isim değiştirmeler sonucunda haysiyet ve onurları hiçe sayılana dek) uysal ve kanunlara saygılı vatandaşlar olmalarına rağmen, Bulgar aydın ve liderler bilinçaltının derinlerinde binlerce Türk'ü öldürdüklerini, bir o kadarını ülkeden kovduklarını, eserlerini ve uygarlıklarını ortadan kaldırdıklarını biliyorlardı.

Türklere yapılan bu anlamsız zulmün arkasında, Bulgarların günün birinde Türkiye'nin Bulgaristan Türklerini kendi çıkarları için kullanabileceğinden duyduğu ezeli korku yatmaktadır. Bulgarlar, Doğu Rumeli'yi kanunlara aykırı şekilde ellerinde tuttuklarını biliyorlardı. Bu yüzden Türkiye, bir gün statükoyu gözden geçirmeye karar verebilirdi. Bazı Bulgarlar Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmaya kalkışmasından korkuyordu. (Türkiye hakkında en ufak bir bilgisi olanların bile komik bulacağı bir fikir). Bulgarlar 1974'te Kıbrıs'a yapılan çıkarmayı Türkiye'nin yeni-Osmanlıcı planlarının kanıtı olarak görmekteydi. (Bu müdahale 1959 ve 1960 yıllarında imzalanan anlaşmalara dayanarak yürütülmüştür ve Türkiye, Kıbrıs Türk kesimini topraklarına katmak için hiçbir girişimde bulunmamıştır). Bulgaristan, Türkiye'nin toprak hırsından dertlenirken, 1939-1944 yıllarında Türkiye, İngiltere ve Fransa'yla ittifak içindeyken, eğer istese Hitler'in müttefiki olan Bulgaristan'a cezalandırılmadan saldırabileceği gerçeğini kolayca yoksaydı. Gerçekten de İngiltere ve Fransa'nın, Bulgaristan'ın geçmiş yıllarda ele geçirdiği toprakları geri alabileceği yönündeki telkinlerine rağmen Türkiye, Mihver güçlerine karşı savaşa girmeyi reddetmiştir. Bulgaristan, sınırları içerisinde yaşayan Müslümanların Türkiye'ye karşı doğal bir yakınlık beslemesinden özellikle endişe ediyor ve gördükleri baskı ve insaniyetsizlik karşısında, fırsat buldukları anda kaderlerini Türkiye'yle çizmekten çekinmeyeceklerinden korkuyordu. Bu sırada Türkiye nüfusu düzenli olarak artmaktaydı (Bulgaristan'daki dokuz milyona karşı yaklaşık elli altı milyondu) ve ekonomik gelişimi iflasın eşiğindeki Bulgar ekonomisine kıyasla istikrarlıydı. Bulgar liderleri,

bu tür korkularının yanı sıra SSCB'nin de cesaretlendirmesiyle, 1975-1978 arasında anarşist ve teröristlere, Güneydoğu Anadolu'da faaliyet gösteren Kürt çetelerine silah sağlamak gibi yöntemlerle Türkiye'nin ekonomik gelişimini engellemeye ve rejiminin dengesini bozmaya çalıştı. (Bulgaristan'ın Türkiye'yi istikrarsızlaştırılmak için gerçekleştirilen geniş çaplı çalışmalara katılımı çok yönlüdür ve net bir şekilde belgelenmiştir ancak burada detaylı olarak incelenmeyecektir.)

Özetle, Bulgaristan'ın Osmanlı iktidarına beş yüz yıllık boyun eğişi, Rum Patrikliği'nin Bulgaristan'ı milli haklarından mahrum bırakma baskısıyla birleşmesi, Bulgar liderlerin siyasi düşüncelerine işleyerek onları çarpıtmış ve Bulgaristan'da yaşayan Türklere karşı en sert müdahaleleri almaya zorlamıştır. Şurası açıktır ki kendi milli kimliklerine saygısı olmayan liderlerin diğer halkların kimliklerine saygı göstermesi beklenemez. Aslında Bulgar rejimi Türkiye'nin olası saldırıları da dahil olmak üzere dışarıdan gelecek baskılar karşısında dayanabilecek, birbirine bağlı bir millet oluşturmak için Bulgaristan'da yaşayan Türkleri vaftiz yoluyla Hristiyanlaştırmaya çalıştı. Bu gerekçenin sadece bir bahane olduğu, Türkiye'nin Bulgaristan'da yaşayan Türklerin, geçmişte binlerce akrabalarının yaptığı gibi, Türkiye'ye göç edip yerleşmesi talebinin Bulgaristan tarafından kararlılıkla reddedilmesinden anlaşılabilir. Bulgaristan'da yaşayan Türklerin göçünün bir çatışma durumunda, Türk "beşinci kolu" tehlikesini de ortadan kaldıracağı açıktır. Buna karşın, Bulgaristan Türklerine karşı yürütülen politika ve onların göçüne izin verilmeyişi aslında, ikinci bölümde tartışacağımız, bir dizi demografik ve ekonomik etkiye tepki olarak gerçekleşmiştir.

BULGARİSTAN'IN TÜRK NÜFUSUNA UYGULADIĞI POLİTİKALARIN ARKASINDA YATAN DEMOGRAFİK VE EKONOMİK FAKTÖRLER

1950'lerden bu yana Bulgaristan'da hızla artan Türk nüfusu ve etnik Bulgar nüfusun artışında görülen durgunluk, hükümetin Türk halkına uyguladığı Bulgarlaştırma politikasının temel etkenlerinden-

dir. Bulgaristan'ın bağımsızlığının öncesinde ülkedeki Müslüman nüfusun büyüklüğü (Dobruca ve Doğu Rumeli dahil olmak üzere) yaklaşık bir buçuk milyon iken –çoğu Bulgarca konuşan- gayrimüslimler sayıca bundan biraz daha azdı.[23] 1877-1878 savaşı sırasında Müslüman nüfusun yaklaşık yarısı göç etmeye zorlandı ve içlerinden 300.000 kişi Bulgar çeteleriyle Rus birlikleri tarafından öldürüldü. Bir miktar Bulgar vatandaşı da çevre şehirlerden gelerek Bulgar Prensliğine yerleşti. İstanbul'daki Fransız Konsolosluğu'nda güvenilir bir görevli olan A. Ubicini, resmi Osmanlı istatistiklerinden yola çıkarak Rusçuk, Varna, Vidin, Tırnova ve Sofya sancaklarının toplam nüfusunu 1878-1879 yıllarında 1.914.638 olarak tahmin ediyordu. Rusçuk ve Varna'da Bulgarlar toplam nüfusun üçte birinden biraz fazlasını teşkil ediyordu, geri kalanıysa Müslümanlardan oluşmaktaydı. Yalnızca, Vidin, Sofya ve Tırnova'da Bulgarlar çoğunluktaydı.[24]

Özerk Bulgar Prensliği yönetimi, ilk nüfus sayımını 1881'de gerçekleştirdi. Bu sayımların sonuçları yayınlanmıştır ve bunlara ulaşılabilinir. Mevcut bilgilerden rahatsız görünen İngiliz hükümeti, Bulgar hükümetinden bu sayım sonuçlarının bir kopyasını istemiş ve almıştır.[25] Hükümetin İngilizlere sunduğu haliyle Bulgaristan'ın (Doğu Rumeli hariç) nüfus rakamları aşağıdaki gibidir:

	1881	**1888**
Bulgarlar	1,345,507	1,570,599
Müslümanlar	527,284	480,593
Rumlar	11,444	10,975
Diğer	123,684	131,267
Toplam	2,007,919	2,193,434

Bu rakamlara, 1885'te Bulgaristan'a bağlanan Doğu Rumeli'deki Müslüman nüfus da eklenmelidir. *Maritza* gazetesinde yayınlanan rakamlar, 1880 yılında Müslüman nüfusun sayısını, 573,231 Bulgar nüfusuna karşı, 174,000 olarak vermektedir.[26] Aslında, bunun dışında çok çeşitli kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre, 1878'den sonra bir milyonu aşan ya da 1888 nüfusunun takriben % 35'ine varan sınır dışı edilmeler, öldürmeler ve göçlere rağmen, yalnızca Bulgar rakamlarına

dayanarak bile yine de 1880'de Bulgaristan'daki Müslüman nüfusun, toplam nüfusun yaklaşık % 23'ünü oluşturduğu görülmektedir.[27] 1913 yılında Bulgaristan, Makedonya'nın doğu bölgesinde %92'si ila %95'i Müslüman olan 160.000 nüfusuyla dokuzdan fazla bölgeyi ele geçirdi. 1913'te Romanya, Güney Dobruca'yı Bulgaristan'dan aldı. (1940'ta Bulgaristan bölgeyi geri aldı.) 1910 tarihli Bulgar istatistikleri Güney Dobruca'da yaşayan Müslüman nüfusunu 117.622 olarak belirlemiştir. Bölgeyi ele geçirdikten sonra Romen hükümetinin 1913'te gerçekleştirdiği nüfus sayımında Müslümanların sayısı 165,788'i buluyordu.

Resmi Bulgar istatistiklerine göre, 1900'den beri Bulgaristan nüfus artışı aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir[28] :

Nüfus Artışı Rakamları, 1900-1983

Doğum Oranı (1 aylık)	Ölüm Oranı (1 aylık)	Doğal Artış (1 aylık)	Toplam Nüfus	Kentsel Pay (%)	Yoğunluk (km)
1900	42.2	22.5	19.7	3,716	19.8 38.9
1920	39.9	21.4	18.5	4,825	19.9 47.0
1940	22.2	13.4	8.8	6,368	23.0 61.7
1950	25.2	10.2	15.0	7,273	27.5 65.7
1960	17.8	8.1	9.7	7,906	38.0 71.4
1970	16.3	9,1	7.2	8,515	53.0 76.8
1980	14.5	11.1	3.4	8,877	62.5 80.0
1983	13.6	11.4	2.2	8,939	65.0 80.7

Doğru yorumlandıkları takdirde bu rakamlar fevkalade açıklayıcıdır. Rakamlar öncelikle 1900-1940 arasında Bulgar nüfusunun, 1924-1940 arasında yaşanan esas büyümeyle beraber (kısmen nüfus mübadelesine bağlı olarak), istikrarlı bir şekilde arttığını gösterir. 1940-1950 yılları arasında doğum oranının 22.2'den 25.2'ye artışı, 1940 yılında Güney Dobruca'nın yeniden kazanılması ve (Güney Dobruca'daki Romanyalı sömürgeciler ile mübadele sonucu gerçekleşen) kuzeyden gelen geniş Bulgar göçüne bağlı bir artıştı. Güney Dobruca'nın Quadrilater olarak bilinen bölgesindeki iki şehri Silistre ve Pazarcık'ta yaşayan Müslüman nüfusu yaklaşık 120.000'e ulaşmıştı.

Bulgar verileri gösteriyor ki ulusal doğum oranı 1950'de binde 25.2 iken istikrarlı bir şekilde gerileyerek, Bulgaristan'ın toplam nüfusunun 8,939 milyonu bulduğu 1983'te binde 13.6'ya düşmüştür. Aynı sırada yaşlı nüfusun ölüm oranı 1960 yılında yüzde 8.1 iken, Bulgaristan'ın toplam nüfusunun 8.939 milyona ulaştığı 1983'te yüzde 11.4'e yükselmiştir. Öte yandan şehirleşme oranı 1900'de % 19.8 iken 1940'ta % 23'e, 1983'te ise bunun iki katını da aşarak % 65'e ulaşmıştır. 2 NATO ülkesine -Türkiye ve Yunanistan- karşı, güçlü bir müttefik isteyen SSCB'nin finanse ettiği ağır sermaye yatırımı her ne kadar sanayileşmenin temelleri zayıf olsa da Bulgaristan'ı birden bire sanayileşmiş, şehirleşmiş bir devlete dönüştürdü. Bulgar kaynaklarına göre, 1975'e kadar düzenli olarak yükselerek % 8.3'e ulaşan milli gelir 1980'e kadar % 4.1'lik bir orana geriledi, bu dönemden sonra gelir çok daha aşağı seviyelere geriledi. Büyük ölçüde tarımsal üretime dayalı gıda ve tüketici malları ihracatı toplam Bulgar ihracatının % 22.6'sını oluşturmasına karşın 1980'de tarıma yatırımın % 22.9 olduğunu görmek ilginçtir.[29]

Yukarıda aktarılan rakamların gerçek siyasi anlamı ancak Bulgaristan'ın nüfus artışı ve şehirleşme oranındaki değişmeler, nüfusun etnik ve dini kompozisyonu bağlamında yorumlanırsa doğru anlaşılabilir. Bulgar istatistikleri 1956 yılında Türk nüfusunu 656.025 olarak bildirmektedir.[30] Hükümet, eski dine dayalı sınıflandırmanın yerine etnik dilsel bir sınıflandırmayı benimseyerek Bulgarca konuşan Müslüman Pomakları "Bulgar" olarak kabul ettiği için bu rakam, sayıları 160.000'i bulan ve kendilerini Türk kabul eden Pomakları dışarıda bırakmaktadır. 152.000 kişinin (bazılarına göre bu sayı 156.000'i bulur) yerinden edildiği Türklerin Bulgaristan'dan son zorunlu göçü 1950-1952 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu tarihten sonra Türk göçü, Bulgaristan'ın sanayileşmesiyle birlikte artan işgücü ihtiyacı sebebiyle yok denecek kadar azalmıştır. Bundan yola çıkarak 1960'tan sonra Bulgaristan'daki Türk nüfusunun 1878-1944 ve 1951-1952 arasında olduğu gibi göçler sebebiyle azalmadığı söylenebilir. Resmi Bulgar istatistiklerine göre Bulgaristan'ın toplam

Müslüman nüfusunun, (Pomakların da dahil olduğu Türkler) yaklaşık 860.000'e ya da başka bir deyişle 1956'daki toplam nüfusun % 12'sine ulaştığı söylenebilir. Bu toplam 860.000 kişilik Müslüman nüfusa, çoğu Müslüman olmakla birlikte 1956 istatistiklerinde var olan 197.000 Çingene dahil değildir. Bu sayıya Çingeneler de eklenirse, 1956'da sayılan Müslüman nüfus yuvarlatılmış resmi Bulgar verilerine göre nüfusun en az % 14 ila 15'ine ulaşır. Bulgar hükümetinin Türk nüfusunu gerçek rakamların altında göstermek için sayım sonuçları üzerinde oynamalar yaptığı birçok kaynakta anlatılmaktadır. Pomakların yeniden sınıflandırılması bu manipülasyonlardan biridir. Resmi istatistiklerde yapılan çeşitli değişiklikler göz önünde bulundurulduğunda Bulgaristan'ın Müslüman nüfusu aşağı yukarı 1.600.000 olarak (ki ben bu rakamın bile çok düşük olduğu inancındayım) kabul edilmektedir.

1960 sonrasında yaşanan endüstriyel gelişme ve şehirleşme esas olarak etnik Bulgarları etkilemiştir. Tarımsal mesleklerden sanayiye ve hizmet sektörüne geçiş çok sayıda etnik Bulgarın köylerden kasaba ve şehirlere göçüne yol açmıştır. Bu esnada, özellikle Türk nüfusun dahil olduğu, Plovdiv, Burgas gibi birkaç bölgenin dışındaki Müslümanlar köylerinde kaldılar ve esas olarak tarımla ilgilenmeye devam ettiler. (Halihazırda Müslümanların yaklaşık % 80'i kırsal kesimde yaşamaktadır.) Bulgar hükümeti 1960'lar ve 1970'lerdeki bu gelişmeyi iyi karşıladı çünkü sanayileşme ve şehirleşme sonucunda etnik Bulgarların yaşam kalitesinde bir artış meydana gelmişti. Hükümet, Müslüman-Türk halkın yoğun olarak çalıştığı tarımsal sektörü sanayileşmesini finanse etmek için kullanıyordu. Çok düşük tarım ücretleri ödemekteydi ve süreç içerisinde, Türklerin yaşam standartları aşağı seviyelere düşmüştü. Tarımsal işgücünün toplam işgücüne oranı 1948'de % 82.1 iken, 1980'e gelindiğinde % 23.8'e düşmüştür. Müslüman nüfusun sanayiye geçiş oranı çok düşük seviyelerde olduğundan (madencilik ve benzeri tehlikeli meslekler haricinde) tarımsal gücün yaklaşık yarısının Müslümanlardan oluştuğu varsayılabilir. Müslümanlar tarımda kalırken, Etnik Bulgar köylüleri birdenbire mavi yakalı işçilere dönüştüler.

Aynı durum, Müslümanları çalışma birimlerinde kullanan SSCB'deki gibi askeriyede de söz konusuydu. Bulgar askeri kuvvetlerindeki Müslümanların kesin yüzde rakamlarını bilmiyoruz; yine de şunu kolayca varsayabiliriz ki Bulgarların düşük doğum oranlarına karşın Türklerin yüksek doğum oranları göz önünde bulundurulduğunda 1980 yılında Türklerin ve Müslümanların ordu içindeki yüzdesi % 30'lara ulaşmaktadır. Müslüman birlikler savaş için eğitilmediklerinden, Bulgar ordusunun savaşma kapasitesi, muharip sayısına bakılacak olursa, 1970'lerin ortalarından itibaren ciddi olarak azalmıştı. 1970'lerden beri Türk vatandaşlarını baskı altında tutan Bulgar hükümeti, Türkiye ile savaş olması halinde onların bağlılığına güvenemeyeceğini çok iyi biliyordu.

Toplamda iş gücünün % 32.8'ini oluşturan hizmet ve yapı sektörleri de aynı şekilde etkilenmişlerdi. Küçük kasabalarda ya da şehirlerin dış semtlerinde yaşayan Müslümanlar, yollar, liman tesisleri ve ağır işgücü gerektiren diğer birçok projeyi toplu halde inşa etmeye alışkınlardı.[31] Tarım, Müslümanlar tarafından sağlanan düşük ücretli el emeğine bağlı olduğundan, hükümet tarım makinelerine oldukça az yatırım yapmaktaydı. Bu sebeple, tarımsal yatırımın 1960'ta toplam yatırımın % 29.7'sini oluştururken 1980 yılında % 12.4'e düşmesi (mevcut gayrisafi yatırım aynı oranda değişmemiştir) hükümetin çalışan Müslüman nüfusu dilediği gibi sömürüyor olmasıyla açıklanabilir. Türk Müslüman unsurları sömürmek üzerine kurulu bu ekonomi politikasının sonuçları beklenenin tam aksi yönde olmuştur.

1940'ların sonu ve 1950'lerde hükümet, halkın desteğini kazanmak amacıyla, sağlık hizmetleri sunmaya ve mesleki okullar da dahil olmak üzere birçok okul açmaya başladı. 1943'te Türk bölgelerinde 424 okul bulunurken, bu sayı 1949-1950 yıllarında 1.199'a ulaştı ve öğretmen sayısı da aynı dönemde 871'den 3,037'ye yükseldi. Bunun sonucunda 1940 yılında Türkler arasında % 20 civarında olan okuryazarlık oranı 1970 yılında % 50'lere, % 60'lara yükseldi, sağlık hizmetleriyse yeni doğanların hayatta kalma oranının artmasını sağladı. (1944'te yeni rejim iktidara gelmeden önce bile sağlık hizmetleri ve Bulgaristan'daki genel yaşam standartları, Türkiye de

dahil olmak üzere birçok Balkan ülkesine kıyasla oldukça yüksek seviyedeydi.) Bunun ötesinde Müslümanların beslenme alışkanlıkları ve kısmen daha az alkol tüketmeleri sağlıklı bir yaşam sürmelerini sağlıyordu. Mutfaklarında genellikle arka bahçelerinde ya da evlerinin etrafındaki küçük arazilerde üretilen malzemeler kullanılıyordu. Böylece etnik Bulgarlar ikinci sınıf gıda maddeleri için saatlerce kuyrukta beklerken, kırsal kesimde yaşayan Türklerin kendilerinin yetiştirdikleri yiyecekleri vardı. Bu esnada Bulgar iktidar partisi, köylerde şubeler açarak yeni, siyasi fikirleri olan aydın Müslüman elitlerinin dahil edildiği yerel bürokratik bir yapı oluşturdu. Bu elit kesim, etnik Bulgar önderlerinin direkt gözetimindeydi fakat nadiren kendi halklarının sorularını dile getiriyor ve çıkarlarını savunuyordu. Müslüman aydınlarından birkaçı zirveye ulaşabildi; yani parlamentoda sandalye sahibi oldular.[32] Son olarak 1940'ların sonu ve 1950'lerde Bulgaristan'ın, Sovyetler Birliği tarafından sosyalist rejimin, özellikle de ekonominin az gelişmiş olduğu Türkiye'ye kıyasla, hızlı ekonomik gelişmeyi sağlaması açısından üstünlüğünü göstereceği bir vitrin olarak kullanıldığına değinmeliyiz. (Türklerin sosyalist Bulgaristan'da yaşadıkları "mutlu" hayatı tasvir eden önemli miktarda eser 1950'ler ve 1960'larda Türkiye'ye sokulmuştur.)

Bu politikanın sonucunda 1950'lerin ortalarından itibaren etnik Bulgar nüfusunun büyüme oranı sürekli olarak düşerken, Müslüman nüfusun -özellikle de Türklerin- sayısında hızlı bir artış gerçekleşti. Yaşlı Bulgarlar arasında ölüm oranları da şehirlerdeki gıda kıtlığından, aşırı çalışmadan ve hızlı sanayi gelişimiyle bağlantılı çeşitli hastalıklar sebebiyle artış gösterdi. 1960 yılına kadar Bulgaristan'daki Müslümanlar arasında yıllık büyüme oranının en az % 3 oranında artış gösterdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Müslüman nüfusun büyüme oranıyla ilgili kesin bir istatistik bulunmamaktadır. Bulgar hükümetinin açıkladığı nüfus sayımı sonuçlarına göre, 1952 ile 1987 yılları arasında neredeyse hiç göç yaşanmamasına rağmen Müslüman -yani Türk- nüfusun büyüklüğü otuz yıl boyunca aynı kalmıştır. Oysa Bulgar köy ve kasabalarında yapılan saha gözlemleri ve yerel halkla zaman zaman gerçekleştirilen sohbetlerden kesin olarak biliyoruz ki

Müslüman halkın büyüme oranı 1956'dan sonra düzenli olarak artış göstermiştir. Bulgaristan kırsalında yaşayan sıradan bir Müslüman ailesindeki çocuk sayısı 1950-1985 arasındaki dönemde iki ila üç iken (1940-1960) 1985'ten itibaren beş ya da altıya yükselerek Türk halkı içinde nüfus patlamasına yol açmıştır.[33] Bu esnada etnik Bulgar nüfus yaşlanmaktaydı ve 1980'e gelindiğinde artık kendini yenileyemiyordu, bu durum çoğu Doğu Avrupa ülkesi için geçerliydi. Mevcut rakamların ışığında Bulgaristan'ın Müslüman nüfusunun (sayılarının 500,000'i bulduğu tahmin edilen Çingeneler hariç) yıllık en az % 3 oranında artış göstermekte olduğunu görebiliriz. Resmi olmayan ancak güvenilir kaynaklarda yer alan haliyle 1960 yılının Müslüman nüfusu rakamlarını temel olarak kabul edersek, Bulgar nüfusu içindeki Müslüman bileşen aşağıdaki gibidir:

1960	1,600,000
1970	2,080,000
1980	2,624,000
1985	3,017,000

Bölgede doğup büyümüş ve yayınlanmamış verilere ulaşabilmiş bir Bulgar İlişkileri Bölümü öğrencisi Müslüman nüfus için aşağıdaki rakamları vermektedir.[34]

1,212,986
1,182,956
1,107,644
1,430,329 (1913'te ele geçirilen batı Makedonya dahil)
1,439,566
1,471,000 (Dobruca dahil)
1,075,000 (Pomaklar hariç)
1,450,000 (Pomaklar hariç)

Bulgaristan'dan Müslüman göçü
95,494
14,390
156,000

Doğruluğuna inandığımız hesaplamalarımıza göre, Bulgaristan'ın Müslüman nüfusunun güncel oranı % 28'e ulaşmıştır, bu rakam Bulgaristan'ın yukarıda tasvir edilen özel etnik ve ekonomik durumu göz önünde bulundurulduğunda normal sayılabilir. Bulgar nüfusunun büyüme hızındaki düşüş (1960'ta binde 9.7 iken, 1983'te binde 2.2'ye gerilemiştir) esas olarak etnik Bulgar nüfus içinde meydana gelmiştir. Aslında milli büyüme daha çok Müslümanlar arasında doğum oranının keskin yükselişi ile açıklanabilir. (Benzer bir demografik olay SSCB nüfus sayımlarında belirtildiği gibi Orta Asya Müslümanları için de geçerlidir. SSCB ve Bulgaristan'daki Müslüman halkın paralel büyümesi, iki ülkedeki Müslümanların tarihi ve gördükleri muamelenin benzer olduğu düşünülürse rastlantı değildir.)[35]

Müslüman nüfusun artışının, yerli seçkinlerin ortaya çıkışıyla birleşmesi, Bulgar hükümetinin 1970'lerden başlayarak, Türk okullarını, gazetelerini kapatmak gibi panik yaratan tepkilerine sebep oldu. Türkler bu önlemlere hükümetten açıklama isteyerek ve eleştirilerini ifade ederek karşılık verdiler. Uzun yıllardır uyuyan milliyetçi duygular uyanmaya başladı; örneğin Türk liderlerin çoğunlukta oldukları bölgelerde etnik kimliklerini korumak için özerklik talep ettiği söylentileri yayılmaya başladı. Bulgar hükümetinin cevabı, sabotaj, bombalama ve benzeri eylemlerle daha fazla direnişe ve açıkça meydan okumaya sebep olmak için baskıyı arttırmak oldu. Yine de hükümet sorun yaratan Türkleri ülkeden kovmayacak hatta göç etmelerine bile izin vermeyecekti çünkü Türklerin neredeyse köle emeği kadar ucuz işgücüne ihtiyaç duyuyordu. Türkler olmazsa, Bulgar tarımı ve hatta hizmet sektörü çökebilirdi. Türkler, her ne kadar nefret edilip korkuluyorlarsa da, Bulgar ekonomisi için elzemdiler. Bulgar hükümeti salt açgözlülüğü ve milli ihtirasları yüzünden ekonomik ve siyasi anlamda köşeye sıkışmıştı: Türkleri ülkede istemiyordu; yine de onlarsız yapamıyordu. Bu durum Bulgar hükümetinin, etnik azınlıkların göçü karşısındaki yeni, olumsuz tavrını açıklıyordu. Örneğin 1920'de Rum halkı altıncı yüzyıldan beri Rum kenti olan iki Karadeniz limanı Mesembria ve Sozopolis'ten acımasızca kovuldular. 1913'te Bulgarlar, Güney Dobruca'daki Türkleri topraklarını bırakıp

gitmeye zorlamak için, her türlü baskıyı uyguladılar ve 1950-1952 yıllarında yukarıda söz edildiği gibi 152,000 Türk'ü ülkeden kovdular.[36] Yine de Bulgaristan, Türk hükümetinin, Türkiye'ye yerleşmek isteyen Bulgaristan'daki bütün Müslümanları kabul ettiğini sık sık ifade etmesine rağmen, 1960'tan beri hiçbir Türk'ün göç etmesine izin vermemektedir.

Bulgar hükümetinin hiçbir seçeneği kalmamıştı; Müslüman vatandaşların göçüne izin verirse, zaten sallantıda olan ekonomisi bir anda çökecekti. Müslümanların ülkede kalıp sayılarını katlamaya devam etmesi halindeyse, yirmi yıl içinde etnik Bulgarlar azınlık konumuna düşeceklerdi. Türk nüfusunun artışını engelleme çabaları başarısız olduktan sonra hükümetin bulduğu acımasız çözüm, onları Bulgarlaştırmak oldu. Yalnızca isimlerini değiştirme kisvesi altında, Türkleri Hristiyanlar gibi vaftiz etme politikası da buradan doğmuştur.[37] Böylece sonunda ateist komünist bir hükümet, kendi milli çıkarları için dini kullanmak ve vahşi ekonomik, demografik ve siyasi gerçeklik yüzünden "Bulgaristan'da Türk olmadığını" beyan etmek zorunda kalmıştır.

Bir kez daha Bulgar liderler ellerinde bulundurdukları iktidarı kötüye kullanmış, ülkelerini ve insanlarını durmaksızın tehlikeye atmıştır. David Binder'in Bulgaristan üzerine yazdığı makalenin sonuç kısmı burada uzun uzun alıntılamaya değerdir.

> Bu ülkenin (Bulgaristan) iyi bir gözlemcisi olan Yugoslavyalı bir Makedon, "Bulgarlar kendilerini asla özgürleştirmediler" tespitinde bulunur. "Ruslar onları [1878'de] özgürleştirdikten sonra yalnızca bir savaş kazandılar; 1885 yılında [Sırplara karşı] gerçekleşen kısa bir savaş. Bulgar tarihi bir devamsızlıktan ibarettir" der ve şunu ekler "üç savaşta da yanlış tarafı seçtiler," İkinci Balkan Harbi'nde, sonrasında Almanya'nın yanında savaştıkları Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında yenilgiye uğradılar. Makedonyalının gözlemlerine göre, Bulgaristan'ın otuz yıldan az bir sürede, üç kritik zamanda yaptığı yanlış seçimler sonucunda "sabit bir referans noktası olmadığını" söyleyebiliriz. Bulgarlara göre yaptıkları seçimlerin doğru ya da yanlış olduğunu kim bilebilirdi?[38]

SONSÖZ

Doğu Avrupa medyası Bulgar hükümetinin icraatlarını görmezden gelirken, yaşananlar büyük ölçüde Batı basınının dikkatinden kaçtı. Buna karşın, Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar gizli bir şekilde Bulgar faaliyetlerini sürekli olarak eleştiriyor ve itirazlarını göstermekten çekinmiyorlardı. Azerbaycan'da, Bakü'ye gelen bir Bulgar dans grubu yuhalandı ve gösterilerini sunamadan kovuldu. Kırım Tatarları, Moskova'daki Bulgar büyükelçiliğine bir hayli sert ifadeler içeren bir protesto çekti.

Bu mesele, Dışişleri Bakanlığı İslami Konferansı tarafından oluşturulan son komitenin başkanlığını yapmış olan ve RABITA'nın belkemiği Dr. Abdullah Ömer Nazif'in özverili çabaları sayesinde uluslararası Müslüman forumlarda ele alındı. Aslında 1986'da Fas'ta düzenlenen on altıncı konferans, konuyu incelemek için üç üyeli bir inceleme komitesi oluşturmuştu -komitenin resmi adı İslami Konferans Örgütü Temas Grubuy'du.-

Türk hükümeti bu komiteden son gelişmeleri, yani Türklerin kovulmasını incelemesini istemişti. Dr. Nazif Yağcıoğlu'nun başkanlık ettiği komite, 10 Ağustos ile 13 Ağustos 1989 tarihleri arasında mülteci kamplarını ziyaret ettikten kısa süre sonra bir rapor yayınladı. Uzun rapor, Bulgar Müslümanlarının durumunun gerçekçi bir tasvirini sunuyor ve Bulgar Hükümeti'nin demokratik olmayan küstah tutumunun üzerinde duruyordu. Müslüman hükümetleri "Sofya'daki görevleri gereği en güçlü şekilde protesto etmeye zorlayarak", "Sofya'yla ekonomik ilişkilerin zarar göreceğini" ve "OIC'ye üye ülkelerle Bulgaristan arasında var olan iki taraflı tüm ekonomik ve ticari ilişkilerin gözden geçirileceğini" Bulgar hükümetine bildirerek sonuçlanıyordu.[39]

Bu esnada Avrupa Parlamentosu, hükümetin Türk kökenli vatandaşlara kötü muamelesi devam ederse Bulgaristan'a karşı ekonomik önlemler uygulayacağını belirten tehditkar kararı onayladı. Bu sırada Birleşik Devletler Kongresi'nde, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komisyonu başkanı Arizonalı Senatör Dennis Concini, Beyaz Saray'da

Maryland'den Steny H. Hoyer ve New York'tan Steven Solarz ile eş zamanlı olarak bir önerge sundu.[40] Bu önergeler 1950'lerde gerçekleşen birçok ayrımcı olaydan 1989'daki sınır dışı edilmelere kadar Türkleri Bulgarlaştırma kampanyalarını detaylı olarak anlatarak Bulgaristan'ın bu politikalarla ihlal ettiği muhtelif uluslararası anlaşmayı sıralıyordu. ABD yönetimini meseleyi "uygun olan her türlü uluslararası forumda" gündeme getirmeye davet ediyordu. (*Congressional Record,* 101. Kongre, 1. Oturum, 1989, Vol. 135, No. 80). Ağustos ayında Bulgaristan'daki ABD büyükelçisi geri çağrıldı. ABD, hoşnutsuzluğunu başka şekillerde de ortaya koyuyordu. 2 Mart 1988 tarihli *The Christian Science Monitor* dergisi içindeki bir makalede (s. 19), parlamento üyesi Hoyer, üst düzey Bulgar yetkililerinin son dönemde, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'na tam üyelik hakkı kazanma isteği ve Bulgaristan'ın Batı pazarı ve teknolojilerine erişimini arttırması amaçlarıyla ortaya çıkan "açıklığının", [asimilasyon kampanyasına karşı] bir meydan okumayla karşılanmasını teklif ediyordu.

Böylece -birçoklarının gerekli gördüğü ve hatta gerçekleşmeye başladığı şekilde- SSCB'nin Doğu Avrupa'daki uydu devletlerine olan vaatlerinde geniş çaplı bir kısıntıya girişmesi halinde Bulgaristan, "Türkiye sorunundan" kendini kurtarmanın, ticaret ve yardım için Sovyetlerin yerine başvuracağı uluslararası toplumda bütün güvenilirliğini yok ettiğini anlayacaktı. Böylece bu durum, Bulgaristan için daha büyük bir sorun yaratacaktı: Çoğunluğun Bulgaristan'ın Türk azınlığına yaptığı muameleyi nefret uyandırıcı bulduğu bir dünyada kendi başına var olabilme sorunu. Bu bağlamda, Todor Zhivkov'un başbakanlıktan istifası, sonrasında devlet başkanlığından kovulması ve 1989'un Kasım ayında kendisinin yerine yeni bir aday liderler listesinin geçirilmesi daha anlaşılabilir hale gelmiştir. Buna karşın, bir gösteri sırasında Türklere yapılan haksız muameleye dikkat çeken bir konuşmacı, Sofya'daki Bulgar göstericiler tarafından hızla susturularak "hain" ilan edildi. Türklerin acıları, mücadeleleri, verdikleri kurbanlar ve direnişleri, Zhivkov'un diktatörlüğüne maddi

ve manevi anlamda yıkıcı bir darbeye yol açarak, sonunu hızlandırsa da, Bulgarlar her zaman olduğu gibi demokrasi ve insan hakları anlayışlarının Türk kökenli vatandaşları kapsamadığını göstermişlerdi. Türklerin mücadelesi, etnik Bulgarların kendi özgürleşmelerini sağlamak için izlemeye karar verdikleri bir cesaret ve dürüstlük örneği teşkil eder. Muhtemelen Başbakan Peter Mladenov bunları göz önünde bulundurarak 12 Aralık 1989'da, Bulgaristan Türklerinin zorla isimlerinin değiştirilerek ve haksız ve zalim muameleye maruz bırakıldığını kabul ederek özür dilemiştir. Bu eylemin, Türklere yapılan başka hataları düzeltmek için samimi olarak atılan bir geri adım mı yoksa başka bir kurnazlık mı olduğu zaman içinde görülecektir. (Mladenov 1986 Belgrad görüşmelerini bu amaçla -mesele unutulana kadar Türkleri ve dünya kamuoyunu teskin etmek için- kullanmıştır.) Yüzyıllık dini ve milli zulüm, Bulgar zihniyetine derinlemesine işlemiştir ve adalet ve insan haklarına sadece sözlü bir sahte bağlılık gösterisiyle kökünden temizlenemez. Bulgaristan demokrasi ve adalet ilkelerine inancını Müslüman vatandaşlarına bütün haklarını vermek gibi somut hareketlerle kanıtlamak zorundadır.

(Şubat 1990)

DİPNOTLAR

1 Bkz. *Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komisyonu Huzurundaki Duruşma, 99'uncu Kongre*, Washington DC, 25 Haziran 1985, pp. 182-183; Uluslararası Af Örgütü, Bulgaristan; *Etnik Türklerin Hapsedilişi* (Londra, 1986) (ayrıca güncellenmiş daha geniş versiyonu, 1987); ve Özgür Avrupa Radyosu, Özgürlük Bülteni Radyosu, Cilt 2, No. 1, Ocak 1986. Batı Avrupa basınında yer alan raporlar Türk İstihbarat Genel Müdürlüğü tarafından birkaç ciltte toplanmıştır: Bkz. Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, *Bulgaristan'daki Türk Azınlık*, 6 cilt. (Ankara 1985-1987)

2 Bulgaristan tarihi hakkında bazı iyi akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan en iyileri, Balkan yanlısı eğilimlerine rağmen, Konstantin Jirecek tarafından yazılan *Geschichte der Bulgaren* (Prag, 1876) ve *Das Fürstentum Bulgarien* (Viyana, 1891). Ayrıca bakınız Nikolai Botev Staneff, *Geschichte der Bulgaren* (Leipzig, 1918); Yakın tarihli bir çalışma

için, bakınız Richard J. Crampton, *Bulgaria, 1878-1918: Bir tarih* (New York, 1983); Çağdaş Bulgar yazarlarının özellik ve ruhu hakkında bilgi edinmek için Bistra Cvetkova, *The Heroical Resistance of the Bulgarians against the Turkish Invasion* (Sofya, 1960); D. Kossev ve H. Hristov, *Bulgaria, 1300 Years* (Sofya, 1980) kitaplarını okumak yeterli olacaktır. Bulgaristan'dan göç eden Türkler birçok dernek kurarak Bulgaristan'da kalan hısımlarının durumu ile ilgili kaynağından elde edilen bilgileri içeren dergi ve kitaplar yayımladılar; kendisi de son mültecilerden olan liderlerden Mehmet Çavuş'un görüşleri için bakınız *Bulgaristan'da Soykırım* ("Genocide in Bulgaria") (İstanbul, 1984)

3 Yaklaşık 20.000 kişiden oluşan bu gruba mensup aydınlar, Bulgarlaştırma kampanyasının öncülüğünü yaptılarsa da Gagavuzlar halen kendi Türkçe dillerini konuşmaktadır. (Sofya Üniversitesi'nde Türkçe öğretmenliği yapan Dr. Emil Boyeff, Bulgarlaşmış Gagavuzların önde gelen örneklerindendir.) Çağımızda Gagavuzların varlığı bazı Bulgar yazarlar tarafından tam olarak tespit edilmiştir; bu yazarların en ünlülerinden biri, Gagavuz bölgelerinde subay olarak hizmet verdiği dönemde konu hakkında malzemeler toplamış olan A. I. Manov'dur. Bakınız *Potekloto na Gagauzitei tehnite obicai i nravi v dve casti* (Varna, 1938). (Kitabın Türkçe çevirisi olan, *Gagauzlar,* Varlık Yayınevi tarafından yayınlanmıştır. İstanbul, 1940)

4 Türk yapıları üzerine en iyi belgelenmiş çalışmalardan biri Machiel Kiel tarafından yazılan *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period* (Asen/ Maastricht, 1985). Daha kapsamlı bir bibliyografya için bakınız Türk Tarih Kurumu, *Bulgaristan'da Türk Varlığı* (Ankara, 1986)

5 Türk yapılarının yıkılması hakkında bakınız Bernard Lory, *Le sort de l'Heritage Ottoman en Bulgarie, L'Example des Villes Bulgares, 1878-1900* (İstanbul, 1985). Ayrıca bu yıkımları feodalizm ve kapitalizmin tasfiyesi olarak meşrulaştıran Bulgar kaynaklar da bulunmaktadır; bkz. Georgi Georgiev, *The Liberation and the Ethnocultural Development of the Bulgarian people, 1878-1900* (Bulgarca) (Sofia, 1979)

6 Bakınız H.L. Kostanick, *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks, 1950-1953* (Berkeley, 1957)

7 Bibliyografya için bakınız 3 ve 5 numaralı dipnotlar.

8 Bakınız P. Petrov, ed., *The Assimilatory Policy of the Turkish Conquerors. Collection of Documents with Regard to Islam and Conversion to Islam. 15th-16th Centuries* (Bulgarca) (Sofya, 1962). Petrov'un aynı türde birkaç çalışması daha bulunmaktadır, ancak bunlardan hiçbiri, örneğin K. Jirecek'in klasik eseri gibi temel kaynaklar ile desteklenmemektedir.

9 Bir dizi yanlış yorumlanmış Osmanlı kaynağı için *International Journal of Turkish Studies, Vol. 4/2,* (1998) adlı eserin "Belgeler" bölümüne bakınız.

10 Bu notların Bulgarca orijinali *Geographical-Historical Statistical Description of the Tatar Bazarcik* (Vienna, 1870) adlı kitapta yayınlanmıştır. Orijinal belge, yayınlanmasından hemen sonra kaybolmuş ve bir daha bulunamamıştır. Belgede kullanılan dil on yedinci yüzyılda Bulgaristan'da konuşulan dilden oldukça farklıdır.

11 Dennis R. Hupchick, *Society in Change: Studies in Honor of Bela K. Kiraly* içinde "Seventeenth-Century Bulgarian Pomaks: Forced or Voluntary Converts to Islam," ed. Steven Bela Vardy (Boulder, CO, 1983), p. 311.

12 Kiel, a.g.e., p. 5.

13 Bulgarca yayını 1964'te basıldı, Marguerite Alexieva tarafından İngilizce'ye çevrilen versiyonu İngiltere'de 1967'de yayımlandı ve ABD'de William Morrow and Company adlı yayınevi tarafından New York'ta 1968'de basıldı.

14 Bakınız Rodop-Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği tarafından yayınlanan *Rodop-Bulgaristan Türkleri Tarihten Siliniyor mu?* (İstanbul, 1976)

15 Var olan bilgilere göre, Türk yazarlar 1960-1968 yılları arasında 34 roman, 36 hikâye derlemesi, ve 17 cilt şiir kitabı yayınladılar. Bakınız Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri* (İstanbul, 1986), pp.303-306. Türk Bibliyografya Enstitüsü tarafından Bulgaristan'da konuşulan Türkçe hakkında kapsamlı bir bibliyografya derlenmiştir. Bakınız Türker Acaroğlu, "Rumeli Türk Ağızları Üzerine Türkçe ve Yabancı Dillerdeki Başlıca Araştırmaların Açıklamalı Kaynakçası 1904-1981" Halk kültürü 4, 1984, pp. 13-40. İki önemli dilbilimci Rıza ve Mefkure Molla (Mollow) tarafından gerçekleştirilmiş dilbilim çalışmalarına da değinmek gerekir. Bakınız "Traits de fusion dans le dialect turc du Rhodope de l'Est." *Balkanski Ezikonanie* 14, 1970, pp. 57-81 (in his Turkish name) Peter Miyatev ve Stefan Mladenov gibi Bulgar kökenli araştırmacılar da Bulgaristan Türkçesi üzerine çalışmalar yapmışlardır.

16 Örneğin Müslüman kökenli bir yazar olan Mustafa Müslimoğlu, 1967'de Türkleri Bulgaristan'daki en büyük azınlık olarak anlatır. Aynı çalışmanın yakın zamanda yayınlanan gözden geçirilmiş basımında, Bulgaristan'da Türklerin yaşamadığını söyler (bu arada adı Peter Letrov olarak değişmiştir.) Geçen zaman içinde Bulgarlaşmış bir başka Türk aydını Batıda Bulgar hükümetin görüşlerini destekleyen kitaplar, broşürler yayınlamıştır. Bakınız Olin Zagarof, *The truth Only the truth* (Sofya, 1985) Zagarof'un Türkçe ismi Mehmet Tahiroğlu'dur. 1986'da Peç'te (Macaristan) yapılan özel bir görüşme sırasında, Tahiroğlu, Türk olduğunu iddia etmiştir. Bulgarların bulunduğu yerlerde kendi isteğiyle Bulgar vatandaşlığına geçtiğini iddia etmiştir.

17 Yine de Bulgaristan'ın ateist hükümeti, değerlerini zayıflattığı kiliseyi propaganda amacıyla kullanmaktan çekinmedi; bkz. Basın Ajansı tarafından basılan broşür *Religious Denominations in Bulgaria* (Sofya, 1987). 8 Aralık 1989'da Soya'da gerçekleşen gösterilerde göstericiler dini bayramların yeniden tatil olmasını talep etti. Görünüşe bakılırsa, sonunda etnik Bulgarlar dini özgürlük taleplerinde Türkleri takip etmeye karar vermişlerdi.

18 *The New York Times Magazine,* 8 Aralık 1985, p. 156.

19 Zhivkova, 1981 yılında esrarengiz bir hastalıktan hayatını kaybetti. Birleşmiş Milletlerde eski bir üst düzey Sovyet subayı olan Shevchenko anılarında bir KGB generalinin, Liudmila'nın Bulgar milliyetçiliğinden duyduğu derin memnuniyetsizliği ve onu ortadan kaldırmaya yemin ettiğini anlatır.

20 Liudmila Zhivkova, "Geçmiş, Bugün ve Gelecek arasındaki birlik" *Paleo Bulgarica,* III, 1979, p. 3. İlk Bulgar Devletinin kuruluşu 1981 yılında geniş çaplı şenliklerle kutlandı. Birinci, ikinci ve üçüncü (est. 1978) Bulgar Devletleri arasında isimleri dışında çok küçük bir organik bağ bulunmaktadır. Bulgar devletinin sözde "1300 yıllık varlığının" sadece dört yüz yılının bağımsızlıkla geçtiğini, bu bağımsızlık döneminin de Bulgaristan'ın komşularıyla anlaşma konusundaki beceriksizliği sebebiyle sürekli bir mücadele ile geçtiğini görmek önem taşımaktadır.

21 Georgi Markov, *The Truth That Killed* (Londra, 1983) "Vulko Cherenkov için Milliyetçi Serenat" pp. 99, 107.

Markov Londra'da zehirli kurşunlar içeren bir şemsiye saplanmıştır ve olaydan dört gün sonra 49 yaşında hayatını kaybetmiştir.) Vulko Cherenkov eğitimini SSCB'de tamamladıktan sonra eski Bulgar Komünist lideri Fimitrov'un 1949'da ölümünden sonra yerini almıştır. Cherenkov'dan sonra yerine 1962-1971 arasında Başbakanlık yapmış, sonrasında Devlet Konseyi Başkanlığı yapmış ve 1989 Kasımına kadar *de facto* Bulgar diktatörü olan Zhivkov gelmiştir (b. 1911).

22 Son dönemlerde Alexander Benningsen, bu görüşünü 1985-1988 arasında Fransa'da ve Birleşik Devletler'de bu satırların yazarı ile gerçekleşen birçok şahsi görüşmede ifade etmiştir.

23 Bu hesaplamaların temeli olan rakamlar Kemal H. Karpat'ın *Otoman Population 1830-1914: Demograpgic and Social Characteristics* (Madison, Wisconsin, 1985) adlı kitabında yer almaktadır. Mithat Paşa'nın 1866'da yürüttüğü nüfus sayımını baz alan 1874 tarihli *Salname,* Tuna vilayetindeki (bir Balkan şehri olan Dobruca dahil olmak üzere) erkek nüfusunu 504,294 Müslüman ve 491,742 gayrimüslim olarak vermektedir.

Müslümanlar doğuda Rusçuk, Varna, Pazarcık, Şumlu, Razgrat, Silistre ve Hazergrat, güneybatıda ise Köstendil, Orhaniye vs. şehirlerinde yoğunlaşmışlardır. Nüfusu dinsel gruplara göre sınıflandırmadıkları 1877 nüfus sayımına göre Balkanların kuzeyinde Bulgaristan'daki erkek nüfusu (Niş şehirleri bölgeleri dahil olmak üzere) 1.247.000 olarak açıklanmıştır. Oransal olarak hesaplandığında Müslümanların sayısı yaklaşık 680.000'i buluyordu.

24 A. Ubicini, "Bulgar Prensliği," *Revue de Géographie,* Temmuz-Aralık 1879, pp. 81-100.

25 Bakınız *Public Record Office,* Foreign Office 78, Vol. 4032, *O'Connor to Salisbury,* 13 Eylül 1887; ayrıca age., Vol. 4230, "Memorandum on the Population of Bulgaria', p.120 ff.

26 *Maritza*'nın 27 Temmuz 1980 tarihli nüshası Birleşik Krallık Avam Kamarasında yeniden basılmıştır. *Accounts and Papers,* Vol. 82, 1880, pp. 109-110.

27 Çeşitli kaynaklar Bulgaristan'daki Müslüman nüfusu 652,000 olarak yansıtıyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonunda Müslümanlara ait 1.293 okul ve 64,422 Müslüman öğrenci bulunuyordu; bakınız Alexandre Popovic, *L'Islam Balkanique* (Berlin, 1986), p. 74.

28 Bakınız *Statisticheski godisnik na NR Bulgaria, 1982* (Sofya, 1983), p. 29.

29 Bulgaristan ekonomisine dair genel bilgiler John R. Lampe tarafından yazılan *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century* (Londra, 1986) ve John R. Lampe ile Marvin R. Jackson tarafından yazılan *Balkan Economic History, 1550-1950* (Bloomingston, Indiana, 1982) kitaplardan yararlanılmıştır. Daha yakın tarihli rakamlar Bulgaristan'ın ekonomik büyümesini 1971-1980 arasında % 2.8, 1981-1985 arasında ise yalnızca 0.8 olarak göstermektedir. *The New York Times* (Business Section), 11Kasım 1989.

30 Bakınız B. Kayser, *La Population et l'économie de la République Populaire Bulgare* (Paris, 1961)

31 Bu bilgiyi 1960'lar ve 1970'lerde Bulgaristan'a sık sık gerçekleştirdiğim geziler sırasında edindim. Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden yüzlerce Türk ile de görüşmeler yaptım.

32 Eski bir Bulgar Parlamento üyesi olan Halil İbiş Türkiye'ye sığındı ve ABD'de parlamento komiteleri huzurunda tanıklık etti.

33 1978-1979 yıllarında konuştuğum, Deliorman bölgesindeki Türk köylerini (Silistre-Tutrakan) yakından tanıyan birçok kişi, genç Müslüman grupların kendi aralarında takımlar oluşturmak suretiyle köyleri tek tek dolaşarak Türk ailelerini çocuklarını evlendirmeleri konusunda teşvik etmek

ve olabildiğince çok çocuk doğurmaları için ısrar ettiklerini bana anlatmışlardır. Bu uygulama Bulgar hükümeti çocuk yardımını keserek Türklerin fazla çocuk sahip olmasını engelleyerek baskılarını arttırdıktan sonra gerçekleşmiştir.

34 Bakınız Halit Molla Hüseyin, "Bulgaristan'daki Müslümanlar: durum raporu" *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs,* 5, Ocak 1984, pp. 136-144. Bulgaristan'dan göç hakkında kapsamlı bir çalışma için bakınız Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı* ("Turkish Emigration and Immigration and Settlement") (Ankara, 1962)

35 Sovyet Müslümanlarının doğum oranıyla ilgili geniş bir literatür mevcuttur; özellikle bakınız Murray Feshbach, "The soviet Union Population Trends and Dilemmas," *Population Bulletin 37,* No. 3 (1982), pp. 1-45

36 Bulgaristan'daki Türklerin tarihiyle ilgili en iyi kaynak Bilal Şimşir tarafından yazılmış *Bulgaristan Türkleri* (İstanbul, 1986) adlı kitaptır. Şimşir, Türkiye'ye göç etmeden önce ilk ve ortaokulu Bulgaristan'da okumuştur. Bulgar hükümetinin politikalarının yanı sıra ülkenin dili ve gelenekleri hakkında da derin bilgiye sahiptir.

37 Bulgar hükümetinin eylemleri yurtdışındaki bazı Bulgarları dehşete düşürdü. Amerika'daki bazı Bulgar ilişkileri uzmanları, bu satırların yazarının da bulunduğu bir ortamda "Bulgar hükümeti Türklerin vaftiz edilmesinden paçasını kurtarabilirse, gelecek nesiller kendisine minnet duyacaklardır." sözleriyle bu politikalardan duydukları memnuniyeti dile getirdiler. Amerika'da bulunan Bulgar Çalışmaları Derneği ise bu konuda tamamen sessiz kalmıştır. Türklere yapılan muamelenin cesur bir eleştirisi için bakınız S. T. Raikin, "Problems of Communism in Bulgaria. Liquidation of the Turkish Minority in Bulgaria," "Bulgaristan'da Komünizmin Sorunları. Bulgaristan'daki Türk Azınlığın Tasfiyesi," *Free Agrarian Banner,* No. 45/46 (1985), p. 113.

38 *New York Times Magazine,* 8 Aralık 1985, p. 162.

39 O. I. C. Temas Grubu'nun 10-13 Ağustos 1989 tarihlerinde gerçekleşen Türkiye ziyaretleri üzerine raporu, pp. 7-8.

40 Kongre Kayıtları, Vol. 135, No. 80, Haziran 15, 1989.

GECEKONDU SORUNU ÜZERİNE*

* Prof. K.H. Karpat'ın ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nde 19-21 Aralık 1972 tarihinde verdiği konferansların metninden dönüştürülmüştür.

BÖLÜM 1

TÜRKİYE VE DÜNYA'DA KÖYDEN ŞEHİRE GÖÇ NEDENLERİ VE GECEKONDULARIN SOSYO-EKONOMİK FONKSİYONLARI

Bu başlık altında, değişik yönlerden bakmak suretiyle gecekondu sorununu, kendi başına tekil bir gerçeklik olarak değil, bağlı olduğu sosyo-ekonomik nedenlerle ilgi kurarak inceleyeceğiz ve öncelikli olarak, gecekondunun tarihi ve bilhassa sosyal yapı değişimi ile ilgili olan yönlerini ele alacağız.

Bu konuya temel olan araştırma, bundan dört yıl evvel İstanbul'da üç gecekondu mahallesinde yaptığımız anketlere ve soruşturmalara dayanmaktadır. Bu çalışmayı ODTÜ Fen-Edebiyat, Mimarlık ve İdari Bilimler Fakülteleri'nden 1520 kişilik bir ekiple birlikte gerçekleştirdik.

Günümüzde, gelişmekte olan hemen hemen tüm ülkelerde gecekondu sorunu vardır ve doğrudan doğruya şehirleşmeyle ilgilidir. Gelişmekte olan ülkelerde şehir nüfusu görülmemiş bir şekilde artmaktadır. Mesela, 1940'ta ortalama bir şehrin tüm nüfusu gelişmiş ülkelerde 270 milyon iken, 1980'lerde 1 milyar olarak hesap edilmektedir. Yani 40 yıl içerisinde şehir nüfusu yaklaşık 33,5 kat artmıştır. Bu artış süratle devam etmiş ve tahminlerle öngörüldüğü gibi 1985'te, gelişmekte olan ülkelerin şehir nüfusundan daha fazla olmuştur. Akabinde dünya çapında önemli bir şehirleşme olayı vuku bulmuştur. Bu tür şehirleşme olayı ile ilgili olarak şunu ilave edelim ki, bu dönemden itibaren genel kentsel nüfusun %30'u ile %60'ı

arasındaki kesimi, gecekondu dediğimiz konutlarda yaşamaya başlamıştır. Bu gecekondulara her ülke kendi kültürüne, geleneğine göre isim vermiştir. Örneğin, Latin Amerika'da ve Brezilya'da bu yerleşim biçimi *favella,* Arjantin'de ve Venezuella'da *barrios* Kuzey Afrika'da *nuola* yahut *bidonville*, Hindistan'da *busti* veya *basti* olarak bilinir.

İsimleri değişik olmakla beraber yerleşim şekli her yerde aşağı yukarı aynıdır. Türkiye'yi ele aldığımızda ise gecekondu sorununun belki her yerden biraz daha fazla olduğunu görürüz. Yapılmış olan araştırmalara göre bazı büyük şehirlerin nüfusu gecekondu tanımına giren konutlarda yaşamakta ve bunların oranı %60'a kadar çıkmaktadır. Bunu İmar ve İskân Bakanlığı'nın araştırmalarına ve onların verdiği istatistiklere dayanarak söylüyorum. Eğer bir şehir nüfusunun %10'u, 20'si, 30'u hatta 60'ı gecekonduda yaşıyorsa karşımızda oldukça önemli bir sorun var demektir ki bu sorun, sosyal, politik, ekonomik boyutları olan çok yönlü bir sorundur. Yanı sıra bu konu, Türkiye için olduğu kadar diğer gelişmekte olan şehirler ve ülkeler için de önemlidir.

Gecekondunun tanımı genellikle iki nokta üzerinde biçimlenmektedir. Bu da gecekondunun kurulmuş düzeni ihlal eden tarafları göz önünde bulundurularak ileri sürülmüştür. Birinci tanım şudur; kendine ait olmayan mülk üzerinde konut yapmak... Gerçekten de Türkiye'de olsun, diğer ülkelerde olsun gecekondular genellikle mülk sahiplerine ait olmayan araziler üzerine yapılır ki bu araziler çoğunlukla devlete, belediyelere ve ancak üçüncü derecede özel kişilere ait arazilerdir. İkinci tanım ise; gecekondu yapımında, mevcut arazi v.b. tüzüklerin, nizamların asla göz önünde tutulmamış ve gecekondulaların rastgele yapılmış olmasıdır. Görüldüğü gibi bu iki tanım, sorunu hukuki açıdan ele alarak, mülkiyet ve nizamlara uygunluk yönlerine değinerek, gecekonduyu doğuran sosyal, ekonomik, tarihsel birçok asıl sebebi bir yana bırakmaktadır. Bunun doğal sonucu olarak da gecekondu sorunu için ileri sürülen çözüm yolları da ana sorunlardan uzaklaşarak meseleyi tamamıyla hukuki açıdan çözümlemek yolunu tutmaktadır. Türkiye'deki mevcut gecekondu kanunu da konuyu mülkiyet açısından ele almaktadır.

Oysa gecekondu sorunu çok temelli olan bir sosyal yapı değişiminden doğmaktadır. Bu sosyal yapı değişimi genel olarak modernleşme olarak da tarif edilebilir. Bir bakıma gecekondu modernleşme ile ilgili sosyal yapı değişiminin kaçınılmaz bir sonucudur. Kısaca tarif etmek icap ederse gecekondulaşma, tarımsal yaşayış şeklinden endüstriyel yaşayış şekline geçişte bir aşamadır. Başka bir deyişle, gecekondu bir taraftan tarımsal yapının değişmesi, diğer taraftan şehir yapısının endüstriyel yani yeni bir şekle girmesi sürecinden doğan bir sosyal olaydır. Daha net tanımlamak gerekirse diyebiliriz ki, gecekondu gerçekte ne tarımsal ne endüstriyel olan bir yaşayış şeklidir. Köy yaşamından şehir yaşamına geçiş süreci, bir "transitional" yaşayış şeklidir.

Bilindiği gibi gecekondunun yapılmasını gerektiren ana neden, şehirlerde yeter derecede konut bulunmaması, kiraların çok pahalı olması veya ikisinin birleşimidir. Konut kredisinin bulunamaması v.b. durumlar da mevcuttur. Gecekondu her zaman her yerde tesadüf edilebilecek bir yaşama alanıdır. Nitekim 20 sene, 50 sene, 100 sene evvel dahi birçok şehirde gecekondulaşma tarzında yerleşmiş topluluklar mevcuttu. Acaba bu tarz yerleşimler günümüzdeki gecekondu anlayışıyla aynı mıdır? Değildir. Bunu ayırt etmek için İngilizcedeki "Shanty Town" ile "Slum" (batak) arasındaki farkı göstermek faydalı olabilir. Eskiden şehirlerde bulunan fakir halkın yaşadığı bölgeler umumiyetle "Slum" olarak tanınırdı. Acaba gecekondu bir "Slum"mıdır, değil midir? Gecekondu "Slum" değildir. Çünkü "Slum"ın psikolojik ve sosyal yönleri ele alındığı zaman görülür ki "Slum"da yaşayanlar "marginal" hatta düzenin dışına çıkmış, umudu kesilmiş insanlardır. Bunlar ne şehre ne de köye dahil olmuş, herhangi bir temel toplulukla ilgileri kalmamış olan insanlardır. "Slum", bir sosyologun tarifine göre umudun bittiği yerdir ve genellikle çok eskiden şehre gelmiş hatta bir iki nesil şehirde kalmış kimselerin oturdukları yerler ve çoğunlukla az gelirli kimselerin barındıkları yerlerdir. Gecekondular ise böyle değildir. Gecekondu umudun başladığı yerdir. Çünkü gecekonduya gelen insan umumiyetle yeni, belki 5 yıl, 10 yıl veya 15 yıl önce köyünden gelmiş, şehirde çok parlak

bir istikbal görerek buraya yerleşmiştir. Gecekondulu, geleceği çok parlak görür. Kurulu düzenin içine girmek için elinden gelen gayreti sarf eder. Bu yüzden, psikolojik ve sosyal bakımdan gecekonduda yaşayan insan, ilerisini düşünen, umutla hareket eden insandır. Bu umut gerçekleşir mi gerçekleşmez mi o ayrı bir sorundur. Hayatı algılama bakımından gecekonduluyu "Slum"dan ayırt etmek için bu bilgiyi vermeyi faydalı bulduk.

Bugün, Türkiye'de olduğu gibi bütün dünyada, görülmemiş derecede büyük bir nüfus hareketi vardır. Bu nüfus hareketinin en bariz belirtisi köyden şehre geçiş olarak betimlenen, "Rural Urban Migration" dediğimiz göçtür. Gerçekten tarih boyunca insanlar, çeşitli sebeplerle bir yerden diğerine göç etmişlerdir. Fakat tarihin hiçbir devrinde göçler, bugün olduğu kadar sık devinim geçirmemiştir. İkinci Dünya Harbi'nden sonraki bu büyük nüfus hareketi tarihin hiçbir devrinde olmamıştır. Üstelik geçmişte nüfus hareketleri siyasal nedenlerle meydana gelirken, bu defa bu ekonomik ve sosyal nedenlerle meydana gelmektedir. Yine ifade etmek gerekir ki, geçmişteki nüfus hareketlerinin birçoğu bir ülkeden diğer ülkeye idi. Şimdi ise nüfus hareketi ülkenin içinde meydana gelmekte ve köyden şehre akın şeklinde belirmektedir. Peki, neden daha evvel böyle bir hadiseye tesadüf edilmemiştir? Köyden şehre göç nedenlerini ele alarak ve kendi araştırmamıza dayanarak söyleyebiliriz ki ortaya çıkan ilk sonuç şudur: Köyden hareket eden insanlar geçim zorluğunu ana neden olarak göstermektedirler. Bizim anketimizde de diğer anketlerde de aşağı yukarı %50-70'lik bir oranda insanlar, köydeki geçim darlığını, yaşam şartlarının ağırlığını göç nedeni olarak belirtmektedir. Bazen doğrudan fakirlik derler, bazen de başka türlü ifade ederler. Fakat tek kelime ile bunu, fakirlik sözcüğüyle özetleyebiliriz. Bu, en önemli itici göç faktörüdür. Ancak geçim zorluğunu olduğu gibi kabul etmemek gerekir. Çünkü fakirlik, geçim zorluğu aslında birçok olayın birleşerek meydana getirdiği bir sonuçtur. Biz araştırmamızda bu konuyu ele aldık. Biz araştırmaya tabii tuttuğumuz gecekondulardan insanların geçim darlığından ne anladıklarını, özellikle bu geçim darlığının nasıl meydana geldiğini anlamaya çalıştık. Zaman içinde, geçim darlığı-

nın aslında arazi ile nüfus arasındaki geleneksel, tarihsel dengenin bozulmasından ileri geldiğini fark ettik. Bu, temelde köydeki sosyal yapının değişmesi ile ilgilidir. Meseleyi tarihi açıdan ele alırsak, aynı arazinin yüzyıllar boyunca sayısı çok değişmeyen bir nüfusu beslemiş olduğunu görürüz. Bu tespitleri bizim araştırma bölgemiz olan Karadeniz bölgesinde elde ettik. Bununla birlikte Asya'da, Afrika'da, Latin Amerika'da da durumun aynı olduğunu görüyoruz. Arazi, iki yüzyıl kadar, bir kısım halkı beslemiş, fakat sonra birden bire büyük bir nüfus patlaması olmuş ve arazi, nüfusu besleyemez olmuş, bunun bir sonucu olarak da arazi ile nüfus arasındaki tarihsel denge bozulmuştur. Bu bozulmanın kaynağı nerededir ve temeli nedir? Gecekondu ve şehirleşme ile ilgisi nedir? Burada üzerinde durmak istediğimiz asıl noktalardan bazıları bu soruların cevapları niteliğindedir. Bu dengenin bozulması genellikle 19. yüzyılda meydana gelmiştir. Bunu oluşturan ana neden, pazar ekonomisinin dünyaya yayılması ve bütün ülkeleri şu veya bu şekilde etkisi altında bırakmasıdır.

Peki, pazar ekonomisinden ne anlıyoruz? Bizim, araştırmamızla ilgili olarak varmak istediğimiz mana nedir? Gayet basit olarak, çeşitli bölgelerin ve ülkelerin endüstrinin, kapitalin, paranın biriktiği Batı Avrupa ve Batı Avrupa'nın pazar ihtiyaçlarına göre üretimini düzenlemesidir. Gerçekten 19. yüzyılda ortaya çıkan bu ana gelişme, birçok ülkenin üretiminin Batı ülkelerinin arz ve talebine göre biçimlenmesi sonucu vuku bulmuştur. Bu şartlara zemin olan nedenler, ideolojik, sosyal, tarihi değil, tamamıyla ekonominin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan nedenlerdir. Dünya çapında bir ekonominin ortaya çıkması, aşağı yukarı bütün dünya ülkelerini bir pazar ekonomisine girmeye zorlamıştır.

Üretim ve nüfus üzerinde ekonominin etkisi nasıl meydana geliyor? Bunu, bizim inceleme bölgemiz olan Karadeniz bölgesinde araştırdık. Karadeniz'in ticarete açılmasıyla İngiliz, Rus ve Fransız ticareti oraya yayılmış ve Trabzon-Tebriz-İsfahan yolu da açılınca bu bölge birden bire önem kazanmış, bu da bölgenin zirai üretiminin,

Fransız, Rus v.b. ülkelerin pazarlarına göre şekil almaya başlamasına sebep olmuştur. 300-400 senelik eski tarihsel uğraşılar (odunculuk v.s.) bu yüzden değişmiş ve pazar gereksinimleri ekseninde üretim amaçlı meslek değişimleri görülmüştür.

Yerinde tespit ettiğimiz ilginç bir örneği burada paylaşmak faydalı olacaktır. Amerikan iç harbi sırasında Amerika'dan İngiltere'ye ve Fransa'ya gelen mısır, pamuk ve daha birkaç maddenin savaş dolayısıyla gelememesi, gelemeyince de İngiltere'nin bazı bölgelerden mısır, pamuk temin etmeye başlaması, o tarihlerde güneyde Tokat'a kadar bütün Karadeniz'de, mısır ekiminin birden bire önem kazanmasına sebep olmuştur. Ormanlar kesilmiş, mısır ekilmiştir. Aynı durum İzmir yöresinde de pamuk ekimine yol açmıştır. Bu 45 yıl sürmüş ve bölgeye büyük bir gelir sağlamıştır. Git gide gelişen Trabzon'un nüfusu o tarihte 70 bine çıkmıştır (1880-2). Ne var ki Amerikan iç harbi bitip de oradan ihracat başlayınca buradaki üretim (mısır v.b.) birden lüzumsuz hale gelmiş, köylü tarım ürününü satamaz olmuştur. Ürünleri kendisi istihlake başlamış, sağa sola dağıtmış, satmış fakat büyük bir miktarı elinde kalmıştır. Ama arada çok önemli bir şey olmuştur. Eski üretim şekli değişmiş, pazar ihtiyaçlarına göre üretim eşliğinde şehirleşme hareketi başlamıştır. Trabzon, Samsun gibi illerin nüfusu artmıştır. Bakıyoruz ki iş alanları açılmış, o tarihlerde bile köylerden kente akın var. İnsanlar yeni yeni meslekler ediniyor. Zonguldak bölgesinde komuşun başlangıçta Fransız şirketler tarafından işletilmesi büyük değişikliklere neden olmuştur.

Bunun sonu gelmeyince insanların ne eski düzene dönmeleri ne de daha ileri bir düzeye geçmeleri mümkün olmuştur. Bu, doğal nüfus kontrolünün yok olmasına yol açmıştır. Doğal nüfus kontrolü dediğimiz husus, ekonomik, sosyal v.b. nedenlerle her toplum için tabii bir nüfus kontrolünün mevcut olmasıdır. Eski tarihlerde nüfusun artmamasının ana nedeni budur. Ancak süregelen tüm bu değişiklikler tabii nüfus kontrolünü yok etmiş ve muazzam bir nüfus artışı başlamıştır.

Karadeniz bölgesinde, gecekonduların konuşlandığı bölgede daha 1910'larda muazzam bir nüfus fazlalığı olduğunu görüyoruz.

Gurbetçilik o zaman başlıyor. Bilindiği gibi Karadeniz bölgesinde gurbetçilik vardır. Gurbetçiliğin tarihini aşağı yukarı 1890-1910'larda bulmak mümkündür ve bu olaylara bağlıdır. Nüfus artmıştır ve geçim olanağı yoktur. İş olanakları git gide azalmaktadır. Konu ile ilgili olarak akla hemen şu sorular geliyor: Acaba başka yerlerde bu çeşit tarımsal yapı değişimi mevcut muydu? Mevcutsa farkı nedir? Biz araştırmamızda Türkiye ile diğer ülkelerdeki gecekonduları karşılaştırdık ve hayretle şunu müşahede ettik ki, Türkiye'de meydana gelen bu değişiklik, nedenleri farklı olmuş olsa dahi, Latin Amerika'da, Kuzey-Güney-Orta Afrika'da ve Asya'da da oluşmuş, fakat ortak bir sonuç doğurmuştur; nüfus fazlalığı... Nüfus artmaya başlamış ve arazi orada da bu nüfusu besleyemez hale gelmiştir. Ancak evvelce de belirttiğimiz gibi orada da ana nokta, pazar ekonomisinin etkisidir. Fransızlar Kuzey Afrika'ya oraya gittikleri zaman Kuzey Afrika toprakları, bilhassa köydeki topraklar 1000 senelik bir organizasyona tabii idi. Kabilelerin müşterek kullandıkları araziler vardı. Fransızlar, Cezayir'de bilhassa tarım üretimini artırmak için bu arazinin mülkiyet şeklini değiştirdi. İdari yollardan zorla giderek toprak işletimini değiştirdi ve oraya kişisel, özel mülkiyeti getirdi. Yeni Fransız idaresi Fransızlara ve bazı büyük Arap kabilelerinin reislerine toprak verdi ve onlar da piyasa için üretime, istihsale başladı. Fransızlar bunu yaparken, geleneksel yapıyı değiştirmek amacı gütmüyorlardı. Onların da ihtiyaçları tarım maddeleri idi. Tarım maddelerini çoğaltmak için böyle bir işletmeyi daha uygun gördüler. Ancak bu gelişmelerden kısa bir süre sonra Kuzey Afrika'da bir nüfus patlaması olduğunu görüyoruz. 1920'lerde Cezayir'de olsun, Fas'ta olsun, köylerden, kabilelerden kente bir akım başlamıştır.

O halde 19. yüzyılda meydana gelen ve Türkiye'yi de etkileyen bu olay aşağı yukarı bütün dünyaya yayılmış ve neticeleri birbirinden pek farklı olmamıştır. Bu durum akla başka bir soruyu getirmektedir. Bunun göçle ilgisi nedir? Gecekondu ile tarıma yeni bir işletme şekli veya tekniği sokmakla verimi artıramaz mıyız? Orada verimi artırırsak bu insanların şehre gidip iş aramalarına mahal kalmayacaktır. Ancak, dünya nüfus artışında öyle bir durum meydana gelmiştir ki

bugün hangi işletme şeklini üstün tekniklerle şehirlere getirirseniz getirin yine de oradaki nüfusu besleyemez. Çünkü 'Point of no return' dedikleri bir nokta vardır ki hadise artık olup bitmiştir. Latin Amerika'da yapılan incelemeler de bu tezi doğrulamıştır. Soruna bir çözüm yolu bulmak için o nüfusu oradan başka bir yere nakletmek mecburiyeti vardır. Tabii bilindiği gibi, tarımda gerçek anlamda artış, tarımsal nüfusun azalması ve tekniğin tarıma dahil edilmesiyle olur. Bugün tarımda en yüksek verimi elde eden ülkeler hem gelişmiş teknikleri kullanmış hem de tarımsal nüfusu azaltmıştır. Elbette teknik mevzuunun ekonomik yönü de vardır ancak, bu bölümde onun üzerinde durmayacağız.

Üzerinde durmak istediğimiz nokta; ister işletme şekli değiştirilsin, ister tarıma teknik dahil edilsin, köydeki nüfus fazlalığını yok etmek veya onlara yüksek geçim şartları temin etmek bugün, Türkiye'de olduğu gibi, dünyanın gelişmekte olan birçok ülkesinde de imkansızdır. Çünkü nüfus arazi dengesi bozulmuştur. Peki, tarımda meydana gelen bu yapısal değişimin balans ayarının tekrar kurulabilmesinin başka bir yolu var mıdır, varsa bu yol gecekondu ile ne derece ilgilidir? Bunu araştırmamız gerekir. Bu durumda ikinci bir nokta olarak ele almak istediğimiz ana konu belirlenmiş oluyor; gecekondulaşmanın öbür tarafında bulunan ve şehirde meydana gelen yapısal değişim...

Şehirlerde ne oluyor? Türkiye'de ve bütün gelişmekte olan ülkelerde bir endüstrileşme mevcuttur. Endüstrileşme; pazar ekonomisinin, nüfus artışının, tekniğin, politik bilincin v.s.'nin, bir araya gelerek gelişmekte olan tüm ülkelerde kaçınılmaz bir zorunluluk olarak var ettiği bir sorundur. Geçim standardını yükseltmek endüstrileşme ile bir dereceye kadar mümkündür. Bunun sebeple –Türkiye de dahil olmak üzere- gelişmekte olan ülkelerde bir endüstrileşme hareketi vardır ve git gide artacaktır. Bu kaçınılmaz bir sonuçtur.

Gecekondu ile endüstrileşmenin ilgisi nedir? Köylerde geçim zorluğu varken, endüstrileşme şehirlerde iş imkanlarını artırmaktadır. İkisi arasındaki bağlantı bu anlamda gayet açıktır. Köyden şehre göç eden insan, şehirde iş imkanı arıyor ve kısmen de buluyor. Gerçekte

şehre bunun için geliyor. Ancak, bu gerçeğin altında oldukça girift sorunlar yatmaktadır. Çünkü gecekondu da bu endüstrileşmeye yardım etmektedir. Bu konuda "Türkiye'de köyden şehre nüfus akımı endüstriyle başlamadı, 1951 ve 1952'de bu akın başladığı zaman, Türkiye'de 1958'e kadar gözle görülür bir endüstrileşme yoktu, neden gecekondulaşma olayı belirdi?" sorusu akıllıca ğelebilir. Gayet açık; bina yapımı... Çünkü şehirlerde iş imkanını temelde bina yapımı temin etmiştir. Biliyoruz ki harp zamanında toplanan sermayenin bir kısmı bina yapımına yatırılmıştır. Türkiye'de bu böyle olmuştur, Latin Amerika'da ve Kuzey Afrika'da da böyle olmuştur. Ancak bina yapımı sebebiyle temin edilen işlerin cezbettiği köylüler şehre gelmeye devam etmiş, sonra yavaş yavas endüstrileşmeye gitmişlerdir. Bu endüstrileşmede nüfus baskısının etkisi ne kadardır? Şüphesiz büyüktür. Durmadan köyden şehre gelenlere iş imkanı sağlamak bir dereceye kadar bu devletleri endüstrileşmeye sevk etmiştir ve etmektedir.

Gecekondu ile endüstrileşme arasında neden bu şekilde bir ilgi meydana gelmektedir? Burada ilginç bir noktayı işaret edelim. Bizim araştırdığımız gecekondu bölgesinde oturan erkeklerin %92'si iş sahibi idi. Şu veya bu şekilde bir işe sahiptiler. Bu dikkatimizi çekti. Acaba özel bir durum mu mevcuttu yoksa yanlışlık mı var düşüncesiyle araştırmamızı yineledik. Ancak veriler yine aynı sonuçları verdi. İbrahim Yasa da araştırmasında, yüksek bir iş sahibi yüzdesi veriyor. Bunun üzerine Brezilya ve Kuzey Afrika'daki durumu da inceledik, hayret edilecek derecede söz konusu ülkelerde de %85 ile %90-97'ye varan oranlarda iş sahibi mevcut. Oysa biz, gecekonduları işsizlerin barındığı bir yer olarak biliyorduk. Hindistan'da bile gecekonduda yaşayan iş sahiplerinin yüzdesi 72-73'e kadar çıkıyor. Aslında burada garipsenecek hiçbir yön yoktur. Bunu endüstrileşme ile ve bilhassa endüstrileşmenin meydana getirdiği meslek farklılaşması (occupational differentiation) ile açıklamak mümkündür. Çünkü endüstrileşmenin meydana geldiğini, bu farklılaşma net olarak göstermektedir. Bunun için mesleklerin sınıflandırılması gerekir. Oysa gecekonduda yaşayan insanların mesleklerini tasnif etmeye imkan yoktur. Çünkü akla gelebilecek bütün meslek sahipleri oralarda mevcuttur. Bizim

bölgemizde yaşayanların %37'si serbest meslek sahibi idi (işportacı, mısır satıcısı v.b.). O halde bir meslek sınıflandırması, gecekondular söz konusu edildiğinde olanaksızdır. Türkiye'de olsun başka ülkelerde olsun aynı güçlükle karşılaşıyoruz. Şüphesiz bunun bir izah şekli vardır ve çok önemlidir. Bildiğiniz gibi endüstrileşme, yeni iş imkanları ve dolayısıyla iş alanında farklılaşma yaratır. Üst kademede yüksek ihtisasa dayanan meslekler türetir. Bu, endüstrileşmede kaçınılmaz bir sonuçtur ve gittikçe de artmaktadır. Üst kademede meydana gelen böyle bir farklılaşma, alt kademeye de sirayet etmektedir. Ancak, alt kademedeki bu farklılaşma daha fazla "personal service" dediğimiz meslek gruplarında meydana gelir ki işportacılık gibi işleri de buraya, "kişisel servis"lere koymak mümkündür.

İhtisas sahibi yahut şehre çoktan yerleşmiş, meslek edinmiş kimseler yavaş yavaş bu üst kademelere kayarken, onların yerini, en az ücretle çalışacak olan, köyden gelenler doldurabilmiştir. Üstelik gecekondulu çalışanların sendika ile ilgileri yoktur veya çok azdır, örgütlenememişlerdir, bu yüzden çok düşük ücretle çalışmaya hazırdırlar ve alt kademelerde açılan ilk işlere onlar girer. Üstelik daha başka noktalar da vardır, üst kademenin geliri artınca, hizmetçi, aşçı, gibi hizmet görecek kimselere de ihtiyaç artmıştır. Gecekonducuların büyük bir kısmı, hizmetçi, aşçı olarak çalışır. Refahın yarattığı bir hizmet grubu vardır ve gecekonducu da oraya girer. O halde, gecekonducu bir gelişmede temelli bir fonksiyon görüyoruz, gecekondulu, yeni açılan veya eskiden düşük ücretle çalışan kimselerin boşalttıkları yerlere girip orada çalışır. Eğer endüstrileşme olmazsa farklılaşma olmaz, farklılaşma olmazsa da bu şekilde bir iş bölümü de meydana gelmezdi.

Araştırmamızda meslek sahibi 950 kişiyle görüşmeler yaptık. Bu kişilerin % 37'si serbest meslek sahibi olarak görünüyordu. Bu "serbest meslek" sahibi kimselerle yaptığımız görüşmelerde ise, meslekleri ile ilgili sorularımıza; bulabildikleri takdirde düzenli, sosyal güvencesi olan bir işte çalışmayı tercih edecekleri yönünde cevaplar aldık. Buradan bu % 37'lik kesimin her an düzenli bir işe geçmeye hazır olduğu sonucu çıkıyor. Bu düzenli iş normal şartlar altında, bir endüstri kolunda da bulunabilir. Demek ki bu kesimdeki insanlar,

kurulacak olan endüstri için, potansiyel bir iş gücüdür. % 37 büyük bir miktardır. Bu "human pull"dur. Her zaman endüstriye ucuz iş kolu temin edecek bir "pull"dur. Belki başka bölgelerde bu oran daha büyüktür. Şimdi endüstrinin gelişmesi için, böyle bir "manpower pull"un bulunması şarttır. Bunu biliyoruz ve gecekondu şehirde bu vazifeyi görüyor. Araştırmamız bunu açıkça göstermektedir. Bunun ötesinde, gecekondunun endüstrileşme ile ilgili çok önemli birkaç fonksiyonu daha vardır. Çünkü gecekondu ve gecekonducular yaşayışları, istekleri, geçimleri ve diğer yönleriyle dolaylı olarak sermaye birikimine yardım etmektedirler.

Gecekonduda oturanlar genellikle konut sahibidirler. Bizim araştırma yaptığımız bölgede yaşayanların % 91'i gecekondu sahibi idi, %7'si kirada oturuyordu, % 2'si ise akrabalarının yanında kalıyordu. Buradaki nüfusun % 90'ının kira vermediğini var sayalım. Sadece belediyeye vergi adı altında az bir para ödeniyor. Kira vermediklerinden, gelir hesaplanırken kira hesaplanmıyor. Dolayısıyla örneğin, 500 lira olması gereken geliri kira göz önünde bulundurulmadığından 400 lira olarak hesaplanıyor. Böylelikle aslında işçi gerçek gelirinden bir şey kaybetmemiş ve aradaki 100 liralık farkı işveren veya devlet kazanmış oluyor. Bu, bilhassa özel sektör için oldukça önemlidir. Çünkü çalışana verilmeyen bu para, sermaye birikimine veya yatırıma gidebilir, nitekim gitmektedir de...

Bizim araştırmamızda da, Latin Amerika'da da araştırmalar şunu göstermiştir ki, gecekonduda yaşayanlar, umumiyetle küçük ve orta işletmelerde çalışmaktadırlar. Bu işletmeler genellikle özel müteşebbislerin elindedir. İşçiler çeşitli nedenlerle orada çalışmaktadırlar, kira vermedikleri için de iş sahibine baskıda bulunmamaktadırlar, bu da "capital accumulation"a, dolayısıyla etki etmektedir.

Bu gibi araştırmaları Latin Amerika'da yürüten bazı meslektaşlarımız şu sonuca varmışlardır ki, gecekondu gelişmekte olan memleketlerin kaçınılmaz bir şartıdır. Gerçi arzu edilir bir konut ve yerleşim şekli değildir, ama gelişmekte olan ülkelerde gecekondulaşma birçok ekonomik ve sosyal nedene bağlı olarak kaçınılmaz hale gelir. Evvelce de dediğimiz gibi bu, sermaye birikimi ile ilgilidir.

Konut yatırımı sosyal bir yatırımdır. Doğrudan doğruya, ekonomik bir fayda temin etmez. Türkiye gibi bir memlekette milyonlarca insana konut için milyarlar yatırılsa dahi kâfi gelmez; yatırılamaz da. O halde gecekonducuyu serbest bırakmakla bir dereceye kadar devlet olsun özel teşebbüs olsun, konut yatırımından kurtulur ve bu yatırımı ekonomik açıdan arzu edilir bölgelere, kısımlara yatırma imkânını elde eder. Bu, gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır.

Gecekonducu evini bizzat kendisi yapmaktadır. Onun gecekonduya yaptığı en büyük yatırım kendi emeğidir. Bu emek için kimse para harcamamaktadır, bu bakımdan gecekondu, yapımı ne kadar arzu edilmezse de kapitalin çok daha önemli alanlara yatırılmasına imkân vermesi hasebiyle endüstrileşmeye katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda yapı malzemesi bakımından bir pazar yaratmaktadır. Gecekondu bölgelerinde inceleme yapmış olanlar gayet iyi görürler ki gecekonducular, kapı olsun, pencere olsun, diğer yapı malzemesi olsun tüm malzemeleri dışarıdan satın almak mecburiyetindedir. Bu çeşit alış veriş, piyasada önemli bir hareket yaratmaktadır. Yapı malzemesi ticareti Türkiye'de alabildiğine gelişmiştir ve milli ekonomimizdeki değeri oldukça önemlidir.

Gecekondu aynı zamanda tüketim maddeleri üretimi üzerinde doğrudan doğruya etki yapar. Çünkü köylü, üretimi kendisi yapıp kendisi tüketirken burada salt tüketici durumuna geçer. Bu kez tarımsal maddelere karşı talep artar. Bu, ekonomistler tarafından da tespit edilmiştir; bu durum bilhassa tarımda özellikle gıda maddeleri üzerinde büyük bir canlılık meydana getirir. Fakat meseleyi yalnız fiyat artışı bakımından değil, tarım sektörüne kamçılayıcı tesiri bakımından da ele almak ve öyle incelemek gerekir. Zira gecekonduya gelenler arazi üzerindeki nüfus baskısını azaltarak tarımda yeni bir dengenin kurulmasına olanak sağlamaktadır.

Gecekonducularla köy ilgisini tespit etmek amacıyla araştırmamızı köylere de götürdük ve orada göçün ve gecekonducuların tarımda yeni bir dengenin kurulmasına dolaylı olarak nasıl yardım ettiklerini saptadık. Bunu ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak ele alacağım. Köyden şehre göçün itici etmenlerinden (push factor) biri olarak geçim zorluğunu gösterdim. Kentteki çekici etmen (pull factor) ise

yaşam şartlarının daha iyi olmasına bağlıdır. İkisinin de gerek köydeki gerekse şehirdeki sosyal yapı değişimi ile yakından ilgili olduğunu anlatmaya çalıştım. Şüphesiz ki "Pull" ve "Push" faktörler yalnız benim işaret ettiklerimden ibaret değildir. Mesela köylerde önemli bir toplumsal sorun olarak göze çarpan kan davası, aile baskısı, eski geleneksel yaşayış şekillerinin devam ettiği bölgelerde toprak sahibinin baskısı gibi bir çok neden bunlara eklenebilir. Fakat bütün bu nedenler ikinci ve üçüncü derecede kalmaktadır. Tek başlarına bu derecede büyük bir nüfus akımına sebep teşkil edemezler. Bir aile, iki aile, on aile kan davasından dolayı başka bir yere yerleşebilir, fakat koskoca bir köyün hatta koskoca bir bölgenin bu şekilde şehre göç etmesi için yeterli bir neden değildir. Kentteki çekici etmen olarak da iş imkânlarını gösterebiliriz, ancak bu da yeterli değildir. Çünkü bunun yanı sıra çocuklarına daha iyi yaşam şartları sunmak gibi küçük ölçekli nedenler de vardır. Bütün bunlar çekici etmen olarak göz önünde tutulabilir, fakat hiçbiri tek başına bu kadar büyük bir nüfus kitlesini şehre çekmeye yeterli değildir. İleriki noktalarda ele alacağımız ilginç bir mesele daha vardır. Gecekonducuya "niçin şehre geldiğini, işin ötesinde şehirde nelerin cazip olduğunu" sorduğumuzda, "Beyim, şehirde medeniyet var" cevabını alıyoruz. "Nedir medeniyet" dediğimizde ise, "okul, eğlence, insanların daha düzgün konuşması, düzgün giyinmesi" gibi birçok neden gösteriyor. O kadar açık ve kesin konuşuyor ki bu insanları küçümsemeye gecekonducu olarak basit, geri kalmış bir insan olarak görmeye kimsenin hakkı yoktur doğrusu. Çünkü niçin geldiğini, ne yapmak istediğini, şehirden ne beklediğini, medeni olmak istediğini o kadar güzel anlatıyor ki o köyden gelmiş adam, ona yardım etmek, yol göstermek ihtiyacı doğuyor insanda. Burada genel olarak adını andığımız medeniyet meselesi, şehirleşme ile ilgilidir.

Buraya kadar gecekondunun doğuş şartlarını temel faktörleriyle ele aldık. Bu noktadan sonra, bu insanların şehre geldikten sonra nasıl değiştiğini, nasıl şehirleştiğini, şehirleşmeden ne anladıklarını ve Türkiye şehirlerini nasıl değiştirdiğini ele almaya çalışacağız.

BÖLÜM 2

KENTLEŞME VE SAFHALARI: ARAZİ, KONUT YAPIMI POLİTİKASI VE GECEKONDUNUN YERİ

Bu bölümde şehirleşme, daha doğrusu gecekondulların şehirleşmesi meselesinini ele alacağız. Konunun ekonomik ve sosyal yönlerini incelemeden önce, iki önemli sorunu dile getirmekte fayda görüyorum. Birinci sorun: Türkiye'de ve Türkiye gibi köklü bir tarihe sahip ülkelerde tarihten gelen bir şehir anlayışı var mıdır, yok mudur? Varsa bu şehir anlayışının gelişmekte olan şehir tipine etkisi ne olacaktır? Biz bugün şehirden söz ederken, Batı şehrini düşünerek, görüşlerimizi ona göre formüle ediyoruz. Oysa Türkiye gibi ülkelerde şehirlerin uzun bir geçmişi vardır.

İslam Medeniyeti her şeyden evvel bir şehir medeniyeti idi ve İslamiyet şehirlerde gelişmiştir. Şehirlerdeki teşkilat bilgisince yavaş yavaş genişlemiş, köy ve daha küçük kentlere ulaşmıştır. İslam klasik şehrinden sonra, Osmanlı şehir tipi vardır. Özellikle 16. yüzyıldan sonra gelişen Osmanlı şehrinde, ekonomik faaliyetlerin çok kesif olduğunu burada Londralıların 'Guilds' dediğimiz meslek teşekküllerinin çok faal olduğunu ve şehirler arasında çok önemli rolleri bulunduğunu biliyoruz. Şehir konusunda bir felsefe doğmuş ve kültürümüze kök salmıştır. Şehir, bir refah yeri; kültürün, üstün kaliteli insanların toplandığı bir yer olarak görülmüş, bir erdem merkezi olarak tarif edilmiştir. Farabi gibi eski filozofların düşüncelerinde şehir felsefesi, şehir yapımı ve fonksiyonu önemli bir rol oynamıştır. Nitekim onun en önemli eserlerinden birinin adı, *Al Madina Al Fadila* (Fazilet Şehri)'dır.

Sosyal, ekonomik ve kültürel kökleri olan bu şehir düşüncesi bizim toplumumuzda bu kadar esaslı bir yer edinmişken, şehirleşme olayını incelerken, bu geçmişi nasıl ve ne dereceye kadar hesaba katmak zorundayız? Bu geçmişi hesaba katmadan şehirleşme olayı gerçek manada, bütünüyle incelenmiş olabilir mi? Türkiye'deki şehirleşme olayını tam manasıyla anlayabilmek için şehir kültürünün, şehir anlayışının ne olduğunu teferruatlı olmasa da ana hatlarıyla tespit etmek zorundayız. Bu konuda, İlhan Tekeli, Gönül Tankut gibi isimler Osmanlı şehrinin fiziksel yapımını, genişlemesini, yerleşme yerinin ne gibi faktörlerin şekillendirmesiyle oluştuğunu incelemişlerdir ve onların incelemeleri çok orijinal bazı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Osmanlı şehrinin rastgele bir şehir olmadığını, belirli kanunlar dairesinde yerleşme yerleri olarak seçildiğini ve geliştiğini göstermiştir. Bu tespitlerle önemli adım atılmıştır. Bundan sonra atılacak olan adım, şehrin bizim kültürümüzdeki sosyal yerini ve fonksiyonunu tespit etmektir. Bu yapıldığı takdirde, şehir ve şehirleşme hakkındaki görüşlerimiz çok daha sıhhatli olarak incelenebilir. Bu sorun üzerinde fazla durmak istemiyorum, yalnız şu noktaya işaret etmek gerekir ki bu eskiden kalma şehir anlayışının bazı kalıntılarını gecekonducuların düşüncelerinde, tutumlarında görmek mümkündür. Bugün dahi onların gözünde şehir bir refah yeridir fakat aynı zamanda üstün kaliteli insanların barındığı ve yetiştiği bir yerdir. Şehre gelen gecekonducu aynı zamanda şehir insanlarının daha üstün kalitede olduklarını kabul ederek, kendisinin de aynı derecede yükselmesini kişisel bir ödev olarak görüyor. Şehirleşmede gecekonducuların bu düşüncesine önem verilmesi ve değerlendirilmesi olumlu sonuçlar meydana getirebilir. Bu bir ana meseledir...

İkinci ana mesele, göçün yönü meselesidir. Neden Türkiye'de köyden şehre göçenler, göç edenler rastgele şehirlere gitmiyorlar da belirli şehirlere gidiyorlar? Çoğu kez en yakın olan şehre gitmiyorlar da çok daha uzakta bulunan şehre gidiyorlar? Örneğin, bizim gecekonducularımız Giresun, Gümüşhane, Sivas ve Trabzon illerinden geliyorlar. Onlar için Ankara daha yakındır, ancak onlar Ankara'ya gitmeyip çoğunlukla İstanbul'a gidiyorlar. Buna karşılık güneydeki bölgeler Adana'ya gidiyor, bazı bölgeler Ankara'ya gidiyor. Bu göçün

yönünü tayin eden nedir? Ne gibi unsurlar mevcuttur? Şehirde iş olanaklarının bulunması birinci derecede çekici bir etmendir. Fakat aynı derecede iş imkanları mevcut olsa dahi, göç edenlerin şehirler arasında bir tercih yaptıklarını görüyoruz. Bu tercihi etkileyen nedenler ne olabilir? Bunu Türkiye çapında inceleme fırsatını bulamadık. Ancak araştırma yaptığımız bölgede bu meseleye bir dereceye kadar eğilme imkanı bulduk ve göç yönünü tayin etmeleri bakımından iki madde belirledik:

1. Objektif faktörler (büyük ölçüde çalışma olanakları)
2. Ulaşım kolaylıkları.

Ulaşım araçlarının köyle şehir arasında kolaylıkla gidip gelmesi ki bu yol sorununa bağlıdır. Karadeniz bölgesinde, insanların 100-150 km. yol yürüyerek Karadeniz sahillerine ulaştıktan sonra, oradan deniz nakil vasıtalarını kullanarak İstanbul'a gitmeleri daha kolay oluyordu. Fakat görüyoruz ki yol ve otobüs hattı yapıldıktan sonra da bölge halkı otobüsle dahi yine İstanbul'a gidiyor. Buradan, tarihte belirli bir devrede alışılmış bir göç yönü varmış, daha sonra şartlar değiştiği halde, edinilmiş bu alışkanlıklar sebebiyle insanlar aynı yöne doğru göç etmeye devam etmiştir, sonucu çıkarılabilir. Burada objektif şart olarak göç geleneğini görüyoruz. Karadeniz bölgesinden İstanbul'a göç etmek, hiç olmazsa mevsimlik göç edip orada çalışmak da 19. yüzyılın başlarında hatta belki daha evvelde gerçekleşen bir olguydu. Araştırmalarımızı yürüttüğümüz köylerde, bugün İstanbul' a gidenlerin dedelerinin de zamanında mabeyine gitmiş olduğunu, orada hamallık, kayıkçılık gibi işler yaptığını ve mesleklerini babadan evlada devrederek aşağı yukarı günümüze kadar getirmiş olduğunu tespit ettik. Demek ki göçün bir de tarihi kökleri vardır ve bu da yönü tayin etmekte önemli bir rol oynamaktadır. Ben bunlara objektif şartlar diyorum. Şüphesiz bunun yanında başka objektif şartlar da bulunabilir.

Objektif şartların yanı sıra kişisel nedenler de vardır. Bir kere İstanbul olsun başka bir yer olsun belirli bir bölgeden veya köyden buralara yerleşmiş olanlar çekici bir rol oynamaktadır. Hısım, akrabaların şehirde bulunması köyde kalanlar için yön tayin etmekte bir

dereceye kadar müessirdir. Nihayet yine kişisel diyebileceğim sosyal kültürel şartlar arasında, belirli şehirlerin belirli bölgelerin halkına karşı yakınlıklarının söz konusu olması hususu vardır. Örneğin, İstanbul uzun süre Karadeniz bölgesinden gelenlere alışık olduğu için bu yörenin insanına karşı daha olumlu bir tavır takınıyor, daha dostça hareket ediyor. İncelenmesi gereken noktalardan biri, acaba başka şehirlerde de aynı faktörler aynı derecede önem taşıyor mu, taşımıyor mu? Bu faktörlerin yanında başka faktörler de var mıdır? Bu faktörlerin tayin edilmesi şüphesiz sahada yapılacak olan incelemelere bağlıdır. Köyden şehre göç meselesinde bu iki önemli nokta daima göz önünde tutulmalı ve bu noktalara gereken önem verilmelidir.

Bir de konunun üçüncü noktasını ele almak gerekir: Şehirleşme nedir? Gecekonducular şehirleşmeden ne anlıyor? Başka deyişle, acaba bizim teorik olarak sağdan soldan başka ülkelerin incelemelerine dayanan şehirleşme kavramlarıyla gecekonducuların şehirleşme kavramları, anlayışları arasında fark var mıdır, varsa bu farklar nelerdir? Şehirleşme genellikle insanların maddi ve manevi özelliklerinde bazı değişikliklerin meydana gelmesiyle izah edilmektedir. Manevi-sosyal diyebileceğim özellikler arasında umumiyetle ileri sürülen düşünceler şöyle sıralanabilir; şehir insanının soyut düşünebilme yeteneği vardır, belirli olaylardan ve eşyadan öteye kavramsal olarak birleşebilen bazı düşünceleri bir araya toplayarak soyut bir düşünce içinde bütünleştirebilmektedir. Nitekim büyük düşünürler köylerde değil, şehirlerde doğmuştur. İngilizce ifadesi ile "Ability to think in abstract" (Soyut düşünebilme yeteneği).

Başka bir özellik olarak şehirlerde yaratıcılığa önem verilmesi hususu göze çarpmaktadır. Şehir durmaksızın yenileşme, gelişme ihtiyacında olduğu için, yaratıcı düşünceye önem vermekte ve yaratıcı düşünceyi geliştirmektedir. Buna karşılık, tarımsal yaşayışın tutucu bir düşünce tarzını desteklediğini ileri sürenler vardır. Başka bir özellik olarak şehirlinin, şartlar kolaylıkla değişmediğinden, insanların kan rabıtalarının üzerinde fikir birliğine, çıkar ortaklığına sahip olma ve buna benzer nedenlerle insanlar arasında ilişkiler kurabilme özelliği dikkat çeker. Demek ki, tarımsal yaşamada genellikle hısımlık, kan ilgileri birinci derecede önem taşırken, şehir yaşamında insanlar

dostluk ilişkilerini fikir birliğine, çıkar ortaklığına ve buna benzer rasyonel bazı nedenlere dayandırmaktadır. Ayrıca şehirde yeni kültürel alışkanlıklar edinmek mümkündür. Köyde ise alışılmış adetler süregelir. Şehir insanının manevi özelliklerinden bir başkası da, kendilerini aile, aşiret, kabile gibi nispeten mahdut ve kana dayanan kurumların üstünde daha büyük mercilerin üyesi olabilme yeteneğidir. Daha açık bir ifade ile köy ihsanının bildiği ailesidir, kabilesidir, köyüdür. Onun ötesinde millet, sınıf gibi soyut kavramlar onun için yabancıdır ve bu örgütlere kolaylıkla katılmaz. Şehirde yaşayan insan ise kendini rasyonel olan, daha geniş örgütlere üye olarak adayabilir ve o örgütlerin amaçları uğruna emek sarf edebilir. Modernleşme de bir bakıma bu özelliğe bağlıdır. Çünkü modern devlette aranılan ana vasıflar, devlet içinde yaşayan kimselerin, o devletin vatandaşı olduklarını kabul etmeleri, o devlete karşı bağlılık göstermeleri gibi unsurlardır. Bu noktada akla bir başka soru geliyor, şimdiye kadar işaret ettiğimiz bu özellikler, genellikle Batı şehirlerinin özelliklerine isabet etmiyor mu? Gerçekten de bu özellikler Batı şehirlerinde yaşayan insanların, aşağı yukarı normal kültürel ve sosyal karakterlerini teşkil eder. Gelişmekte olan Türk şehirlerinde yaşayan vatandaşlarda da bu özellikler aynen mi yerleşecek, yoksa değişik bir şekilde mi ortaya çıkacak? Sosyal yapının, kültürel değerlerin bir dereceye kadar Türk şehirlerinde şehirleşen gecekondulu düşünce yapısına etki etmeyecek midir? Ve o şehirlerde bahsettiklerimizin ötesinde yeni bazı özellikler doğurmayacak mıdır? Elbette doğuracaktır. Ama hangi noktada nasıl özellikler doğuracağını şimdiden teferruatıyla söylemek mümkün değildir. Tarihten gelen özelliklerin bugün ne derecede yaşadığını bilmemiz imkansızdır. Ancak bazı belirtiler vardır ki onlara daha sonra işaret edeceğim.

Şehirleşmenin manevi ve kültürel yönünü kısaca anlattık. Peki, şehirleşme için bu gibi özellikler nasıl ve hangi unsurlar vasıtasıyla keşfedilip özümsenecektir? Başka bir deyişle nasıl bir çalışma ile şehre gelen insanlarda bu gibi özelliklerin yer etmesi sağlanabilir? Üzerinde durulması gereken ana nokta budur. Artık Türkiye'de de Batıda da eğitime birinci derecede önem verilmektedir. Batıda ve bizde modernleşmenin, gelişmenin ana unsuru olarak eğitim görül-

müştür ve denmiştir ki, insanları okula getiriniz, onların zihinlerini gelişmeye ve değişmeye odaklayınız. Bu yeter mi? Benim düşünceme göre yetmez. Bunun yetmediğini bizzat Türkiye açıkça ispat etmiştir. Çünkü bizim okullarımızda yetişen insan şüphesiz ki Batıda yetişen insan ile aynı değildir. Doğuda yetişen insan ile de aynı değildir. Kendi özelliklerini taşıyan bir insan olarak yetişmektedir. Okullarda yetişen bu insan, memleketin gerçeklerini hangi dereceye kadar anlayabiliyor, ifade edebiliyor, bu başka bir sorun...

Ben kendi düşüncemi kısaca açıklayayım. Eğitim bir insanı yeterince değiştirmez. Bir insanın değişebilmesi için tüm yaşayışının değişmesi gerekir. Çalışması, çalışma düzeni değişmelidir. Bir insanın faaliyet gösterebileceği bütün alanlar değişmelidir ki insanın kafası da gereği gibi değişebilsin. Yanı sıra çok önemli bir husus olarak, onun değer yargılarını değiştirmeye kalkarsanız tam bir başarı elde etmiş sayılmazsınız. Eğitimin yaptığı, bu değer hükümlerini değiştirmektir. İnsana yeni değerler kazandırarak o değerlerle hareket etmek suretiyle insanın çevresinin değişmesini beklemesidir. Bu noktadan hareket ederek şehirleşme hakkında yeni bazı teoriler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu teorilerin bir kısmı özellikle son on yılda Polonya'da, İngiltere'de ve Amerika'da geliştirilmiştir. Bu teorilerin dayandığı ana temel şudur: İnsanın çalışma şartları ve çalışma örgütü değişirse, o insanın değer hükümleri de o çalışma tarzının ve örgütün özelliklerine göre değişecektir. Bu varsayımdan hareketle sosyologlar, endüstriyel şehirde çalışma düzeni temelden değiştiği için insanın da orada köklü bir değişmeye uğradığını iddia etmektedirler. Başka bir deyişle bu görüşe göre modern şehirde, yani endüstrileşmenin meydana geldiği şehirde yeni bir çalışma düzeni meydana gelmektedir. Bu yeni çalışma düzeni şehre gelenleri de kendi ölçülerine ve kurallarına göre değiştirecektir. Bir şehirde yaşayanlar, şehirdeki çalışma düzeni değişirse köklü bir değişime doğru gidecektir. Biz gecekondu meselesini incelerken, bu noktadan hareket ederek, gecekonducuların değişmesini bu ölçü içinde açıklayabilir miyiz, düşüncesiyle araştırmalarımızı sürdürdük. Türk şehirleri henüz endüstrileşmiş değildir. Geleneksel yapılarını bir dereceye kadar muhafaza etmektedir. Ancak yine de yeni bir çalışma düzeni bir

dereceye kadar bu şehirlerde de yer etmektedir. Gecekonducu şehre gelip şu veya bu şekilde bir iş edinince, bu şehirdeki çalışma düzenine tabi olacaktır, akabinde bu çalışma düzeni kişiyi bir dereceye kadar etkileyecek ve köydeki insandan farklı bir insan ortaya çıkaracaktır.

Meseleyi başka bir açıdan ele alırsak diye biliriz ki, bir endüstrileşmiş bir de tam endüstrileşmiş şehir tipleri ile karşılaşabiliriz. Peki, bugün Türkiye'deki şehirler hangi kademededir, hangi oluş devresindedir? Benim kanaatimce bu Türk şehri geleneksel şehir özelliklerini bir dereceye kadar taşımakla beraber buradan da bazı unsurları almış ve kendi içinde bir dereceye kadar değişmiştir. Gecekonducu şehre gelince -ki tam gelişmiş, tam endüstrileşmiş bir şehir olmamakla beraber yine de kendi eski köy yaşayışına göre farklı bir çalışma düzenine girmiş bulunuyor- geldiği şehirdeki çalışma düzeni onu değiştirecektir. Bunun doğruluğunu incelemelerimizle bir dereceye kadar tespit etmiş bulunuyoruz. Ne olmuştur şehirde? Nasıl bir çalışma düzenine girmiştir gecekonducu? Öncelikle şehirde, devamlı bir iş sahibi olmuştur, yani senenin bütün aylarında çalışabilme imkanına sahip olmuştur. Köyde ise yalnız yaz mevsiminde çalışıyor, kışın çoğunlukla çalışmıyordu. Şehirde ise yıl boyunca çalışmak zorundadır. Yanı sıra, şehirde işi ne olursa olsun gecekonducu, belirli mesai saatlerinde çalışmaktadır. Köyde ise belirli iş saatleri yoktur, yaz mevsiminde güneşin doğması ve batması bunu tayin eder, demek ki şehirde kesin bir iş düzeni vardır. Bir başka önemli yön ise çalışanın, emeği karşılığında belirli miktarda para almasıdır. Kış olsun yaz olsun, kıtlık olsun, burada çalışan insan gece -konducu dahil- emeğinin karşılığında belirli bir para alacağını biliyor. Bu paranın, emeğin tam karşılığı olup olmadığı meselesi ayrıdır. Yavaş yavaş gecekonducu bu noktanın da bilincine varmaktadır ve belki 5, 10, 20 sene sonra bu hususta belirli düşüncelere sahip olacaktır. Köydeki çalışma, mahsül olduğu yıl gerçekleşir, ertesi yıl mahsül olmazsa iş de olmaz. Kazanç belirsizdir. Oysa şehirde belirlidir. Kazancın belli olmasının önemli bir yönü parayı harcama ve harcamayı planlama kabiliyetini kazandırmasıdır.

Köydeki iş hayatı ile şehirdeki iş hayatı arasındaki önemli farklılıklardan bir diğeri, çalışma ve dinlenmenin kesin olarak birbi-

rinden ayrılmış olmasıdır. Bu düzende şehirlerde Cumartesi, Pazar günü çalışılmaz, haftanın beş veya altı günü çalışılır. Köyde ise iş ve istirahat birbirinden kesin olarak ayrılmamıştır, işçi fiziksel olarak yorulduğu zaman çekilir uyur daha sonra tekrar çalışır. İstirahatın belirli olması aynı zamanda boş zamanları değerlendirme olanağı sağlar. Bu olanak gecekonducuların, çalışma düzeni dışında kendilerine mahsus bazı faaliyetlere girişmelerini sağlamaktadır. Yeni bir çalışma düzenine giren bir gecekonducu, bir müddet sonra bu düzenin gereklerine uyacak, hayatını ve düşüncesini bu düzenin gereklerine entegre edecektir. Değişme de bu noktada başlayacaktır. Gecekonducuların hayatlarında, çalışma ve istirahat şekillerinde, meydana gelen değişiklikler incelenirse bunların aşağı yukarı hepsi çalışma düzeninin değişmiş olmasına bağlanabilir.

Araştırmalarımızda gecekonducuların şehir ve şehirleşme hakkındaki fikirlerine de yer vermek istedik ve şehirlere hangi pencereden baktıklarına, şehirleri algılama biçimlerine dair bazı sorular sorduk. Soruları çok basit bir şekilde formüle ettik: "Kendinizi şehirli sayar mısınız, saymaz mısınız?" ...Cevap verenlerin % 50-53 kadarı kendisini şehirli sayarak "Biz şehirliyiz." cevabını verdi. %30'u ise "Biz şehirli değiliz, kendimizi şehirli saymıyoruz." dedi. Yaklaşık %20'lik bir oran ise "Vallahi bilmiyoruz, şehirli miyiz, köylü müyüz, biz de şaşırdık kaldık." cevabını verdi. Daha sonra bir adım daha ileri giderek, "Neden kendinizi şehirli sayıyorsunuz?" sorusunu yönelttik. Aldığımız cevap ise ilginçti: "Şehirde yaşıyoruz da onun için şehirliyiz." Aslında durum bu kadar basit değildir. Köyde yaşayan insan köylüdür, şehirde yaşayan insan şehirlidir anlayışı yaşanılan yerin gerektirdiği kriterleri gerçekleştirilmiyorsa eksik kalır. Fiziki olarak bir yerde bulunmak ve yaşamak o insanın oraya aidiyetini saptamaya yeterlidir. Burada da biraz kültür tarihinin önemi vardır. Türkiye'de köylü şehirli ayrımı kesin olarak belirtilmiştir ve şehirde bulunmak şehirli olmaya kafi görülmüştür. Evvelki soruyu değiştirerek, "Neden kendinizi köylü saymıyorsunuz da, ben şehirliyim diyorsunuz? Şeklinde sorduğumuzda, genellikle "Biz köyde burada yaşadığımız gibi yaşamıyoruz." cevabını aldık. Fakat asıl ilginç cevabı kendilerini şehirli saymayanlar verdiler, cevabı ilginç kılan, şehirlili-

ğin ne olduğunu dolaylı olarak da olsa içinde barındırıyor oluşuydu: "Biz köyden geldik, köylü kalırız.".. Bu pek yabana atılacak bir cevap değildi. Çünkü bunu 15. yüzyıldan sonra Osmanlı topluluğunda beliren ve asırlar boyunca tatbik edilen tutuma bağlamak mümkündür. İkinci Sultan Mehmet zamanından sonra, Osmanlı devletinin sosyal yapısı tarif ve tayin edildikten sonra, bir prensip ortaya atıldı. "Raiyat oğlu raiyattır." Bu 19. yüzyıla kadar değişmedi. "Köylünün oğlu köylüdür." köylü daima köylü kalır, düşüncesi. Tabii bunu başka unsurlarla bütünlemek de mümkündür, çünkü Osmanlı devletinin bir sosyal yapı teorisi vardı. Gruplar ona göre ayrılmıştı ve temelde raiyat bulunuyordu. Bu teori, bir gruba mensup olan insanların diğer gruba kendiliklerinden geçemeyeceği düşüncesi üzerine inşa ediliyordu. Görüldüğü üzere bu gelenek ve düşünce Osmanlı devrinden, 15. yüzyıldan beri yer etmiş. Bu anlamda sorumuzu yönelttiğimiz bazı insanlar gecekonduda değişmeyi kabul ederken bazıları, azınlık da olsalar kendilerinin daima köylü kalacağını, değişmeyeceğini kabul ediyorlardı. Bunun üzerine sorumuzu derinleştirerek sorduk, "Köylüsünüz ama köylüyü şehirliden ayıran sizin kanatanızca nedir, ne buluyorsunuz şehirlide?" "Biz onlar gibi konuşamıyoruz, onlar gibi düşünemiyoruz." diyorlar. "Şehirli insan güzel konuşur, düzgün konuşur, biz konuşamıyoruz, biz köylü diliyle konuşuyoruz." Bunu da bir çok sebebe bağlamak mümkündür. Kendini bu şekilde farklı görüyor. Özellikle yaşlılar kendilerini farklı görüyor, yaş küçüldükçe bu fark da azalıyor, bekarlar arasında aşağı yukarı bu hiç gözükmüyor.

Biz çalışmamızda insanları kadın-erkek-bekar olarak medeni durum, cinsiyet ve yaş gruplarına ayırdık. Bekarlar arasında, ki bunların yaşları 16 ile 22-23 arasında değişiyordu, böyle bir düşünceye rastlamak mümkün değildi. Buna rağmen gecekonducuların azımsanmayacak bir bölümü diyor ki, "Bize şehirli muamelesi yapılmıyor ki kendimizi şehirli sayalım. Şehirli bizi kendinden ayrı bir şey sayıyor, onlar bizi ayrı saydıkça kendimizi şehirli saymamıza imkan yok."

Şehirli sayılmamanın bir başka noktası, gecekonducuların kendilerine şehrin imkanlarının tanınmamasını şehirli olmamanın bir sebebi olarak göstermeleridir: Yaklaşık %10'luk bir kesim, "Şehirli, su, elektrik, okul v.b. kolaylıklara sahip iken bunlar bize verilmiyor,

şehre gelen bir insan bu kolaylıklara sahip olmazsa acaba kendini şehirli sayabilir mi?" diyor. "Bizim buradaki yaşamamız köyden farksızdır." diyor. Diğer %50'den fazla bir kesim ise, "Biz şehirdeyiz, şehir düzenine uygun bir çalışma tarzında çalışıyoruz, onun için de şehirliyiz." diyor. Köylülük ve şehirliliğin bu gibi özelliklerini biz bu dereceye kadar tespit ettik. Ne var ki bu özellikler bundan ibaret değildir. Çok daha teferruatlı olarak incelenmesi gerekmektedir, bu konuda yazılmış kitaplar vardır, bu eserlerde bütün ayrıntıları yüzdeleriyle görmek mümkündür. Ben bazı ana noktaları burada vermekle yetiniyorum. Nihayet inceleme gerektiren son bir nokta; "Şehre gelen bu gecekonducular şehirleşirken ne gibi değişikliklerden geçiyorlar, şehirleşmeleri için belirli bazı süreler mevcut mudur, varsa bu zaman zarfı hangi aşamalardan oluşur?" Başka bir deyişle "Gecekonducular şehre geldikleri zaman ilk olarak neyi, en son olarak neyi alıyorlar?" Bunu bir dereceye kadar tespit etmeye çalıştık ve bu değişmeyi dört nokta etrafında topladık.

Birincisi, yeni bir çalışma düzenini gözden uzak tutmamak şartıyla şehrin maddi kolaylıklarını bir an evvel alabiliyorlar ve bunlara intibak ediyorlar. Bu kolaylıklar arasında, verildiği takdirde, su, elektrik, giyim eşyası gibi unsurlar vardır. Köyden gelen insanların birkaç hafta içinde bu gibi kolaylıklara kolayca intibak ettiklerini görüyoruz. Erkekler şehir tipi elbise giymeye, şehirliler gibi kravat takmaya özeniyorlar. Kadınlar arasında ise kıyafet değişikliği biraz daha yavaş oluyor.

İkinci aşamada şehir itiyatlarını edinmek geliyor. Gazete okumak, radyo dinlemek, sinemaya gitmek, toplantılar yapmak gibi. Takriben gelişlerinden bir-iki sene sonra bu ikinci kademeye kolaylıkla intibak ettiklerini görüyoruz.

Üçüncü aşama, gecekonducuların kendi akrabalarının dışında şehrin diğer bölgelerinde yaşayan halkla temas kurmak, dostluk kurmak ihtiyacını duymalarıdır. Hakikaten mesela gecekonduda beş-altı sene oturmuş kimseler akrabalarına verdikleri önem kadar, iş alanında edindikleri dostlara da önem veriyorlar. Şehirde çok daha fazla oturmuş olanların bu dostluklara akrabalardan fazla önem verdiklerini görüyoruz.

Dördüncü ve son aşama olarak ise köyle ilgisinin tamamıyla kesilmesini, köye tamamıyla yabancılık duymasını, kendisini şehrin bir parçası saymasını şehre entegre olmanın son safhası olarak gördük.

Köyden gelip gecekonduya yerleşen insanlar bu şekilde yavaş yavaş değişiyorlar ve bu değişmeye bir dereceye kadar şehirleşme diyoruz. Peki, gecekonduda köy adetleri, köy gelenekleri, köy tipi düşünce, tarımsal düşünce ne dereceye kadar devam ediyor?

Bu konuda birçok şey söylemek mümkündür. Öncelikle gecekondunun bir dış örgütlenmesi bir de iç örgütlenmesi vardır. Dış örgütlenme gecekondunun dış alemdeki ihtiyaçlarını tatmin edecek, devletle hükümetle ve partilerle irtibat kuracak bazı teşekküllerin bulunması demektir. Bunlar arasında, ki bunların hepsi rasyonel, çıkar esasına dayanan kuruluşlardır. Örneğin *Gecekonduyu Güzelleştirme Derneği*... Aşağı yukarı her gecekondu gölgesinde *Gecekonduyu Güzelleştirme Derneği* vardır ve bu dernek, gecekondu ile şehir, devlet, hükümet arasında köprü görevini görmektedir. Gecekonduyu güzelleştirme derneğinin lokali vardır, o aynı zamanda toplantı yeridir, düğün yeridir, çay yeridir. Bunun yanında sendikaya üye olmak ve sendika üyeliğinin verdiği bir bağlılık duygusu vardır. Ancak bizim araştırma yaptığımız bölgede sendikaya üye olan gecekonducular çok azdı, bu nedenle kesin bir sonuca ulaşmak mümkün olmadı.

Dış örgütlenmenin yanında bir iç örgütlenme de vardır. İç örgütlenmede köyün etkisi yakından görülür ve görünmeyen bir örgüt biçimidir. Bir ihtiyar heyetinin bulunması, köyde şu veya bu nedenle hakim vaziyette bulunan bir grubun gecekonduda bir dereceye kadar hakimiyetini devam ettirdiğini görüyoruz. Örneğin, bizim araştırmalarımızı yürüttüğümüz bölgede Nafibaba adlı bir yer vardır. Bu Nafibaba bölgesinde Kırıntı köyünden gelenler oldukça fazladır. Kırıntı köyünden gelenler alevidir ve alevi adetlerine dayanarak aralarında gayet sıkı bir bağ ve gayet demokratik de bir idare şekli vardır. Aynı yapıya Sivaslı'larda da rastlarız. Şimdi Kırıntılı'ların arasında, köyden edinmiş oldukları bir örgütlenme vardır. İlk geldikleri zaman aralarında Aleviliğe dayanan bir örgütlenme vardı ve Alevi şeyhi olan Şıh'ın ailesine mensup kişiler üstün vaziyette idi. Fakat son yıllarda, Şıh'ın ailesinin kuvveti tamamıyla kırılmış, gençler, o

Şıh'ın her sene gelip de para toplamasını protesto etmiş ve son iki sene artık Şıh gelmez olmuş. Burada anlatmak istediğim nokta şudur, köyden gelen bir örgüt şekli hakim olmuştur, fakat yavaş yavaş yeni bir tip örgütlenme meydana geliyor ki, yarı köy anlayışına ve bağlılığına dayanan bir örgütlenmedir. Bu, eski örgütün yerini almaktadır. Başka bir iç örgüt de ihtiyarlar heyetidir. İhtiyarların bir kuvveti vardır orada, onun da kuvveti yavaş yavaş kırılmakta, gecekondunun bütününe şamil yeni bir anlayış doğmaktadır.

İç örgütlerin yanında köyden gelen başka etkiler de vardır. Köy türkülerinin, oyunlarının devam etmesi, düğünlerin, nişanların şehirlerdeki gibi yapılmaması, köylerdeki gibi yapılmasıdır. Onlar bunu devam ettirmek niyetinde olduklarını da her fırsatta belirtirler. Bu hususta benim fikrim sorulacak olursa, şüphesiz ben bu tarz düğünleri ve eğlenceleri, salonda yapılan manasız eğlentilere her zaman tercih ederim.

Diğer bir önemli nokta da, köy dayanışmasını bir dereceye kadar muhafaza edip devam ettirmek düşüncesidir. Gecekonducuların bir kısmı "Köyde her şey kötü değildir, köyün birçok özellikleri vardır ki bunlar modern yaşayışta da muhafaza edilebilir ve edilmesi iyidir." düşüncesini taşır. Birbirine yardım etmek, küçük büyüğe saygı göstermek v.b. dayanışma özellikleri vardır. Bir toplum ruhu vardır. "Bu toplum ruhunu biz devam ettirmek istiyoruz, bunun iyi bir şey olduğunu sanıyoruz ve devam etmesi için de çalışıyoruz." şeklinde düşünen bir azınlık mevcuttur. Çoğunluk ise genellikle, "Şehirler iyidir, her şeyi alalım bir an evvel şehirleşelim." diye düşünmektedir.

Şimdi başlangıç noktasına gelelim. Gecekonducuları gördük, şehirleşmenin ne olduğunu da izah ettik. Bu gecekonducuların da kendilerine mahsus düşünceleri olduğunu, bir kültür benlikleri olduğunu izah ettik. Bunu çok daha derine giderek de anlatmak mümkündür, fakat burada bu kadarla yetineceğiz. Durum bu şekilde olduğuna göre, acaba bu kültür özelliklerini taşıyan bu gecekonducular doğmakta olan bu yeni Türk şehrine bir katkıda bulunacaklar mıdır, bulunmayacaklar mıdır? Asıl soru işareti burada yatmaktadır. Benim kanaatime göre bugün Türkiye'de yeni bir şehir doğmaktadır. Bu yeni şehir yeni bir çalışma düzenine bağlı, yeni bir iş bölümüne

yönelmiş, yeni bir örgütlenmeye doğru yol almış bir şehirdir. Bu yeni şehir tipi tarihin bazı özelliklerini taşımakla beraber günümüzün şartlarını ve o şehirde yaşayan insanların karakterlerini, kültürlerini de bir dereceye kadar yansıtacaktır. Köyden gelen bu insanlar gerçek Türk kültürünün kaynağı olan köyün bazı unsurlarını da bu şehre katacaktır. Eğer köyden gelen aydınlar son 20 senede Türk düşüncesini köklü bir şekilde değiştirmişlerse, bu aydınların babaları, akrabaları gecekonduda yaşasın veya yaşamasın neden Türk şehrini bir dereceye kadar etkilemesin ve ona bir Türk karakteri vermesin. Ben, bu Türk karakterini yaşayan insanın karakteri olarak görüyorum. Basit bir Türk mefhumu değil, yaşayan, Anadolu'nun her bölgesinde bulunan, köylerinde yaşayan bir Türk karakteri olarak görüyorum ve o karakterin bu yoldan bu şehri bir dereceye kadar etkileyeceğine inanıyorum. Bu hususta bazı belirtiler görmek amacıyla bazı örnekler verebiliriz. Bunlar daha ampirik misallerdir ama etkileri uzun sürelidir.

Bundan 20 sene evvel İstanbul'da, Ankara'da belli başlı lokantalar vardı. Bugün ise Türkiye'nin her tarafından gelmiş yemek çeşitleri vardır. Bir adım daha ileri gidersek folkloru görüyoruz. Bunlar aslında Anadolu'nun kıyı bucağında bulanan kültür gösterilerinin büyük şehirlerde de yer etmesi ve yavaş yavaş o şehir hayatının bir parçası haline gelmesidir. Ben bu gibi kültürel değişmeleri ve Türk şehirlerinin Anadolu'nun küçük bir köyünü kasabasını da temsil etmesini bir dereceye kadar köyden gelen göçe bağlıyorum ve bu göçün geleneksel şehir karakterini değiştirdiğini, o şehri bir dereceye kadar millileştirdiğini düşünüyorum.

Gecekonducuların şehirleşmeleri için pratik olarak bazı çareler düşünülebilir ve mutlaka düşünülmesi lazımdır. Onlara da bir dereceye kadar bazı hakların tanınması gerekir.

Birinci nokta arsa meselesidir. Kasabaların ve şehirlerin civarında bulunan arsaların sahibi devlet veya belediyedir. Son yıllarda hemen hemen tamamı belediyelere devredilmiştir. Bu arsaların büyük bir kısmı boştur. Ucuz fiyatla bu arsalar konut ihtiyacında olanlara satılmalı ve bu satış bir plan dahilinde yapılmalıdır. Eğer bu arazi satışı normal bir şekilde tanzim edilirse, gecekonducuyu kontrol etmek için ikinci ve üçüncü adımın da atılması mümkündür. Bu ikinci

ve üçüncü adım ise: Gecekondu, yani ev yapımı bakımından bazı şartların, numunelerin verilmesi ve gecekonduların asgari olarak o şartları yerine getirmeleri talep edilebilir. Son nokta da yapı eğitimi meselesidir. Türkiye'nin büyük şehirlerinde yapının nasıl elde edileceğini öğretecek bazı merkezlere ihtiyaç vardır. Bunu yalnız mimarlara veya müteahhitlere bırakmak doğru değildir, kendi evini yapmak isteyen kişi mutlaka bir yere gidip bu evin nasıl yapıldığını öğrenmelidir. Bu üniversite olsun Türkiye'nin diğer üniversiteleri olsun halka asgari olarak bu yardımda bulunabilirler. Malzeme bakımından, evin planı bakımından bilgi vermek gerekir. Bu, büyük bir yatırım gerektirmez fakat büyük bir hizmettir. Latin Amerika'da bu gibi "training center"lere başlanmıştır ve çok faydalı olmuştur. Bunun gibi yapı eğitim merkezlerinin konut yapımı için Türkiye'de de kurulması şarttır. Bu takdirde gecekonduların çok daha sağlıklı yapılanması sağlanabilir.

Nihayet sosyal alanda da gecekonducuların biran evvel şehre intibakları için sosyal ve kültürel bazı faaliyetlere girişmeleri gereklidir. Bugünkü şartlar altında gecekondulu ile şehirli arasında büyük bir fark vardır. Bu farkın ortadan kalkması şarttır. Bu birleşim (Integration) dediğimiz olayın bir an evvel gerçekleşmesi lâzımdır ve bunun için bazı sosyal programlara gerek vardır. Eğer köy-kent farkı kalkacaksa, eğer bu toplum gerçek manada birleşerek bir bütün olacaksa bu çeşit birleşim çalışmalarına bir an evvel başlanmalıdır ve burada toplum olarak herkese önemli bir vazife düşmektedir.

BÖLÜM 3

KÖYDEN KENTE GÖÇÜN KÖY EKONOMİSİNE ETKİSİ VE GECEKONDUNUN KÖY-ŞEHİR HABERLEŞMESİNDEKİ YERİNİN TESPİTİ

Bu bölümde ele alacağımız konuyu dört ana başlık altında değerlendireceğiz:

1. Gecekondunun nüfus artışı üzerindeki etkisi (Gerek gecekonduda gerekse gecekonducuların geldiği bölgelerde)

2. Gecekondudan köye dönüş noktası

3. Haberleşme ve eğitim fonksiyonu

4. Gecekondunun köy üzerindeki doğrudan veya dolaylı bazı ekonomik etkileri

Gümüşhane, Giresun ve Sivas'taki nüfus artışını grafiğini incelersek görürüz ki, bu illerdeki nüfus artışı göçün en yoğun olduğu zaman olan 1960 ve 1970 yılları arasında, diğer illerdeki artışa oranla daha düşüktür. Gecekonducuların geldiği ilçeler incelenirse, bu ilçelerden bazılarında, örneğin, Şebinkarahisar gibi yerlerde, nüfusun ya çok azalmış veya hiç artmamış olduğu görülür. Başka bir deyişle, göç, nüfus fazlalığını almış ve buralarda nüfus, Türkiye'nin başka bir yerindeki artışa nazaran çok düşük kalmış veya hiç artmamıştır. Bir iki ilçede azalma bile olmuştur. Bu azalmanın köyde nasıl bir ekonomik etki yaptığını ileriki sayfalarda inceleyeceğiz. Kuşkusuz, Türkiye'nin tümü bakımından sorunu ela alırsak bu nüfus azalışının o kadar önemli olmadığını söyleyebiliriz. Türkiye'nin genel nüfusu artmakta devam etmiş, yalnız bu bölgelerde artış bir dereceye kadar

azalmış veya durmuştur. Bu gelişmenin en önemli tarafı, oradaki ekonomik baskının azalmasıdır, Arazi üzerindeki ekonomik baskı azalmış, arazinin daha az nüfus beslemesi gibi bir durum oluşmuştur.

Gecekondu içindeki nüfus artışını ele alırsak, buradaki artışların da köye oranla düşük olduğunu söyleyebiliriz. Nüfus artışı genel olarak tüm gecekonduyu göz önünde tutarsak, 2.6 idi. Bu, Türkiye'nin genel nüfus artışına nazaran yine düşüktür. Gecekonduda yaşayan kimseler bu çocukları beslemek, eğitmek zorunda kaldıklarını anlayınca, dolaylı olarak çocuk sayısını azaltmaya başlamışlardır.

Gecekonduda aile planlaması kavramı büyük ölçüde bilinmemektedir. Ancak artık araştırılıp öğrenilmeye başlanmıştır. Gecekonduculara yönelttiğimiz, "Neden daha az sayıda çocuk sahibi olmak istiyorsunuz?" sorusuna verdikleri cevap genellikle "Üç, dört, beş çocuk yapıp da bunları cahil bırakmaktansa, iki veya üç tane çocuk yapar onları doğru dürüst yetiştiririz" idi. Kendi anne-babalarının bunları bilmediğini, kendilerinin ise öğrendiklerini ve bunun için ellerinden geleni yapacaklarını söylüyorlardı.

İkinci nokta gecekondulu ların -az bir yüzde ile de olsa- geldikleri köye tekrar dönmeleridir. Gecekonduya gelmiş %3 ile %7 oranında insanların köylerine döndüklerini görüyoruz. Köylerine dönenlerin, şehirde başarılı olamamış, hiç intibak edememiş veya köyde bazı malları, mülkleri kalmış ve bunları tekrar işletmekle yeni bir açıdan ele almakla daha iyi neticeler alacaklarını düşünerek döndüklerini görüyoruz. Yalnız ilâve etmemiz gereken bir nokta vardır ki bu köye dönüş de daimi değildir. Şehre gelir, iki sene, üç sene yaşar, gecekonduda çalışır, köye döner iki sene, üç sene yaşar tekrar gecekonduya gelir; ondan sonra tekrar köye döner. Bu gibi müteaddit gidişler dönüşler de bir hayli mevcuttur. Bunları teker teker incelersek her birinin nelere dayandığını daha iyi anlamak mümkün olur. Şehre gelerek ilk anda bekledikleri umutları bulamamak, bazı hallerde şehrin baskısına dayanamamak gibi meseleler bu insanların geri dönmesine neden olarak gösterilebilir.

Üçüncü nokta haberleşme meselesidir. Kanaatimizce gecekondu çok önemli bir eğitim ve haberleşme rolü oynamaktadır. Bizim

incelediğimiz gecekonducuların %90'ı köylerini ziyarete gitmektedir. İlk zamanlar bu ziyaret aşağı yukarı her sene meydana geldiği halde gecekonducu şehirde beş, on veya on beş sene kalırsa ziyaretlerin gittikçe azaldığını görüyoruz, bunu kesin olarak tespit edebildik. On beş sene İstanbul'da gecekonduda yaşamış bir kişi artık üç dört senede bir köyüne dönmektedir, ilk geldiği senelerde ise köye gidiş gelişi çok sık olur. Köyden gelmiş bekarlar arasında bu köye gidiş geliş oldukça sıktır ve gittikleri zaman bir haftadan bir aya kadar kaldıkları olur. Bazıları akrabaları ziyaret, bazıları moral düzeltmek için gider. Moral düzeltmek... Kendilerine, "Neden, moral düzeltmek ne demektir?" diye sorduğumuzda, "Şehirde çalışıyoruz, yıpranıyoruz, bedbaht oluyoruz, kimsesiz hissediyoruz kendimizi. Köye dönüyor bir müddet hısım akraba yanında alıştığımız ortam içinde yaşayarak tekrar kendimize geliyor, moralimizi düzeltiyor yeni bir umutla tekrar bu şehir içinde yaşayışa, mücadeleye atılıyoruz." diye cevap veriyorlar.

Köye gidenlerin bir kısmı ise tatil için gidiyor. Kanaatimce bu çok önemli bir noktadır. Köye gidenlerin %11'i tatil için köye gittiklerini söylediler. Niçin köyde tatil yapıyorsunuz diye sorulduğunda, "Bir kere orada istirahat etme fırsatını buluyorum. Hava temiz. Buradan yiyecek falan götürüyoruz. Hısım akraba da var. Orada tam manasıyla istirahat ediyoruz. Üstelik çoluk çocuklarımızın da bizim nereden geldiğimizi, kökümüzün ne olduğunu öğrenmeleri için bu tatilleri fırsat biliyor onları da köye götürüyoruz." diye cevap veriyorlar. Şahsi düşüncemize göre tatil için köye gitmek önemli bir gelişmedir. Evvelce de belirttiğimiz gibi bu olay şehirleşmenin bir sonucudur. İş zamanı ile tatil zamanının birbirinden kesin olarak ayrılması ve tatil zamanının, boş zamanların bir dereceye kadar planlamaya tâbi tutulmasıdır.

Diğer bir kısım bekar erkekler arasında evlenmek için köye gittiklerini söyleyenler vardı. Evlenme konusunda erkekler ile kadınlar arasında çok büyük bir fark vardır. Bekar erkeklerin %60'ı müstakbel eşlerinin köyden alınmasını tercih ediyorlar. Neden tercih ettiklerini sorduğumuz zaman, köy kadınının, onların o güç yaşayış şartlarına daha iyi tahammül edeceğini, lükse düşkün olmadığını, ele geçen az

parayı nasıl tasarruf edeceğini bildiğini, şehirdeki yaşamayı daha iyi takdir edeceğini düşündüklerini söylüyorlar. Buna karşılık, bekar kızların %70'i şehirden evlenmeyi tercih ediyor. Nedenini sorduğumuzda, şehirde yetişmiş erkeğin kadının kıymetini daha fazla bildiğini, konuşmalarında, hareketlerinde daha saygılı olduğunu v.b. göstermişlerdir. Evlenmek için köye dönmek isteyenler ve dönenler de vardır. Erkeklerin eş seçimi %30-35 kadar köyden, geri kalanı da bir gecekondudan veya şehrin diğer bölgelerinden olmaktadır.

Köye gidenlerin bir kısmı da ekonomik bazı nedenlerle gider. Köyde arazileri vardır, bazen o arazileri işlemek, mevsim zamanında anneleri, babaları ihtiyar ise onlara yardım etmek için bir ay tatilden istifade ederek köye giderler. Bazılarının yarıcıya verdikleri arazileri vardır, yarı mahsulü almak için giderler. Bazıları belirli gıda maddelerini köyden satın almak için oraya gittiklerini söylemişlerdir. Buna karşılık köyden gelenlerin ve gecekonduda ziyaretçi olanların da miktarı çok yüksektir. Gecekonducuların %87'si kendilerine köyden ziyaretçi geldiklerini söylediler. Böylelikle aşağı yukarı, senenin her mevsiminde köyden hısım, akraba, tanıdıklarının kendilerini ziyarete geldiklerini tespit etmiş bulunuyoruz. Niçin şehre geliyorlar? Ya doğrudan doğruya görüşmek, buluşmak ya da iş, hastalık sebebiyle ve başka kişisel nedenlerle şehre geldiklerini söylüyorlar. Bizim araştırma yaptığımız gecekondu bölgesinde, gecekondu ile Suşehri ve Halıcılar'a doğrudan doğruya giden iki otobüs bulunuyordu. Bir gün Halıcılar otobüsü, diğer gün Suşehri otobüsü kalkardı. Otobüs Halıcılar ve Suşehri'ne kadar gider, daha sonra insanlar köylerine ya yürüyerek ya traktör ya da başka vasıtalarla giderlerdi. Zaten otobüsün üzerinde de yazardı: Halıcılar-İstanbul. Otobüse binen, 24 saat içinde Halıcılar'da olurdu. Halıcılar'dan da yolcu alırdı ve gecekonduya getirirdi. Bu yolculuklar onların bilinçlerini artırmakta önemli bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda bir iletişim imkanı vermektedir, çünkü bu ziyaretlerde yalnız iş konuşulmamaktadır. Siyaset ve siyasi partiler konuşulur, niçin oy kullanıldığı ve kullanılması gerektiği tartışılır. Demek ki bu gibi gidiş gelişler köy ile şehir arasında dolaylı

bir haberleşme imkanı vermektedir. Bunun uzun vadedeki sosyo-kültürel etkilerini de göz önünden bulundurmak gerekir.

Haberleşmeden sonra, gecekondunun köy üzerindeki ekonomik etkilerini belirtmeye çalışçağız. Evvelce de belirttiğimiz gibi gecekonducular geldikleri köye muntazaman para göndermektedirler. Köydeki yakın veya uzak akrabalarına maddi dayanak olmaktadırlar. Bilindiği gibi, gecekonduya gelen köylü, ailesiyle birlikte gelmez. Umumiyetle ailenin en genci gelir, ondan sonra kardeşini daha sonra karısını ve çocuklarını getiriyor. Karısı ve çocukları bir süre için de olsa köyde kalır. Hatta ailenin hepsi şehre geldikten sonra da para yardımının az da olsa uzak akrabalara yapıldığını görüyoruz. Para yardımının köylere bu şekilde ulaşması oldukça önemli etkiler yapmıştır. Çünkü birçok eşyanın para ile satın alınması mümkün hale gelmiştir. Dolayısıyla daha evvel söz konusu ettiğimiz pazar ekonomisinin (cash economy) köyde kökleşmesine yardım etmiştir. Ancak bu para göndermenin olumsuz bir tarafı da vardır ki bunu da belirtmek yerinde olur. Geçim imkanları köyde nispeten kolay olduğu için, yani erzak ucuz olduğu için şehirden gelen 50-100 lira bir-iki kişiyi bir-bir buçuk ay geçindirebilir. Böyle olunca, gecekonducuların yaşlı akrabaları bu vaziyette oturur, o parayı bekler ve onu yemekle ömür sürdürür. Dolayısıyla bunlar üreticilikten çıkarak bir dereceye kadar müstehlik sınıfına girmiş olur. Bir nevi parazit diyebileceğimiz bir grubun köyde doğmasına neden olurlar. Bu durum yaygın olmamakla birlikte, bazı yerlerde mevcuttur.

Kazanılan para köylere yalnızca yardım amaçlı aktarılmaz. Her ihtimale karşı, şehirdeki müsait ekonomik durumun namütenahi devam etmeyeceği düşünülerek, bazı gecekonducular köylerinde yatırım yaparlar. Arazi satın almak hatta köyde ev yaptırmak oldukça olağandır. Nitekim bizim incelediğimiz birkaç köyde, gecekonducuların İstanbul'da kazandıkları para ile yaşadıkları gecekondudan çok daha güzel evleri kendi köylerinde yaptırdıklarını gördük. Dolayısıyla, bu ev yapımı, imkanları olan diğer köylüleri de etkilemiş, onlar da bu şekilde ev yapmak için çabalamışlardır. Peki, bu evler niçin yapılıyor? Genellikle bu evlerde, ev sahibinin yakın akrabası varsa o oturuyor,

nadir hallerde ise evler kiraya veriliyor. Eğer köyde memur varsa, evi kiralayan oranın memurudur. Gecekonducular bu evleri yaparken temelde, eğer bir gün köye dönmek mecburiyetinde kalırsam, şehirdeki hayat büsbütün kötüleşirse hiç olmazsa doğru dürüst bir evim olur, düşüncesindedirler. Bazıları ise tekaüt oldukları zaman hayatlarının son günlerini köylerinde bu tip evlerde geçirmeyi düşündüklerini söylemişlerdir.

Peki, köye ekonomik etki yalnız bundan mı ibarettir? Şahsi düşüncemize göre değildir ki araştırmalarımız da bunu kanıtlamıştır. Zira araştırma yaptığımız gecekondu bölgesinde, evvelki bölümlerde bahsettiğimiz derneklerin ötesinde 4-5 derneğin bulunduğunu gördük. Bu dernekler köye yardım dernekleridir. Belirli bir köyden gelenler, o köye yardım etmek için bir dernek kurmuşlardır. Böyle bir realiteyle karşılaşınca, bu derneklerin yalnız bizim araştırma bölgemizde bulunup bulunmadığını genel olarak inceledik ve İstanbul'un bazı diğer gecekondu bölgelerinde de bu şekilde köye yardım derneklerinin bulunduğunu gördük. İlginç olan taraf dernek üyeliği ve dernek aidatıdır. Örneğin, Kırıntı Köyüne Yardım Derneği üyeleri hem köydedir, hem gecekondudadır. Şu farkla ki, köydeki üye 5 lira ödediği halde, gecekondudaki üye 10 lira ödemektedir. Peki, biriken bu paralar nasıl kullanılıyor? Şöyle ki, kitap alınıp köye gönderiliyor, yol yapımı, tüm köylünün işine yarayacak bazı makinelerin satın alınması ve bilumum ihtiyaçlar için kullanılıyor. Bu toplu hareket, bir bakıma gecekonducunun köyle ilgisini devam ettirmesine ve köyün karşılıklı dayanışma geleneğinin burada da devam etmesine bağlanabilir. Diğer taraftan köyde bulunanlar, gecekonduda bulunanlara gurbetçi gözüyle bakmaktadırlar ve bunların, yani gecekonducuların büsbütün köyden ayrıldıklarını kabul edemezler. Köye bağlılık üzerinde ısrar etmeleri bir bakıma çıkara da dayanır diyebiliriz. Çünkü gecekonduda bulunan kimselerin köy ile bağlantısı devam ederse, köye yardım, ilgi devam edecek ve kalanlar bu durumdan sürekli şekilde faydalanacaktır.

Bunun ötesinde, yine bu köylerde, önemli sayabileceğimiz bazı kültür değişiklikleri de meydana gelmiştir. Gecekonducuların ve gurbetçilerin çıktıkları köylerdeki insanlar –şehirde tanıdık ve akrabaları bulunması hasebiyle olsa gerek- daha konuşkan, dışadönük, dünyadan haberdar kimselerdir. Giyim kuşamları dahi şehirdekine benzer şekilde değişmiştir. Hatta bu insanların dışarı ile temas için adeta birbirleriyle yarıştıklarını söyleyebiliriz. Bu yöndeki araştırmalarımızı iki koldan ve ayrı köyler üzerinden yürüttük. Gurbetçilerin çıktığı köylerde şehirden gelenler insanlar olan bize karşı gayet olumlu bir tutum mevcuttu ve köylüler bizi, siyaset konuşacak, şundan bundan dert yanacak kimseler olarak görüyorlardı. Örneğin, kız alıp kaçırmak, başlık parası vermek bir dereceye devam etmekle beraber, bizzat köylü bunların çok azaldığını söylüyordu. Biz de kendilerine "Neden bu böyle oluyor?" diye sorduk. Onlar da, "Bunda gurbetçilerin çok etkisi oldu. Bizim şehre gidip gelmemiz, onların da şehirden gelerek bize 'Yahu artık bu dünyada bu gibi gerici bir tutumu muhafaza etmekte mana var mı?' gibi öğütlerde bulunmalarının çok tesiri olmuştur." diye cevap verdiler. Bunun üzerine, "Neden siz köye ziyarete gelen hısımlarınızın sözlerine bu kadar önem veriyorsunuz?" sorusunu yönelttik. Onlar da, "Çünkü onlar dünya gördüler, biliyorlar. Biz onları dinlemezsek, kimi dinleyeceğiz." diye cevap verdiler.

Buna karşılık aynı bölgede gurbetçi vermemiş, birbirine çok yakın olan akrabaların bulunduğu, arazisinin müsait olduğu köyler de vardır ve bu köylerde dışarıya karşı ilgi çok azdır ya da hiç yoktur. Araştırmalarımızda buralarda eski geleneklerin devam ettirildiğini, hatta kaçgöçün bulunduğunu bizzat görme fırsatını bulduk ve bir-iki bölgede bunu biraz daha incelemek istedik. Bazı düğün adetlerinin gurbetçilerin etkisiyle değiştiğini, silah çekmek v.s. adetlerin köylerden kalktığını tespit ettik.

Bu kültürel değişmelerin yanında bir başka önemli ekonomik gelişme daha vardır ve belki de uzun vadede çok daha etkili olacaktır. Bu meseleye bu bölümün başında değinmiştik. Köyden nüfus gidince arazi veriminin kişi başına düşen miktarı zoraki olarak çoğalttığını belirtmiştik. Buna dışarıdan gelen para miktarı eklenince, bir

dereceye kadar köylünün kendini besleme ihtiyacının, yani zorunlu ihtiyacının azaldığını görüyoruz. Bunun sonucu olarak köylü, eskiden bu bölgede ürettiği tüm mahsulü kendisi istihlak ederken, bu defa bir miktarını satma imkanını bulmuştur. Başka bir deyişle tasarruf yapma imkanı hasıl olmuştur ve bu tasarruf da doğrudan doğruya tarım üretiminden yapılmıştır. Bunun, dolayısıyla tarıma yatırılmasının da önemi vardır. Şöyle ki, dışarıdan parayla buğday, çavdar alıp besin ihtiyacını gideren köylü, kendi ektiği mısırı çoklukla hayvanlara vermekte, böylelikle hayvanların sütünün ve kuvvetinin artmasını sağlamaktadır.

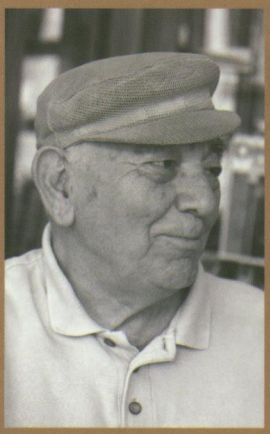
Yine bu mesele ile ilgili olarak köylüler, evvelce tarlalarda öküz veya inekleri sabana koşarken, bu vesileyle at almaya başlamışlar ve büyükbaş hayvanları et ve sütleri için kullanmaya başlamışlardır. Bütün bunlar bir bakıma ekonomik gelişmeye işaret etmekte ve normal şartlar altında çalışılırsa daha verimli netice alınabileceğini göstermektedir. Bu ekonomik mesele üzerinde etraflıca durulabilir. Biz, köyde yaptığımız incelemelerde bu meselelerle ilgili olarak ne gibi etkilerin var olduğunu ana hatlarıyla vermeye çalıştık ki bulgularımız, bu meselelerin çok daha derin incelemelere tabi tutulmasına ihtiyaç olduğunu kesinlikle göstermektedir.

Tüm bunların ardından akıllara, "Gurbetçilerin gidip gelmesi, köye para göndermesi acaba köy strüktüründe bir değişiklik meydana getirmiş midir?" sorusu gelebilir. Böyle bir değişikliğin de meydana geldiğini söyleyebiliriz, evvelce köyde kalan zengin aileler, zengin sınıfında değerlendirilebiliyorlardı. Çünkü o zamanların zenginlik değerleri fakir halka göre ölçülüyordu. Fakat bugün şehirde çalışan ve orada kazanç temin eden kimseler köye dönüp yerleşmekte, yeni aletler kullanarak ziraata girişmekte, böylelikle eski zenginlere nazaran daha fazla zengin olup, köyün en üst tabakasına geçebilmektedirler. Bu, birkaç köyde müşahede edilmiştir. Nitekim bir eski köy zengini görüşmelerimizde, "Bunlar eskiden bizim tarlalarımızda çalışırlardı, bize çıraklık ederlerdi. Şehre gittiler, adam oldular. Şimdi döndüler bizi tanımıyorlar. Biz köyde kaldık, bir şeye benzemedik." şeklinde konuşmuştur. Bu olayları destekleyecek daha kesin örnekler ver-

mek mümkündür. Mesela, etraflıca inceleme fırsatını bulduğumuz Düzyayla köyünün muhtarı, İstanbul'da gecekonduda 7-8 sene kalmış bir kimsedir. Köye döndükten sonra köylü eski muhtarına oy vermemiş, onu seçmiş. "Neden seçtiniz?" diye sorduğumuzda, "On daha bilgilidir, ne yapacağını gayet iyi biliyor. Eski muhtar eski köy adetlerini devam ettiriyordu." Cevabını aldık. Hatta yeni muhtar birkaç sene sonra gecekonduda bulunan diğer bir kardeşini getirmiş ve ikisi birlikte köye biraz da kredi bularak bir traktör almışlar, modern diyebileceğimiz bir ziraat işletmeciliğine başlamışlardır.

Gecekondu hakkında yazılabilecekler aşağı yukarı bunlardan ibarettir. Söylenecek çok fazla söz vardır elbette. Biz bu yazımızda bunların bir kısmına dokunabildik. Bu konuyu ele almamızın nedenlerini kısaca sıralayarak bu bölümü de sonlandıracağız.

Gecekondu içinde olup bitenler ve gecekonduyla köy arasındaki ilişkiler, bizim şimdiye kadar alıştığımız sosyal değişmenin, sosyal oluşumun yeni bir yönünü göstermektedir. Bu olay geniş çapta, bizim alıştığımız kaidelerin, hatta devletin yaptığı ve öne sürdüğü düzenin, kanunların dışında, ne devletin ne de toplumun kontrol edebildiği bazı etkenler ile meydana gelmiştir. Bölümün başında da işaret ettiğimiz gibi, mevcut sosyal yapı değişiminin nerede başladığını, nasıl sonuçlandığını düşünürsek, bütün bunların alıştığımız kuralların dışında, kontrol edemediğimiz bazı kuvvetli etkenlerin tesiri altında meydana geldiğini ve gecekondunun insanların bu yeni şartlar karşısında bir reaksiyonu olduğunu söylemek yerinde olur. Bu temelli bir yapı değişimi karşısında olduğumuzun göstergesidir. Gecekondu bunun bir sonucudur. Bu olgu, belirli kanunlar dışında meydana geldiğine göre, yine belirli tutumlar ve düşüncelerin dışında, yeni bir gözle, yeni bir anlayışla ve yeni bir açıdan ele alınarak çok daha derinlerine inilerek incelenmeye muhtaçtır. Eğer bunu tam manasıyla gerçekleştirebilirsek, gecekondunun ve göçün bize sunduğu fırsatlardan da tam manasıyla istifade etme imkanını bulmuş oluruz.

Kemal H. Karpat

Göç eden insanların kültürel, sosyal, politik ve ekonomik bağları çözülür. Başka bir yerde, başka bir biçimde bağlanmak üzere... Belki de hiç bağlanmamak üzere…

Göç sadece bir yer değiştirme değil, toplumsal değişmelerin en güçlü unsurlarından biridir. Göçler, farklı fiziksel yapılara, din, kültür ve dillere sahip toplulukları karşı karşıya getirir ve bu toplulukların bir arada yaşamalarına, böylelikle etkileşim içine girmelerine neden olur. Yeni ırklar, yeni kültürler, yeni idare ve yaşam biçimleri doğurur.

Prof. Dr. Kemal H. Karpat'ın, kronolojik tarih anlayışının ötesinde kapsayıcı bir perspektiften geçirdiği göç konusu yalnızca yakın geçmişimize değil, güncelliğini koruyan günümüz meselelerine de ışık tutuyor.

Karpat'a göre kitabın ana amacı, "tarihî göçleri, yani 19. ve 20. yüzyıl Rumeli, Kırım, Kafkas Müslümanlarının Osmanlı topraklarına göçlerini genel olarak gözden geçirerek, bu göçlerin yeni bir Türk toplumunun oluşumuna katkılarını incelemek. Aynı zamanda Türk toplumunun eski yapısını değiştirerek millet haline gelişini kavramsal bir tarihî çerçeve içinde anlatmak."

Büyük ilgi gören "Osmanlı'dan Günümüze" serisinin yeni kitabı "Etnik Yapılanma ve Göçler", Osmanlı'nın geri çekilme sürecinde Balkan Müslümanlarının yaşadıkları, İsrail'in kuruluşuyla sonuçlanacak Yahudi göçü, yeni bir hayat kurmak için okyanusun ötesine, Amerika'ya göç eden Osmanlılar gibi tarihimizin göz ardı edilmiş meselelerini konu edinen titiz bir bilimsel araştırma...

ISBN 978-605-114-286-9
9 786051 142869
₺24,50
timas.com.tr